

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Марина Љ. Матић

МАНАСТИР САВИНА У XVIII ВЕКУ

докторска дисертација

Београд, 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Marina Lj. Matic

**SAVINA MONASTERY
IN THE XVIII CENTURY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015.

МЕНТОР:

др Саша Брајовић, ванредни професор на Одељењу за историју уметности
Филозофског факултета Универзитета у Београду

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

др Ненад Макуљевић, редовни професор на Одељењу за историју уметности
Филозофског факултета Универзитета у Београду

др Зоран Ракић, ванредни професор на Одељењу за историју уметности
Филозофског факултета Универзитета у Београду

др Љиљана Стошић, научни саветник Балканолошког института САНУ у Београду

ДАТУМ ОДБРАНЕ:

Манастир Савина у XVIII веку

РЕЗИМЕ:

Истраживачким радом на теми „Манастир Савина у XVIII веку“ желели смо, након вишедеценијске паузе и досадашњих несинтетичких истраживања, да дамо свеобухватни осврт на важну улогу која је припала манастиру Савина у очувању православног идентитета у Боки Которској током XVIII века. У одсуству црквене организације и епископског поглаварства на подручју Далмације и Боке у XVIII веку, стожери заштите интереса православних постају манастири са њиховим предузимљивим и пожртвованим братствима. У околностима млетачке власти и конфесионалне диферентности, братство Савине, након смрти једног херцеговачког епископа (Саватија Љубибратића) и протеривања другог (Стефана Љубибратића), почиње да активно учествује у свим верско-политичким догађајима. Неколико савинских пострижника биће и кандидати за епископа далматинско-бококоторског.

Стратегија и деловање савинског братства били су усмерени, нарочито од половине XVIII века, и ка прикупљању средстава за изградњу Велике цркве. Велики удео у остваривању тог циља имаће прилози скупљени у Русији, али и у многим другим крајевима, као и економија самог манастира, вешто вођена у оквирима постојећих могућности. Искористивши повољне друштвено-политичке околности, одлучније упливе Русије на Балкан, Руско-турски рат 1768-1774, велика иселавања становништва из Далмације и Боке седамдесетих година XVIII века, општу економску кризу Републике, те отуд њену извесну склоност ка попуштању и толеранцији према православнима, савинци коначно успевају да добију одобрење млетачких власти за градњу Велике цркве. У њу ће бити уткан читав сплет ангажованости и циљева, кроз које се може предочити свеобухватна друштвена историја овог подручја.

Добивши одобрење за своју вишедеценијску тежњу да се подигне нова црква, савинци су тај храм програмски осмислили као особени уметнички амалгам. Наше истраживање је показало да су при том били плански наслоњени на актуелне барокне моделе у српским духовним центрима северно од Саве и

Дунава, са којима су имали сталне контакте. Посебну улогу имао је јеромонах савински Инокентије Дабовић, касније и архимандрит, који је више година провео у фрушкогорским манастирима. Тако савинска Велика црква оличава инвентивну архитектонску целину у чије су барокно ткиво вешто уплетени локална традиција, историзам и особености текућег верско-културног модела, коначно дајући иновативну и идејно ангажовану синтезу структуре нове савинске цркве.

Идејни концепт Велике цркве доследно је употпуњен ликовним програмом у унутрашњости. Ликовни програм осмишљен је у духу нових барокних тенденција, у које је хармонично уткана традиционалност (и сама легитимни чинилац барокне културе). Такав приступ био је неопходан да би се повезао тадашњи културни и уметнички модел са датим околностима, потребама, циљевима, као и са ефектима које је требало постићи у локалној средини. У савинској ликовној нарацији вешто се преплићу сакрална симболика, ангажована иконографија и месно предање, чије је препознавање тамо имало парадигматски значај. У целини, савинска Велика црква је први пример православног храма у Боки Которској са доследно спроведеним барокним концептом и у архитектонском и у ликовном обликовању.

У предоченом идејном склопу, посебно је препозната и прослављана чудотворна икона Богородице Савинске, својствено сложености и механизмима ангажованости у епохи барока. Спој изразитог визуалног ефекта са вишезначним улогама, пре свега својеврсног паладијума, које је ова чудотворица остваривала у оквиру локалне заједнице, представљао је и тачку ослонаца култне и интимне побожности православних овог подручја.

До овакве слојевите слике о манастиру Савина, и о његовој утканости у живот, делатности, циљеве, борбе, наде и веру локалне заједнице, дошли смо ослањањем на огромну архивску грађу. Њен већи део, и досад готово потпуно неистражен, чини млетачки архив из XVIII века. Коришћењем овог првокласног материјала, манастир Савина сагледан је у потпуно новом контексту. Указује се пред нама као веома важно средиште не само за православне у Боки, већ и у целини српске цркве у XVIII веку. Такав непосредни увид у изворни архивски материјал омогућио нам је да отклонимо више крупних нетачности које су се дуже од века

преносиле у научној литератури, као и да разрешимо неке забуне и недоумице у друштвеним, црквено-историјским и ликовним тумачењима манастира Савина.

Кроз иконолошка истраживања и морфолошко-феноменолошке карактеристике, тежили смо да проникнемо у изворни смисао програмског обликовања Велике савинске цркве, жижне тачке наших интересовања. Разуме се, неопходан је био и увид у контекст, време, простор, друштвено-политичке околности и предања, који се неоспорно сажимају у структури и ликовној идеји споменика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бока Которска, манастир Савина, XVIII век, млетачка власт, православни идентитет, барок, Велика црква Успења Богородичиног, Богородица Савинска, хијеротопија.

НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја уметности

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја уметности визуалне културе новог века

УДК: 72/76(497.16 Savina)“17“(043.3)

271.222(497.11)-523.6-9(497.16)

Savina Monastery in the XVIII Century

SUMMARY:

With our study of the topic “Savina Monastery in the XVIII century”, we wanted to, after several decades of pause and previous non-synthetic research, give a comprehensive review of the important role of Savina Monastery in preserving Orthodox Christian identity in Boka Kotorska during the XVIII century. In the absence of a church organization and episcopal leader in the area of Dalmatia and Boka in the XVIII century, monasteries and their entrepreneurial and hard-working fraternities became the strongholds for protecting the interests of Orthodox Christians. Under Venetian rule and amidst confessional differentiation, the fraternity of Savina, following the death of one Herzegovina episcope (Savatije Ljubibratić) and banishment of another (Stefan Ljubibratić), the Monastery became an active participant of all religious and political events. Furthermore, several monks of Savina were candidates for the episcope of Dalmatia and Boka Kotorska.

The strategy and activities of the Savina fraternity were directed, especially since mid-XVIII century, towards collecting financial means for the construction of the Big Church. Contributions collected in Russia, as well as many other lands, have a large part in the realization of that objective, along with the economy of the monastery itself, skillfully managed within the limits of existing possibilities. Making use of favorable social and political circumstances, more reluctant involvement of Russia in the Balkans, the 1768-1774 Russian-Turkish war, big migrations of the population from Dalmatia and Boka in the 1770s, general economic crisis of the Republic, resulting in a certain easiness and tolerance towards Orthodox Christians, the Savina fraternity finally managed to receive approval from the Venetian authorities for the construction of the Big Church. An entire system of engagements and objectives was embedded in it, presenting a comprehensive social history of this area.

After having received the approval for their decades-long aspiration towards building a new church, the Savina fraternity designed the temple as a unique artistic amalgam. Our research has showed that the design was made looking up to the

actual Baroque models in Serbian spiritual centers north of the Sava and the Danube, which they were constantly in contact with. Hieromonk of Savina Inokentije Dabović, later archimandrite, who spent several years in the monasteries of Fruška Gora, had a special role in it. Thus the Savina Big Church impersonates an inventive architectural whole, with local tradition, history and features of the contemporary religious and cultural model skillfully interwoven into its Baroque tissue, finally giving an innovative and engaged synthesis of the structure of the new Savina Church.

The idea of the Big Church was consistently completed with the artistic program in its interior. The program was designed in the spirit of new Baroque tendencies, with harmoniously embedded traditionalism (also a legitimate element of the Baroque culture). Such an approach was necessary in order to connect the then cultural and artistic model with the given circumstances, needs, objectives, as well as the effects necessary to be achieved in the local environment. Sacral symbolism, engaged iconography and local legends, whose recognition had a paradigmatic importance, are skillfully interwoven in the Savina artistic narration. As a whole, the Savina Big Church is the first example of an Orthodox Christian temple in Boka Kotorska, with the Baroque concept consistently implemented both in the architectural and the artistic form.

In the presented conceptual frame, especially recognized and celebrated was the miraculous icon of Virgin Mary of Savina, typical for the complexity and mechanisms of engagements in the Baroque era. The connection of an expressive visual effect with multilayered roles, mainly a kind of a palladium, which this miraculous icon achieved within the local community, represented the anchor point of the cult and intimate religiousness of the Orthodox Christians in this area.

Leaning upon a voluminous archive material led us to such a multilayered image of the Savina Monastery, its embeddedness into the life, activities, objectives, battles, hopes and faith of the local community. The major part of that material, almost completely unexplored up to now, is the XVIII century Venetian archive. The use of this first-class material made it possible to perceive Savina Monastery in a completely new context. It comes before us as a very important center for Orthodox Christians in Boka, as well as for all Serbian churches in the XVIII century. Such a direct insight into the original archive material enabled us to correct several major

errors present in the scientific literature for more than a century, as well as to resolve some confusions and doubts in the social, ecclesiastical, historical and artistic interpretations of Savina Monastery.

Through iconological research and morphological and phenomenological features, we tended to reach the original meaning of the conceptual shaping of the Savina Big Church, the major point of our interest. Certainly, it was also necessary to have insight into the context, time, space, social and political circumstances and legends, undoubtedly summed up in the structure and artistic idea of this monument.

KEYWORDS: Boka Kotorska, Savina Monastery, XVIII century, Venetian rule, Orthodox Christian identity, Baroque, Big Church of the Assumption of Virgin Mary, Virgin Mary of Savina, hierotopy.

SCIENTIFIC FIELD: History of Art

SPECIAL TOPIC: Art History of Visual Culture of the New Century

UDK: 72/76(497.16 Savina)“17“(043.3)

271.222(497.11)-523.6-9(497.16)

Садржај

Увод..... 1

I Бока Которска током Првог морејског рата (1684-1699)..... 7

Хајдуци као млетачка авангарда..... 7

Племена и Млеци..... 9

Дан светог Јеронима 1687. године..... 10

Млетачки продор у Херцеговину..... 13

Млечани с обе стране реке Требишњице, Тврдош..... 16

Од тврдошког до савинског манастира Успења Богородичиног..... 17

Миграције и стратегије насељавања новоосвојених млетачких територија..... 19

После Карловачког мира..... 22

II Јурисдикција, верска политика и оживљавање духовних упоришта у Херцег-Новом током и по завршетку Морејских ратова..... 24

Јурисдикциона конфузија на новоосвојеним млетачким територијама далматинско-бокељског приморја..... 24

Херцеговина, *Servia Maritima*, и њени митрополити..... 30

Саватије Љубибратић под окриљем Републике..... 39

Делатност епископа Стефана Љубибратића у Боки – ходочасник, ратник, заточеник и изгнаник..... 53

III Живот манастира Савина током прве половине XVIII века..... 63

Положај и улога православне цркве у организацији локалне млетачке управе у Херцег-Новом..... 63

Савински архимандрити и игумани у борби за очување православног идентитета..... 69

IV Од малих приложника до Велике цркве..... 87

Русија – нова нада и приложништво..... 87

Економски живот манастира Савина..... 96

Велика црква у контексту друштвено-историјских прилика..... 114

До Велике цркве..... 119

V Архитектонски облици Велике цркве манастира Савина..... 125

Реминисцентни одједи источнојадранског барока..... 125

Регионализам и традиција у архитектонској концепцији основе Велике цркве манастира Савина..... 127

Звоник Велике цркве – порекло и узор..... 129

Спољашњост Велике цркве манастира Савина – инвентивна синтеза..... 138

VI Сакрални простор и визуална нарација..... 144

Осврт на уметничке подухвате савинаца до изградње Велике цркве..... 144

Царске двери Мале савинске цркве..... 146

Северно надверје иконостаса Мале цркве..... 151

Икона Успења Богородичиног – рад Рафаила Димитријевића..... 151

Распеће Мале савинске цркве..... 153

Икона-читуља капетана Симе Томашевића..... 154

Околности при зачетку радова на ликовном програму Велике цркве..... 155

Иконостас Велике цркве, идеје и облици..... 159

Иконостасни дрворез..... 165

Иконостас као средиште пикторалног програма цркве..... 168

Иконографско-иконолошка, симболичка и литургијска сагледавања иконостаса Велике цркве..... 170

Прилазни део..... 170

Сокл – Пут васкрсења..... 170

Двери Слова, Пут предака – Пут Бога..... 173

Надверја – Камен девичанства, Камен од угла, Камен вере..... 178

Апостолски ред – Света Тројица..... 193

Празнични ред..... 196

Низ старозаветних пророка, првосвештеника и царева..... 219

Распеће..... 221

Хорска балустрада..... 222

Закључна разматрања о ликовном програму Велике цркве..... 227

VII Богородица Савинска..... 234

Покровитељица Нежна у ризи..... 234

Спој слике, култа и побожности у друштвеном контексту потврде и очувања идентитета..... 240

Епилог..... 246

Архивска грађа..... 251

Објављени извори..... 252

Литература..... 258

Речници..... 279

Скраћенице у објављеним изворима и литератури..... 280

Прилози..... 281

Биографија..... 319

Изјава о ауторству..... 320

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада..... 321

Изјава о коришћењу..... 322

Увод

Изразити значај и улога коју је имао манастир Савина у Боки Которској, од млетачког заузећа Херцег-Новог до пада Републике (1687-1797), определио нас је за ову тему и посвећен истраживачки рад. Циљ је био да се стекне свеобухватна, синтетичка слика једног сложеног периода у мултикултуралној и мултиконфесионалној Боки Которској. Кроз такво оцеловљење требало је да се спозна и употпуни културолошко-социолошка и уметничка представа о Савини, али и да се укаже на специфичности локалне средине и њеног *genius loci*, важних чинилаца оквира у којем манастир делује.

Користећи важне трезоре изворне грађе омогућено нам је да обогатимо сагледавање и разумевање згуснутих друштвено-историјских и верско-политичких догађаја на овом подручју, те место и улогу манастира Савина у оквиру њих. Отворила су се многа нова сазнања, у задатом историјском оквиру, времену и простору, пре свега о односима православне заједнице са млетачким властима, о одражавању тих односа на живот православних, о потребама локалног становништва усклађиваним са политичко-црквеним приликама, али и о традицији и месним специфичностима. Дошли смо и до сазнања о реалној улози манастира у свакодневном животу људи, који се заклињу на манастирским иконама, позајмљују новац од манастирског братства или дају новац на зајам, траже од манастирских архимандрита да их заступају у парницама, прилажу вредне предмете и новац и завештавају своју имовину манастиру. Поред тога, посвећеним проучавањем млетачке и друге грађе, омогућено је да се сагледа контекст настанка, идејног обликовања и жељеног дејства Велике савинске цркве, најважније тачке нашег истраживања. Манастир и његово окружење огледали су се једно у другом, осветљавали се међусобно. Кроз свеобухватност феномена нове савинске цркве може се сагледавати и друштвена, историјска, национална, конфесионална и политичка структура заједнице, у времену и средини на које смо усредсређени.

Велику цркву, као сакралноуметнички простор и визуалну наратију, сагледавали смо у иконолошким оквирима, тежећи да проникнемо у изворни смисао програмског обликовања храма, који кулминира у иконостасу.

Иконостас, жижа барокног храма, познато је, носи одређена универзална симболичка значења. Разуме се, неопходно је имати у виду и контекст, време, простор, друштвено-политичке околности и предања, који се сажимају у ликовној идеји и структури. Циљ нам је био да проникнемо у танане спреге сакрално-симболичких и литургијских елемената утканих у врло осмишљен и ангажован идејни програм савинског храма. У том циљу, било је неопходно и упоредно проучавање уметности Савине са другим делима истих уметника, као и са општим и специфичним барокним тенденцијама тог времена. Не сме се при том пренебрегнути да је идејни програм храма имао и функцију дејства на посматрача, упућујући га на жељено разумевање, предвиђено при архитектонском обликовању храма, као и простора и сликарства у њему. Пратимо ли такву нит, манастир Савина се може посматрати као део заједнице (која непосредно и живо утиче на његово обликовање), као *locus sacer*, али и као изразити визуални симбол политичко-територијалног идентитета локалне православне средине у XVIII веку.

Посебно место у нашем истраживачком подухвату дато је чудотворној Богородици Савинској, око које се у знатној мери обликовао и одржао интегритет православних Боке и шире. Њена улога заштитнице манастира и тамошње православне заједнице биће један од кључних момената у реализацији ликовног програма Велике цркве, али и поимања манастира као својеврсног симболичко-визуалног центра православних Боке.

Подлога за почетна истраживања били су до сада објављени извори и литература о манастиру Савина и раздобљу које нас интересује. Непроцењиву важност у том погледу пружали су часописи из XIX века, пре свих *Србско-далматински маџазин* и *Шематизам православне епархије Бококошорске, Дубровачке и Сјичанске*. У њима су истраживачи старина, уз велики труд и свест о важности изворне грађе, објављивали важна документа, прилоге и предања о манастиру Савина и времену у ком настаје његова Велика црква. Кључну улогу у објављивању ових важних сведочанстава имао је епископ бокошоторски Герасим Петрановић, дуго и уредник часописа *Србско-далматински маџазин*. Његовим напорима, те настојањем да директно подстакне и братство манастира Савина, део манастирске грађе полако је излазио на видело. Важне изворе предочили су и епископ Никанор Ружичић („Манастир Пресвете Богородице на Савини“,

Старинар XI, књ. 3 и 4, Београд 1894), као и Дионисије Миковић, архимандрит манастира Бања код Рисна. Захваљујући Миковићу данас имамо комплетан препис уговора манастирског братства са Лазовићима (оригинал касније нестао из манастира), сликарима који су извели ликовни програм у Великој цркви. Велики ентузијаста у преданом прикупљању старина био је и Младен Црногорчевић. Његовим бројним објављеним радовима и грађи, те вискреним запажањима, посебно његовој невеликој књизи *Манастир Савина у Боци Которској* (Београд 1901), враћали смо се у сваком сегменту овог рада. И остварења књижевника и историчара Томе К. Поповића, како о самом манастиру, тако и о ширем историјском контексту херцеговског подручја, обогатила су разумевање теме и раздобља (*Манастир Савина – историјске црквице*, Котор 1909; *Херцег-Нови – историјске билешке 1382-1797*, Херцег-Нови 1924).

Иако у овим радовима није дубље и сложеније обухваћено изучавање културних аспеката, историје и уметности манастира Савина, њихов значај био је у прецизној презентацији изворне грађе и исцрпним описима разних литургијско-уметничких предмета и књига. Данас, када неки од тих предмета више нису у манастиру, овакви извори постају непроцењиво важни.

Први напредак ка научном сагледавању архитектуре и уметности Савине доноси у својим радовима Ђорђе Стратимировић, посебно у делу „О прошлости и неимарству Боке Которске“ (*Споменик XXVIII*, Београд 1895). Ипак, тек знатно касније, модерним радовима Војислава Ђурића („Манастир Савина“, *Бока* 5, Херцег-Нови 1973; *Савина*, Београд 1977) и Дејана Медаковића (*Манастир Савина – Велика црква, ризница, рукописи*, Београд 1978), Савина добија прве праве научно-истраживачке прегледе уметности, са детаљнијим увидом у историјски контекст и иконографска тумачења. Обимна литература, у нашем раду обухваћена фуснотама и библиографијом, такође је допринела да се проникне у ову слојевиту тему и целовито обликује њена структура.

Ипак, уз предочени значај поменутих радова, велики део изворне грађе о манастиру до сада је остао запостављен, попут савинских оригиналних књига о вођењу манастира из XVIII века (*Либро оџ сарандара*, инв. бр. 25; *Либро оџ приходка*, инв. бр. 40; *Либро оџ пошрошковъ*, 1755, инв. бр. 39 и 1777; *Либро оџ земаља монастирскиа, Расуџи сѣиси*). Такође, огромна ризница млетачког архива

из XVIII века остала је нетакнута. Зато је у фокусу нашег истраживања била управо ова обимна грађа, похрањена, пре свега, у Архиву Херцег-Новог и Архиву манастира Савина, те допуњавана из Државног архива Котора и Archivio di Stato di Venezia. Ови прворазредни извори били су од непроцењивог значаја за уобличавање нашег рада.

У оквиру задате теме није обухваћена манастирска Ризница, на шта је утицало више оправданих разлога. Ризница поседује обиље материјала различитих стилских школа (итало-критске, грчке, руске, бококоторске и других) и широког временског распона (од XVI-XIX века), као и мноштво дела примењене уметности. Стога би се морало приступити тек делимичној обради, само оних примера које обухвата и оправдава наша тема из XVIII века. И међу самим делима из XVIII века има много разнородног материјала, који би захтевао подробан рад на уметничкој класификацији и одвео нас, у обиму и структури, далеко од задатих оквира, без јасне потврде колика је могла да буде важност тих дела у животу манастира током XVIII века. Веће програмске уметничке целине нимало случајно ангажованих мајстора имале су јасно профилисан циљ и смисаона ткања, за разлику од разнородних појединачних дела сакупљаних са разних страна. Тенденција нашег истраживања није била да се поброје сва уметничка дела из XVIII века, него да се укаже на важне програмско-идејне моменте који ће утицати на токове живота у манастиру и заједници око њега. Поред тога, делимична обрада Ризнице, материјала из XVIII века, углавном је већ учињена у поменутој књизи Д. Медаковића, те би понављање било сувишно. Нека од дела није могуће прецизно датовати, што би такође отежало сврставање у скуп који би требало обрадити у оквиру наше теме, као што ни за прецизно датована дела не можемо увек поуздано знати да ли су у XVIII веку била део ове манастирске збирке или су набављана касније (што би их чинило ирелевантним за живот манастира у посматраном периоду). Можда најважнији разлог за опредељење да се изостави обрада Ризнице, у овом тренутку, било је спознање да би такав подухват знатно превазишао задати обим рада, који смо морали имати у виду. Стога се као најлогичнија и најреалнија наметнула идеја да се Ризница, у догледној будућности, посебно каталошки обради, где би се обухватио сав материјал. У те оквире требало би уврстити и бројна важна остварења која се данас налазе на зидовима и у олтарима Велике и Мале савинске цркве, ван

званичне Ризнице. Тако би по први пут била обухваћена и истражена сва појединачна уметничка дела у поседу манастира која нису била део већих и систематски осмишљених целина.

Поред усредсређења на уметнички програм Велике цркве, одлучили смо, пак, да у наша истраживања уврстимо радове које је за манастир у XVIII веку (претежно за Малу цркву) извело неколико чланова познате бококоторске сликарске породице Димитријевић-Рафаиловић. Сматрали смо да је то неопходно због временске подударности њиховог деловања и оквира нашег рада, јасне намене њихових радова у манастиру, као и несумњивог утицаја који су својим обимним и дуготрајним радом оставили на укус, естетику, иконографију и поимање слике у овој средини. Зато, у целини сагледавања уметничких прегнућа у Савини током XVIII века, њихово место указало се као природно и заслужено.

У структури рада издвојено је седам поглавља која хронолошки и тематски прате живот манастира и локалне заједнице, заједно са узрастањем идеје, кроз вишедеценијску борбу, да се дође до изградње Велике цркве, тачке усредсређења и савинаца и наших интересовања. Поглавља су конципирана као заокружене јединице, које мозаички граде целину. Наводи из домаће грађе, исписани у варијацијама црквено-словенског или романизоване варијанте локалног говорног језика, дискретно су прилагођавани, како би били разумљивији. Нисмо при том нарушили изворни тон и дух тадашњег језика. Грађа из млетачког архива, важна за наша сагледавања, оригинално је цитирана у фуснотама. Сви натписи на уметничким делима дати су оригинално.

Паралелним праћењем кроз дужи временски период (XVIII век) свих речених компонената и спрега, отворио се пут ка свеобухватном сагледавању друштвене историје овог подручја. Иако је првобитна намера била да се тема увеже са ширим али блиским географским контекстом, на који је логично и природно упућивала, архивска грађа нас је одвела много даље, баш као и сама структура и ликовност споменика. На први поглед, из угла наших истраживачких интересовања, Бока Которска остављала је утисак изоловане средине, далеко од великих православних центара XVIII века. Међутим, испоставило се да су биле сталне и вишезначне комуникације пре свега са главним српским православним центром у XVIII веку – Карловачком митрополијом – али и са православним заједницама широм Балкана и Русије. Те живе везе, прецизно потврђене

изворима, од суштинског су значаја за одржање православне локалне заједнице, као и за обликовање Велике савинске цркве. Оне су најдиректније одредиле контекст настанка и деловања формираног споменика као парадигме, која се временом, у оквирима ширег локалног подручја, показала као хијеротопија.

I Бока Которска током Првог морејског рата (1684-1699)

Обновљени живот манастира Савине с краја XVII века у целини је био одређен дешавањима изазваним Морејским ратом (1684-1699). Да бисмо разумели важне моменте у наступајућим променама и њихово одражавање на подручје нашег истраживања, неопходно је осврнути се на сложеност политичких интереса који су се тада преламали преко Боке и Херцеговине. Пре свега, ради се о млетачком освајању Херцег-Новог 1687. године. Освајање овог важног упоришта отвара врата Венецији за продор и у Херцеговину, где се преплићу битни стратешки интереси великих сила. Млетачко заузимање већег дела Херцеговине, а затим примораност да је напусти, по одредбама Карловачког мира, изазива велике миграције становништва из ових пограничних крајева ка Боки Которској. Те миграције и улога православног свештенства у бурним дешавањима на том подручју, предодредили су и оживљавање манастира Савине.

Хајдуци као млетачка авангарда

Борбу у Боки Которској започели су хајдуци. Били су млетачка авангарда у борби против Турака. Пореклом из Херцеговине и Црне Горе, хајдуци постају спона између Боке и залеђа и имају важну улогу у току ослободилачке борбе у Херцеговини и Црној Гори.¹ У неким периодима било је и до пет стотина хајдука под оружјем.² Узмичући пред турским насиљем, напуштали су своја скровишта и налазили уточиште на млетачкој територији. Одатле, под окриљем Венеције, водили су герилски рат против Турака, али су често пустошили и дубровачку

¹ Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI-XVIII века*, Београд 1970, 405.

² Р. Ковјанић, И. Стјепчевић, „Хајдуци у Боки до Морејског рата (1654-1684)“, у: *ИЗ*, бр. 1-2, Цетиње 1949, од 162-187, 163. Међутим, по завршетку Кандијског рата (1669), Венеција је била обавезна да среди питање хајдука. Млечи их прво насељавају у Рисну, који им је мировним споразумом припао. Али, стална непријатељства хајдука са Турцима су настављена, што Млечанима није одговарало после тек склопљеног мира. Зато Млечани одлучују да хајдуке преселе у Истру 1671. године (М. Јачов, „Списи генералних провидура у Задру о бокељским хајдуцима“, у: *Споменик СХХVII*, Београд 1986, од 180-202, 197-198). Тек пред почетак Морејског рата, када су Млечанима поново били неопходни за ратне походе, хајдуци су били добродошли (Г. Станојевић, *Историја Црне Горе III/1*, Титоград 1975, 158-160).

територију.³ Нешто касније они постају и трговци робљем, од чега су се понајвише издржавали.⁴ Бокељски хајдуци били су веома активни и на мору, те су већ од половине XVII века били јачи од херцеговских гусара.⁵

Одмах по поновном ослобођењу Рисна 1684. године, који је био од огромног значаја за успостављање трговинских односа, ту се насељавају и нови хајдуци из Херцеговине и Црне Горе. Они су радо прихватани од Млечана јер су чинили одбрамбени обруч у овом делу Боке и околине. Такође, њихове чврсте везе са сународницима из крајева под турском влашћу обећавале су Млечанима и даље насељавање новоосвојених млетачких територија које је требало очувати. На тај начин Млечани су у овом делу Боке одржавали јаку одбрану од Турака. Поред тога, циљ им је био да им ова значајна освајања не падну као терет на леђа, већ да се од новонасељеног становништва извуче максимална корист кроз наплату пореза. Тако би се олакшао трошак Републици уложен у освајање нових територија.⁶ Хајдучке породице за узврат су добијале веома скромне привилегије, сведене на нешто соли и двопека, а и то им је с времена на време ускраћивано.⁷

Већ од пролећа 1684. ванредни провидур Антонио Зен ради на придобијању херцеговачких и црногорских племена и њиховом укључивању у рат. Убрзо је, тим поводом, у Боку Которску упућен и Бајо Пивљанин, чувени хајдучки харамбаша из Кандијског рата.⁸ Рачунало се да ће он додатно подстаћи и оживети борбени дух неповерљивих племена. Да би се успешно извела акција опсаде Херцег-Новог од стране Млечана, било је потребно чврсто приволети хришћанско становништво на сарадњу. Требало је и стално угрожавати трговачки и војни контакт Херцег-Новог са турским градовима, како би град био изолован и ефикасније стављен под опсаду. Такав план могао је бити спроведен једино преко

³ Из једног документа генералног провидура (1670) сазнајемо да су, за заслуге током Кандијског рата, хајдуци од провидура добијали земљу у селима око Рисна, са обавезом да дају десетину са њих (М. Јачов, Нав. дело, 195).

⁴ Г. Станојевић, Нав. дело, 156. Када је трговина робљем узела маха, Млечани су почели да их и опорезују (два цекина по глави) (М. И. Милошевић, „Помен о Бају Пивљанину у Државном архиву у Котору (1684-1685)“, у: *ИЗ*, бр. 1-2, Цетиње 1954, од 188-210, 206-207).

⁵ Али-паша Ченгић у више наврата тражи примирје, не могавши да изађе на крај с њиховим пустошењем (Б. Храбак, „Херцег-Нови као турска поморска база и гусарско гнездо“, у: *Бока* 9, од 40-84, 67).

⁶ С. Мусић, *Извештаји генералног провидура Далмације и Албаније Корнера о заузимању Херцег-Новог 1687. године*, Херцег-Нови 1988, 117-120.

⁷ П. Шеровић, „Дукали и терминације издани од млетачких власти конту Јовану Ђуковићу из Рисна“, у: *ИЗ*, бр. 1, Цетиње 1960, од 129-137, 129.

⁸ Г. Станојевић, *Југословенске земље...*, 319.

добро организоване хајдучке гериле. Она би деловала изненадним акцијама на више различитих положаја, али и што непосреднијим окупљањем антитурског блока међу хришћанима са турске територије.⁹

При том, ређали су се сукоби између хајдука и турских поданика који нису хтели да сарађују. Непријатељства су кулминирала неуспелим нападом на Херцег-Нови августа 1684.¹⁰ Тада су хајдуци на челу са Бајом Пивљанином запалили све куће, летине и складишта ван градских зидина. Напад је истовремено био изведен и са мора, како би Турци били потиснути у утврђење.¹¹

Племена и Млеци

Од херцеговачких племена, Никшићи су први показали интересовање за сарадњу са Венецијом. Трагове ове сарадње запажамо и пре Морејског рата.¹² Своју помоћ Никшићи су условљавали добијањем плата за главаре и освајањем Херцег-Новог. Херцег-Нови био је камен спотицања за њихово активније ангажовање против Турака. Млечани су, пак, стално оклевали да организовано нападну град, али су непрекидно подгревали такве наде како би им племена остала верна.¹³ Млечани се повезују и са другим херцеговачким племенима. До пролећа 1685. године прилазе им Риђани, Пивљани и Дробњаци. Пивљани и Бањани чак упућују једну чету у Боку да се придружи хајдуцима. Био је то први

⁹ М. Милошевић, „Прилике у Боки Которској током припрема за ослобођење Херцег-Новог од Турака (1684-1687)“, у: *ИЗ*, бр. 1, Титоград 1966, од 1-55, 24-26. (Једну од најчувенијих таквих акција пресецања трговине и снабдевања Херцег-Новог извео је 1685. године Бајо Пивљанин са још тројицом харамбаша и 130 хајдука. Том приликом заустављен је турски караван од 70 коња натоварених пшеницом и другим неопходним намирницама за одржање Херцег-Новог.)

¹⁰ Г. Станојевић, *Нав. дело*, 323.

¹¹ Исто, 323.

¹² На то нам указује једна наредба генералног провидура Антонија Приулија из 1668. године. Њом се забрањује „свим харамбашама, сердарима и старешинама хајдука, како Котора и Пераста тако и сваког округа у Далмацији, да узнемиравају Никшиће који су послушни Пресветлој Републици“ (М. Јачов, *Нав. дело*, 192).

¹³ Без обзира на ово одуговлачење у ратним походима, трговински односи између херцеговачких племена и Млечана, успостављени освајањем Рисна, функционишу. Због ратних заслуга, оданости Млечанима, жеље Млечана да ово важно племе задрже уз себе, али наравно и сопствених трговачких интереса, никшићки трговачки каравани за Рисан имали су одобрену оружану пратњу, као и извесне уступке у трговини сољу (С. Мијушковић, „Племена Никшићи у Морејском рату (1684-1699)“, у: *ИЗ*, бр. 1, Цетиње 1954, од 1-42, 25-26).

организовани долазак људи из херцеговачких племена у Боку током Морејског рата, што ће се и даље наставити.¹⁴

Прве године рата Венеција у Боки није постигла запажене успехе, осим заузећа Рисна (1684). Њихово одуговлачење приморавало је црногорска, брдска и херцеговачка племена да стоје у ишчекивању одлучнијих корака.¹⁵ Пасивност Млечана, отворила је пут Турцима за одлучан напад на Никшиће. Марта 1687. године Турци су дигли велику војску, поразили их, узели таоце и приморали на велика новчана давања. Овај пораз умногоме је утицао на даље држање Никшића према Млечанима, чак толико да они, изгледа, нису учествовали у опсади Херцег-Новог.¹⁶ Генерални провидур Корнер мисли, пак, да су томе највише допринели Дубровчани, разносећи гласине о млетачкој немоћи да изведу ту акцију.¹⁷ Ипак, према неким писмима војводе Вукашина упућеним Пераштанима после 1687. године, сада у перашком Архиву, стоји како су „Никшићи проливали крв и око Рисна и око Новог...”¹⁸ Ако су ови наводи тачни, Никшићи вероватно нису учествовали у већем броју у опсади Херцег-Новог.

Дан светих Јеронима 1687. године

Херцег-Нови је остао једино турско упориште у Боки. За Млечане је његово освајање било од прворазредног стратегијског и политичког значаја. Такође, град је био и важно уточиште гусарског бродовља које је требало разбити.¹⁹ До 1630. године главни страни гусари у Новом били су Мавари, док су касније преовлађивали Улцињани. Улцињани су једини могли да се носе са бокелјским

¹⁴ Г. Станојевић, Нав. дело, 327.

¹⁵ Тако војвода Вукашин прекорно упућује Млечима: „Ми смо за нашу несрећу принуђени да се слажемо са Турцима, док Бог дозволи да ви почнете операције. Тада ћете познати нашу веру“ (Исто, 327).

¹⁶ Исто, 336.

¹⁷ У том циљу неуморно су помагали и посади Херцег-Новог, када јој Турци нису могли додавати хране и ратних потреба, јер им није ишло у прилог млетачко заузеће Херцег-Новог [Ј. Томић, *Црна Гора за Морејској раји (1684-1699)*, Београд 1907, 63].

¹⁸ П. Шобајић, *Никшић*, Београд 1938, 47.

¹⁹ Често се предочавало да је Херцег-Нови био право гусарско гнездо. Изгледа, ипак, да је више био пролазна станица страних корсара, који су ту долазили као у османлијско поморско упориште, него стално гусарско стециште. Вероватно је лошем гласу града допринео и откуп робља који се одвијао преко новске луке, иако је робље готово искључиво било плен страних гусара а не самих Новљана (Б. Храбак, Нав. дело, 77).

хајдуцима на мору. Аутохтоно гусарство у Херцег-Новом није било развијено, а и онолико колико га је било имало је одбрамбени карактер.²⁰

Иако је град од почетка рата био практично под непрекидном опсадом хајдука, одолевао је.²¹ Тек после великих војних и политичких успеха у Далмацији, Млечани су решили да коначно заузму Херцег-Нови. Олакшавајућа околност била је што Турци нису имали флоту, без које су им били мали изгледи да одбране град.²² Још много пре коначне опсаде града (од 1684), которски ванредни провидур издавао је у више наврата строге налоге за прикупљање целокупног бокељског трговачког бродовља у матичне луке. Сви су морали да се врате и ставе на располагање своје барке под претњом изгона, затвора и конфискације имовине.²³ Ангажовано је око 6.000 војника, међу којима је било око 1.000 ускока из Далмације.²⁴ У опсади су учествовали и Бокељи и око 300 Црногораца. Ипак, у извештајима генералног провидура Корнера о заузећу Херцег-Новог мало је података о учешћу племена и Морлака, а и то је у негативном смислу, увек са омаловажавањем.²⁵ Чак и Пераштанима и Црногорцима, који су одиграли једну од носећих улога у овој опсади, нису одата значајнија признања.²⁶ Пераштани су ипак добили макар материјалну сатисфакцију за своје велике заслуге.²⁷ Црногорци, иако нису учествовали у опсади града у знатнијем броју, имали су значајну улогу у спречавању Сулејман-

²⁰ Исто, 67-68.

²¹ Још 1684. године Сенат је наредио команданту млетачке војске у Далмацији Пјетру Валијеру да заузме Херцег-Нови. И тада је на Хвар било упућено око 2.000 војника, али је због епидемије инфлуенце и дуготрајног невремена на мору све било обустављено (Г. Станојевић, *Далмација у доба Морејској раша 1684-1699*, Београд 1962, 80).

²² Главна оперативна база Млечана био је Хвар, где се окупила сва млетачка војска. Млечани су располагали са преко 20 артиљеријских оруђа и са око 150 ратних и трговачких бродова (Г. Станојевић, *Југословенске земље...*, 336-337).

²³ М. Милошевић, Нав. дело, 16-19.

²⁴ Ова војска сакупљена је још с пролећа за акцију против босанског паше Атлагића у горњој Далмацији, код Сиња. Пошто је паша успешно одбијен, одлучено је да се сакупљена војска употреби коначно за опсаду Херцег-Новог (Ј. Томић, Нав. дело, 78).

²⁵ С. Мусић, Нав. дело, 34, 48, 73, 82...

²⁶ Пераштани су били најактивнији и најупорнији у тежњи да се северно подручје Боке уклопи у јединствену економску и политичку целину. То је и разумљиво, јер су они у то време били трговачко-поморски најразвијенији, а по граничном положају најугроженији (М. Милошевић, Нав. дело, 7).

²⁷ Корнер им је, по одобрењу, 9. децембра 1687. године даривао у Херцеговској крајини 2.000 кампа земље. Земља је требало да се подели између 210 пераштанских породица. Многи од њих се сада пресељавају на новодобијена имања и напуштају стари завичај (Т. К. Поповић, *Херцег-Нови – историјске биљешке 1382-1797*, Херцег-Нови 1924, 96).

паше Бушатлије да преко територије которске провинције дође у помоћ Турцима из Херцег-Новог. Они су у организованој акцији са Паштровићима, на подстрек владике Висариона, успешно одбили Сулејман-пашу и у многа места предодредили исход опсаде.²⁸

Напад на Херцег-Нови започет је 3. септембра, под командом генералног провидура Корнера. Турска војска коначно је капитулирала 30. септембра 1687. године, на дан светог Јеронима. Тада је око 2.200 људи напустило Херцег-Нови, а Млечани заузимају тврђаву.²⁹ Победа Млечана у многа места је изгледа издејствована и издајом 230 Албанаца, што је битно ослабило одбрану утврђења. Такође, фирентински тобџија успео је да погоди једну од кључних кула тврђаве, у којој је чуван барут, па су и огромна експлозија и губици Турака олакшали Млечанима продор у град.³⁰ Да би предупредили било какву помоћ Турцима са стране, а претња да ће она пристићи постојала је до самог краја опсаде, Млечани задњих дана упућују и један део флоте према Улцињу. Тако су везали снаге скадарског паше из Албаније на тој страни и онемогућили његову помоћ Херцег-Новом.³¹ Тако, Млечани по први пут развијају своју заставу на херцеговској кули, где се до тада вијорила турска.

²⁸ Ј. Томић, Нав. дело, 86. У млетачком Већу донесена је одлука да се призна заслуга Црногорцима за тај подухват, мада на млетачки лукав и посредан начин. Наиме, готово сва захвалност усмерена је ка скадарском бискупу Доминику Бубићу који је, наводи се, извршио притисак на Црногорце и усмерио их на речену акцију против Бушатлије (С. Мијушковић, „Посредно признање млетачког Сената Црногорцима приликом заузимања Херцеговога 1687“, у: *ИЗ*, бр. 2, Цетиње 1954, од 609-610, 609). Тако је улога Црногораца, спрема њега, опет минимизирана.

²⁹ Г. Станојевић, *Југословенске земље...*, 336-337. У част ове важне победе служена је миса у Цркви светог Марка у Венецији, а све млетачке радње остале су затворене читава два дана (М. Јачов, *Срби у млетачко-штурским ратовима у XVII веку*, Београд 1990, 80). Папа Инокентије XI дао је такође овом догађају велику важност и наложио да се скује спомен-колајна у бакру и злату, на чијој је једној страни његов лик, а на другој пише *Castronovo expugnato 1687*. са персонификацијом Победе (Р. Butorac, *Veka Kotorska u 17. i 18. stoljeću – politički pregled*, Perast 2000, 123).

³⁰ С. Мусић, Нав. дело, 71-72.

³¹ Г. Станојевић, *Далмација у доба Морејској раша 1684-1699*, 86. Према неким изворима, Корнер успева да подмити и преостали мањи арбанашки одред који је бранио део утврде према обали. Тако Арбанаси током ноћи напуштају кулу коју су бранили. На њихово место долази млетачка војска која отвара ватру на град. Млетачку заставу изнео је на кулу кнез Никола Вулов Љубановић из Грбља са синовима, који су се борили у савезничкој млетачкој војсци са четом Грбљана (П. Д. Шеровић, „Борбе с Турцима око Херцеговога до његова коначног ослобођења г. 1687“, у: *ГПМК*, бр. IV, Котор 1956, од 5-25, 17).

Млетачки прогор у Херцеговину

Заузеће Херцег-Новог отворило је Млечанима пут према Херцеговини. Њихов продор у Херцеговину, те пад манастира Тврдош, најдиректније је условио прелазак тврдошких монаха у Савину и њено оживљавање. Млечани су прво заузели Грахово, које им је постало главна оперативна база у Херцеговини. Тиме је успостављена територијална веза између млетачких поседа и херцеговачких племена. Херцеговачка племена заједно са хајдуцима постају главна млетачка снага у освајању јужне Херцеговине. Колики је значај имало заузеће Грахова показује и чињеница да су многа племена одлучила, на залагање генералног провидура, да се тамо преселе и чувају територију од турских напада. На то су се и писмено обавезале војводе и кнезови племена у присуству херцеговачког владике Саватија.³² Такође, све више људи долазило је из јужне Херцеговине у Боку, где су ступали у млетачку војску и заједно са хајдуцима ратовали по Херцеговини. Циљ Млечана био је да што више закрве племена са Турцима, како би их придобили за освајање стратешки важног Требиња. Поред огромних прихода које би тиме добили, то би им отворило пут за освајања Попова, Зажабља, све до Опузена. Тиме би Млечани запосели Доњу Херцеговину, а заузећем Гацка и целу.³³

Међутим, Дубровчани су стално покушавали да осујете сарадњу Млечана са херцеговачким племенима. Они наговарају племена да остану у миру са Турцима, јер ће овима у помоћ доћи царска војска која треба да презими у Босни.³⁴ У том циљу Дубровчани су користили и аустријско заузеће Београда.³⁵ Онемогућили су и важан споразум Млечана са пандурима из Паштровића,

³² Г. Станојевић, *Јуџословенске земље...*, 344-345. Тако, 10. децембра 1687. године у Перасту, у присуству владике Саватија, племенски поглавари дају заклетву генералном провидуру да ће испунити све одредбе договора о насељавању и борби против Турака. Овако уједињена племена чиниће популацију од четири-пет хиљада људи, од тога 700 њих под оружјем, који би добро штитили овај крај. По договору, били су дужни да издржавају и 300 људи у сталној стражи коју су Млечани поставили ради одбране од изненадних напада Турака. За све наведене услуге, племена ће добити 200 цакова жита за зиму. Генерални провидур Корнер у извештају Сенату посебно наглашава своју умешност у постизању овакве уштеде за Републику (*Црна Гора – Извештаји млетачких провидура 1687-1735*, Подгорица 1998, 10-12).

³³ С. Мусић, Нав. дело, 171-172.

³⁴ И. Руварац, „Зажабље у Херцеговини, староме Хуму“, у: *ГЗМБХ*, Сарајево 1890, од 12-17, 13.

³⁵ С. Мусић, Нав. дело, 171-172.

чуварима главне требињске куле, коју је требало да предају Млечанима на управу.³⁶ Дубровчани су са благонаклоношћу гледали на продор Хабзбурговаца, јер их је то ослобађало од непријатне могућности готово потпуног млетачког заокруживања. Радо се приклањају такозваној Ћесаровини која, још септембра 1684, уговором ставља Дубровник под своју заштиту, о чему обавештава и *Serenissimu*.³⁷

Покрет у околини Требиња се веома распламсао.³⁸ Већ марта 1688. године Турци су протерали четрдесет монаха из манастира Тврдош, а манастир су претворили у тврђаву.³⁹ Многи Херцеговци почели су са све више наде да гледају према аустријском цару. Ситуација додатно претеже на ту страну након успеха које остварује Хабзбуршка монархија, нарочито после пада Београда (1688). Тако се и братство манастира Тврдош, као и читава околна православна заједница, драговољно стављају под окриље цара.⁴⁰ Било им је важно само да се ослободе Турака уз помоћ ма које хришћанске силе. Цар је преко свога посланика у Венецији пренео Сенату да се одлучно противи даљем освајању Херцеговине од стране Млечана. Средином јуна 1689. године млетачком посланику у Бечу званично је саопштено да је цар узео Требиње и Попово под своју заштиту.⁴¹ Поред осталог, важност задобијања ових области за Беч била је у томе што је преко Херцеговине и Приморја могао одржавати комуникацију са далеком Напуљском краљевином.⁴² Међутим, упркос аустријским претензијама у Херцеговини, генерални провидур Молин одлучује да нападне Требиње, успевши да уђе у Требињско поље и да потисне Турке на десну обалу Требишњице. Ту су Турци држали манастир Тврдош и две куле. Ипак, Млечани нису уложили

³⁶ Послат је био и млетачки одред од 50 коњаника на челу са капетаном Солиманом да преузме управу над кулом, али су Дубровчани одали споразум Турцима и нико од Паштровића више није могао да уђе у кулу (Исто, 171).

³⁷ Ј. Радонић, *Дубровачка акција и њено значење IV/1*, Београд 1941, 40, 41, 45.

³⁸ Из документа који предочава капетан Грба (*Die Kaiserlichen in Albanien 1689*) видимо да је царски резидент у Дубровнику Корadini, живо радио на придобијању хришћана у Херцеговини. Заузврат им је обећавано скоро ослобођење од Турака, који су им били непрекидна претња (Г. Станојевић, Нав. дело, 347).

³⁹ Г. Станојевић, Нав. дело, 347.

⁴⁰ И. Руварац, Нав. дело, 12.

⁴¹ Бечки двор присвајао је себи право именовања бискупа у областима приморја и залеђа, с образложењем да су они некад били под Угарском (Р. Butoras, Нав. дело, 115).

⁴² Ј. Радонић, Нав. дело, 333.

довољно напора да освоје град и тако су пропустили прилику да осујете аустријско-дубровачку политику у Херцеговини.⁴³

Иако су Турци почетком 1692. године окупљали војску по разним местима Херцеговине, били су осујећени у нападима на Дробњаке и на Граховско поље. Ово распадање турске власти у Херцеговини Млечани су желели да политички искористе. Стога наговарају харамбаше и кнезове херцеговачких племена да преведу у млетачко подаништво све хришћане тог краја.⁴⁴

У спровођењу подухвата сарадње са Млечима, значајну улогу имало је и православно свештенство. Ту се истиче некадашњи београдски митрополит Симеон Љубибратић, који је често по налогу которског провидура одлазио у Херцеговину са одређеним задацима.⁴⁵ Пре него што је постао београдски митрополит, 1682. године, био је пострижник манастира Тврдош и митрополит херцеговачки. Године 1690. повукао се из Београда у Боку Которску, где остаје до смрти 1697.⁴⁶ Епископ херцеговачки Нектарије Зотовић је са монасима Тврдоша такође био веома активан и у борбама које су Млечани водили око Требиња. Заслуге су му признали и сами Млечани, о чему сведочи документ од 12. маја 1696.⁴⁷ Поред њега, запажену улогу имао је и херцеговачки владика Саватије Љубибратић. Владика је тада био настањен у манастиру Пива, о чему сведоче извештаји провидура Корнера из 1687. године.⁴⁸ Слично доказује и извештај из

⁴³ Г. Станојевић, Нав. дело, 352-353. Повлачењем хабзбуршке војске са Балкана ојачава млетачки утицај у Херцеговини. Дубровчани, пак, и даље помажу Турцима, како би што више ометали млетачко присуство које им није одговарало. Млечани су им затварањем Царине за караване 1690. године нанели приличне штете, мада су Дубровчани изналазили и друге трговачке путеве (Исто, 373).

⁴⁴ Тако Продан Магазиновић из Попова и кнез Милош Војиновић обећавају да ће целокупно становништво Љубомира, Попова и Требиња превести на млетачку територију. Као основне услове поставили су добијање редовних плата за главаре и одобрење да формирају по једну чету (Исто, 376). Старешине Требиња, Љубомира и Загорја састале су се на Збору да донесу заједничку одлуку о приступању Млечанима. Као додатни услов за ступање под млетачку власт Збор је захтевао добијање самоуправе по узору на паштровачке Привилегије. На тај начин дошло је можда по први пут до превазилажења ужих кнежевских подвојености и до уједињења готово целе јужне Херцеговине. Заједнички политички циљеви натерали су ова племена да изађу из најуужих племенских интереса и да покушају да остваре шире и далекосежније циљеве (Исто, 382).

⁴⁵ Исто, 376-377.

⁴⁶ С. Вуковић (епископ шумадијски), *Српски јерарси од деведесетог до двадесетог века*, Београд-Подгорица-Крагујевац 1996, 451.

⁴⁷ Исто, 125-126. Њему је синђелијом од 5. октобра 1693. године патријарх Калиник I поверио требињску епархију „са царским указом и привилегијама“, то јест с бератом (Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 472).

⁴⁸ С. Мусић, Нав. дело, 149.

1692. године у коме се наводи да владика Саватије из „горњих крајева“ доноси вести да су у околину Пријепоља, Пљеваља и Милешева дошле непријатељске (турске) војске да ту презиме.⁴⁹ И сам Саватије храбро је учествовао у разним борбеним подухватима на страни Млечана. Постоје наговештаји да је учествовао и у освајању Херцег-Новог. На то упућује његово писмо которском племићу Ђованију Антонију Болици, где наводи да је дошао у Херцег-Нови са својим пуком хришћана на почетку битке. Сазнајемо такође да је ратовао, „под крило пресвиетлом Принципу“, код Гацког, Книна, Требиња и Љубомира.⁵⁰

Млечани с обе стране реке Требишњице, Тврдош

После ових успеха, Млечани су решили да заузму Требиње. Прво хајдуци изводе своје акције пустошења низа околних насеља. Одмах затим млетачке снаге, под командом генерала Буровића, гувернера а од 1691. сопраинтенданта Херцег-Новог (*sopraintendente e governatore dell territorio di Castelnuovo*), успевају да протерају Турке из две поменуте куле на десној обали Требишњице. Од утврђења око Требиња остао је још само манастир с десне стране реке, на окомитој литици. Турци су га још раније опколили и претворили у тврђаву.⁵¹ Монаси су ту ипак опстајали, уз повремене пребеге када би било неопходно (као поменуте 1688), све до периода између 24. новембра 1692. године (када Саватије, како је већ речено, јавља Буровићу да се турска војска окупља у области Новог Пазара) и 9. септембра 1693. године (када игуман Радуловић, који је напустио манастир Тврдош са тридесетак монаха, добија потврду од млетачких власти за уступање кућа и земљишта у Херцег-Новом).⁵² Ова друга граница може се померити и на крај августа, јер је присуство тврдошких монаха у Херцег-Новом евидентирано и нешто раније. То доказује документ издат од генералног провидура Данјела Долфина 1. септембра 1693. године у Херцег-Новом. На основу тог документа, игуман Радуловић и монаси добијају од Млечана месечно шесто либара двопека за прехранивање (две године касније ова привилегија им је

⁴⁹ Црна Гора – Извештаји..., 104.

⁵⁰ С. Мијушковић, „Један докуменат о учествовању митрополита Саватије Љубибратића у биткама Морејског рата“, у: ИЗ, бр. 1, Цетиње 1953, од 266-269, 267.

⁵¹ В. Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд 1999, 108.

⁵² В. Ђоровић, *Нав. дело*, 108.

укинута, јер се сматрало да могу да живе од приноса са земље и милостиње православних хришћана).⁵³ То доказује да су они и пре 1. септембра 1693. године били већ у Херцег-Новом.

Према опису савременика П. Гарцонија, Млечани успевају да после заузећа кула опколе и манастир. Али, будући да нису имали артиљерију да га освоје, нити времена да стрпљиво чекају да глад победи Турке, Буровић одлучује да свим расположивим снагама нападне кулу-барутану унутар тврђаве. Ватра је тако захватила део тврђаве, што је знатно ослабило отпор бранилаца. Турци сада беже у планине.⁵⁴ Иако су Млечани успели да преотму манастир Тврдош од Турака, нису успели дуго да га задрже. Убрзо се повлаче с војском према Љубињу. Да Турци не би поново утврдили манастир, Млечани га пре одласка минирају (1694. године).⁵⁵ То исто урадили су и две године раније са Цетињским манастиром.⁵⁶ Убрзо затим освојено је и тешко утврђење Клобук. Тиме је завршено млетачко осмогодишње освајање у овом делу Херцеговине, од заузећа Херцег-Новог до пада Клобука.⁵⁷

Од тврдошкој до савинској манасџира Успјења Богородичиној

Рушење манастира Тврдош и прелазак његових монаха у Херцег-Нови и манастир Савина, значиће и нови моменат у животу православног становништва у Боки. Обновљени манастир Савина постаје духовна, али не мање и друштвена и културолошка вертикала православних Бокеља.

Непосредно по доласку тврдошких монаха, већ поменути декретом од 9. септембра 1693. године, додељене су им старе турске куће с правом да их обнове. Уз њих су добили и три кампа земље, као и манастир Успења Богородичиног на Мељинама. Истим решењем дато им је шест кампа земље у Подима. Ова земља

⁵³ П. Д. Шеровић, „Одлука генералног провидура Долфина о издавању двојека калуђерима манастира Требиња (Тврдоша) пребјеглим на млетачку територију“, у: *ИЗ*, бр. 2, Титоград 1959, од 576-577, 577.

⁵⁴ P. Garzoni, *Istoria della Repubblica di Venezia*, Venezia 1707, 526.

⁵⁵ В. Ђоровић, Нав. дело, 108, 147. Један документ упућен из кнежеве канцеларије Владиславу Буђићу, сенатору и посланику дубровачком у Једренима, најближе одређује време када се то могло догодити. Из садржаја документа датираног 17. августа 1694. године (*Lettere e commissioni di Levante 1694, Nr. 65. fol. 18*), може се закључити да је манастир Тврдош тада већ био разрушен.

⁵⁶ *Црна Гора – Извештаји...*, 91-94.

⁵⁷ Г. Станојевић, *Југословенске земље...*, 385.

претходно је припадала адмиралу Николи из Котора који није пребивао у овој вароши. Према дукалу од 17. маја 1692. године, мере одузимања земљишта су се могле спроводити у случају да дотични не живи на том месту. Поред тога, монасима су додељена на коришћење и нека пасишта за стоку и оранице у близини места Репаје, уз плаћање уобичајеног пореза.⁵⁸

И поред добијеног земљишта, због тескобе и лоших услова, у Савини је остало, изгледа, само десетак тврдошких монаха. Да би се бар делимично ублажиле неповољне околности, власт им одобрава градњу северног крила манастирског конака, коју они до јуна 1694. године још нису били започели. Генерални провидур у свом извештају наводи да се савинци изговарају да прво желе да рукоположе новог цетињског владику, након смрти епископа Висариона, па ће онда почети обнову.⁵⁹ Нови митрополит цетињски Сава Очинић заиста је био рукоположен новембра 1694. године у Херцег-Новом од стране бившег београдског митрополита Симеона Љубибратића, захумског митрополита Саватија и херцеговачког митрополита Герасима.⁶⁰

Ипак, изгледа да нису сви монаси прешли са игуманом Радуловићем у Херцег-Нови. Део њих остао је у Требињу, сместивши се у манастир Дужи, метох манастира Тврдош. Дужи су били, по свој прилици, мала проста пастирска црква без свода. Око ње је било нешто келија поземљуша покривених сламом. Постоје мишљења да је са преосталим монасима ту боравио и митрополит херцеговачки Нектарије Зотовић.⁶¹

Душка црква је била, по предању, првобитно посвећена светом Пантелејмону, па Покрову Богородичином, да би напослетку, као наследница Тврдоша, била посвећена Успењу Богородичином. Иако су монаси у почетку гајили наде да ће се вратити у Тврдош, Турци су сувише добро памтили стари бунтовни манастир који им је задавао муке и о обнови Тврдоша није могло бити говора. Стога ни Дужи нису могле бити обновљене и проширене, иако су од рушења Тврдоша ту у тешким условима непрекидно боравили монаси.⁶² Ипак, по свој прилици Дужи су

⁵⁸ Ј. Ђордан, „Биљешке и подаци“, у: ШПЕБДС за југину 1900, Дубровник 1900, 37-39.

⁵⁹ Црна Гора – Извештаји..., 109.

⁶⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и напisi I*, Београд 1902, бр. 1985, 463; С. Вуковић, Нав. дело, 430.

⁶¹ В. Ђоровић, Нав. дело, 147.

⁶² Тек је Осман-паша 1748. године издао дозволу да се сламнати кровови замене плочом и да се могу подићи нове келије (В. Ђоровић, Нав. дело, 149).

биле формални наследник Тврдоша и његове имовине, а можда и повремена резиденција херцеговачких митрополита, иако се у документима као назив места обично обележава само Требиње.⁶³

Миграције и стиратије насељавања новоосвојених млетачких територија

Заузимањем Требиња углавном је завршено млетачко освајање у Херцеговини. Сада је требало очувати новоосвојено и проширити утицај у тим областима. Да би се освојене територије утврдиле, требало је порадити на насељавању како у Далмацији, тако и у Херцеговини и Боки. Венеција је покушавала да преведе што више турских поданика на територију Републике. У неким крајевима то и није било нарочито тешко, пошто су ускочки напади на турску земљу стављали хришћане у безизлазан положај. На млетачку територију ширег залеђа Херцег-Новог прелазило се и милом и силом. Добровољна миграција била је најчешће у вези са преговорима, разним наградама и облицима издржавања, обећаваним или очекиваним од млетачких власти. У својој прорачунатој благонаклоности према досељеницима, Република је дозвољавала да извесне истакнуте војсковође, задрже за себе део плена и робове као послугу или да их продају.⁶⁴ Уколико није могло другачије, прибегавало се и стварном физичком притиску, који су на становнике турских територија вршили хајдуци и Пераштани у служби млетачке власти.⁶⁵

Из херцеговачких крајева највише се селило у Боку, мада до пада Херцег-Новог није било објективних услова за масовније насељавање. Требало би ипак нагласити да је хришћана на подручју Драчевице било и пре освајања Херцег-

⁶³ Исто, 147-148.

⁶⁴ Генерални провидур декретом од 1. фебруара 1691. године посебно награђује поменутог кнеза Милоша Војиновића и његовог брата Саву са 20 златних дуката месечно и са две мере бешкота. Такође, 3. новембра 1693. године провидур додељује сердару Драгутину Магазиновићу у закуп кућу са вртом због заслуга што је са собом повео у Републику 150 душа. Сличан приступ важио је и за многе друге истакнуте личности (М. Злоковић, „Млетачка управа у Херцег-Новом“, У: *Бока 3*, Херцег-Нови 1971, од 5-37, 8).

⁶⁵ Такав је случај, на пример, са извесним морињским породицама које су бродовима превозили Пераштани у присуству хајдука. Њихове куће и млинови су после укрцавања спаљивани, како се избеглице не би могле вратити на своја огњишта (М. Милошевић, *Нав. дело*, 34). Постоје чак примери давања залога других лица за избеглице, када је постојала опасност да се врате на своја некадашња имања. А повратници су били строго кажњавани. Расписивана је и награда за њихове главе, ако би их ко ухватио (Исто, 40).

Новог. У самом граду их није било, али су у извесном броју били по околним брдима.⁶⁶ Један извештај католичког апостолског викара Луке Болице казује нам да је 1676. године у залеђу Рисна било око четрдесет православних породица, а само једна католичка.⁶⁷ То потврђује и више скромних хришћанских храмова који су забележени у млетачком катастру из 1690. године.⁶⁸ За само две године од освајања Новог није било могуће изградити већи број цркава, поготову ако имамо у виду да су у питању претежно православне, што Млечанима свакако није било приоритет у изградњи. Стога се јасно може закључити да је православни живаљ био насељен у залеђу града од давнина, а свакако знатно пре освајања Херцег-Новог.⁶⁹ Ипак, највећи и најорганизованији талас досељеника пристиже по освајању града. Главни насељенички крај у Боки постаје Херцег-Нови са околином, али обрадиве земље за расподелу није било довољно. Тако настају неприлике. Непосредно по освајању Херцег-Новог, Корнер већ упозорава Сенат на неопходност да се систематски реши питање поседа нових досељеника, како би се избегла отимачина. Он предлаже успостављање макар привременог катастра, којим би били примирени постојећи проблеми.⁷⁰ Тако су направљени први, провизорни катастри 1689.⁷¹ и 1690.⁷²

Услед неконтролисаног прилива становништва у градове и немогућности да се оно смести и прехрани, провидур је био приморан још 1686. године да допушта

⁶⁶ М. Јачов, *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due grande guerre: Candia (1645-1669), Vienna e Morea (1683-1699)*, Città del Vaticano, 1998, 429-430.

⁶⁷ М. Јачов, Нав. дело, 403-404.

⁶⁸ М. Црнић-Пејовић, „Неки подаци о сакралним споменицима културе у херцеговској општини од краја XVII века до данас“, у: *Бока 18*, Херцег-Нови 1986, од 153-170.

⁶⁹ До тада, током ратова, у Боку су долазили углавном хајдуци са породицама. Да би се олакшало превазилажење великог сиромаштва које је притискало тесну Боку доласком великог броја хајдука, которски провидури често им издају дозволе за четовања по турској земљи. Та дозвола односила се обично на једну акцију (Г. Станојевић, Нав. дело, 405). С друге стране, те дозволе су служиле и као алиби млетачким властима пред суседним хришћанима и Дубровчанима чије су територије често биле на мети хајдучких пустошења и пљачки (П. Д. Шеровић, „Једна дозвола хајдучким харамбашама да могу упадати у турску земљу“, у: *ИЗ*, бр. 2, Цетиње 1954, од 214-215).

⁷⁰ С. Мусић, Нав. дело, 118-119. Колики је био проблем својине над земљиштем може се видети и по писмима главара неких племена. Тако, кнез Илија Балотић из Дробњака моли млетачке власти да му се изда дукал којим би му биле потврђене раније земљишне добити за ратне заслуге. О томе он сам каже: „Желим да спречим узурпације суседа и да безбедно могу са својим синовима уживати државну милост“ (Г. Станојевић, „Три молбе херцеговачких главара млетачкој влади“, у: *ИЗ*, бр. 1-2, Титоград 1972, од 171-176).

⁷¹ АСАНУ, *Заосијавиштина Јована Томића*, 8711/-XV/16.

⁷² АН РУМА, *Catastico delle terre, case e molini di Castel Nuovo 1990-92*, књ. 2.

насељавање само уз посебно одобрење издато од власти.⁷³ Оскудицу у земљишту потврђује и поменути документ од 9. септембра 1693. године, којим се калуђерима из Тврдоша додељује земља, али се наводи да је тескоба велика и да је земљиште већ подељено толиким новим породицама.⁷⁴ Нови становници желели су сви земљу у Боки, док су Млечани настојали да новопридошлима сада населе делове Херцеговине које су освојили, како би направили одбрамбени појас и одступницу из Херцег-Новог, очували драгоцену трговачку везу са Рисном и обезбедили редовно прикупљање пореза, о чему је већ било говора. Тако је, после освајања Требиња и учвршћивања млетачке власти на тој територији, тамошња земља подељена хришћанима. Тада су и избегли монаси манастира Тврдош тражили одобрење Млечана да им се врате њихова напуштена места како би се у њима поново настанили уз плаћање пореза. Млетачке власти им излазе у сусрет и 12. октобра 1695. издају им званични документ да се могу вратити на своје поседе.⁷⁵ Ову одлуку потврђује и сам млетачки дужд Силвестер Валерио документом од 4. августа 1696. године.⁷⁶ С тим у вези можда би требало разматрати и *Окружницу манасџира Савине* из 1695. године.⁷⁷ Из текста *Окружнице* није до краја јасно да ли тврдошки монаси моле хришћански род за помоћ у обнови Савине или Тврдоша. Они упућују нејасну реченицу која се односи на „обнављање реченог светог манастира“, а претходно су поменули оба манастира. Стога се не може са сигурношћу утврдити на који се манастир то односи. Ипак, ако знамо да су тврдошки монаси управо 1695. године добили одобрење за повраћај имовине у Требињу и дозволу да могу да се врате на своја првобитна станишта, вероватно је да мисле на обнову Тврдоша. Свакако да им је у том случају била неопходна велика подршка. Неки аутори сматрају да у прилог овој претпоставци иде и печат манастира Тврдош на крају *Окружнице*,⁷⁸ мада је тај печат коришћен у Савини током читавог XVIII века упоредо са савинским (сл. 1). Разумљиво је колики су били жеља и ентузијазам тврдошких монаха да што пре обнове свој стари уништени манастир и изађу из „те приморске тесноте“.

⁷³ М. Милошевић, Нав. дело, 37.

⁷⁴ В. Ђоровић, Нав. дело, 123.

⁷⁵ Исто, 124-125.

⁷⁶ Исто, 126-128.

⁷⁷ S. Novaković, „Trebišne, Tvrdoš i Savina“, у: *Starine JAZU XVI*, Zagreb, 1884, од 97-107, 101-102.

⁷⁸ Д. Медаковић, *Манасџир Савина – Велика црква, ризница, рукописи*, Београд 1978, 15, сл. 100.

Сада, у повољнијим политичким условима по млетачком заузећу јужне Херцеговине, надали су се да им се пружа таква прилика.⁷⁹

После Карловачког мира

Ипак, убрзо, мировним уговором у Сремским Карловцима (1699), Венеција је морала да се одрекне дела Херцеговине у корист Турске.⁸⁰ Чланом десет мировног уговора одређено је да Венеција задржава сва места у Боки која је имала после рата.⁸¹ Млечани су отезали да се евакуишу из Херцеговине и тако су збуњивали и саме становнике тих крајева.⁸² Овакво стање проузрокује, после Морејског рата, још веће миграције према Боки, у настојању да се избегне потпадање под турску власт.⁸³ Тек крајем октобра 1700. године, када су Млечани напустили сва спорна места, комисија за разграничење могла је да настави рад. Записник о разграничењу у Далмацији и Боки свечано је потписан 14. фебруара 1701. године, више од две године после потписивања мировног уговора у Карловцима (26. јануара 1699).

Све до потписивања акта о разграничењу становници југоисточне Херцеговине надали су се да ће остати под млетачком влашћу. Али након тога из Требиња, Попова, Зубаца и других места прешло је у Боку 208 породица, или укупно 1.530 лица. Сенат је крајем септембра 1700. године донео одлуку да се сви досељеници из Турске приме и да им се пружи помоћ ради смештаја.⁸⁴ После ове сеобе

⁷⁹ S. Novaković, Нав. дело, 101-102.

⁸⁰ Млечани су морали да напусте поседе Корјенића, Бањана, Риђана, Рудине, Грахово, Дврсно. Ти поседи, са селима и становништвом, остају власништво муслимана (Ђ. Миловић, „Одрази Карловачког мира на територијама Херцеговог и Рисна“ у: *ИЗ*, бр. 1-2, Цетиње 1957, од 243-252, 247).

⁸¹ Г. Станојевић, *Далмација у доба Морејског рата*, 170-171. Рад на разграничењу у неким деловима био је отежан због крупних размимоилажења између млетачке и турске комисије. Стога је даљи поступак био обустављен на дуже време. Млечани су настојали да задрже освојену територију у залеђу Дубровника, што није било по уговору. Мировни уговор је гарантовао границе Дубровника и Турске, као пре рата (Г. Станојевић, Нав. дело, 174).

⁸² Колико су главари и племена на херцеговачким територијама били у великом метежу и недоумици око свог опстанка говоре писма која су међусобно размењивали још од 1699. године. Чувши да ће се Венеција повући са свих освојених територија до Боке и Рисна, главари сазивају збор ради договора о даљим корацима. Њихово остајање под турском влашћу није долазило у обзир и они сада траже заштиту од Млечана (*Црна Гора – Извештаји...*, 115).

⁸³ Г. Станојевић, *Југословенске земље...*, 407-408.

⁸⁴ Турци су пак покушавали да задрже своје поданике, обећавајући им потпуну амнестију. Ипак, то није имало нарочити ефекат (Г. Станојевић, Нав. дело, 416-417).

генерални провидур издао је проглас 1. априла 1701. године о забрани примања турских поданика у Далмацију. По дуждевом наређењу, новопостављени провидур у Херцег-Новом Марко Антоније Ђелса требало је пажљиво да негује однос према новонасељеном становништву. У посебном документу који му је том приликом уручен из Венеције наводи се: „Особиту бригу треба посветити тежњи за уљудно поступање са тим народом, како би се утврдили у постојаној оданости. Својим благим поступањем тако се даје подстрек осталима за добровољну приврженост.“⁸⁵ Убрзо је уследила подела земље и око 300 породица добило је по четири кампа.⁸⁶ Старешине и главари добили су по двадесет комада земље у наследство, *In perpetuo*, и доживотну плату од по четири дуката месечно.⁸⁷

Земље није било довољно и многи нису били задовољни. Битна новина била је још у томе што је Венеција, одмах по разграничењу, десетину заменила порезом у новцу.⁸⁸ Израда новог катастра је била, како се чини, започета још 1701. Прва верзија, то јест привремени катастар, излази 1702. Али, тек катастар из 1704. године даје коначне увиде у демографску слику и имовинско стање насељеног становништва у Боки. Нови досељеници јасно су одвојени од раније насељеног становништва обавезним додатком *nuovo habitante*. Овим миграцијама становника из Херцеговине и Црне Горе коначно је утврђено етничко јединство Боке са залеђем.

⁸⁵ Ђ. Миловић, Нав. дело, 248.

⁸⁶ Изгледа, ипак, да нису сви становници добили земљу одмах по доласку. Породице из Требиња и Зубаца добиле су нешто земље, док они из Попова, који су се населили у Рисну и Крушицама, нису имали земљу. Тек одлуком Сената од 3. августа 1703. године утврђена је мера земљишта која је давана досељеним породицама. Највише је било домаћинстава која су имала од 1-3 кампа земље, то јест од 40 до 120 ари (Г. Станојевић, „Попис Херцеговаца пресељених у Боку Которску после Карловачког мира“, у: *ИЗ*, бр. 1-2, Титоград 1970, од 165-170, 166).

⁸⁷ Ђ. Миловић, Нав. дело, 250.

⁸⁸ Г. Станојевић, *Катастри Херцег-Новой и Рисна из 1704. године*, Београд 1983, VIII.

II Јурисдикција, верска политика и оживљавање духовних ујоришта православних у Херцег-Новом шоком и по завршетку Морејских ратова

Недефинисаност јурисдикционе ситуације на далматинско-бокељском приморју и у његовом залеђу, изражена и пре Морејских ратова, кулминира млетачким освајањем територија које су до тада биле под турском влашћу. Ово питање било је од великог значаја за Венецију, али и за тему коју истражујемо. Манастир Савина налазио се управо на новоосвојеном млетачком подручју где се за јурисдикцију, поред католичке цркве, бори и више православних јурисдикционих центара. Проблем се знатно компликује притиском Конгрегације за пропаганду вере (*Congregatio de Propaganda Fide*) и млетачком интересном превртљивошћу, те отпором потреби да се именује православни епископ за област Далмације и Боке. У таквој конфузној ситуацији, манастир Савина и северозападни део Боке, историјски везан за Херцеговину, постају важно верско-политичко упориште херцеговачком епископу Саватију, касније и Стефану Љубибратићу, у покушајима да се реши питање православног епископа за ово подручје.

Јурисдикциона конфузија на новоосвојеним млетачким територијама далматинско-бокељског приморја

Током и након ових великих миграција становништва крајем XVII и почетком XVIII века, Млечани су морали да праве извесне уступке и на пољу верске политике. Чињеница да на новоосвојеним територијама Херцег-Новог са залеђем тада живи две трећине православних, који би још увек могли да буду потребни Републици у даљим борбама, изискивала је извесну толеранцију млетачких власти у вези са присуством православног епископа на тој територији. У млетачкој држави, прилично хетерогеној, са мноштвом унутарњих супротности и са сталним спољним притиском, било је важно постићи равнотежу и усклађивање. Како је вера најчешће била дубоко повезана са традицијом и

националним карактеристикама, имала је велики удео у установљавању политике.⁸⁹ Стога *Serenissima* следбенике других вероисповести није посматрала преваходно кроз религиозну призму, већ као национално обојене заједнице.⁹⁰ Република се борила за апсолутни суверенитет државне власти, бескомпромисно уклањајући сваки страни утицај који би довео у питање примарност државних интереса (*Ragione di Stato*). Тако постаје разумљиво што је само у одређеним тренуцима, када су то изискивале искључиво државне потребе, Република била у извесној мери и извесно време верски толерантнија према својим поданицима православне вероисповести.

Током млетачко-турских ратова у XVII и XVIII веку, када у више наврата долази до померања граница Републике на источнојадранској обали са залеђем, средишње питање постаје црквена јурисдикција на новоосвојеним територијама и над бројним становништвом новопридошлим из турске државе. Ово питање било је веома осетљиво за Венецију. Иако католичка, чињеница присуства друге вероисповести на њеној територији за њу је била, пре свега, питање очувања државног суверенитета. Република је религију сматрала помоћним средством у доброј администрацији државе.⁹¹ На терену који ми посматрамо, интерес и одлуке државе заступао је и спроводио генерални провидур Далмације и Албаније, стациониран у Задру и мењан сваке две до четири године. Његова титула указивала је и на млетачке аспирације према некадашњим поседима на албанском приморју, које је Република изгубила продором Турака. Од 1684. године, појам *млетачка Албанија* неосновано је повезиван са Боком Которском како би се, макар у титули, сачувао од заборава.⁹²

Постоји неколико кључних разлога за млетачко опирање евентуалном присуству и јурисдикцији православног епископа на њиховој територији. Пећки патријарх је за Млечане био турски поданик. Сматрали су да од Турске и добија власт над патријаршијом, а не од хришћанског владара, како би требало. У таквом поретку ствари, патријарх не би могао да подржи религијске аспекте

⁸⁹ B. Cecchetti, *La Repubblica di Venezia e la corte di Roma nei rapporti della religione I*, Venezia 1874, 455.

⁹⁰ B. Cecchetti, Нав. дело, 457.

⁹¹ Исто, VII.

⁹² М. Милошевић, „Зашто се Бока Которска у млетачким изворима називала *млетачком Албанијом*?“, у: *Сјоменик CXXVII*, Београд 1986, од 239-240, 240.

млетачке политике и управе. Егзарси које патријарх пошаље могли би код верника побудити далеко више наклоности према свом црквеном поглавару, посредно и према владару коме је он подређен, него према Принципу коме по закону треба да буду потчињени. Сенат се стога сматрао дужним да заштити католичку веру и унију коју у то време спроводи грчка црква са седиштем у Венецији. Поред наведеног, Млечане је бринула могућност одливања знатног новца из њихове државе у ове земље неверника и противника, на име прилога, почаста, помоћи и других давања. Напослетку, тако би у држави могле да се нађу опасне и непоуздане особе које би се, под изговором црквене јурисдикције, ставиле у службу владара који је непријатељ вере и Републике.⁹³

Објективно, питање црквене јурисдикције у млетачкој Далмацији, па тако и у Боки, вазда је било конфузно. Уобичајено се сматра да су православне црквене општине у приморју током читаве млетачке управе потпадале под јурисдикцију Цариградске патријаршије, која је овде управљала преко филаделфијског митрополита.⁹⁴ Међутим, познато је да је до пред крај XVII века јурисдикцију над делом Далмације који је потпадао под турску власт имао и пећки патријарх, а непосредно управљао, као његов егзарх, митрополит дабробосански.⁹⁵ Ипак, чини се да ни то није сасвим доследно примењивано, што показује јурисдикција дабробосанског и далматинског епископа Епифанија Стефановића, пореклом из Босне, за кога и Фарлати наводи да је имао јурисдикцију над православнима и на турској и на млетачкој територији.⁹⁶ Дабробосански митрополит често је себе називао, поред осталог, клишким и личким епископом,⁹⁷ а седиште му је пренето из Бање дабарске у манастир Рмањ, на тремеђи Босне, Лике и Далмације.⁹⁸ На

⁹³ М. Јачов, „Правни саветници при млетачкој влади о православнима у Далмацији и Боки Которској“, у: *Сјоменик СХХII*, Београд 1981, од 61-90, 72.

⁹⁴ С. Боца, „Српска црква у Далмацији и Боки Которској“, у: *Српска православна црква 1219-1969*, Београд 1969, од 271-290, 276.

⁹⁵ Д. П. Берић, „Везе дабро-босанских митрополита са православном црквом у Далмацији до друге половине 18. века“, у: *Нови изјачник*, бр. 1, Сарајево 1940, од 1-6, 1.

⁹⁶ D. Farlati, *Illyrici sacri VII*, Ecclesia Diocletana, Venetiis MDCCCXVII, 130. (Иако је аутор на поменутом делу потписан као Daniele Farlato, прихватили смо стандардизовану верзију његовог презимена Farlati, како би избегли забуну).

⁹⁷ Д. Љ. Кашић, „Просветна настојања Пећке патријаршије и постанак Богословије у манастиру Крки 1615“, у: *Гласник српске православне цркве* 7, Београд 1966, од 242-244, 243; Г. Николаевић, „Православне цркве у Далмацији“, у: *СДМ за јогину 1843*, Задар 1843, од 103-108, 105.

⁹⁸ Аутор наводи да се под топонимом *città d'Onza* подразумевао манастир Рмањ на ушћу Унца у Уну. Неки извори потврђују да је Епифаније управо у Рмњу (*città d'Onza*) имао седиште (Д. П.

сличном становишту био је и Никола Комнен Пападополи, угледни доктор филозофије, богословије, права и професор на Падованској академији.⁹⁹ Он сматра да је српском патријарху призната јурисдикција над Србима у читавом Илирику (како се помиње и у самој патријарховој титули). Стога српски Морлаци, прешавши на млетачку територију, треба да остану под јурисдикцијом српског патријарха а не да потпадну под јурисдикцију католичких бискупа.¹⁰⁰

До још веће пометње и недоумица долази након проширивања млетачких поседа на рачун турске државе крајем XVII века. Питање јурисдикције над новим територијама и новонасељеним становништвом сада постаје спорно, јер су за њу сви заинтересовани. О важности овог питања за српску цркву говори податак да је током последње деценије XVII века српски патријарх поставио чак седам архијереја који су вршили своју дужност на подручју Далмације.¹⁰¹ Током ових великих превирања цариградски патријарх, преко филаделфијског архиепископа Мелентија Типалдија, покушава да прошири свој утицај и подвргне својој јурисдикцији све православне у Далмацији, па тако и новопридошле Србе.¹⁰² Међутим, Типалди 13. септембра 1690. године опозива православно вероисповедање и приступа унији.¹⁰³ Како би проширио и оснажио своју сада унијатску јурисдикцију у Далмацији, Типалди схвата да ће му као епископ најбоље послужити свештеник православне вероисповести познат и прихваћен у тим крајевима. Никодим Бусовић, крчки јеромонах, показао му се оданим за време службе у грчкој Цркви светог Илије у Шибенику и чинио се као одлично решење.¹⁰⁴ Такође, Типалди је сматрао да Бусовић, веома поштован од стране својих сународника, добро зна ситуацију на терену и начин на који би било најбоље наступити с унијом у тим крајевима. Бусовићева пастирска делатност обухватала је Србе православног обреда управо на подручју које је Венеција

Берић, „Везе дабро-босанских...“, Нав. дело, бр. 2, од 37-44, 40) и да је одатле прешао на млетачку територију (D. Farlati, Нав. дело, 130).

⁹⁹ Бранећи истину од тенденциозних памфлета надбискупа Вићентија Змајевића против Стефана Љубибратића и православних Срба, Пападополи, иако и сам римокатолик језуитског реда и заступник уније, осврће се и на питање јурисдикције у Далмацији.

¹⁰⁰ Н. Милаш, Нав. дело, 144.

¹⁰¹ М. Јачов, „Патријарх српски Арсеније III Чарнојевић и Велика сеоба Срба 1690. године“, у: *Зборник радова о ширисајогишњици Велике сеобе*, Београд 1997, од 71-87, 78-80.

¹⁰² Ј. Радонић, *Римска курија...*, 411.

¹⁰³ Исто, 433.

¹⁰⁴ М. Боговић, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb 1982, 41.

стекла у последњим ратовима (Кандијском и Морејском). Та подручја јасно дефинише и Моћениго у свом писму из 1720. године, наводећи да је надлежност епископа Бусовића била ограничена на околину Задра и територије око Книна и Сиња.¹⁰⁵ Типалдију, као егзарху цариградског патријарха, била је призната јурисдикција само над православнима у Млецима и над неколико православних грчких црквених општина у Истри и Далмацији (шибенској, задарској, хварској и пулској), али не и над Србима Морлацима.¹⁰⁶ Зато филаделфијски архиепископ жели, преко Бусовића, да прошири своју јурисдикцију на новоосвојене области, вероватно вођен интересом да приграби таксе које припадају Цариградској патријаршији, и то још увек као формални егзарх цариградског патријарха. Такву политику Типалди је спроводио све до 1712. године, када га је цариградски патријарх искључио из православне црквене заједнице прогласивши га другим Јудом.¹⁰⁷

Решити јурисдикцију над подручјем Далмације филаделфијским архиепископом било је за млетачку власт најпримереније. Православни Далмације остали би ван надлежности православних епископа с друге стране млетачких граница, али и изван јурисдикције латинских бискупа унутар граница, који су већином били подређени директно римској Конгрегацији за пропаганду вере. Сматрало се да је у већем интересу државе успостављање „грчко-унијатске“ хијерархије, чији је центар био у Венецији, него да се дозволи претерано мешање римских нунција у крајевима под млетачком државном влашћу.¹⁰⁸ Иако је Република још од XIV века прокламовала да је интерес државе изнад свега, била је принуђена да истрпи један лукаво постављен изузетак. Тај изузетак била је Света канцеларија (*Santo Uffizio*), институција која је у државу задржала дубље и више него неки фанатици.¹⁰⁹ Венеција није видела у Риму само Апостолску

¹⁰⁵ Исто, 118. И предочена чињеница потврђује да латински бискупи нису имали никакво званично право надлежности над овим областима.

¹⁰⁶ Ј. Радонић, Нав. дело, 601.

¹⁰⁷ Н. Милаш, *Сјиси о историји православне цркве у далматинско-истријском владичанству од XV-XIX века*, Задар 1899, 90-96.

¹⁰⁸ Папски нунцији у Венецији често су приговарали млетачким патрицијама да поступају „више политички него католички“ (М. Vоговић, Нав. дело, 146-147).

¹⁰⁹ В. Cecchetti, Нав. дело, 457. Од средњег века римска апостолска столица покушавала је да обезбеди за себе огроман утицај на Венецију. Када је требало одбранили интересе римске цркве, с пуним правом се захтевало од Венеције да поступи по захтеву папа и курије, без обзира на то да ли се тражено уклапало у циљеве Млетачке републике, засноване на извесној прагматичној толеранцији према некатолицима. О томе сведочи и једно писмо из XIV века, у којем папа Урбан

столицу, него и престоницу једног владара.¹¹⁰ Ипак, држава успева да у великој мери задржи аутономију и очува суверенитет.¹¹¹ Тек крајем XVII и почетком XVIII века долази до отворених сукоба између Републике и Свете столице. Рим у том периоду поново стиче имунитет и привилегије који су му у претходна два века били знатно угрожени.¹¹² Држава покушава да успостави строжу дисциплину при давању црквених бенефиција, не би ли црквене прелате поставила у зависан положај према Републици.¹¹³ Ипак, Венеција није у својим настојањима била спремна да иде до краја и да, по потреби, прибегне ванредним мерама. Сенат се радије приклањао ишчекивању погодних прилика и вођењу дипломатског рата, управо онако како је то радила и Римска курија.¹¹⁴

По завршетку ратова и потписивању Карловачког мира, касније и Пожаревачког, питање верске јурисдикције над поменутиим територијама постаје још заоштреније. Како ратне претње јењавају, тако и млетачка власт постаје све мање толерантна према православнима који јој више нису преко потребни у борбеним подухватима. Полемике о верским јурисдикцијама наставиће се скоро до пред крај млетачке владавине у Далмацији, а православни ће практично кроз читав XVIII век бити без свог епископа. У оваквом поретку ствари, манастир Савина имаће улогу незамењивог центра и стуба за православно становништво Боке и шире.

V налаже Млечанима да по сваку цену стану у заштиту Которана католика који су, наводно, угрожавани од јеретика и шизматика (Документ преузет из: D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, MDCCC Venettis, 452, преведен у: *Monumenta Montenegrina* VI/1, *Episkopi Kotora i Episkopija i Mitropolija Risan*, V. D. Nikčević, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2001, 214).

¹¹⁰ М. Bogović, Нав. дело, 146-147.

¹¹¹ Венецијанске патриције су своју независност у односу на римску апостолску столицу упоређивале са француском (A. Stella, *Chiesa e Stato nelle relazioni dei nunzi pontifici a Venezia*, Città del Vaticano 1964, 83).

¹¹² A. Stella, Нав. дело, 80.

¹¹³ Тако, Ђакомо Кверини, венецијански амбасадор у Риму, 1668. године наводи: „Једина ствар која никада не може да се деси јесте да буде допуштен, од премудре управе Пресветлог Сената, поновни покушај наметања јурисдикције Римске курије“ (Исто, 80).

¹¹⁴ Исто, 81-82. Интересантно је поменути и писмо провидура Алвизеа Моћенига из 1720. године, којим јасно изражава забринутост и незадовољство због допуштања Републике да јој се нарушавају државни интереси. При крају опширног писма, у коме брани епископа Стефана Љубибратића, Моћениго наводи да је велико зло што бискупске положаје у Далмацији у последње време заузимају питомци римских колегија (Н. Милаш, , *Сјиси...*, 123).

Да би се стекао целовит увид у новонастала сложена питања верске јурисдикције, која су се драстично одразила и на новонасељено православно становништво Херцег-Новог и Боке Которске, неопходно је имати у виду да је северозападни део Боке историјски био део Херцеговине. С тим у вези, потребно је и развој догађаја у том делу Боке, сада млетачком, разматрати у контексту њене територијалне, верске и етничке релације са Херцеговином. Управо су херцеговачки епископи, након млетачког освајања северозападне Боке, имали прећутно одобрење власти за јурисдикцију на том простору, током последње деценије XVII и првих деценија XVIII века, са главним упориштем у Савини.

Део Боке у такозваној Жупи Драчевици (Нови и Рисан) био је укључен још у земље херцега Стефана.¹¹⁵ Интересантно је у овом контексту поменути да су и млетачки правни саветници у више наврата помињали својој влади да Херцег-Нови, Топла и Рисан не припадају Далмацији већ Херцеговини, такозваној Приморској Србији (*Servia Maritima*), над којом јурисдикцију има искључиво пећки патријарх.¹¹⁶ Дубровчани су такође тврдили да Млечани немају права на аспирацију према овом подручју. Те тврдње поткрепљивали су извесним документима из својих архива, наводећи да је Херцеговина била под круном угарских краљева. Доказивали су да се Херцеговина звала Војводством светог Саве, да је била одвојена од Далмације и да је чинила део Србије, а заједно са Босном имала је сопственог краља.¹¹⁷

Крајем XVII века Херцеговина, разапета између великих царстава, три вероисповести, простор великих миграција становништва, у сталном метежу око стратешки важних упоришта и граница, била је конфузно подручје. Ту су се често мењале и преплитале интересне зоне, јурисдикције и утицаји.¹¹⁸ У периоду о

¹¹⁵ Те земље су тада (XV век) обухватале подручје од Полошца, Имотског и Вргорца до Новог и Рисна у Боки Которској, па одатле преко Требиња, Билеће и Гацка до Пљеваља и Пријепоља, те на север до Фоче и Горажда (С. М. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964, 142-145).

¹¹⁶ М. Јачов, *Нав. дело*, 78, 83.

¹¹⁷ Ј. Томић, „Патријарх Арсеније...“, 76

¹¹⁸ Иако границе нису биле непомерљиве, поготову у време ратова, један документ из 1751. године показује да драстичних територијалних промена није било. Захумско-херцеговачкој епархији и половином XVIII века припадају: Пријепоље, Чајниче, Пљевља, Никшић, Гацко, Фоча,

коме сада говоримо (крај XVII и почетак XVIII века), у Херцеговини врше функцију тројица митрополита, по ранијем обичају, од којих посебно важну улогу за православне Боке има митрополит Саватије Љубибратић.

Најранији, до сада потврђени, запис Саватијевог титулисаног имена потиче са иконе *Богородица са арханђелима* из Цркве светих Петра и Павла у Рисну (1680/81), где је Саватије потписан као владика херцеговачки.¹¹⁹ Поменут је у више записа као митрополит захумски и полухерцеговачки, отацством из Пиве и пореклом Руђић. Такви су записи из 1693, 1694, и 1702. године, где се још помиње и да је пострижник требињског манастира.¹²⁰ На једном Триоду из Цркве свете Варваре у селу Мокрине, крај Херцег-Новог, налази се запис из 1698. године са наведеним истим титулама.¹²¹ Запис на једној књизи из 1702. године, у приватном власништву, уобичајено спомиње Саватија као митрополита захумског и полухерцеговачког, али наглашава да је касније постао и далматински.¹²² На царским дверима Мале савинске цркве, испод иконе архангела Гаврила, налази се натпис из 1703. године који помиње Саватија као митрополита херцеговачког и приморског.¹²³ Дакле, према претходним натписима, тек од 1702/3. године Саватије почиње да уз титулу херцеговачког митрополита додаје и титулу далматинског или приморског. То време се подудара са хајком католичких бискупа на епископа далматинског Бусовића¹²⁴ и његовим напуштањем Далмације, те одласком на Свету гору.¹²⁵ Бусовић је

Љубиње, Столац, Благај, Мостар и Дувно (Г. Николаевић, „Стара писма“, у: *СДМ за јодину 1861*, Беч 1861, од 242-250, 248).

¹¹⁹ Р. Вујичић, „Иконописна дјела Димитрија Даскала у Рисну“, у: *Бока 12*, Херцег-Нови 1980, од 213-221, 215.

¹²⁰ Љ. Стојановић, Нав. дело I, бр. 1983, бр. 1994, 462, 464; Љ. Стојановић, Нав. дело II, Београд 1903, бр. 2090, бр. 2105, бр. 2240, 1, 4, 29.

¹²¹ В. Песторић, „Попис књижног фонда православних цркава са подручја општине Херцег-Нови“, у: *Бока 25*, 2005, од 213-348, 282 (бр. 306).

¹²² Љ. Стојановић, Нав. дело I, бр. 1306, 335.

¹²³ Исто, бр. 2114, 6.

¹²⁴ М. Јачов, *Списи шајној вашиканској архива XVI-XVIII века*, Београд 1983, 180. Хајку су предводили макарски бискуп Никола Бјанковић и нински бискуп Мартин Драгојло. Још док је био у Венецији, Бусовић је отворено захтевао да му се нико од латинских бискупа не сме мештати у јурисдикцију и постављати било какве препреке, што му је и полазило за руком претходних десетак година (Ј. Šimrak, „Sveta Stolica i Franjevci prema pravoslavnoj crkvi u primorskim krajevima“, у: *Nova revija IX*, бр. 2, Makarska 1930, од 81-92, 86).

¹²⁵ М. Јачов, „Правни саветници...“, 70. Бусовић 1708. године са Свете горе шаље писмо српском патријарху и Сабору, тражећи благослов да напусти своју Далматинску епархију и посвети се духовном животу („Essendo andato il nostro fratello Vescovo Nicodimo Bussovic dal suo contado di Dalmazia, qual le diede il Patriarca e la nostra Congregazione al Monte Santo a fare rito santo et il suo

одатле, како сазнајемо из документа од 1. децембра 1708. године, „будући да се налази далеко и да је заузет другим обавезама“, затражио од митрополита Саватија да уместо њега визитира цркве у Далмацији.¹²⁶

Није до краја и прецизно дефинисано где је било Саватијево херцеговачко епископско седиште. Његов лични епископски печат носи запис: + *Образъ. Оусѣнија. Пречѣ. Печатъ. херцеѳовска мѣтрополиѣ. Саваје.*¹²⁷ Стога је занимљиво приметити да су сви манастири у којима је он имао неку значајнију улогу били посвећени Успењу Пресвете Богородице: Пива, Тврдош (Дужи) и Савина. У литератури се често помиње да је његово седиште био Требињски манастир (Тврдош), мада документација која би то потврдила није до сада нађена.¹²⁸ У *Општем листу* тврдошко-савинском, где се наводи списак митрополита који су столовали у Требињском манастиру, стоје имена Саватија и Стефана Љубибратића.¹²⁹ О непоузданости ових записа довољно говори то што се за Стефана Љубибратића поуздано зна да никада није столовао у Требињу, већ је као епископ столовао у Херцег-Новом, Драговићу и касније у Костајници.

Посебан допринос у расветљавању питања око седишта и делатности епископа Саватија, омогућила је архивска грађа, добрим делом до сада неистражена. Ти извори, међутим, јасно указују да је Саватијево седиште било у манастиру Пива. Интересантан запис из 1683. године, забележен на једном четворојеванђељу у Савини, помиње извесног Саватија као игумана манастира Пива. Уколико се односи на каснијег епископа Саватија Љубибратића, то би био један од

scritto mandò al Patriarca e Congregazione che asserendo non voler continuare più nel detto Vescovato, quale dimandò la benedizione e gliel habbiamo concessa come desiderava”, АСАНУ *Заоставиштина Јована Томића*, бр. 8711/XXII-е/8).

¹²⁶ АСАНУ *Заоставиштина Јована Томића*, бр. 8711/VI-a/62, („Nel mio soggiorno in Castel Novo venuto a trovarmi il Vescovo Greco Sabathia mi ricercò con insistenza la permissione di passar alla visita ne territori della Dalmazia nelle veci del Vescovo Nicodimo Bussoovich, che per essere lontano et in altre incombenze occupato gle ne aveva domandato la facoltà.“) Мада неки аутори наводе да Бусовић умире 1707. године, вративши се са Свете горе у Далмацију (Н. Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад, 1901, 343), потврде о томе не налазимо у изворима. Напротив, многи млетачки документи помињу Бусовића и после 1707.

¹²⁷ *Даница* 24, Нови Сад 1862, 396.

¹²⁸ С. Мијушковић, „Један документ...“, 266; И. Руварац, *О хумским епископима и херцеговачким митрополијима*, Мостар 1901, 22; Г. Петрановић, „Летопис православне цркве у Далмацији – О православним далматинским епископима“, у: *СДМ за годину 1854-1859*, Беч 1859, од 152-159, 158.

¹²⁹ Ј. Ђордан, „Биљешке и подаци за историју цркве и књижевност“, у: *ШПЕБДС за годину 1885*, Задар 1885, 31-32.

најстаријих помена о њему, али и о његовој вези са манастиром Пива.¹³⁰ Прецизније податке налазимо у извештајима провидура Корнера по освајању Херцег-Новог. Корнер тако из Херцег-Новог извештава своју владу, 22. новембра 1687. године, о доласку Никшића са херцеговачким владиком који обитава у Пиви.¹³¹ Ово непосредно потврђује и депеша провидура Ерица, од 1. септембра 1692. године, којој је приложено и писмо херцеговачког владике Саватија из манастира Пиве. У том писму, од 19. августа 1692. године, Саватије обавештава о доласку хајдука у Пиву. Наводи да су с њима отишли и многи Пивљани, да су побили много Турака и однели велики плен.¹³² Сличан садржај и потврду доноси поменути извештај гувернера Ивана Буровића, послат ванредном провидуру 24. новембра 1692. године, у коме је речено да је владика Саватије из „горњих крајева“ дошао у Котор и обавестио га да су непријатељске трупе смештене око Пљеваља, Пријепоља и Милешева.¹³³ Да је Саватије у то време обитавао у Требињу, тешко да би имао добар увид у дешавања у наведеним областима. Овако из Пиве, која и јесте у односу на Котор у „горњим крајевима“, лако је могао да сазна шта се дешава у пограничним деловима Херцеговине. Једно писмо викара кавалера Болице од 1. децембра 1689. године, у преводу Л. Томановића, такође помиње владика пивског који обитава у Херцег-Новом и који би могао да замени владика Висариона уколико он прихвати да, по патријарховом налогу, напусти Цетиње и оде у Пећ.¹³⁴ Владика Саватије упутио је надбискупу Андрији Змајевићу 1691. године занимљиво писмо у којем нам даје један необичан податак, само наизглед неважан. Саватије у писму, између осталог, захваљује Змајевићу што му је послао толико драгоцен лимун (четрун),

¹³⁰ Љ. Стојановић, Нав. дело IV, Београд 1923, бр. 7000, 182-183. Овакву претпоставку треба узети са много резерве, јер се на икони *Богородица са арханђелима* (1680/81) у рисанској Саборној цркви среће запис на коме је Саватије већ потписан као владика херцеговачки (Р. Вујичић, Нав. дело, 215).

¹³¹ С. Мусић, *Извештаји генералног провидура...*, 149.

¹³² АСАНУ, *Заоставштина Јована Томића*, 8711-XI/i-6.

¹³³ *Црна Гора – Извештаји...*, 104.

¹³⁴ Л. Томановић, „Патријарх Арсеније III и млетачка власт 1689“, у: *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, Сремски Карловци 1931, од 103-108, 107. У преводу истог документа објављеном у књизи *Црна Гора – Извештаји млетачких провидура* овај владика назван је приморски. Вероватно је у питању нешто слободнији превод, или се преводиоц ослањао на неосновано уврежено мишљење да је Саватије из Требињског манастира, па му је стога било нелогично да се назива пивским владиком. У времену када настаје овај документ Саватије се готово без изузетка назива владиком херцеговачким, захумским или пивским. Као владика приморски и далматински помиње се знатно касније, како смо и предпочили.

који никада до тада није видео.¹³⁵ Овај податак би био чудан ако је Саватије имао седиште у Требињу, где је лимун уобичајена култура (за разлику од севернијих крајева Херцеговине). Посредно, дакле, и овај детаљ наводи на закључак да је Саватије имао седиште у Пиви, а не у Требињу. Такође, захумско-херцеговачки владика Герасим Поповић, који је по свој прилици заменио Саватија када је он прешао у Херцег-Нови, епископско седиште имао је у манастиру Пива.¹³⁶ У прилог томе говори документ из нешто каснијег периода, од 14. марта 1742, у ком се наводи да је у Требиње стигао владика из Пиве (у неку врсту уобичајеног пастирског обиласка свог епархијског подручја) и да су му свештеници из околних крајева дошли у посету.¹³⁷ Можда најдиректнију потврду да је Саватијево седиште било у Пиви даје млетачки Катастар Херцег-Новог из 1690. године, где је Саватије уписан као *Vescovo di Piva* са пописом земљишта које му је додељено у околини (сл. 2).¹³⁸ Подсетимо још да се у већ поменутом документу (1693) који су избегли монаси из Тврдоша добили од млетачких власти, на име помоћи у новцу и двопеку, помиње само тврдошки игуман Радуловић, али не и Саватије Љубибратић.¹³⁹ Да је Саватије у Тврдошу имао епископско седиште и да је он предводио тврдошке монахе у Херцег-Нови, како тврде поједини аутори, свакако би то у неком документу морало бити поменуто. Важна потврда у прилог томе је и чињеница да се у млетачком Катастру Херцег-Новог из 1689. године (то је прелиминарни Катастар који дефинитивни облик добија годину дана касније, 1690) већ наводи да епископ херцеговачки са шесторицом монаха обитава у Херцег-Новом (*Vescovo d'Hercegovina con calogeri sei, in tutto sette*), те им је додељена и земља на том подручју (Поди, Сасовић, Казимир, Брајковина, Топла).¹⁴⁰ Дакле, из претходног можемо са приличном сигурношћу да закључимо да је епископ Саватије свакако присутан на територији Херцег-Новог неколико година пре доласка тврдошких монаха, да их није директно предводио при

¹³⁵ C. Giannelli, „Lettere del Patriarca di Peć Arsenio III e del Vescovo Savatije all' Arcivescovo di Antivari Andrea Zmajević“, у: *Orientalia christiana periodica* XXI, No.1-2, Roma 1955, од 76-77.

¹³⁶ Љ. Стојановић, Нав. дело II, бр. 2268, бр. 2603, 34, 90-91.

¹³⁷ АН РУМА, f. 321, 283 (1).

¹³⁸ АН РУМА, *Catastico delle terre, case e molini di Castel Nuovo 1990-92*, књ. 2, 217.

¹³⁹ П. Д. Шеровић, „Одлука генералног провидура Долфина о издавању двопека калуђерима манастира Требиња (Тврдоша) пребјеглим на млетачку територију“, у: *ИЗ*, бр. 2, Титоград 1959, од 576-577, 577.

¹⁴⁰ АСАНУ, *Заоставишина Јована Томића*, бр. 8711-XV/16, 12.

преласку из Тврдоша у Савину и да његово епископско седиште није било у Тврдошу него у манастиру Пива.

Нектарије Зотовић био је такође митрополит херцеговачки. Поставио га је бератом, 5. октобра 1693. године, наметнути патријарх пећки Калиник I.¹⁴¹ Неки аутори сматрају да је Нектарије још пре тога примио унију и био рукоположен за епископа од стране филаделфијског архиепископа Типалдија.¹⁴² У Архиви манастира Савина постоји један контроверзни документ у вези са овим епископом.¹⁴³ У питању је синђелија од 31. октобра 1701. године коју је епископ Петроније Љубибратић¹⁴⁴ издао Нектарију Зотовићу како би могао да скупља милостињу за обнављање Требињског манастира (сл. 3).¹⁴⁵ Забуну је већ дуго правила објављена верзија поменутог документа коју је приредио Стојан Новаковић и у којој уместо Петронија Љубибратића, у то време заиста епископа славонско-сремског, стоји да је синђелију издао епископ Стефан Љубибратић.¹⁴⁶ Стефан је у то време био веома млад и није могао да буде епископ, а и касније никад није био славонско-сремски епископ. С друге стране, Нектарије Зотовић блиско је сарађивао са Петронијем, што потврђује *Прошколо манастира Пакре*, где је Зотовић уписан као блиски духовни сарадник Петронија Љубибратића.¹⁴⁷ Такође, Зотовић је био у комбинацији, наводно као унијатски епископ, за једног од тројице епископа предвиђених да учествују у Петронијевом устоличењу.¹⁴⁸ Током нашег истраживачког рада у Архиви Савине, испоставило се да је садржај документа исправно наведен, али да потпис и печат на оригиналном документу неоспорно припадају Петронију а не Стефану Љубибратићу. Иако постоје оштећења, на печату јасно видимо (PETRUS LUBIBRATICI EP. VLACHEN

¹⁴¹ С. Димитријевић, „Прилози расправи „Одношаји пећких патријараха с Русијом у XVII веку“ у Гласу LVIII и LX“, у: *Споменик СКА XXXVIII*, Београд 1900, од 59-84, 83-84.

¹⁴² Као потврду наводе писмо нунција од 20. јуна 1699. године, у којем је поменуто устоличење унијатског епископа Петронија Љубибратића (Ј. Радонић, Нав. дело, 452).

¹⁴³ На проблем у вези са овим документом пажњу нам је скренуо проф. др В. С. Дабић, на чему му и овом приликом захваљујемо.

¹⁴⁴ Петроније је још 31. марта 1694. године постављен за унијатског епископа од стране Леополда I, а након сачињавања протокола истраге коју је против Петронија покренуо Арсеније III, сва права су му поново потврђена царским указом од 26. маја 1699. године [J. Fiedler, „Beiträge zur Union der Valachon (Vlachen) in Slavonien und Syrmien“, у: *Archiv für österreichische Geschichte*, Wien 1867, од 105-146, 123-127].

¹⁴⁵ АМС, *Фасцикла са повељама*.

¹⁴⁶ S. Novaković, „Trebište, Tvrdoš i Savina...“, 103-104.

¹⁴⁷ М. Ф., „Манастир Пакра“, у: *Сербскій народни листъ*, бр. 11, 1846, од 74-77, 76.

¹⁴⁸ Ј. Радонић, Нав. дело, 452

____М· АBB· BELEGRA· *) (сл. 4)¹⁴⁹. Даљим истраживањем установљено је и како је направљена наведена грешка. Наиме, Стојан Новаковић није лично начинио препис дотичног документа, већ је препис добио од јеромонаха Јеротеја Ђордана из манастира Савина. Јеротеј Савинац је по налогу епископа Герасима Петрановића преписао неколико докумената из Савине и дао Стојану Новаковићу да их објави у *Старинама ЈАЗУ XVI*. Јеромонах Јеротеј у *Шемањизму за јодину 1889.* и наводи списак документа које је преписао за Стојана Новаковића, међу којима и поменути документ са грешком у имену потписника.¹⁵⁰ Вероватно је Јеротеј, имајући у виду да је документ похрањен у Савини, по инерцији и овлашној логици ставио Стефана Љубибратића, неоспорно везаног за Савину, уместо Петронија за кога можда није ни знао. Тако се коначно разрешава читава забуна око овог важног документа. Није познато како је и кад документ доспео у манастир Савина. Може се претпоставити да је неком приликом пренет из манастира Дужи, где је вероватно неко време било Нектаријево епископско седиште. Монаси овог манастира били су доста блиски са савинским братством, јер је неколицина њих заједно била у Тврдошу, пре његовог рушења. То потврђује и писмо савинског игумана Макарија Грушића, од 22. марта 1829. године, у коме моли викаријалну курију да „изради слободан сход савинским и душким калуђерима јер су оба братства од старине иста по тврдошком манастиру“.¹⁵¹ Дакле, документ је вероватно првобитно био похрањен у Дужима, али је неком приликом, можда пред опасношћу од Турака, пренет у братски манастир Савина.

Иако је Нектарије имао необично живу активност у прикупљању милостиње за свој требињски манастир и често је више био на путовањима него у својој епархији,¹⁵² резиденција му је по свој прилици била у Дужима, пошто је Тврдош

¹⁴⁹ Грб на печату представљен је у виду овалног штита на коме је епископска митра. Штит је подељен водоравно на два сегмента. Доњи сегмент у целини је преузет са традиционалног грба породице Љубибратић (штит попреко пресечен траком на којој је животињска шапа, са обе стране траке по звезда) (*Fojnički grbovnik*, Сарајево 1972, 65). Горњи део чине хералдички постављени орао (раширених крила) и лисица (животиња традиционално присутна на грбу Љубибратића) између којих је крст. Дакле, у целини грб епископа Петронија Љубибратића изведен је из фамилијарног грба Љубибратића са придодатим атрибутима епископског достојанства.

¹⁵⁰ Ј. Ђордан, „Старине“, у: *ШПЕБДС за јодину 1889*, Задар 1889, 39-40.

¹⁵¹ В. Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, 133-134.

¹⁵² Нектарије је бар два пута одлазио у Русију. Први пут одлази 1701. године (С. М. Димитријевић, „Грађа за српску историју из руских архива и библиотека“, у: *Споменик LIII*, Сарајево 1922, 48-

већ био уништен.¹⁵³ У прилог томе говори и поменути званични млетачки документ од 12. маја 1696. године у коме Млечани признају велике ратне заслуге тврдошких монаха на челу са епископом херцеговачким Нектаријем, смештеним у Требињу.¹⁵⁴ Запис из 1707. године на једној икони из манастира Требиње открива да је владика Нектарије Требињац икону принео на дар манастиру.¹⁵⁵ Пошто Тврдош тада није постојао, свакако се мисли на Светоуспењски манастир Дужи који је, како изгледа, преузео духовну и материјалну заоставштину манастира Тврдош.¹⁵⁶ Да су Дужи били Нектаријево седиште указује и препис молбе манастирског братства, од 20. октобра 1701. године, коју је Нектарије поднео цару Петру Алексејевичу приликом свог боравка у Москви ради прикупљања милостије. У молби се јасно наводи да је он, Нектарије, митрополит у манастиру Успења Богородичиног званог Требиње у српској земљи и да је при тој манастирској обитељи постављен за митрополита од стране Калиника I.¹⁵⁷ Ипак, у синђелији која именује сва места епархије под управом Нектарија, издатој му од стране Калиника I приликом устоличења, није поменуто Требиње.¹⁵⁸ То делује необично, ако се узме у обзир да му је седиште било у Требињу.

Као трећи херцеговачки митрополит, од 1694. године, спомиње се Герасим Поповић.¹⁵⁹ Често се наводи и као захумски, са седиштем у манастиру Пива. На то нам указују неки записи из самог манастира Пива, као и други.¹⁶⁰ Постоји могућност да је Герасим на епископски трон дошао и раније, на шта указује

50). Други пут одлази 1708. године, како сазнајемо из руских извора, и 15. децембра 1709. бива представљен пред државним канцеларом и тајним саветником грофом Гаврилом Ивановичем Головином (*Москва – Србија, Београд – Русија*, документа и материјали, том 1, *Друшћевне и пољитичке везе XVI–XVIII век*, Београд–Москва 2009, 327). Такође, непосредно по добијању поменуте „спорне синђелије“ од епископа Петронија Љубибратића, Нектарије одлази (8. 01. 1702. и у Будимпешту код војводе Јона Константина Басарабе како би потврдио хрисовуљу о редовној новчаној помоћи Требињском манастиру коју су Басарабе манастиру раније издале (S. Novaković, Нав. дело, 98, 100-101; Д. Медаковић, Нав. дело, сл. 98, 99; АМС *Фасцикла са повељама*, инв. бр. 147, 148).

¹⁵³ С. Вуковић (епископ шумадјски), Нав. дело, 346.

¹⁵⁴ В. Ђоровић, Нав. дело, 125-126.

¹⁵⁵ Љ. Стојановић, Нав. дело II, бр. 2153, 13.

¹⁵⁶ В. Ђоровић, Нав. дело, 147.

¹⁵⁷ С. М. Димитријевић, „Грађа за српску историју...“, 48-50.

¹⁵⁸ С. М. Димитријевић, „Прилози расправи „Одношаји пећких...“, 83-84.

¹⁵⁹ С. Вуковић, Нав. дело, 125.

¹⁶⁰ Љ. Стојановић, Нав. дело II, бр. 2156, бр. 2216, бр. 2242, бр. 2243, бр. 2268, бр. 2273, бр. 2603, 14, 25, 29, 34, 34-35, 90-91.

писмо које је упутио которском провидуру Ерицу 13. августа 1692. године.¹⁶¹ Ерицо га већ тада назива новим херцеговачким владиком. Сасвим је могуће да је управо Герасим Поповић заменио захумско-херцеговачког владика Саватија када је он прешао у Херцег-Нови, а дефинитивно када је Саватију дукалом, од 29. јуна 1695. године, потврђен статус под окриљем Републике и одобрена редовна новчана исплата за издржавање.¹⁶² Зна се поуздано да је Герасим новембра 1694. године учествовао у рукоположењу Саве Очинића за епископа цетињског, заједно са Саватијем и Симеоном Љубибратићем.¹⁶³ У манастиру Савина постоји документ из 1723. године о пријему заоставштине извесног херцеговачког владике Герасима Рупића из манастира Пива.¹⁶⁴ Не зна се поуздано ко је био владика Герасим Рупић. Могуће је да се ради о Герасиму Поповићу, пошто обојица имају седиште у манастиру Пиви, а и имена су им иста. Није био редак случај да свештеници користе два, чак и три различита презимена (таквих примера налазимо и у манастиру Савина). Ипак, услед тих недоследности, као и различитих година смрти, истовестност идентитета двојице епископа се не може потврдити.

Из свега наведеног прилично поуздано може се закључити да је у периоду којим се бавимо епископска јурисдикција над Херцеговином била подељена на северозападни део под Нектаријем Зотовићем, и југоисточни део под захумско-херцеговачким владиком, прво Саватијем Љубибратићем, а затим Герасимом Поповићем (мада Саватије носи титулу полхерцеговачког епископа и по преласку у приморје). Ова подела није била сасвим стриктна, већ се мењала у зависности од историјско-политичких потреба или честих ратних промена граница. Северозападни део Херцеговине углавном је обухватао Пријепоље, Пљевља, Чајниче, Фочу, Мостар, Невесиње, Благај, Габелу, Столац, Љубиње и Гацко, што се сазнаје из синђелије коју је Калиник I издао Нектарију приликом устоличења за епископа.¹⁶⁵ Изгледа да је у неким периодима Требиње било, због стратешке важности у датим политичким условима, седиште овог дела

¹⁶¹ Ј. Томић, „Патријарх Арсеније III Црнојевић према Млечићима и Ђесару 1685-1695“, у: *Глас СКА LXX*, Београд 1906, од 65-161, 144.

¹⁶² Н. Милаш, *Списи...*, 89.

¹⁶³ Љ. Стојановић, *Нав. дело I*, бр. 1985, 463.

¹⁶⁴ В. Ђоровић, *Нав. дело*, 132-133.

¹⁶⁵ С. М. Димитријевић, „Прилози расправи „Одношаји пећких...““, 83-84.

митрополије, иако јој званично није припадало. Југоисточном делу Херцеговине, под управом захумског митрополита, припадали су Требиње, Билећа, Никшић,¹⁶⁶ Морача до Ђурђевића Таре (Светоарханђелски манастир) и Пива. Бројни записи у вези са захумским митрополитом Герасимом Поповићем потврђују његову јурисдикцију над овим областима.¹⁶⁷ Такође, и једно писмо херцеговачких кнезова, војвода и сердара руском цару Петру Великом, од 3. јула 1711. године, још чвршће сведочи ово исто о Захумској епархији. У њему дословно пише: „Митрополит захумски Герасим, племена земљи наше: Никшићи, Дробњаци, Пива, Гацко, Бањани, Риђани, Зубци, Новљани, Требиње, Попово, Хрвати“.¹⁶⁸

Дакле, иако су постојале званичне поделе и ингеренције епископа у Херцеговачкој митрополији, оне нису биле до краја егзактне, већ подложне променама према датим историјским ситуацијама. Седиште Захумске митрополије било је у манастиру Пива. Требиње, односно манастир Тврдош (Дужи), било је само једно од важних граничних упоришта поменуте епархије. Због свог стратешког положаја и датих верско-политичких условљености, Тврдош је вероватно у неким превирућим периодима био седиште северозападног дела Херцеговачке епархије, иако јој, према изворима, није припадао.

Савишће Љубибрашић под окриљем Републике

Током Морејских ратова српска црква пролази кроз један од најтежих периода у својој историји. Сада по први пут долази до организованог напуштања њеног седишта у Пећи, а готово синхронизовано и до унијатских притисака на свим српским просторима. У оваквом развоју догађаја посебну улогу и значај добија православно свештенство, и код своје пастве, и код водећих сила тог времена. Ово време превирања нагнало је народ да се још више приклања својој цркви као последњем упоришту. Баш та везаност српског народа за цркву усмериће велике силе да придобијањем клера на своју страну утичу на народ и племена, који су им

¹⁶⁶ Документ из 1651. године, предочава нам како је и кад Епархија никшићка дошла под јурисдикцију тадашњег владике захумског Василија (Г. Петрановић, „Србске старине“, у: *СДМ за јодину 1863*, Задар 1863, од 164-171, 164-165).

¹⁶⁷ Љ. Стојановић, Нав. дело II, бр. 2156, бр. 2216, бр. 2242, бр. 2243, бр. 2268, бр. 2273, бр. 2603, 14, 25, 29, 34, 34-35, 90-91.

¹⁶⁸ Р. В. Петровић, *Односи Русије са Црном Гором у XVIII веку*, Београд 1998, 13-14.

били од виталног значаја за војне подухвате. Свакако да је ту било често и сасвим отворене тежње да свештенство, тиме и народ, приволе на унију. У верски компактном окружењу велике силе би лакше, и без бојазни од уплитања страног елемента, спроводиле своје државне интересе.

Православни клер је, дакле, имао веома важну функцију у очувању вере и целовитости у компликованим околностима сеоба и физичког раздвајања српског корпуса. Стога је и неопходно овде предочити истрајну борбу и напоре тог свештенства на подручју које нас занима. На територији Боке Которске, новоосвојеној од стране Млечана, управо свештенство и манастир Савина одиграће ту кључну улогу.

Знајући да се није могло постићи много у ратним околностима без подршке локалног православног становништва, Млечани улажу велике напоре да придобију на своју страну православни клер. Православно свештенство, пак, види у томе могућност да добије одређене привилегије и статус, којим би очувало свој идентитет у тим неповољним околностима. Млечани су најпре придобили херцеговачког владика Саватија који је, видели смо, и сам учествовао у многим походима које су Млечани предузимали у Херцеговини. Затим, хитро врше притисак и на цетињског владика Висариона, јасно му наговештавајући да ће, уколико им откаже сарадњу, на његово место поставити владика приморског из Херцег-Новог.¹⁶⁹ По свој прилици, мисли се на владика Саватија. Придобивши Висариона, а нешто касније и његовог наследника Саву Очинића, Млечани су могли да рачунају на њих у подстицању црногорских племена да се приклоне циљевима Републике. Такође, Млечанима је пришао и нови херцеговачки владика Герасим Поповић.¹⁷⁰ На добром су путу били да окрену на своју страну и самог патријарха Арсенија III. Патријарх се још крајем 1686. и почетком 1687. знатно приближио Млечанима, помажући северну Далмацију против Турака и обећавајући дизање устанка на Цетињу.¹⁷¹ После његовог одласка, наметнути патријарх Калиник I интензивно ради против Млечана, покушавајући да за своје циљеве приволи епископе са млетачких територија. Током пута по Босни и Херцеговини, у лето 1692. године, из Сарајева шаље писмо у Нови владици хаџи

¹⁶⁹ *Црна Гора – Извештаји...*, 55.

¹⁷⁰ Исто, 144-145.

¹⁷¹ М. Јачов, *Срби у млетачко-турским рајновима у XVII веку*, Београд 1990, 76.

Симеону Љубибратићу, нудећи му да се врати у своју стару епархију и поручујући му да дође на договор у Пиву.¹⁷² Сличан позив, али без одјека, упућује 14. септембра 1692. године и другим епископима пребеглим од Турака под окриље Млетачке републике, као и двојици који су настањени на територији Херцег-Новог (један од њих је Саватије).¹⁷³ Настојањем да приклони свештенство к себи, Калиник I је, радећи у интересу Порте, покушавао да сузбије исељавање преосталог становништва и да ограничи утицај Арсенија III, али и Млечана који су привлачењем већег броја владика спроводили своје интересе.¹⁷⁴ Такође, Калинику I било је у интересу да се свештенство врати и због новчаних намета које је на себе примио од Порте. Они су били, по свој прилици, много већи него за време његових саборно изабраних претходника.¹⁷⁵

Млечанима из свих тих разлога патријарх Калиник I није био прихватљив, као ни већини православних епископа. Стога се интензивно ради на његовој смени. О томе сведочи и једна интригантна копија писма епископа Саватија Љубибратића из августа 1702. године. У писму тада упућеном генералном провидуру Алвизеу Моћенигу, Саватије наводи да је на црквеном сабору у Угарској изабран, уз благослов патријарха Арсенија III и по наредби которског провидура Ферига Бадоера, да замени Арсенија III у столици пећког патријарха, јер се овај више није могао вратити.¹⁷⁶

У описаним околностима, од православних свештеника под окриљем Републике, поготову у Херцег-Новом, ужем подручју нашег инересовања, најзначајније место имао је епископ Саватије Љубибратић. У расветљавању његове слојевите улоге у замршеним друштвено-политичким околностима, од неизмерне важности била нам је, до сада неистражена, грађа из млетачког

¹⁷² Ј. Томић, *Срби у великој сеоби. Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683-1693)*, Суботица 1990, 221.

¹⁷³ Ј. Томић, „Патријарх Арсеније...“, 143.

¹⁷⁴ Исто, 142.

¹⁷⁵ Ј. Радонић, Нав. дело, 473.

¹⁷⁶ АСАНУ, *Заоставштина Јована Томића*, бр. 8711/VI - а/8с (‘‘Avviso poi Vostra Eccellenza per ordine d'Eccellentissimo Signor Ferigo Badoer Provveditore Extraordinario di Cattaro, come per volontà di Dio, e per giudizio della Chiesa, e con la benedizione del Patriarca Arsenio di Pech, di Servia e di Bulgaria, il quale ora si ritrova in Ungheria, e nella congregazione delle altre persone ecclesiastiche e Laiche, delle Provicnie di Servia e di Bulgaria, e dei Vescovi, che nel detto Paese si ritrovano di Rito Greco; mi elessero coi voti, e per ordine che fossi Patriarca di Pech sostituito al sudetto Patriarca Arsenio, poich'esso non può più ritornare alla sua residenza, per essersi seco partito numeroso popolo Christiano’’).

архива. Коришћењем овог првокласног материјала, Саватијева делатност открива се у новом и јаснијем виду. Стога је неопходно да се осврнемо на његову улогу и јурисдикционе борбе вођене по доласку на ове просторе, којима ће их трајно обележити. Повлачењем Млечана из Херцеговине, северозападни део Боке, иако историјски део Херцеговине, постаје природно, због исте политичке власти и географске условљености, све више везан за Далмацију.

Још од освајања Херцег-Новог 1687. године владика Саватије се често помиње у разним мисијама, које је имао у вези са ратовима на овом подручју и досељавањем становништва, о чему је већ било речи. О томе сведочи и помињано писмо самог Саватија у коме каже: „дошао сам у почело битке Новог с мојом пуком кристиани“.¹⁷⁷ То писмо Саватије пише Живу Грбичићу, 27. августа 1691. године, управо из Херцег-Новог. Да је Саватије већ неко време био потпуно одомаћен у Херцег-Новом и околини види се и из већ поменутог писма које је упутио надбискупу барском Андрији Змајевићу 29. децембра 1691, журећи из Херцег-Новог послом у село Морињ, у околини Рисна.¹⁷⁸ Такође, и помињани млетачки Катастри од 15. децембра 1689.¹⁷⁹ и из 1690.¹⁸⁰ године региструју херцеговачког владика као млетачког поданика са знатним комадом земље на подручју Херцег-Новог. Добио га је од млетачких власти како би могао да се издржава док борава у тим крајевима. У свом власништву Саватије је 1690. године имао поседе у селима Поди, Сасовић, Казимир и Брајковина, укупне површине 9 кампа 5,5 кварата и 106 тавола.¹⁸¹ Имао је поседе и у Топлој од 10 кампа 10,5 кварата и 106 тавола.¹⁸² У писму од 28. октобра 1708. године, упућеном генералном провидуру Вендрамину, Саватије јасно наводи да је пре двадесет година напустио своју епископију у Херцеговини, у отоманској држави, и прешао да живи под окриљем Републике.¹⁸³ Извештај правних саветника при

¹⁷⁷ С. Мијушковић, „Један докуменат о учествовању митрополита Саватије...“, 267.

¹⁷⁸ С. Giannelli, Нав. дело, 75-76.

¹⁷⁹ АСАНУ, *Заосиавишиина Јована Томића*, бр. 8711/XV/16.

¹⁸⁰ АН РУМА, *Catastico delle terre, case e molini di Castel Nuovo 1690-92*, књ. 2, 217.

¹⁸¹ У питању су падовански кампи. Сваки камп је износио 3862, 27m², то јест приближно 40 ари, а кватр је чинио четвртину кампа.

¹⁸² АН РУМА, *Catastico...*, књ. 2, 217.

¹⁸³ АСАНУ, *Заосиавишиина Јована Томића*, бр. 8711/XXII-e/6 („Unisco alla supplicazione mia humilissima il vanto glorioso d'esser il suddito rassegnato di questo pubblico Augusto Dionisio, abbandonata già venti anni sono la nostra Diocesi dell'Erzegovina in Stato Ottomano e solo aspetto di vivere sotto le ali del mio Serenissimo Principe e respirare ne suoi stati le aree fortunate...“)

Млетачкој републици, од 15. септембра 1710. године, такође говори у прилог тези да се Саватије почетком рата повукао из херцеговачке епископије у Херцег-Нови и да по свом избору живи као поданик Републике.¹⁸⁴ У једном писму генералног провидура Данјела Долфина из 1736. године спомиње се да је српски епископ Саватије дошао из Херцеговине и да од 1687. године обитава у Херцег-Новом.¹⁸⁵ Претходни наводи доста уверљиво указују да Саватије често или редовно борави на подручју Херцег-Новог након освајања града од стране Млетака. Свакако, до постављења новог захумског епископа, Герасима Поповића, повремено је одлазио у своје званично епископско седиште и тамо боравио. То доказују и спомињани извештаји које је из Пиве слао млетачким провидурима.

Као човек од угледа, за Млечане је био фактор сигурности, неко на кога су могли рачунати да окупи и поведе народ у случају потребе. Код православних је побуђивао наду да ће они коначно наћи своје место и мало предаха око новог средишта. Доласком монаха их Тврдоша и оживљавањем манастира Савина, постепено су стварани услови за формирање таквог средишта за православне на овом подручју. Иако је Саватије био често присутан у Херцег-Новом и пре доласка тврдошких калуђера, што потврђују претходно изнете чињенице, његова улога посебно долази до изражаја од момента оживљавања манастира Савина. Успостављање потпуног поретка и живота у граду вазда су били условљени управо зрачењем духовног упоришта, сакралним местом, манастиром.

Поуздано се зна да су Саватију 29. јуна 1695. године додељени, од млетачке власти, редовни приходи из државне благајне као епископу херцеговачком.¹⁸⁶ Касније су му у неком периоду обустављене исплате, али су коначно дукалом од 27. октобра 1710. године поново потврђене.¹⁸⁷ Такође, документом од 23. марта 1707. године, Саватију су предати у трајно власништво кућа у Топлој, земљишта и виногради у Топлој (8с: 12q: 504t), Ђеновићима (3с: 12q: 195t) и Подима (5с: 3q: 27t), али уз обавезу плаћања месечне отплате држави у складу са јавним прописима.¹⁸⁸ Овом приликом држава је узела у обзир његове велике заслуге за Републику, као и огроман труд и улагања да од те неплодне земље створи

¹⁸⁴ М. Јачов, „Правни саветници...“, 71.

¹⁸⁵ Н. Милаш, *Списи...*, 238.

¹⁸⁶ Исто, 89.

¹⁸⁷ Исто, 89.

¹⁸⁸ ДАК РУМА, L. XXIII, 235-236.

наведена добра сопственим средствима.¹⁸⁹ Саватије је на Топлој, уз своју резиденцију, имао и малу Капелу светог Николе, а у близини је подигао и мост преко кога је пут водио у Игало и даље ка Суторини.¹⁹⁰ У Катастрима из 1690. и 1704. године није заведена Капела светог Николе, тек у попису из 1758. године имамо податак о њој.¹⁹¹

Пошто је Саватијев боравак у области Херцег-Новог било за Млечане од користи, они су му у извесној мери излазили у сусрет. Био је њихов човек од поверења, частан, вешт и разборит. Његово присуство, сматрали су, отклањало је опасности од злоупотребе које би постојале да је ту неки други православни поглавар који би дошао из Турске и који се, било из личног интереса, било из других разлога, не би сасвим одвојио од отоманске власти.¹⁹² И његове ратне заслуге, потврђене многим делима у служби Републике, као и могућност да тако нешто опет устреба у будућности, налагале су Млечанима да са Саватијем поступају дипломатски и пажљиво.¹⁹³ Поред тога, треба имати у виду да је у исто време када је Саватије боравио у Херцег-Новом, за далматинског епископа постављен је поменути Никодим Бусовић. Са јурисдикцијом на подручју Далмације, званично (наводно) као унијатски епископ, Бусовић је отклањао опасност за Млечане од евентуалног ширења јурисдикције владике Саватија на поменуте области. Стога, докле год се Саватијева надлежност простирала на уском подручју дела Боке, његова улога могла је да буде у извесној мери подржавана од Републике.

Проблем јурисдикције постаје знатно израженији одласком Никодима Бусовића из Далмације на Свету гору. Иако су острашћени далматински бискупи тврдили, у свом стилу, да је Бусовић продао епископску титулу Саватију за стотину дуката, реалност је била другачија.¹⁹⁴ Српски Сабор, како сазнајемо, 1708. године ставио је подручје Далмације у надлежност епископу Саватију, наместо Бусовића, те дужност да обилази цркве и народ православне

¹⁸⁹ ДАК РУМА, Исто, 235-236.

¹⁹⁰ Т. К. Поповић, Нав. дело, 128.

¹⁹¹ Г. Станојевић, „Неколико статистичких података о Боки Которској из средине XVIII столећа“, у: *Споменик CV*, Београд 1956, од 27-39, 34. Интересантно је и то да до пописа 1758. године нигде није заведена ни Црква светог Ђорђа на Топлој која је, по предању, прва православна црква подигнута после млетачког освајања Херцег-Новог, на темељима порушене цамије.

¹⁹² М. Јачов, „Правни саветници...“, 71.

¹⁹³ Н. Милаш, Нав. дело, 238.

¹⁹⁴ Исто, 110, 126.

вероисповести и обавља сваку верску дужност која му буде поверена.¹⁹⁵ О томе сведочи и писмо самог митрополита Стефана од 13. августа 1708. године, упућено из Крушедола, у којем обавештава провидура Вендрамина да је Сабор свих митрополита одлучио да Саватије преузме бригу над православном паством у Далмацији, после одласка Бусовића. Митрополит Стефан тражи покровитељство и подршку млетачке власти за Саватија, како би несметано могао да обавља своју епископску дужност на тим просторима.¹⁹⁶ Сетимо се да се управо у овом периоду јавља и промена у Саватијевој титулацији, те уз титулу херцеговачког митрополита постепено придодаје и звање епископа приморског или далматинског.¹⁹⁷

Млечани су толерисали Саватијеву улогу на локализованом подручју Херцег-Новог и Рисна, али његово присуство на подручју целе Далмације није им било по вољи. Ратна дејства била су окончана, те више нису морали да имају много обзира према поданицима друге вероисповести. Да су Саватија и до тада толерисали и потпомагали само ради стабилности своје власти и могућности да у случају новог рата опет затраже његову подршку, јасно предочава и провидур Данјел Долфин.¹⁹⁸ Млечане је нарочито бринуло то што је српски Сабор, на чијем је челу пећки патријарх, подређен царској власти и истовремено потпуно

¹⁹⁵ М. Јачов, „Правни саветници...“, 71.

¹⁹⁶ АСАНУ, *Заосишавишина Јована Томића*, бр. 8711/XXII-e/8.

(„Adesso dopo la morte del Patriarca Arsenio Cernoevich segue la nostra Congregazione Ecclesiastica nel Stato e Bonnta de Santissima Cesarea, habbiamo fatto riflesso a cadaun Interesse ecclesiastico e similmente circa l'affare di questo Vescovato di Dalmazia, qual è sotto il Dominio del Serenissimo Principe e di Vostra Eccellenza che sempre è stata nel commando ecclesiastico del Patriarca della Servia, perciò anco di presente non può sussistere senza pastore, habbiamo comesso con la facoltà et assenso di tutti li Metropolitani e Vescovi con la benedizione l'intero Vescovato al Serenissimo Mitropolitano fratello nostro Savatia, che di presente et un pezzo avanti stà sotto le ali del Serenissimo Principe e di Vostra Eccellenza in Castel Nuovo, le habbiamo detto e comesso di custodir tal Gregge Cristiano e li insinui la salute dell'anima et ralegri il modo nel quale devono servire fedelmente il Serenissimo Principe, col benedir le chiese et ordinare li pretti, conforme il costume del nostro rito e della nostra chiesa greca. Perciò, noi servi spirituali lo ricomandiamo all'E.V. perchè li facci godere il suo Padrocinio et amicizia, e se alcun prete o calogero o altra persona secolare non la riconoscesse per tale, confidiamo nell'E.V. in tal caso per il loro castigo, et ancora unitamente tutti suplichiamo V.E. di accogliere con benignità tali nostre supplicazioni, et anco il medesimo S.mo Mitropolitano Savatia senza alcun impedimento, perchè ad altri non concediamo, solamente a lui chi è in actual commando del vostro Ser.mo Dominio, e noi tutti d'accordo siamo tenuti pregar Sua Divina Maestà e servire V. E. Scritta il mese d'Agosto li 13 alla vecchia 1708 nel grande Monasterio della Cruscedol appresso Petar Varadino,

Steffano Mitropolitano di Servia con tutta la Congregazione“.)

¹⁹⁷ Љ. Стојановић, Нав. дело I, бр. 1306, 335; Нав. дело II, бр. 2114, 5.

¹⁹⁸ Н. Милаш, Нав. дело, 238.

независан од цариградског патријарха и црквених утицаја Грчке.¹⁹⁹ Није им било по вољи ни то што о Саватијевом смењивању формално одлучује патријарх у Пећи, потчињен Турској, као и то што га именује митрополит из Петроварадина уз сагласност аустријског цара. Сматрали су да тај српски Сабор нема своју јурисдикцију, већ је под царевом. Стога епископи које он бира не могу да спроводе своју мисију под влашћу другог владара, слободног и независног.²⁰⁰ У прилог оваквом ставу иду и декрети од 22. јануара 1694. године и 19. маја 1696. године, којима је Сенат проласио да нове области потпале под власт Републике не могу бити посећиване од страних епископа, нити се те области могу потчињавати некој другој управи мимо млетачких државних власти и католичких бискупа надлежних за те просторе.²⁰¹

Узевши све ово у обзир, Сенат није био рад да одобри Саватију јурисдикцију и редовне визитације у Далмацији. Извесно је да су таквом ставу допринели и нетрпељиви далматински бискупи, који никако нису могли да поднесу присуство православних епископа на својој територији. То показује и чињеница да се поводом Саватијеве молбе за одобрење визитација (1710. године) умешао и задарски надбискуп Виктор Приули. Он је тражио да га Сенат саслуша у вези са питањем да ли постоје довољни разлози за позитиван одговор на наведену молбу.²⁰² Приулијева ревност и деловање одобравани су и хваљени од стране млетачке власти, што потврђује и писмо Изепа Цуката упућено генералном провидуру 18. јуна 1711. године. Истовремено са похвалама упућеним Приулију, у писму се истиче да је непримерен захтев православног владике Саватија да добије јурисдикцију у овој области и уђе на то подручје.²⁰³ Како изгледа, Саватије је у више наврата покушавао да добије званична овлашћења Сената да може да визитира православне цркве у Далмацији после епископа Бусовића. У том правцу радио је одмах по свом именовању за епископа далматинског, 1708. године, од

¹⁹⁹ М. Јачов, „Правни саветници...“, 71.

²⁰⁰ Исто, 71.

²⁰¹ Исто, 72.

²⁰² Исто, 72.

²⁰³ АСАНУ, *Заоставштина Јована Томића*, бр. 8711/VIII-f/41 („Comendabile è la singolare pietà et il fervore del zelo con che assiste e dirige li Cattolici di quelle Diocesi Mon. Arcivescovo Priuli, ma quanto impropria si tende la pretesa del Vescovo del Rito Greco Savatia d'essercitar atti di giurisdizione nella Diocesi stessa, e introdursi nel Paese, sarà altrettanto ben impiegata la vostra non mai intermessa avvertenza ai suoi passi, et andamenti”).

стране митрополита Стефана и по одобрењу пећког патријарха.²⁰⁴ Саватије је, како каже у свом писму, приложио Сенату и повељу којом је постављен за епископа далматинског наместо Бусовића.²⁰⁵ Иако до сада та повеља није нађена, у прилог тачности ових навода иде помињани документ који су издали правни саветници 15. септембра 1710. године. Ту се јасно предочавају управо ови исти подаци о Саватијевом постављењу, а саветници ни у једном тренутку не доводе у питање њихову веродостојност.²⁰⁶ Млечани свакако не би пропустили прилику да оповргну аутентичност, да је било икаквог основа за то. Стога делује реално претпоставка да су они дотичну повељу о постављењу имали на увид, као што и сам Саватије наводи.

Саватије није добио позитиван одговор за визитацију. Ипак, постоје извесни докази да је и без одобрења власти визитирао цркве у Далмацији и то можда чак у више наврата. Један документ генералног провидура Изепа Цуката од 3. новембра 1707, који говори о штети коју православни епископи и калуђери наносе католицима, јасно наводи: „... Догодиле су се извесне посете на територији која је под млетачком влашћу, без претходног обавештења и добијања дозволе од стране непосредних представника власти.“²⁰⁷ Нешто касније Саватије је изгледа имао усмено одобрење или макар прећутну сагласност провидура Вендрамина (1708-1711) који је 1708. године заменио непопустљивог Јустина Риву. То потврђује изјава задарског надбискупа Вићентија Змајевића, у писму од 26. августа 1719. године. Саватије је узалудно покушавао да под различитим провидурима добије одобрење да визитира Далмацију, каже Змајевић, и напослетку је успео да од провидура Вендрамина добије овлашно усмено одобрење, али само за једну посету.²⁰⁸ Доказ да је Саватије визитирао Далмацију налазимо и у писму провидура Моћенига.²⁰⁹

²⁰⁴ АСАНУ, *Заосшавишина Јована Томића*, бр. 8711/XXII-e/6 („Seguita la renuncia si Mons. Nico Dimov Bussovich che esercitava l'amministratore spirituale del Rito Greco in cotesti Conventi e giunte le Patenti del nostro Patriarca con le quali ingiunge alla mia debolezza la cura pastorale delli medesimi in luogo del preacennato renunciato...”)

²⁰⁵ АСАНУ, Исто, бр. 8711/XXII-e/6.

²⁰⁶ М. Јачов, „Правни саветници...“, 71.

²⁰⁷ АСАНУ, *Заосшавишина Јована Томића*, бр. 8711/VIII-f/29 („...nonchè di alcune visite nel Dominio nostro senza notitia e permissione di cotesta Primaria Rappresentanza...”).

²⁰⁸ Н. Милаш, Нав. дело, 110.

²⁰⁹ Исто, 118.

Иако је искористио ову прилику и посетио Далмацију, прикупивши уобичајене прилоге, те поставивши и сменивши свештенике у неким парохијама, Саватије није престао да тражи и званични дукал о својој јурисдикцији над тим подручјем.²¹⁰ У више наврата је током 1710/11. године подносио молбе званичницима да му се одобре такве ингеренције.²¹¹ Прећутна дозвола за визитацију можда би у неким другачијим околностима и била временом озваничена, али се од пролећа 1711. године нова важна претња појавила на граници Далмације. Пред опасношћу од устанка, који је био на помолу и наговештавао да би могао прећи границе Републике, млетачка власт није била рада да направи тако крупан корак и једном православном епископу одобри превелика овлашћења. Поменути задарски надбискуп Приули, као и макарски бискуп Бјанковић, предано су радили на учвршћењу таквог става. Поред тога, сећања на устанак у Далмацији из 1704. године била су Млечанима још увек свежа. Иако је тај устанак успешно угушен, а вођа Петар Јагодић доживотно затворен, подозрење Млечана било је велико.²¹²

У жижи догађаја током 1711. године били су и представници цркве, пре свих цетињски владика Данило, али и Герасим и Саватије. Један млетачки документ од 14. јуна 1712. године наводи да је Саватијев секретар био откривен у сарадњи са пуковником Милорадовићем, вођом устанка послатим од стране Петра Великог, и да је због тога уклоњен.²¹³ Саватије је стога био под још јачим притиском и сталном присмотром, тако да о неком званичном одобрењу да визитира Далмацију није могло бити ни говора. Милорадовић је вероватно очекивао, у својим подухватима против Турака, знатну подршку и становништва Боке Которске. Стога је 18. јула 1711. упутио проглас Новљанима и Ришњанима да се прикључе борби.²¹⁴ То потврђује и познато Милорадовићево писмо из архиве манастира Савина којим позива на борбу против Турака (сл. 5). У писму се

²¹⁰ М. Bogović, Нав. дело, 56-60.

²¹¹ М. Јачов, Нав. дело, 70-72; АСАНУ, *Заосијавишиина Ј. Томића*, бр. 8711/VIII-f/41.

²¹² Б. Десница, *Историја кошарских ускока II*, Београд 1951, 386-388.

²¹³ АСАНУ, *Заосијавишиина Јована Томића*, бр. 8711/VIII-f/48 („...Ha creduto Il Senato pronto che nell'uso della benemerita attenzione da voi contribuita per tener nelle sollevazioni già insorte per opera di Ribelli suditti del Turco in Albania immune da qualunque molesto incidente il nostro confine e li riguardi importanti del pubblico interesse, siete andato praticando contro la persona del Segretario del Vescovo Greco Savatie reso soppresso per la causa accennate d'aperta intelligenza col Miloradovich, capo principale di ribelli medesimi”).

²¹⁴ Г. Станојевић, *Црна Гора у доба владице Данила*, Цетиње 1955, 66.

наводи да се имовина одбеглог Турчина Мустафе Ђатовића из Требиња додељује (за заслуге) митрополиту Саватију и архимандриту Стефану Љубибратићу.²¹⁵ Имовина је подразумевала куће и дућан у самом Требињу, као и кућу, млин, баште и винограде у селу Придворице. Такав дар од стране Милорадовића тешко да је био могућ, јер борбе против Турака у Херцеговини од самог почетка нису имале ни масовност ни снагу као у Црној Гори. О конкретним и трајнијим резултатима поготову није могло бити говора. У једном млетачком извештају од 28. октобра 1711. године наводи се да су устаници успели да отму велики плен и опустоше земљу око Требиња, али нису дуго успели да се ту и одрже.²¹⁶ Постоји извесна могућност да је ово писмо митрополиту Саватију Љубибратићу и било упућено баш у том кратком интервалу с јесени 1711. године или током пролећа 1712, када су поново извођене четничке акције у Херцеговини и сам Милорадовић био тамо присутан. Писмо оваквог садржаја и са печатом пуковника руске војске вероватно је требало да подстакне и придобије епископа Саватија, а преко њега и шири део становништва Боке, да отвореније подрже устанике. Саватије, пак, под константном присмотром млетачких власти, није могао да учини много, али је посредно ипак помогао Милорадовићу. Наиме, у указу руског Сената од 11. јуна 1722. године помиње се да је Милорадовић лично признао да је у великој оскудици, с пролећа 1712. године, био принуђен да позајми 700 златних венецијанских дуката од митрополита херцеговачког Саватија.²¹⁷ Саватије је новац спремао за потребе обнове требињског манастира, али, када је видео велико надирање непријатеља и крвопролиће, дао је новац Милорадовићу из благајне требињског манастира.²¹⁸

Република светог Марка није била спремна да се суочи са још једним ратом, јер је њена војска била у веома лошем стању после дуготрајног Првог морејског рата. За венецијански буџет, предвиђен за провинцију Далмацију, био је превелик залогај да инвестира замашна средства како би се опремила јака војна сила и обновили пограничне тврђаве, укључујући и веће утврђене градове на обали.²¹⁹

²¹⁵ S. Novaković, Нав. дело, 103-104; АМС *Фасцикла са повељама*, инв. бр. 151.

²¹⁶ Г. Станојевић, Нав. дело, 70.

²¹⁷ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в. – документы*, Москва 1984, 65-66.

²¹⁸ Исто, 66.

²¹⁹ T. Mayhew, *Behind Zara - Zara's contado between Ottoman and Venetian rules 1645-1718*, Padova 2008, 63-64.

Стога су Млечани на сваки начин спречавали ма какву повезаност са устаницима, строго мотрећи да се устанак не прелије и на њихову територију. И сам Милорадовић био је огорчен на Млечане што су кажњавали побуњенике против Турака не желећи да наруше мир са Турском.²²⁰ О томе речито говори и писмо упућено генералном провидуру од стране Изепа Цуката из 1712. године у коме он саветује како би требало да се опходе према Турцима: „При сваком сусрету са Турцима треба их навести да схвате нашу искрену и сталну спремност да се добро чувамо, али с њима треба неговати савршено пријатељство и разумевање.“²²¹

Из свега наведеног јасно је колико је била важна, тешка, сложена, одговорна и активна улога Саватија Љубибратића. Поред наведене упорне борбе да успостави јурисдикцију и поредак, како на новонасељеној територији Боке, тако касније и у Далмацији, срећемо га и у многим другим активностима. Учествоје у рукоположењу Саве Очинића за епископа црногорског, после смрти Висариона, 27. новембра 1694. године.²²² Интересантно је да је нешто пре тога црногорски Збор једногласно изабрао управо Саватија за Висарионовог наследника. О томе сведочи писмо упућено од стране кнезова и старешина црногорских провидуру Марчелу, 4. маја 1694. године.²²³ Саватијево присуство запажено је и на Сабору у Сечују, јуна 1700. године, када је за владика црногорског изабран Данило.²²⁴ Године 1705, 18. јула, вратио се из хаџилука у Светој земљи заједно са својим нећаком Ђаконом Стефаном. О том свом путу дао је изјаву која је остала забележена у једном санитарном извештају направљеном при његовом повратку у Херцег-Нови.²²⁵ Том приликом провео је четрдесет дана у лазарету, у карантину, и пуштен је 22. августа исте године.

²²⁰ АСАНУ, *Заосјавишћина Јована Томића*, бр. 8711/VI/a/77.

²²¹ АСАНУ, *Заосјавишћина Јована Томића*, бр. 8711/VIII-f/48. („Facendoli, in ogni incontro ben comprendere a Turchi la pubblica continuata disposizione di ben vicillare, e di coltivar con essi la più perfetta amicizia, e corrispondenza.“)

²²² Љ. Стојановић, *Нав. дело I*, бр. 1985, 463.

²²³ Š. Ljubić, „Rukovet jugoslovenskih listina – Crnogorsko-mletačke listine“, у: *Starine JAZU X*, Zagreb 1878, од 1-43, 24-25.

²²⁴ Г. Витковић, *Гласник Српској ученој групишва – Сјоменици из бугимској и пешћанској архива*, Београд 1873, 5-8.

²²⁵ П. Д. Шеровић, „Записник о једној санитарној процедури у лазарету у Херцег-Новоме из год. 1705“, у: *ГПМК XIII*, Котор 1965, од 137-140.

Један књижни запис у Цркви Светог Спаса на Топлој сведочи да је за време његовог столовања у Херцег-Новом изграђена Саборна црква Светог Спаса.²²⁶ Према том запису, градња цркве је започета 2. априла 1709. године, на земљишту које је поклонио извесни Станиша Томов, а освећена је од стране Саватија 21. марта 1713. године.²²⁷ Катастар из 1704. године даје нам потврду да је наведени Станиша Томов заиста имао поседе у Топлој.²²⁸ Поред ових информација, књижни запис открива читав низ података о изградњи цркве, трошковима, ценама, дародавцима.

Као угледан човек и епископ, Саватије је често био заступник у грађанским парницама, док то није забрањено.²²⁹ Провидур Де Пино 1708. године, међутим, забрањује духовним лицима да буду заступници странкама у цивилним и грађанским парницама.²³⁰ Саватије, такође, неуморно ради на увећавању манастирских и епархијских добара, што куповином, што добијањем од млетачких власти за заслуге, што даривањем обичних људи манастиру и цркви. Било му је јасно да без знатних материјалних прихода не може довољно да учврсти поредак и цркву у тако неповољном окружењу. Из млетачких докумената сазнајемо, на пример, да је 1706. године купио од сестара Кувелја земљу на Мељинама коју је пренео на манастир Савину,²³¹ или да је 1712. године купио знатне некретнине у виду куће, земље и дућана од браће Милошевић у Топлој.²³² Такође, у више наврата наилазимо и на даривања земље и друге имовине од стране грађана владици Саватију или манастиру, о чему ће касније бити више речи.²³³

Речит пример колективног приложништва јесте управо Саборна црква Светог Спаса у Топлој. По завршетку изградње цркве, од стране прокуратора и владике Саватија даје се препорука да свако – старешине, трговци, младићи, који долазе у град или су пред градом у Топлој – дође у ову цркву и од сваке трговине да у

²²⁶ Г. Петрановић, „Љетопис Православне Цркве у Далмацији – У Топли, црква Парохиялна“, у: *СДМ за јодину 1868*, Задар 1868, од 127-158, 144-148.

²²⁷ Исто, 144-148.

²²⁸ Г. Станојевић, *Катастри Херцег-Нови...*, 27-33.

²²⁹ АН РУМА, f. 25, 448, 449, 450, f. 31, 57...

²³⁰ АН РУМА, f. 18, 44-45.

²³¹ АН РУМА, L. T. No. IV – бр. 9, 14 (1).

²³² АН РУМА, f. 44, 27, 28, 42, 43, 45, 47.

²³³ АН РУМА, f. 31, 88, f. 44, 47, L. T. No. IV/9, 14, 28...

цркву за душу и здравље, како се то чини и на другим местима.²³⁴ Сви приложници су поименице бележени, а апел се завршава речима: „Велика је утеха што ревнитељи и приложници и овога дома Божијега могу, тврдим, уједно са мудрим Соломоном рећи: *Боже, Твоје име биће у цркви овој, да услишиш молишве Твојих људи и о чему ће Тебе просиши. Чућеш их на месту стаништва Твога на небесима, и учинићеш и бићеш им милосив.*“²³⁵

То је била заклетва, потреба, обавеза, част. То је био опстанак, спасење. Управо овакав култ даривања заједнице својој цркви, свом средишту и упоришту, успостављен за време Саватијевог присуства у Херцег-Новом и с његовим благословом, учиниће више деценија касније могућом изградњу Велике цркве манастира Савине.

Јасно је да је улога и пожртвованост владике Саватија Љубибратића огромна на овом подручју, како у борби за добијање јурисдикције, тако и у успостављању поретка и очувању идентитета у стварном животу и свакодневици, међу обичним људима. Податак о Саватијевој смрти налазимо у *Тийику* из 1713. године, датом на поклон владици Данилу током његовог боравка у Русији. Владика Данило га је 1715. године даровао Цркви Светог Спаса у Топлој.²³⁶ У њему је Стефан Љубибратић забележио: „... в то време представи се преосвештени Саватие, митрополит захмски и погребје се мнџа чстно при храму Успениа Пресветие Богородици в Савини, и деж пребиваиот монаси манастира Требинска, при игумену тое обители кир Георгио Требинскому. Чртах аз мнаши хаџи Стефан, ученик преставлаша господина: в лето Божиа Слова, 1716. мсца април в 23.“²³⁷

²³⁴ Ко држи бутигу уз цркву или на црквеној риви треба да да један дукат, а остали, који имају бутиге на другим местима, по пола дуката. Сви бродови треба да дају од арбула (V. Lipovac Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori – jugoistočni dio Boke Kotorske*, Novi Sad 2004, *арбула* – катарка, 14) и од пута по либру. Од барђла вина треба дати по газету, од старог жита по газету, од барђла ракије по два динара, од барђла уља 18 солада, од оке воска 10 солада... (Г. Петрановић, „Љетопис Православне...“, Задар 1868, 147-148).

²³⁵ Г. Петрановић, „Љетопис Православне...“, Задар 1868, 147-148.

²³⁶ В. Песторић, Нав. дело, 282 (бр. 306).

²³⁷ АВЦХН (Архив Вазнесењске цркве у Херцег-Новом, Саборна црква на Топлој), *Тийик* 1713.

*Делатиности епископа Стефана Љубибратића у Боки –
ходочасник, райник, зашоченик и изнаник*

О епископу Стефану Љубибратићу већ се доста тога зна. Околности у којима је деловао биле су још компликованије и теже, те у датим приликама није могао коначно да се избори за право на српског епископа у Далмацији. Иако се чинило да му је стриц Саватије у доброј мери трасирао пут, показао начин деловања, начинио од њега образованог и способног наследника, припремио га за све недаће које га очекују, време и околности нису му ишли на руку.

Стефан, као и његов стриц, још као млад дао је допринос у ратовима на млетачкој страни. У свом писму млетачком Сенату из 1720. године наводи да је, још као малолетан, учествовао у освајању Читлука.²³⁸ У Другом морејском рату поново је допринео. Током читавог рата, наставља у поменутом писму, о свом трошку одржавао је поверљиве везе у Турској, а у бици за Улцињ и Бар учествовао са дванаест својих људи које је лично плаћао.²³⁹ Сматра се да је због избијања ратних сукоба, како би Млечанима користио да поведе народ, Стефан и пуштен 1715. из затвора у Верони²⁴⁰ или Бреши,²⁴¹ где је, према неким изворима, провео четири до пет година.²⁴² Због ратних заслуга, ословљавајући га још по световном имену као Вукашина, одлуком Сената 1. јуна 1715. године, признато му је доживотно право уживања војничких припадљности.²⁴³ Такође, декретом генералног провидура Ема, од 1. августа 1716. године, додељена му је и месечна плата од 50 лира и 40 либара бешкота због верне службе у млетачкој коњици.²⁴⁴

Убрзо после Саватијеве смрти, Стефан Љубибратић упућује молбу провидуру Моћенигу, који је даље преноси Сенату, да му се дозволи да задржи Саватијеву

²³⁸ М. Јачов, *Венеција и Срби...*, 30-32.

²³⁹ Исто, 31. Из млетачких извора сазнајемо да је у тој бици било око 400 војника са подручја Боке (М. Милошевић, „Око покушаја освајања Бара и Улциња 1717. и 1718. године“, у: *ИЗ*, бр. 4, Титоград 1960, од 788-804, 791-792).

²⁴⁰ Р. В. Петровић, *Односи Русије са Црном Гором...*, 20.

²⁴¹ М. Јачов, *Нав. дело*, 26.

²⁴² До сада нису потврђени разлози Стефановог хапшења од стране млетачких власти. Неки аутори сматрају да су у питању биле везе са Русијом (Д. Руварац, „Аутобиографија Партенија Павловића“, у: *Српски Сион*, бр. 14, 1905, од 396-399, 397).

²⁴³ АН РУМА, L. T. No. II/IV – бр. 11, 3 (1).

²⁴⁴ АН РУМА, L. T. No. II/IV – бр. 11, 16 (1).

имовину.²⁴⁵ Саватије је Стефана тестаментом именовео као наследника своје имовине, али и титуле и статуса.²⁴⁶ Молба је Стефану, игуману манастира Савина, била потврђена. Имао је ограничење само да наведена добра не може да продаје, нити да их отуђи на било који начин, те обавезу да плаћа уобичајене таксе. Уколико то не би чинио три године заредом, изгубио би право власништва над њима.²⁴⁷ Стефану су, и као пароху Цркве Светог Спаса, додељене неке Саватијеве земље у Суторини, 24. маја 1716. године, претходно у својини извесног Турчина Омеровића.²⁴⁸ Такође, декретом од 15. јуна 1716. године, у истом својству, додељене су му и неплодне некретнине на планини Бјелотини.²⁴⁹ Документом од 21. септембра 1717. године, млетачке власти дају игуману Стефану Љубибратићу и калуђерима манастира Савина напуштене турске земље у Херцеговини. Тиме су савинци добили знатне обрадиве парцеле у селима Попову, Драчеву и Завалинама.²⁵⁰

Поред доприноса у ратним походима, Стефан Љубибратић био је од велике користи Млечанима при теренском обележавању граница након Пожаревачког мира 1718. године. То је нарочито истицао провидур Моћениго у својој одбрани Стефана пред Сенатом, коју је исцрпно изложио у писму од 20. марта 1720. године.²⁵¹ Моћениго јасно истиче важност Стефанове улоге и незамењиву помоћ коју му је пружио при исцртавању поменутих граница, као добар познавалац и тог подручја и његових становника.²⁵² Стефан му је био од користи и у многим другим пословима. Као угледан и поштован човек, имао је великог утицаја на своје сународнике и тако обезбеђивао послушност и ред. Успешно је радио на њиховом придобијању на млетачку страну, не допуштајући да их Турци својим обећањима поново, у ратним околностима, привуку к себи. Пример за то даје

²⁴⁵ То се, пре свега, односило на кућу и земље које је Саватије добио у трајно власништво дукалом из 1707. године.

²⁴⁶ АН РУМА, L. T. No. V – бр. 12. 187 (1). („Passato a miglior vita Mons. Savatia Vescovo Greco, ha nel di lui Testam. to nominato herede Mons. Abate Steffano Gliubibratich di lui Nipote, e successore nel grado.“)

²⁴⁷ Исто, L. T. No. V – бр. 12. 187 (1). („... Con l'obbligo di non venderle, nè alienarle in chi si sia, e con la conditione di pagare il solito canone alla pubblica Cassa, cui mancando per il corso d'anni tre continui, s'intenderanno immediate decaduti...“)

²⁴⁸ АН РУМА, L. T. No. II/IV – бр. 11, 4 (1).

²⁴⁹ АН РУМА, L. T. No. II/IV – бр. 11, 3 (1).

²⁵⁰ В. Ђоровић, *Српски манастири...*, 131-132.

²⁵¹ Н. Милаш, Нав. дело, 115-123.

²⁵² Исто, 116-117.

нам такође извештај Моћенига упућен Сенату 10. новембра 1718. године. У њему наводи да се Стефан налази у Маинама, зарад неких послова које му је поверио. Свесрдно се, каже Моћениго, залаже да православне одврати од заводљивих турских обећања и настоји да их својом проповеђу приволи да остану верни Републици.²⁵³ У задњи час, пред завршетак рата и склапање Пожаревачког мира, Стефан је 14. јула 1718. године успео да између, преко провидура Моћенига, дукал потврђен од Сената. Тим дукалом се православним Србима из околине Херцег-Новог даје слобода вероисповести и још неке повластице.²⁵⁴ То је била једна од последњих привилегија коју је Стефан успео да избори пре свог устоличења за епископа далматинског, почетком 1719, од стране патријарха Мојсија Рајовића.²⁵⁵ Убрзо потом, далматински бискупи су се синхронизовано обрушили на њега.

Стефан је и даље неговао одличне односе са провидуром Моћенигом, који је њему и драговићким калуђерима, 12. септембра 1719. године, даровао земљу и врт у Врлици.²⁵⁶ Стефан му је свесрдно помагао током лета 1719. године, како при утврђивању граница код Имотског поља, тако и да Србе из Турске у што већем броју насели на млетачкој територији (упркос деловању неких епископа и турског чауша са друге стране границе).²⁵⁷ Међутим, чим је граница била утврђена, и Стефанова помоћ није више била потребна, Сенат је на седници 25. јануара 1720. године већином гласова донео одлуку да он буде протеран из Далмације.²⁵⁸ У одлуци је изричито наглашено провидуру Моћенигу да повуче сваки документ који је евентуално издао Љубибратићу, како се никада не би помислило да је српски патријарх имао и најмању јурисдикцију у Далмацији.²⁵⁹

²⁵³ АСАНУ, *Заоставштина Јована Томића*, бр. 8711/VI/a-119 („Mi partecipa pure lo stesso Bucchia, che Monsignor Steffano Vescovo Greco continuava il suo soggiorno a Maini dove era attento a qualche fabbrica, e proffessa va di non prestar fede agli invitti, che le facevano i Turchi”). При крају рата Стефан Љубибратић успео је да задобије поверење око 1.400 људи из Херцеговине и подстакне их да пређу у Имотски, под млетачко окриље. Моћениго им је тада дозволио да једну турску цамију претворе у цркву и да оснују нову црквену општину (Н. Милаш, *Нав. дело*, 117). Касније је макарски бискуп Бјанковић, у налету оптужби на рачун Стефана, рекао да би се већи део овог становништва из Херцеговине сјединио са светом католичком црквом да Љубибратић није долазио у Имотски (М. Јачов, *Венеција и Срби...*, 26).

²⁵⁴ Г. Петрановић, „Србске старине“, у: *СДМ за годину 1864*, Задар 1864, од 144-170, 149-150.

²⁵⁵ Н. Милаш, *Списи...*, 115-116.

²⁵⁶ Исто, 108-109.

²⁵⁷ Исто, 115.

²⁵⁸ Исто, 114.

²⁵⁹ Исто, 114-115.

Након тога уследила су још два указа о његовом прогонству, 18. априла и 5. септембра 1720. године.²⁶⁰ Провидур Моћениго није поступио по траженој одлуци, већ је на све начине настојао да се избори да Стефан Љубибратић остане на својој функцији. Под Моћениговим утицајем, али и жељом да истина изађе на видело, бројни католички световни и црквени великодостојници доставили су 1. августа 1720. године писмо Сенату, бранећи Стефана од непримерених напада.²⁶¹ Одмах затим Моћениго упућује Стефана и у Венецију не би ли директно, својом појавом, личношћу, елоквенцијом, поштењем и исправношћу, успео да пред Сенатом одбрани своја права и одагна непоштене и тенденциозне нападе Вићентија Змајевића и других бискупа. Средином октобра 1720. године Стефан стиже у Венецију. Ипак, није био примљен директно пред Сенат, већ је у Сенату разматран само његов писмени извештај.²⁶² Коначна одлука била је још једна потврда претходних, саопштена крајем 1721. године.²⁶³ Да би ипак ублажио своје ставове и предупредио евентуалне немире, јер су Срби из Херцег-Новог нешто пре тога (21. септембра 1721. године) послали захтев провидуру Диеду тражећи по сваку цену да им врате епископа, Сенат 11. априла 1722. године издаје декрет по коме се далматинским Србима даје могућност да предложи четири кандидата од којих ће један бити изабран за епископа.²⁶⁴ На то је вероватно утицала и сугестија херцеговског провидура од 25. септембра 1721. године (дакле само четири дана после одлучног захтева православних да им врате епископа) упућена Сенату: „... Уз посредовање једног поштованог, захвалног и прихваћеног вође, било би лакше народу наметнути умереност, утврдити и открити злоупотребе. Верујем да би они били задовољни да им буде дозвољен прелат грчке вере, будући да за њим толико жуде и чезну. Уколико у Провинцији нема епископа, они који имају аспирације да буду свештеници прелазе у отоманске и царске крајеве да се заређују и примају упутства религиозног карактера. Поред новца који се тим епископима тамо нуди, они бивају потчињени страном влади...” (сл. 6, 7).²⁶⁵ У то време и црногорски главари дижу глас и шаљу представку млетачким

²⁶⁰ Исто, 131.

²⁶¹ Исто, 156-157.

²⁶² М. Јачов, *Венеција и Срби...*, 30-32.

²⁶³ М. Јачов, *Нав. дело*, 36.

²⁶⁴ Исто, 36.

²⁶⁵ ASV SDRE, fil. 31, fnc. (“Con questo riguardo e con questo assieme, ch'avendovi un Capo di credito, gratto, et accetto a Popoli sarà agevole col lui mezzo d'imprimerle la conveniente

властима против верске пресије католичких бискупа према Црној Гори. У наведеном писму они се осврћу, „зलोљни и зачуђени“, и на поступање према Стефану Љубибратићу, кога Млечани већ дуго држе у Венецији не дајући му „достојну стиму и не чинећи како је право и Господу Богу угодно, јер је он прави епископ и право посвећен на епископство како Бог заповеда...“²⁶⁶ Следеће године, 20. априла 1723, поновљено је одобрење Сената да се свештеници пријаве за епископску кандидатуру.²⁶⁷ Треба нагласити да је приликом издавања ових декрета постојала клаузула да нови епископ треба да буде пастир народа у подручјима која припадају јурисдикцији пећког патријарха. То би значило да се одобрење односи само на делове Боке, а не и на целу Далмацију.²⁶⁸ Иако је Моћениго свесрдно али безуспешно, сада као дужд, покушавао да молбу са кандидатима далматинских Срба представи Сенату, било је јасно да је Сенат ту одлуку донео само да би Србе држао у нади и покорности. Млетачка власт није ни помишљала да донесену одлуку спроведе у дело. Нешто касније, 7. септембра 1723. године, дужд је под притиском Стефану дефинитивно забранио да врши своју епископску дужност. Његово присуство у Далмацији још увек је, како-тако, толерисано.²⁶⁹ Али, било је очигледно да се питање епископа неће решити повољно за Србе у Далмацији и Боки.

Стефан је још неко време, иако није био у могућности да јавно обавља своју дужност, остао на територији Млетачке републике. О томе нам сведоче неки документи из млетачког архива и архива манастира Савина. Тако се његово име помиње у потврди од 26. марта 1723. године у вези са заоставштином Герасима Рупића.²⁷⁰ Током 1725. срећемо га у више спорова на територији Херцег-Новог. Помиње се у вези са позивом Јовану Бакинију који је требало да од њега откупи залог од два пара златних минђуша.²⁷¹ Августа 1725. Стефан је био позван од

moderatione, riconoscere, e svelar gli abusi, io crederei consentaneo che venga loro assentito il Prelato di Rito Greco, già ch'anco tanto lo bramano, e lo sospirano. Ch'in mancanza dall'ordinario in Prov.a., quelli, che aspirano al Sacerdotio, passano nei Paesi Ottomani ò Cesarei, per ricevere gli ordini e l'impressione del sacro carattere, et oltr' il dannaro ch'offeriscono a quei Vescovi, si fanno in certo modo loro dipendenti...”).

²⁶⁶ Г. Станојевић, „Једна представка црногорских главара млетачком Сенату из 1722. године“, у: *ИЗ*, бр. 1, Титоград 1963, од 140-144, 144.

²⁶⁷ Н. Милаш, *Нав. дело*, 185-186.

²⁶⁸ М. Bogović, *Нав. дело*, 67.

²⁶⁹ М. Јачов, *Нав. дело*, 37.

²⁷⁰ В. Ђоровић, *Српски манастири...*, 27.

²⁷¹ АН РУМА, f. 77, 98 (1).

провидура, преко преводиоца Пјера Фонтане, да дође у Рисан неким послом.²⁷² Стефан није могао да удовољи провидуровом позиву, јер је морао да иде на збор поглавара на Топлој, ради општег интереса и мира (сл. 8).²⁷³ Затим се помиње исте 1725. године, током септембра и октобра, у вези са наплатом дуга од Ђорђа Кајића из Херцег-Новог. Стефан управо септембра 1725. године именује Јова Лупешковића за свог опуномоћеника у поступку наплате реченог дуга.²⁷⁴ Овај спор предат је у руке Добрих људи 11. октобра 1725. године, а дан касније изречена је и пресуда.²⁷⁵ Истраживањем у млетачком архиву у Херцег-Новом установљено је да је управо спор са Ђорђем Кајићем последњи у коме је Стефан Љубибратић директно учествовао. Али, као што смо предочили, у септембру 1725. године ипак узима пуномоћника, јер се очигледно спремао да под притиском напусти Херцег-Нови и Далмацију. Иако се спорадично и касније помиње његово име у неким парничним документима, то су углавном обнове и жалбе на раније спорове, а њима се бавио Стефанов пуномоћник Лупешковић.²⁷⁶ Стефана Љубибратића нема више директно ни у једном новом парничном случају, јер он, по свој прилици, у јесен 1725. године одлази из Херцег-Новог и Далмације.²⁷⁷ На то упућује и млетачки документ којим је Стефану одобрен пасош, октобра 1725, и којим му се обезбеђује несметани пролазак са још петорицом монаха приликом трајног исељења.²⁷⁸ Он је прво требало да оде у Пећ, код патријарха у отоманској држави, а касније у Београд.²⁷⁹ И поменуто писмо владике Данила грофу Головкину, од 22. новембра 1725. године, говори у прилог томе да је Стефан свакако био у фази одласка, можда у неком тренутку намеран да оде и у Русију. Данило у писму препоручује Стефана да му у Русији пружи дужну пажњу, јер је много страдао.²⁸⁰

У нади да ће без њега притисак на православне можда бити мањи, Стефан напушта Далмацију. Чим је он отишао, српски патријарх је покушао, преко свог

²⁷² АН РУМА, f. 330, 20 (1).

²⁷³ АН РУМА, f. 330, 20 (1).

²⁷⁴ АН РУМА, f. 83, 13 (1).

²⁷⁵ АН РУМА, f. 83, 15 (1), 19 (5), 99 (15), 108.

²⁷⁶ АН РУМА, f. 83, 74 (2), 99 (15), 108, f. 100, 35 (1), 103, 171 (1), 245 (1).

²⁷⁷ Неки аутори сматрају да се то догодило нешто касније, почетком 1726. године (М. Јачов, *Венеција и Срби*....38).

²⁷⁸ АН РУМА, f. 78, 33.

²⁷⁹ АН РУМА, f. 78, 33.

²⁸⁰ Р. В. Петровић, *Нав. дело*, 20.

егзарха Јосифа, да изврши канонску визитацију далматинским Србима. Том приликом је планирао да посети которску и будванску дијацезу.²⁸¹ Зна се поуздано да је фебруара 1726. године стигао до Подгорице, намеран да се спусти у приморје.²⁸² До тога није дошло због хитре интервенције надбискупа Змајевића.²⁸³

Управо овај задарски надбискуп, Вићентије Змајевић, одиграо је важну улогу у целом неповољном исходу предочене борбе за добијање православног епископа за Далмацију и Боку. Такође, важно је напоменути да је Змајевић учинио један од првих покушаја да се православље поистовети са српством а Срби католици лише њиховог националног имена.²⁸⁴ Од 1720. године, када је Змајевић написао први опширни извештај против православних Срба (остали следе 1721, 1722, 1725, 1726, 1736),²⁸⁵ па до његове смрти 1745. године,²⁸⁶ он није престајао да делује у том правцу.²⁸⁷ Иако је у неколико наврата био и опоменут од стране неких провидура да мора поштовати верске повластице православних у својој бискупији (1728, 1739),²⁸⁸ он и даље упорно делује против православних.²⁸⁹ Током 1729. године био је позван и од стране дужда Моћенига на саслушање у Венецију због таквог свог спорног деловања.²⁹⁰

Није се снебивао да употреби најгрубље и најувредљивије речи изражавајући мржњу спрам епископа Стефана Љубибратића и православних. У свом

²⁸¹ М. Јачов, Нав. дело, 38-39.

²⁸² *Црна Гора – Извештаји...*, 151.

²⁸³ М. Јачов, Нав. дело, 38-39.

²⁸⁴ Исто, 55.

²⁸⁵ Н. Милаш, Нав. дело, 124-130, 157-173, 173-184, 195-198, 199-201, 239-242.

²⁸⁶ Својим писмом од 24. априла 1741. године, које шаље у Рим победоносно обавештавајући о наредби провидура Кавалија да православни морају у свему да зависе од католичких бискупа, истиче и потврђује свој коначни успех (Исто, 248-249).

²⁸⁷ Иако је о његовом деловању доста писано у католичкој литератури, највећи проблем представља селективно узимање само оних чињеница које поткрепљују унапред задато становиште. На пример, елементе таквог приступа налазимо код др М. Боговића, од 2000. године госпићко-сењског бискупа.

²⁸⁸ Исто, 203-204, 245.

²⁸⁹ Његова острашћеност против православних Срба, толико пренаглашена, тумачена је на више начина. Неки сматрају да је у питању нерадо сећање на порекло које га је везивало за православно село Врба у Његушима (М. Јачов, Нав. дело, 42), други (попут провидура Моћенига) да је реч о претераној жељи да се домогне кардиналског шешира и богатијих прихода (Н. Милаш, Нав. дело, 123).

²⁹⁰ Том приликом испољио је запрепашћујуће одсуство одважности и панично се јадао Конгрегацији за пропаганду вере да му спремају убиство у Венецији (М. Јачов, Нав. дело, 39). Такав кукавичлук за многе је био изненађујући, пошто је реч о човеку који је увек истицао спремност да жртвује и свој живот за римокатоличку веру.

најпознатијем делу *Oilegalo истиине (Specchio della verità)* из 1720. године (године 1721. написао је и *Дијалої између Србина и католика*), православну веру назива издајницом хришћанства, великом звери Апокалипсе, разрушитељицом великих сила и држава, повезујући је са јереси и кугом.²⁹¹ Интересантно је приметити да готово сујеврно потенцира аналогију између „шизматичке вере“ и државно-политичких пораза и невоља које су се дешавале кроз историју. Наглашено и памфлетизовано инсистирање на томе да је „српска шизма“ увек непријатељ владарима и државама, уништитељица сила и царстава, смртна казна за владаре, јасно је имало за циљ да створи подозрење код млетачке власти и Римске курије, уверавајући их колика им опасност наводно прети ако дозволе јурисдикцију православном епископу у Далмацији.

Коначним уклањањем Стефана Љубибратића постало је јасно да православним Србима у Далмацији и Боки неће бити дозвољен епископ њихове вероисповести. Иако се Стефан и после одласка надао да ће можда ипак успети да се након извесног времена врати у своју Далмацију, на шта указује и писмо послато преводиоцу Пјеру Фонтани у Херцег-Нови 24. маја 1726. године, то се није догодило.²⁹² Његова писмена изјава од 18. фебруара 1729. године јасно предочава да је и сам био помирен са тим да, због прогона православних, мора да остави своју Далматинску епархију и пређе у Ћесаровину.²⁹³ Тамо је и умро 1737. године као епископ костајнички, остављајући у аманет да се у манастир Савина врате епитрахил и наруквице, које је понео из манастира када је напуштао Далмацију, и да се за његову душу и вечни помен поклоне манастиру два фелона и два стихара од свиле.²⁹⁴

Иако се после Морејских ратова јурисдикциона питања далматинских Срба нису могла решити повољно по њих (због свих околности о којима је било речи), они нису посустали у тражењу својих права и истрајавали су у намери да заштите своју веру, духовност и идентитет од римокатоличких програма унијаћења. И поред тога што поједини аутори поентирају своја проучавања тврдњом да је улога

²⁹¹ Н. Милаш, Нав. дело, 132-143.

²⁹² П. Д. Шеровић, „Неколико ријечи о имену вароши Херцегновога“, у: *ИЗ*, бр. 1, Цетиње 1948, од 369-370.

²⁹³ И. Руварац, „Старине“, у: *ШПЕБДС за годину 1889*, Задар 1889, 37-39.

²⁹⁴ Д. Руварац, „Тестамент Стефана Љубибратића, владике Костајничког“, у: *Српски Сион* 10, Сремски Карловци 1905, од 274-279, 276.

католичких бискупа у Далмацији била само у оквирима постављеним од стране државе, а не у деловању ка изнуђеном верском уједињењу под католичком црквом,²⁹⁵ многи предочени извори јасно указују на неоснованост и тенденциозност таквих тврдњи. Ради додатног сликовитијег приказа стварности, наводимо неке примере из самих млетачких архива повезане са подручјем за нас интересантног Херцег-Новог. Тако, которски бискуп Марино у свом писму од 15. јула 1697. године, упућеном кардиналу Колореду у Рим, дословно открива праве намере католичке цркве: „Будући да су пропала сва моја залагања да епископе српске вере који се налазе у близини Херцег-Новог убедим да се искрено уједине под врховним поглаваром универзалне цркве и да се ослободе заблуда које имају о католичкој вери, обратих се народу Паштровића.“²⁹⁶ Исто тако провидур Никола Ерицо у свом которском извештају, од 1. маја 1692, наводи за православне: „Њихова вера подложна је поткупљивању и зависи од онога ко им више понуди. Они су више под утицајем варварских него хришћанских закона, због сужене истинитости црквених догми, али и грчких свештеника који немају контролу и владају међу дивљацима и отоманима. Вашој служби би много више користило када би они следили само веру латинску, чиме би се више приклонили овој светој власти...“²⁹⁷ Јасну мисију у том правцу имао је и унијатски свештеник Јозеф Стремецки из Пољске, који се на свом вишегодишњем службеном путовању по Леванту, током прве деценије XVIII века, искрцава у Будви а затим и у Херцег-Новом. Иако га је епископ Саватије лепо примио, Стремецки, не успевши у својој унијатској мисији, беспошtedно напада свог домаћина да је прекорачио овлашћења и жали се на мржњу и нетолерантност православних према католицима.²⁹⁸

Наведени прилози још једном потврђују да је рад на унијаћењу био јасно и систематски спровођен, али је и отпор православних Срба настављан. Сада без епископа, који би заступао интересе православних и представљао духовну власт, улога предводника пала је на манастире и њихове способне архимандрите.

²⁹⁵ М. Bogović, Нав. дело, 161.

²⁹⁶ АСАНУ, *Заоставштина Јована Томића*, бр. 8711-XXIX/123.

²⁹⁷ Ј. Томић, „Извештај которског провидура Николе Ерица о млетачком заузећу у Млетачкој Албанији, Црној Гори, Брдима и у Херцеговини, са пописом тамошњег људства и стоке, из год. 1692“, у: *Споменик LII*, Београд 1914, од 69-83, 80-81.

²⁹⁸ АСАНУ, *Заоставштина Јована Томића*, бр. 8711-XXII-e/10, e/11.

Манастир Савина био је за подручје Боке Сион, око кога су се окупљали православни Срби. Способни савински игумани и архимандрити истрајно и вешто су наставили борбу у правцу који су уцртали епископи Саватије и Стефан Љубибратић.

III Живот манастира Савина током прве половине XVIII века

Живот Савине током прве половине XVIII века одвијао се у знаку учвршћивања улоге и статуса манастира у оквирима локалне млетачке управе, те настављања борбе за добијање епископа. Ови напори сада су пали на савинског архимандрита Леонтија Рајовића и игумана Арсенија Милутиновића. Њихова жива активност, у згуснутим верско-политичким догађајима, довешће архимандрита Рајовића у позицију кандидата за епископа далматинског, као и још двојицу пострижника манастира Савина, потоњих епископа, Партенија Павловића и Дионисија Новаковића. Иако изостаје успех у настојањима да се постави епископ, ојачано и стабилизовано савинско братство, сада већ са неоспорно изграђеним угледом и позицијом манастира, биће спремно да се у наредном периоду суочи са још већим изазовом: утирањем пута ка изградњи Велике цркве.

Положај и улога православне цркве у организацији локалне млетачке управе у Херцег-Новом

Сагледавши, неопходно, све околности које су у многome одредиле улогу и место манастира Савина у оквиру млетачке власти на подручју Херцег-Новог и шире, сада ћемо се посветити једној непосреднијој слици манастира. Покушаћемо да откријемо колико је и какво учешће манастира Савина у организацији живота православних на овом подручју, али и однос са припадницима других конфесија и млетачким институцијама власти.

Један од првих услова православних за насељавање подручја Херцег-Новог било је питање очувања цркава и организовање верског живота, као стубова православног идентитета. То потврђује велики Збор у Требињу 30. априла 1693. године, одржан пре сеобе у Боку, на ком су херцеговачки главари донели одлуку о прихватању млетачке власти, али уз одређене уступке. Главна тачка била је: „Да се нико не меша у наше манастире и цркве које су у селима, било да нам се на

силу узму или да нам се наметне други закон (вера)...²⁹⁹ Знајући свој реални статус, као и намере Млечана, новопридошло становништво користило је ратне околности, када је њихова војна помоћ Млечанима била неопходна, да добију бар неке гаранције за организовање верског живота и очување постојећих православних храмова, ако већ не за подизање нових. Сличан захтев Новљани су предочили у молби дужду 18. марта 1718, преко делегације од четворице угледних људи. У тој молби се тражи: „... Слобода наших цркава и бискупа и свега реда црковнога, да буде унапред потврђено и допуштено како је и од пре, да не допусти Ваша Ведрина да се што изнова супротно од тога не постави, највише за владику који ће бити од нашега српскога рода и закона.“³⁰⁰

Млетачки дужд Иван Корнелије 14. јула 1718. доноси дукал којим ће одобрити оснивање Топалске комунитати. У њему се између осталог наводи „да могу слободно, као и до сада, живети у својој православној вери – *nel loro rito Greco Serviano* – а да их нико за то не сме узнемиравати. Своје цркве и манастире могу поправљати, када то нађу за потребно.“³⁰¹

Иако од 1708. године, забраном провидура Де Пина, свештена лица нису имала право да буду заступници странкама у цивилним и грађанским парницама,³⁰² удео цркве у организовању грађанског живота био је велики. Институција Суда добрих људи, која је могла да решава извесне кривичне спорове уз обавезно провидурово одобрење, заснована је превасходно на верско-обичајном праву. Стога је и улога цркве била свеприсутна у решавању поменутих спорова. Није било ретко да је Суд добрих људи заседао у келији Топалске цркве или у Савини.³⁰³ На крају сваког доказног поступка приступало се призивању имена Божјег или Христовог и тек након тога следила је одлука суда о кривици и

²⁹⁹ М. Злоковић, „Млетачка управа...“, 14-15. Сличан захтев имали су и Грбљани када су с јесени 1715, у јеку рата између Венеције и Турске, прихватили да приђу под окриље Републике којој је то било преко потребно. Том приликом тражили су, између осталог, да им се дозволи одржавање православног обреда у Цркви светог Луке у Котору, да црква буде изузета од ма каквих државних оптерећења, као и да Грбљани бирају четири прокуратора за речену цркву (Г. Станојевић, „Услови Грбљана за примање млетачке власти 1715. године“, у: *ИЗ*, бр. 3, Титоград 1961, од 500-502).

³⁰⁰ АН РУМА, књ. 11, 75-76; Д. Радојичић, *Крајина новска у судару свјетшова*, Београд 1994, 35.

³⁰¹ Т. К. Поповић, *Херцег-Нови...*, 192-196; М. Злоковић, „Топалска општина“, у: *ГПМК XXVI*, Котор 1978, од 51-69, 56-57.

³⁰² АН РУМА, f. 18, 44-45.

³⁰³ Ђ. Д. Миловић, *Прилози проучавању кривичних судова добрих људи у Комуниџади топалској (млетачки период)*, Цетиње 1959, 32; М. Злоковић, „Млетачка управа...“, 24; АН РУМА, L. T. No. 5, бр. 16. 48 (1), 49.

казни.³⁰⁴ Казне су често подразумевале давање новца цркви, обично на дан неке веће црквене светковине.³⁰⁵ Уколико кривац не испуни оно што му је наложено, плаћа глобу Јавној благајни и цркви. Често се наглашава и намена новца датог цркви. У једној пресуди Добрих људи из 1736. каже се: „Пресуда се мора извршити у року од три месеца под претњом казне од 15 дуката у корист фонда за изградњу звоника стоне цркве у овом граду (Херцег-Новом)...“³⁰⁶ Када није било сведока за одређено кривично дело, прибегавало се заклетви у цркви, обично над најсветијом иконом коју је црква поседовала.³⁰⁷ Манастир Савина, као једно од најпоштованијих светих места православних у Боки, често се помиње и као одредиште за заклетве у споровима.³⁰⁸ Било је и случајева тражења јавног опроштаја пред месном црквом. Осуђени, најчешће за крађу која је у то време оштро жигосана, морао је да дође у прву недељу по пресуди у цркву на свету литургију и да пита све окупљене људе тог места за опроштај. Тек тада би могао да се у љубави врати заједници.³⁰⁹

На Збору одржаном 17. фебруара 1720. у Цркви Вазнесења Христовог на Топлој и по заповести епископа хаци Стефана Љубибратића, утврдило се, поред осталог, да сви православни државе Новске морају прихватити институцију Комунитади. У случају да неко не прихвати јединство у оквиру ње, мора бити изгнан из цркве и братства: „Ни један свештеник, велики али мали, да му не твори ни једно дјело, што би му требовало црковно од закона, ни у цркву да га прима, ни упоа, а ако би му који свештеник творио које дјело и не би задржао што смо саборно утврдили, да има платити у комунску цркву дуката десет сребрних. Ко би дошао да пријави онога који је преступио ову одлуку, алити свештеник, алити од мирскијех, да му се да цекин у злату из цркве.“³¹⁰ Исти дан донесена је и одлука да све пресуде Добрих људи морају да буду у одређеном

³⁰⁴ Ђ. Миловић, Нав. дело, 80.

³⁰⁵ Исто, 13.

³⁰⁶ Исто, 17.

³⁰⁷ Исто, 62-63. Исту улогу имале су и мошти светитеља, над којима су такође вршена заклињања у циљу решавања сукоба и свађа (Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 286).

³⁰⁸ АН РУМА, f. 130, 103 (1); f. 210, 47 (1); f. 232, 4 (1), 13 (1); f. 233, 35 (2), 36; f. 321, 336 (1); f. 247, 21 (1), 59 (1)...

³⁰⁹ Ђ. Миловић, Нав. дело, 68-69.

³¹⁰ П. Шеровић, „Стара Топалска општина у Боки Которској 1718-1797“, у: *ИЗ*, бр. 1-2, Цетиње 1957, од 189-210, 197-198.

року испуњене. Уколико кривац не би испунио своју обавезу, тужилац мора да преда пресуду Добрих људи у руке надлежног пароха места из којег је кривац. Свештеник је дужан да је прочита јавно пред црквом и народом тог места. Такође, имао је право да не прими кривца у цркву, нити да изврши ма какво богослужење у његовој кући, све док не би у потпуности извршио своју обавезу или док се не би нагодио са тужиоцем, или му овај опростио и с њим се помирио. Ако свештеник не би овако учинио, био је дужан да плати новчану казну од 20 сребрних дуката.³¹¹

Било је случајева када су и саме владике, по захтеву и одобрењу млетачких власти, доносиле пресуде у важним и компликованим споровима. Такав један спор био је између Црногораца и Доброћана. Наиме, када је паша Ђуприлић 1714. напао јаким снагама Црну Гору, велики број Црногораца склонио је своју покретну имовину у Боку, како не би допала Турцима у руке. Највећи део склоњен је у Доброту. Када се ратна опасност завршила, Црногорци нису могли у потпуности да поврате своју имовину, те су затражили интервенцију надлежне власти у Боки. Да би отклонили од себе сваку одговорност за исход спора, Млечани одређују да владика Данило и владика Стефан Љубибратић донесу пресуду и смире завађене. Пресуда је донета у мају 1719. Осуђено је више лица и требало је да намире дугове Црногорцима. Исте владике објавиле су, нешто пре овог спора, и пресуду Црногорцима да морају да плате оно што дугују Ришњанима и Новљанима у року од 20 дана.³¹²

Дакле, црква је била вишеструко присутна и имала важну улогу у друштвеним збивањима локалне заједнице. Незаобилазна је њена основна функција духовног упоришта, но видели смо и колики је њен удео у организовању живота и институционализацији правних органа на овом подручју. Наравно, све се увек решавало под будним оком Републике. Храмови су били и важна места обавештавања, где је становништво добијало сазнања о одлукама млетачких власти и управе Топалске комунитади значајним за заједницу, али и о догађајима важним појединцу, о пожару, крађи, епидемији, смрти...

³¹¹ П. Шеровић, Нав. дело, 198.

³¹² П. Д. Шеровић, „Једна пресуда владике Данила и владике Стефана Љубибратића г. 1719“, у: ИЗ, бр. 1-2, Цетиње 1956, од 305-307.

Међутим, однос локалних млетачих власти према становништву и свештенству, у Херцег-Новом као и у читавој Далмацији, често није био у духу млетачког законодавства. Од кад је млетачка влада престала да у покрајину шаље синдике инквизиторе, чији је задатак био да заштите народ од сувишних намета, да одрже поштовање републичких закона и да контролишу тамошње локалне представнике млетачке власти, чиновништво постаје самовољно и бахато.³¹³ О томе сведоче бројне жалбе православних, више њих упућено је и самом млетачком дужду.³¹⁴ Провидура Марина Витурија тужили су да је, између осталог, свештенике и калуђере и попове грчког закона затварао у тамницу, а морали су се откупљивати за новац. У својој жалби дужду од 30. јуна 1755, припадници Топалске комунитаци наводе да су провидури који долазе све гори и гори и да ударају на народ неке нове намете и порезе. Њихова самовоља оглушивала се о законе Републике. Кривци више нису извођени по закону пред редовни суд, већ се сада шибају на пијаци. Оваква врста казне дубоко је вређала народ заслужан много пута за млетачке победе у ратовима.³¹⁵

Године 1759, 24. фебруара, Франческо Диедо, екстра провидур Далмације, доставља и проглас са законским прописима о одржавању култа римокатоличке вере у Херцег-Новом. У неколико тачака наведено је да се забрањује поповима и калуђерима из других земаља да долазе и стварају смутње, да православни свештеници морају да приме патенте од латинских бискупа, да главари села морају да евидентирају у канцеларији Генералата узрок промене пароха, услед смрти или других разлога, и да приложе имена изабраних који морају бити проверени од стране власти...³¹⁶ Две године касније, 31. септембра 1761, након интервенције државног врха Русије, млетачка власт доноси дукал којим се стављају под заштиту права православних, наглашавајући „да народу припада потпуна власт да може по својој вољи да бира парохе по уобичајеним обредима, само да је то лице поданик Републике и доброг владања“.³¹⁷ Иако се још прогласом провидура Стефана Балбија, од 14. фебруара 1733, налагало да

³¹³ Ј. Томић, „Меморијал Франческа Борели о Далмацији у првој половини XVIII столећа“, у: *Сјоменик XLVII*, Београд 1909, од 49-94, 55.

³¹⁴ П. Д. Шеровић, „Стара Топалска општина...“, 202-203.

³¹⁵ Исто, 202-203.

³¹⁶ Г. Петрановић, „Љетопис православне цркве у Далмацији“, у: *СДМ за 1869 годину*, Задар 1869, од 135-143, 140-142; АН РУМА, f. 202, 35 (1); АМС, Расути списи.

³¹⁷ Г. Петрановић, Нав. дело, 142.

магазини и крчме у заповедним данима морају бити затворени за време служења свете мисе у жупној цркви,³¹⁸ млетачке власти захтевају сада да православни светкују све католичке празнике. Стога православни у децембру 1759. пишу провидуру молбу за укидање ових неправедних мера: „Ми наш закон промијенит нећемо одиста, а када бисмо осервали (поштовали) двоструко свеце од оба календара, не бисмо трећи дио године пословали.“³¹⁹ Ову молбу трговаца православне вере, провидур Херцег-Новог Минио проследио је генералном провидуру Контаринију са негативним предлогом, који Контарини потврђује.³²⁰

Херцег-Нови, као и већи део Боке и Далмације, био је мултиконфесионална средина. Православно становништво чинило је већину у Херцег-Новом. Млетачким пописима из 1758. утврђено је да православних има 6.104, а пописом из 1787. да их има 5.857.³²¹ Католици су највећим делом пристигли заједно са осталима, по освајању Херцег-Новог. Само незнатан број живео је на овим просторима и раније.³²²

Према наведеном, јасно је да су се међусобни односи углавном одвијали на релацији између православног и католичког становништва. Године 1760, генерални провидур Диедо доставља провидуру Минију проглас ради оглашавања по свим црквама на територији Херцег-Новог. Њиме препоручује народу католичке и православне вере да живе у миру и слози, без мржње и свађа.³²³ Иако

³¹⁸ АН РУМА, L. Т. бр. 60, 3 (1) – 12.

³¹⁹ В. Ђоровић, „Топалска општина код Херцег-Новог“, у: *Гласник Географског друштва*, Београд 1929, од 1-11, 10.

³²⁰ АН РУМА, f. 201, 30, 32-37, 59, 80; f. 201, 46, 47 (1). Тек 1767. први пут је неколико православних трговаца, наведених поименице, успело да добије дозволу млетачких власти да могу држати отворене радње у светачким данима, изузев главних светковина [АН РУМА, f. 233, 6 (1)]. За све православне у Боки ова наредба укинута је тек 1848, када је проглашен Устав по коме је свакој вероисповести дата пуна слобода (Г. Николаевић, „Предмети исторични“, у: *СДМ за 1851. годину*, Загреб 1851, од 53-71, 68-69).

³²¹ Г. Станојевић, „Неколико статистичких података о Боки Которској из средине XVIII столећа“, у: *Споменик CV*, Београд 1956, од 27-39, 31.

³²² Д. Радојичић, Нав. дело, 67. Попис генералног провидура Франческа Гриманија из 1758. указује да је католика на територији Херцег-Новог било три стотине двадесет шест, а попис од 10. маја 1787. бележи за сто више, четири стотине двадесет шест католика (Г. Станојевић, Нав. дело, 31, 32). О припадницима осталих конфесија нема много података, али се зна да их је у незнатном броју било. (Д. Радојичић, Нав. дело, 67).

³²³ АН РУМА, f. 201, 83, 85 (5) („Nella forma massima d'impedire l'annimosità e sconcerti che a causa della diversità del Rito in proposito di Religione potrebbe insorgere tra i Sudditi appunto del Rito Dominante e gli altri del Rito greco e coll'oggetto parimenti che non abbino sotto qualsiasivoglia pretesto col esercitarsi nelle rispettive Parocchie Sacerdotti senza il requisito delle Sacre Potenti, e la conoscenza degl'Ordinazij interno a loro costumi ed abilità, s'è promulgato dall'autorità della carica in salutare Proclama che resta accompagnato alla vista di Lei pietà...”).

су верски раздвојени, заједничко етничко порекло, економски и политички интереси утичу на међуконфесионалну толеранцију обичних људи Херцег-Новог, па и читаве Боке.³²⁴ То потврђују случајеви међусобног орођавања, већ од првих деценија заједничког живота. Те везе настајале су пре свега због даљег економског просперитета и биле су најсигурнија гаранција мирном суживоту на овим просторима.³²⁵ Такође, сматра се да су знатно утицале на обликовање старобалканске културе, прожимање њене источне и западне компоненте, што је једно од обележја барокног доба у херцеговском крају.³²⁶

Савински архимандрити и игумани у борби за очување православне идентитетске

Као што је већ напоменуто, након одласка епископа Стефана Љубибратића из Боке и Далмације, православни задуго остају без епископа. У таквој изнудици, манастири са својим архимандритима и игуманима преузимају улогу у организовању живота православних под млетачком влашћу.³²⁷ У Далмацији су стожерну улогу имали манастири Крупа, Крка и Драговић, док је у Боки Савина преузела ту улогу, предвођена енергичним Леонтијем Аврамовићем (Рајовићем) и Арсенијем Милутиновићем (Аврамовићем). Једно писмо цетињског владике Данила, упућено попу Ђуру из села Морињ код Рисна, 4. септембра 1733, најдиректније потврђује улогу ове двојице савинаца. Саветујући попу Ђуру, владика Данило између осталог каже: „Држите нелицемерну љубов са васаким свештеником и христјанином и учите и себе и све христјане великоме страху божему и немојте се веома распушчават и слободит зашто и ако није владике међу вама, сабор је и патријарх близу, који то ће свезат и раздрешит. Пак имате

³²⁴ V. Radović, „Prilog o migracionom faktoru u istoriji Boke“, у: *Boka* 9, Херцег-Нови 1977, од 305-323, 309-310.

³²⁵ М. Црнић-Пејовић, „Прилог проучавању друштвених прилика барокног доба у херцеговском крају“, у: *ИЗ*, бр. 1, Подгорица 1996, од 91-101, 100.

³²⁶ М. Црнић-Пејовић, *Нав. дело*, 100.

³²⁷ Сличан значај и функцију имали су архимандрити и игумани манастира под турском влашћу, након укидања Пећке патријаршије 1766, када тамошњи манастири опстају захваљујући њиховом ангажовању у прикупљању лемозина и улагањима у обнове (Н. Макуљевић, „Портрети дечанског архимандрита Хаџи Данила и игумана Хаџи Захарија, рад Алексија Лазовића у Акатисту светом Стефану Дечанском“, у: *Милешевски записи бр.3*, Пријепоље 1998, од 119-133, 119-120).

добре оце Леонтија архимандрита и Арсенија игумана који ве могу на свако добро научит, ако будете ви добри да их послушате.“³²⁸

Након нереализованог декрета млетачког дужда од 11. августа 1722. године, којим је дозвољено да се изабере православни епископ од четири понуђена кандидата, православни Далмације и Боке настављају да траже своја права од Сената. Да би спречио непрекидне тензије, проузроковане тим потраживањима и настојањима Римске курије и латинских бискупа да их оспоре, Сенат одлучује да забрани слање молби које имају за циљ успостављање епископа источног обрета у Далмацији.³²⁹ Тиме се ствар није смирила, већ су се комешања продубила, те генерални провидур Себастијан Вендрамин (1729-1732) дозвољава Симеону Кончаревићу, кога је још 1720. рукоположио за бенковачког пароха епископ Стефан Љубибратић, да 16. јуна 1731. сазове Скупштину свештеника у Бенковцу.³³⁰ На Скупштини је било двадесет два црквена заступника. Од двојице присутних јеромонаха из Боке, један је био савински архимандрит Леонтије Аврамовић. Скупштина је у шест тачака нагласила независност православне цркве и непремостиве разлике у односу на католичку. Одлучно је одбила могућност визитација католичких бискупа православним храмовима и инсистирала на дозволи за избор кандидата који би био посвећен за православног епископа Далмације и Боке. И поред залагања провидура Вендрамина код млетачких власти, у писму од 25. јула 1731, да се православнима дозволи избор епископа како би се очувао мир и стало на пут нередима и лошим обичајима неупућеног народа, Сенат није позитивно одговорио.³³¹ Декретом од 16. јануара 1732, молбе православних су одбијене.³³² Пошто су визитације католичких бискупа у православним храмовима настављане, са поновним одобрењем провидура Долфина од 15. септембра 1735, заоштравају се и сукоби. Већ 23. септембра 1735. православни подносе нову молбу Сенату да им се одобри за епископа савински игуман Леонтије Аврамовић. Иако провидур Долфин и латински бискупи нису нимало подржавали такву одлуку, наглашавајући

³²⁸ П. Д. Шеровић, „Прилози за проучавање народног живота у Боки Которској у прошлости“, у: *ИЗ, бр. 1*, Цетиње 1948, од 60-68, 67-68.

³²⁹ М. Vogović, *Нав. дело*, 69-70.

³³⁰ М. Јачов, *Венеција и Срби у Далмацији...*, 62.

³³¹ Н. Милаш, *Сјиси...*, 209-211.

³³² М. Vogović, *Нав. дело*, 70-71.

Аврамовићеве везе са Русијом,³³³ 28. јула 1736. Сенат одлучује да прихвати молбу православних Далмације и да потврди Леонтија Аврамовића за епископа Далмације и Боке.³³⁴ Сматра се да је на овакву одлуку Сената утицала и тадашња компликована политичка ситуација. Наиме, постојала је реална могућност рата Русије и Аустрије са Турском, у који би могла лако да буде увучена и Млетачка република. Стално незадовољство православних у Далмацији и Боки могло би у томе знатно да погорша ствар.³³⁵ Ипак, на жустру интервенцију кардинала Петра, префекта Конгрегације за пропаганду вере, као и самог папе, одлучено је да се затражи поништење поменутог декрета млетачког Сената. Почетком октобра 1736, одобравајући декрет о избору кандидата за епископа био је повучен.³³⁶

Мада до избора епископа није дошло, јасно је колики је био углед савинског архимандрита Леонтија Аврамовића и манастира којим је управљао. Први до сада познати помен о Леонтију потиче из 1714. То је запис на једном крсту из ризнице манастира Савина. Потписан је као Аврамовић, јеромонах манастира Савина.³³⁷ Мноштво докумената указује да је Леонтије, изгледа, користио два презимена. Током двадесетих година XVIII века наизменично се појављује са презименима Рајовић и Аврамовић. У читуљи породице Аврамовић, похрањеној у манастиру Савина, налазимо податак да је то од давнина била свештеничка породица, да је пореклом из Љубомира у Херцеговини, а да је презвитер Аврам био најстарији свештеник из овог племена.³³⁸ Постоји могућност да је по њему породица, у неком тренутку, преиначила презиме у Аврамовић. Није био редак случај да породице из различитих разлога мењају презимена по именима значајних личности из фамилије.³³⁹ На тај начин давали би нова, жељена и за памћење уцртана обележја својој породици. У Леонтијевом случају породица је тако афирмисала своју свештеничку мисију. Истовремено, ако није била у питању крвна osveta и ако породица није имала разлога да скрива порекло, настављали би да памте и спорадично употребљавају и старије презиме братства

³³³ Н. Милаш, Нав. дело, 241.

³³⁴ Исто, 236-237.

³³⁵ Ј. Радонић, *Римска курија...*, 606.

³³⁶ М. Јачов, Нав. дело, 66-68.

³³⁷ Љ. Стојановић, Нав. дело II, бр. 2264, 33.

³³⁸ С. Накићеновић, „Неколико читула у Манастиру Савини“, у: *Гласник православне далматинске цркве*, бр. 10, Задар 1910, од 160-165, 162.

³³⁹ Р. Милићевић, *Херцеговачка презимена*, Београд 2005, 99-104.

или племена, као што је по свој прилици чинио и архимандрит Леонтије, користећи презиме Рајовић. У прилог оваквом сагледавању иде и чињеница да је породица Рајовић спадала у познате и старе херцеговачке породице, док Аврамовићи не потичу из Херцеговине.³⁴⁰ Интересантно је да се после поменуте Бенковачке скупштине, па до краја живота, Леонтије у грађи помиње само као Аврамовић. Често се потписивао и као архимандрит требињски. То не би требало да збуњује, јер је већ предочена нераскидива веза између требињског и савинског манастира, а и монаштво је често прелазило из једног у други манастир, као што су им и читуље биле заједничке (сл. 9). Веома често на документима манастира Савина налазимо печат Требињског манастира, који је савинско братство редовно користило уз савински печат. О преплитању братстава ова два манастира сведочи и писмо савинског игумана Макарија Грушића, од 22. марта 1829, у коме наводи: „Овај наш савински манастир вазда је имао требињске свештенике, ми смо и данас једно братство....“³⁴¹ Не чуди, дакле, што се и Леонтије на неким документима потписује као архимандрит требињски, а на другим као архимандрит савински.

Сматра се да он потиче из села Требесин у околини Херцег-Новог и да је био пострижник манастира Савина.³⁴² Био је блиски сарадник епископа Стефана Љубибратића, а његове везе са Русијом биле су неоспорне. Тако, из документа од 9. новембра 1721. сазнајемо да је Леонтије у то време боравио у Русији. По званичним изворима, његов боравак у Русији имао је за циљ да издејствује повраћај 1.700 златних млетачких дуката које су владика Саватије и други свештеници дали на зајам Милорадовићу и капетану Павлу Аркулеју, током устанка 1711/12.³⁴³ Леонтије се 30. маја 1722. са братијом представио руском Сенату, приказавши документ о датом зајму од 700 златних млетачких дуката, са Милорадовићевим печатом и потписом.³⁴⁴ Иако је цар одобрио да се тих 700 дуката исплати архимандриту требињском Леонтију за њихову верну, усрдну и

³⁴⁰ Р. Милићевић, Нав. дело, 598.

³⁴¹ В. Ђоровић, *Српски манастири...*, 133-134.

³⁴² М. Црногорчевић, *Манастир Савина...*, 72-73.

³⁴³ С. М. Димитријевић, „Грађа за српску историју...“, 56. Запажамо да се намеће интересантна подударност његовог одласка за Русију и протеривања епископа Стефана Љубибратића од стране млетачке власти. Да ли је Леонтије имао још неку мисију при одласку за Русију? Или је тај чин сам по себи требало, поред осталог, да млетачкој влади, у том тако важном тренутку, предочи да православни имају моћног заштитника?

³⁴⁴ *Политические и культурные отношения России...*, 65-66.

пожртвовану службу и губитак отачаства и имовине,³⁴⁵ дуг није био намирен. Леонтије је добио само 1.000 дуката које је узео Павле Аркулеј, док је Милорадовићев дуг остао неисплаћен. О томе сведочи писмо грофа Головкина упућено владици Данилу 1722.³⁴⁶ Головкин наводи: „Када је Ваше преосвештенство било на двору код Његовог царског величанства (1716) о том дугу није било говора, те тако и тај новац није могао бити исплаћен из царске ризнице. Чак иако је те златнике Милорадовић и узео, Вашем преосвештенству су дате и учињене многе друге награде из царске ризнице....“³⁴⁷ Иако Леонтије није у потпуности успео да намири дуговања, указом Колегија иностраних послова Светог синода од 27. априла 1722. дарован је великим бројем књига за требињски манастир.³⁴⁸ Боравећи у Русији, и сам је куповао доста књига. О томе сведоче бројни записи које је у њима бележио. Знамо поуздано да је 18. јула 1722. купио познату руску прераду Баронијевих *Црквених анала* (*Annales Ecclesiastici*), која је 1719. штампана у Москви у два тома. Ова књига била је доста читана у православним манастирима током XVIII века и утицала је на српску барокну иконографију.³⁴⁹ Исте године донео је из Москве и један *Маріариѝ* Јована Златоустог штампан у Москви 1698, на коме се такође потписао као архимандрит требињски.³⁵⁰ По свему судећи, Леонтије је и 1725. боравио у Русији. То потврђује писмо владике Данила од 20. октобра 1725. упућено грофу Головкину. Владика Данило поново, као узгред, опомиње и пита грофа Головкина: „Хоћемо ли примит царское жалование по господину архимандриту Леонтију и хоћете ли му намирит оно 700 златиц, за што овомо нема откуда узјат ни капејке?“³⁵¹ И запис архимандрита савинског Леонтија од 14. јуна 1725, на *Минеју* штампаном у Москви 1693. године (сада у Цркви светих Сергија и Вакха у селу Поди), говори да је те године био у Русији.³⁵² На *Јеванђељу* штампаном у Љвову у Русији 1690. године (сада у Цркви Светог Спаса на Топлој) налазимо запис начињен 20. маја те исте 1725. У запису се помиње да је *Јеванђеље* из Русије донео архимандрит

³⁴⁵ Нав. дело, 65-66.

³⁴⁶ Исто, 64.

³⁴⁷ Исто, 64.

³⁴⁸ Исто, 65.

³⁴⁹ Д. Медаковић, *Манастир Савина...*, 27.

³⁵⁰ Д. Медаковић, Нав. дело, 27.

³⁵¹ А. Младеновић, *Писма – владика Данило, владика Сава*, Цетиње 1996, 103-104.

³⁵² В. Песторић, Нав. дело, 289.

требињски Леонтије Николајев Аврамовић.³⁵³ Постоји могућност да је Русију посетио и око 1729. године. На такав закључак наводи нас Леонтијев запис у књизи Григорија Назијанског од 18. јула 1729. Ту каже да је књигу купио у Москви за један и по цекин и да је прилаже манастиру Савина.³⁵⁴ Исте 1729, 28. јула, потписао се и у једном *Окѣоиху* који је донео из Русије и приложио манастиру Савина као грешни Леонтије Николајев Аврамовић, архимандрит требињски.³⁵⁵

Све наведено подстиче нас на закључак да је Леонтије, у условима непостојања православног епископа и других упоришта, тежио да негује блиске везе са православном Русијом. Те везе утемељио је још епископ Саватије, кроз сарадњу са Милорадовићем,³⁵⁶ а Леонтије и његови наследници радиће свесрдно да очувају и продубе односе са православном империјом, за њих тако важне.

Архимандрит Леонтије био је дубоко свестан да не сме да занемари ни економску страну управљања манастиром. Још је епископ Саватије истакао важност економске стабилности цркве, оствариване кроз приложништва, али и кроз умешно располагање, зајмове и куповину добара којима се знатно унапређивао статус манастира. Бројни правни документи, парнице и пресуде сведоче нам о живој економској делатности савинског братства, која до сада није била истраживана. Највише има грађе о куповини некретнина које је братство реализовало и о уговорним дужничким обавезама појединаца према братству манастира.³⁵⁷ Леонтије је наставио и већ устаљену традицију приложништва.

³⁵³ Исто, 314-315.

³⁵⁴ Д. Медаковић, Нав. дело, 27.

³⁵⁵ Исто, 27.

³⁵⁶ Могуће је да их је одржавао и Стефан Љубибратић, те да је због тога био и затворен од стране млетачке власти.

³⁵⁷ Куповина некретнина током прве половине XVIII века: АН РУМА, L. Т. 2/4, бр. 11, 40 (1); L. Т. 2/4, бр. 11, 100 (1); L. Т. No. 4. бр. 9, 28 (1); f. 44, 27-28; f. 78, 128 (2), 130; f. 78, 128 (2), 130; L. Т. No. 5, бр. 12, 198, 199 (2); L. Т. No. 5, бр. 14, 193 (1); f. 83, 28; f. 88, 2 (1), 3; L. Т. бр. 42, 85 (1); f. 88, 44 (1); f. 103, 228 (1); f. 103, 364 (1); f. 103, 376 (1); f. 103, 381 (1); L. Т. бр. 42, 238 (1); f. 113, 51 (1); L. Т. бр. 42, 300, 301; L. Т. No. 5, бр. 16, 15 (4), 16; L. Т. бр. 102, 49 (1), 50; f. 136, 45; L. Т. No. 5, бр. 19, 13 (2), 14; L. Т. No. 5, бр. 19, 58 (1); L. Т. No. 5, бр. 19, 58 (1); L. Т. No. 5, бр. 20, 9 (2); f. 156, 68 (1); L. Т. No. 5, бр. 22, 10 (2), 11; L. Т. No. 5, бр. 22, 53 (3), 54; f. 258, 73 (1).

Дугови братству од стране појединаца током прве половине XVIII века: АН РУМА, f. 31, 50; f. 31, 55; f. 31, 104; f. 44, 91; f. 44, 95; f. 57, 72, 73; f. 75, 317, 318; f. 75, 324, 330, 334, 363, 366; f. 75, 324 (22), 330, 334, 363, 366; f. 78, 80; f. 78, 199, 204, 239, 238, 217; L. Т. No. 5, бр. 12, 185 (1); f. 75, 118; f. 83, 13; f. 83, 15; f. 83, 19; f. 78, 23; f. 78, 28; f. 19, 6; f. 78, 98; f. 78, 28 (1); f. 78, 276, 277; L. Т. бр. 55, 21 (4), 22, 25 (1), 26; f. 20, 7; f. 100, 35 (1); f. 86, 134 (8), 139; f. 103, 149 (1); f. 99, 22 (8); L. Т. бр. 56, 239 (3), 240; f. 103, 171 (1); f. 103, 507 (1); f. 103, 508 (1); f. 103, 207 (1); f. 103, 217 (1);

Тако је октобра 1725. послао пут Београда, али и других места, монаха Саватија, са још тројицом сапутника из манастира Савина, да прикупљају прилоге у корист манастира. Том приликом млетачка управа им је издала пасош, како би несметано пролазили кроз све градове и како би им била пружена свака потребна помоћ.³⁵⁸ Многи мештани давали су знатне прилоге у виду покретне и непокретне имовине.³⁵⁹ Посебно место, као велики манастирски приложник, заузима капетан Симо Милутинов Томашевић. Био је личност од посебног поверења, те је својевремено постављен за прокуратора приликом изградње Саборне цркве Христовог Вазнесења на Топлој (1709-1713).³⁶⁰ Након оснивања Топалске комунитаци (14. јула 1718), био је један од њених првих капетана (*capitano di bacchetta*), биран два пута заредом, 1719. и 1720, о чему сведочи *Књи́а од њочешака Комуниѿаг* вођена од 1719. године.³⁶¹ Велики део своје имовине је завештао, тестаментом од 17. марта 1742, Цркви Вазнесења Христовог на Топлој, где је и живео, и манастиру Савина. Приложништво је имало и јаку социјалну димензију, те јавно истицано у заједници. Приложници храмова били су посебно поштовани и црква је према њима преузимала одређене обавезе, попут сарандара.³⁶² На име сарандара за себе и своју фамилију, Симо је манастиру Савина даровао велике непокретности (бутиге, кућу, земљу, врт...), бројне иконе и вредне предмете.³⁶³ Према манастирској *Ли́бро оѿ сарандара*,

f. 103, 495, 496 (10), 503; f. 103, 497, 498 (10); f. 126, 140 (1); f. 146, 274 (2), 275; f. 148, 14 (1); L. T. бр. 99, 27 (1); f. 156, 44 (1); f. 162, 89, 94 (16); f. 258/6, 114 (1).

³⁵⁸ АН РУМА, f. 78, 34. („Dovendo portarsi sino a Belgrado et altri luochi del Stato di V. in Cesarea alla cerca dell'elemosine il Monsignor Archimandrita Leontie Rajovich, abbate del Convento della B.V. di Savina, di questo Sabatie con suoi compagni trè, può li concedere libero e sicuro passaporti, raccomandandoli alli suoi comandanti di qualunque città e luoco ove oltrepassassero poichè non li sia inferior molestia alcuna...”)

³⁵⁹ Дарови верника током прве половине XVIII века: АН РУМА, f. 31, 61; L. T. 2/4, бр. 11, 100 (1); f. 75, 100, 101; . f78, 33, 115, 117, 130 (2), 131; L. T. No. V, бр. 12, 165; f. 95, 5 (1); L. T. 2/4, бр. 11, 152 (2), L. T. 42, 118 (1), 119 (1); f. 103, 331 (1); f. 103, 373 (1), L. T. 42, 119 (1), 120 (1); f. 103, 379 (1), L. T. 42, 120 (1); L. T. бр. 102, 29 (1), 30.

³⁶⁰ Г. Петрановић, „Љетопис православне цркве...“, Задар 1868, 145.

³⁶¹ П. Шеровић, „Стара Топалска општина...“, 195-196.

³⁶² Н. Макуљевић, „Визуелна култура и приватни идентитет православних хришћана у 18. веку“, у: *Приватни животи у српским земљама у освић модерној доба*, Београд 2005, од 72-111, 87-88.

³⁶³ АН, *Тесѿаменѿ Сима Томашевића*. („Баштину која је на Церљену брду, кућиштина и појатина и под кућиштином врти и неке лозе и смокве и орахи и Радића верта и што је Путишин до по Церљенијем бердом како у инфештиди четири канпа и кварат и неке пертике што сам узео у дуг Перише Ђура Ђосовића Гачана и види се да је моје јоште у њих осам дукат и неке либре. Ово све остављам манастиру Успенија Пресвете Богородице на Савину, јоште остављам у исти манастир на Савину и једну икону велику позлаћену архистратига Гаврила, јоште другу икону московску оковану Образ Христов, ову да метну у ни цркву на Топлу у светога Николе. И карте које буду од

помени Сими Томашевићу су започети већ дан након његове смрти, 12. марта 1743.³⁶⁴ О томе колико је задужио манастир сведочи нам и један документ из 1778, похрањен у Архиви манастира Савина, из којег сазнајемо да су и тридесет пет година након Симине смрти сарандари у манастиру редовно служени на његово и на име његове фамилије.³⁶⁵ У ризници манастира чува се и богато осликана читуља капетана Симе Томашевића, предата манастиру 1740.³⁶⁶ По сопственој жељи, сахрањен је испред Мале савинске цркве, уз своју породицу.

Архимандрит Леонтије неуморно је радио на прикупљању средстава за обнову манастира, мада није искључено да је помишљао, у догледној будућности, и на изградњу веће манастирске цркве. Тако је у време Леонтијевог настојатељства за манастир прикупљено неколико хиљада комада камена, који им је одузела млетачка власт за изградњу новог лазарета. Стари лазарет, подигнут 1700. испод самостана светог Антуна у Херцег-Новом, био је урушен од подлокавања воде. Припреме за изградњу новог, на Мељинама, трајале су више година. Подразумевале су у првом плану довођење воде са Савине, коју су за потребе свог млина већ спровели калуђери манастира.³⁶⁷ Завршни радови на лазарету обављали су се у време провидура Пјетра Анђела Мања, током 1732.³⁶⁸ Камен отет манастиру није враћен ни након више година, иако је братство то потраживало у више наврата. Тек 20. септембра 1735. године молбу је уважио генерални провидур Зорци Гримани, и пристао да калуђерима манастира исплати 2.254 лире за уступљених неколико хиљада комада камења за изградњу лазарета.³⁶⁹

исте баштине да се даду у манастир на Савину старешинама манастира. Јоште остављам у исти манастир ако се узморе и јако буде воља Божја а буде се о добру радити и моје прокурадуре молим и препоручујем им ако се узморе когоћ сигур намјестити у бутигу велику ће је стајао и држао Јово Жарковић и Митар Павковић, да све узимају моји прокурадури и дижу конат на сваку годину оному који узстоји у манастир на Савину старјешинам од манастира када буду појати сарандаре, пре не.“)

³⁶⁴ АМС, *Лиbro ош сарандара*, инв. бр 25.

³⁶⁵ АМС, Расути списи.

³⁶⁶ Д. Медаковић, Нав. дело, 29.

³⁶⁷ М. Zloković, „Zdravstvene ustanove u hercegovskom kraju za vrijeme Mletačke Republike“, у: *Boka 13-14, Herceg Novi 1982*, од 155-172, 163. Нешто пре Леонтијеве смрти (1741) спроведена је од стране млетачке власти и „водовођа њиже манастира“ (М. Црногорчевић, Нав. дело, 72, 73).

³⁶⁸ S. Mijušković, „Hercegovski lazaret i zdravstveni koglegij“, у: *Boka 4, Херцег-Нови 1972*, од 5-15, 6.

³⁶⁹ АН PUMA, L. T. бр. 42, 262 (2). („All'emergenze pubbliche nell'eretione di cotesto Lazzaretto concorsero i Calogeri pure della Chiesa Greca di Savina in cotesto Suburbio colla contribuzione d'alcune migliaia di pietre, ch'avevano di loro regione. Del valor però di questo materiale non ne sono

Леонтије наставља да негује блиске везе са другим манастирима. Срећемо га, уз владика Стефана Љубибратића, како у два наврата предаје заоставштину херцеговачког владике Герасима Рупића пивском игуману Аксентију. Први део исплатили су 1719. у износу од 350 цекина.³⁷⁰ Потврда о исплаћеном другом делу, у износу од 100 цекина, издата је 26. марта 1723. године.³⁷¹ Братство манастира Савина било је блиско и са оближњим манастиром Потпланина, југоисточно од села Мојдеж, који је изгледа био метох манастира Косјерево. Сматра се да је део калуђера пребеглих из Тврдоша нашао уточиште у овом манастиру, пошто је чардак на Мељинама, у коме су се првобитно сместили, био претесан. Неки аутори чак наводе да су избегли монаси овај манастир и засновали,³⁷² али је вероватније да су га само оспособили за функцију у датим околностима. Игуман манастира Потпланина Исаија Витомировић уговором од 20. марта 1725. оставио је сву своју покретну и непокретну имовину манастиру Савина.³⁷³ Након смрти Витомировића, братство Савине имало је проблема око реализације његове заоставштине. Током 1726. више пута је судски решаван спор са Витомировићевим наследником, калуђером Данилом Косјером.³⁷⁴

Савинско братство је у више наврата давало зајам и помоћ другим манастирима. Тако, игуман Крке Георгије манастирским печатом оверио је документ од 25. јула 1734, којим потврђује свој дуг архимандриту Леонтију Аврамовићу од 216 талира, једне архијерејске митре и епитрахиља опшивеног златом (сл. 10).³⁷⁵ Наилазимо и на један документ из манастира Дуљево, којим игуман Михајло са братијом тог манастира моли братство Савине да им купе звоно за манастирску цркву.³⁷⁶ Савинцима је упућен и проигуман хиландарски

mai stati fin adesso soddisfatti, ed avanzano tutt'ora l'imp già liquidato nella summa di L due mille duecento cinquanta quattro a m...")

³⁷⁰ В. Ђоровић, *Српски манастири...*, 155.

³⁷¹ Исто, 132-133.

³⁷² М. Злоковић, „Херцеговски Владиславићи“, у: *ГПМК XXI*, Котор 1973, од 67-79, 69.

³⁷³ Зна се поуздано да је игуман Витомировић добио на уживање нешто винограда и стабала 1709. у селу Сушћепан, што му је потврдио и провидур Карло Пизани, одлуком од 19. октобра 1712 (Н. Тичић, „Биљешке и подаци за историју цркве“, у: *ШПЕБДС за југину 1883*, Задар 1883, 33-34). Такође, у заоставштину Витомировића се убраја и једна келија коју је саградио властитим новцем у селу Мојдеж [АН РУМА, f. 78, 130 (2), 131; L. T. No. V – бр. 12, 165.] Године 1741. одлучено је да манастир Потпланина и тринаест породица у његовој парохији буду припојени селу Ратишевини, која је парохијанима много ближа него Мојдеж (М. Злоковић, Нав. дело, 69).

³⁷⁴ АН РУМА, f. 83, 80; 84, 49 (1); L. T. бр. 55, 59 (1).

³⁷⁵ АМС, Расути списи.

³⁷⁶ АМС, Расути списи.

Мартирије (мај 1768), како би га препоручили „словом и делом“ околном народу, да прикупи неопходну лемозину за манастир Хиландар (сл. 10а).³⁷⁷

Како смо видели, деловање архимандрита Леонтија Аврамовића било је разноврсно и увек усмерено на унапређење и јачање манастира Савина. У *Лиbro оѡ сарандара манастѡирских* забележено је да је преминуо 17. децембра 1742. године.³⁷⁸

Поред Леонтија, велики значај и углед имао је савински игуман Арсеније Милутиновић. Постоји могућност, мада се још увек не може сасвим поуздано утврдити, да и Арсеније потиче из исте фамилије Аврамовића, о чему има помена у читуљи Аврамовића.³⁷⁹ У архивској грађи, игумана савинског Арсенија Аврамовића налазимо још од двадесетих година XVIII века. Под именом Арсеније Милутиновић (Арсеније Милутинов?) појављује се у документацији тек крајем тридесетих година.³⁸⁰ Сматра се да је пореклом из околине Требиња у Херцеговини.³⁸¹ Као игуман савински, веома се истакао у бурним догађајима током покушаја да се успостави православна епископија у Далмацији и Боки половином XVIII века. Већ у раним четрдесетим годинама XVIII века видимо га као једног од потписника *Предсѡавке срѡскоѡ ѡправославноѡ народа Далмације* (1743-5) упућене млетачкој власти, којом се тражило одобрење да имају свог епископа.³⁸² Управо у том периоду, како сазнајемо из једног писма од 18. августа 1745, Арсеније је заједно са Драгутином Магазиновићем, капетаном Топалске комунитади, позајмио далматинским манастирима (Крка, Крупа и Драговић) 350 златних венецијанских цекина. Новац су манастири узајмили баш за потребе поменутог успостављања епископије или, како сами наводе, „општег ђела“.³⁸³

³⁷⁷ АСАНУ, *Заосѡавиѡина Јована Томића*, 8711-XXII/h-1.

³⁷⁸ АМС, *Лиbro оѡ сарандара*, инв. бр. 25

³⁷⁹ С. Накићеновић, „Неколико читула у Манастиру Савини“, у: *Гласник ѡправославне далматѡинске цркве*, бр. 10, Задар 1910, од 160-165, 162.

³⁸⁰ АН РУМА, L. T. No. 5, бр. 21, 76 (1).

³⁸¹ М. Црногорчевић, Нав. дело, 73; С. Накићеновић, Нав. дело, бр. 5, Задар 1910, од 81-84, 83-84.

³⁸² Н. Милаш, Нав. дело, 368-375. Иако овај документ Милаш датира у 1759. годину, из више разлога јасно смо закључили да је у питању грешка. Наиме, Арсеније Милутиновић није могао да буде потписник ниједног документа 1759. јер је преминуо пет година раније. Такође, анализирајући документацију у којој су пописани сви капетани и суђе Топалске комунитад до године 1759, јасно се указује да су потписници из поменутог документа Милашевих *Сѡиса* били на тим функцијама између 1743. и 1745. године, а не 1759 (М. Crnić-Peјović, „Popis kapetana, suda i kancelijera topaljske opštine za period 1719-1759. godina“, у: *Voка 9*, Herceg Novi 1977, од 381-390, 385).

³⁸³ Г. Петрановић, „Биљешке и подаци“, у: *ШПЕБДС за ѡгину 1880*, Задар 1880, од 29-34, 34.

Увид у Арсенијево деловање на том пољу даје нам и његова преписка са Марком Мирковићем, заступником православне цркве и Топалске комунитати у Венецији. То заступање подразумевало је да се издејствује одлука Сената и трајно реши питање православног епископа за српски народ на подручју Далмације и Боке. Кренувши у Венецију, Мирковић 17. марта 1746. за те потребе добија од Арсенија Милутиновића 100 цекина.³⁸⁴ Уколико Мирковић не би успео да заврши поменути посао у интересу православне цркве, био је дужан да врати новац братији манастира Савина.³⁸⁵ Како сазнајемо из бројних писама, Мирковић је требало, поред осталог, да посредује између далматинских Срба и намесника грчке цркве у Венецији архимандрита Муаца, који је преговарао у заједничком интересу код Сената. Муацо је био уверен да ће одобрење Сената за избор православног епископа стићи сваког часа. О томе Мирковић пише далматинском протопопу Димитрију Крички, јула 1751: „Господин викар (Муацо) ми је наложио да одмах јавим господину Кончаревићу да што пре оде или у Угарску или у Херцег-Нови и да се рукоположи за епископа, као што смо овде испланирали. Имаћемо декрет Сената до краја ове недеље, чију ћу вам копију доставити...”³⁸⁶ Иако одобрење Сената није добијено, поменути дуг манастиру Савина није одмах враћен.

Због отвореног подржавања поменуте мисије, која је требало да коначно реши питање епископа за Далмацију и Боку, игуман Арсеније је имао затегнуте односе са владиком црногорским Савом, а потом и отворен сукоб. Писмо које је владика Сава упутио Арсенију Милутиновићу, 3. априла 1749,³⁸⁷ било је увод у предстојећи спор који је ескалирао око рукоположења Симеона Кончаревића за епископа. Тиме су, како је сматрао епископ Сава, били директно угрожени његови јурисдикциони интереси, иако правног основа за њих није имао. Он је Боку прећутно сматрао својом јурисдикционом зоном, те одлука патријарха Атанасија да Кончаревића именује епископом Далмације и Боке, како би решио проблем православних под млетачком влашћу, није била по вољи цетињским владикама. Стога на Кончаревићевој хиротонији, у манастиру Дужи 15.

³⁸⁴ Г. Петрановић, „Биљешке и подаци“, у: *ШПЕБДС за годину 1881*, Задар 1881, од 27-34, 31.

³⁸⁵ Исто, 31.

³⁸⁶ М. Воговић, Нав. дело, 74. Наведени цитат из млетачког документа помиње Матеја Мирковића, али је свакако у питању грешка у транскрипцији.

³⁸⁷ Ј. М. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685-1782)*, Цетиње 1956, 208.

септембра 1751,³⁸⁸ нису били ни Сава, ни Василије Петровић. Још од 3. јула 1750. владика Сава у више наврата шаље протестна писма ванредном провидуру Валерију Антелмију. У њима се жали на „два калуђера који су дошли от Ђесаровине и замутили сву новску комунитад“.³⁸⁹ Једно од писама владике Василија, упућено само три недеље по хиротонисању Кончаревића, изричито помиње Нектарија Љубибратића из Савине „који је постао калуђер у царским земљама и који је са једним далматинским свештеником отишао на турску територију у Требиње где је дотични свештеник посвећен за епископа далматинског, а сам Нектарије произведен за архимандрита“.³⁹⁰ Василије се ни овде није зауставио, па већ 8. октобра 1751. из Кртола поново протестује код млетачке владе. Забринут је, каже, за верска права у Боки, јер се епископ Кончаревић не задовољава само дијацезом Далмације, већ хоће и Боку.³⁹¹ У марту 1752. слично је писао и владика Сава, пренебрегавајући чињеницу да Херцег-Нови и Рисан никад нису били под јурисдикцијом цетињских, већ херцеговачких владика.³⁹²

Како видимо, давно ишчекивани избор новог далматинског епископа подржан је и од манастира Савина, иако су вазда прижељкивали да то буде неко из њиховог братства. О томе сведоче два Арсенијева писма из 1750. Прво писмо

³⁸⁸ Н. Милаш, Нав. дело, 322.

³⁸⁹ Ј. М. Миловић, Нав. дело, 215, 222. Да би спречио Кончаревићево устоличење, цетињски владика је изгледа ишао тако далеко да је писао и Матији Караману, задарском надбискупу, знајући колико је он против успостављања православне епископске столице у Далмацији (М. Bogović, 76).

³⁹⁰ В. Ђоровић, „Владика Василије Петровић против Симеона Кончаревића“, у: *Годишњица Николе Чујића*, XLIV, Београд 1935, од 50-53.

³⁹¹ Г. Станојевић, „Нешто о Србима у Далмацији у другој половини XVIII вијека“, у: *Историјски гласник*, бр. 1, Београд 1955, од 87-110, 93.

³⁹² Г. Станојевић, Нав. дело, 93. Сличан став имали су цетињски епископи и према могућој кандидатури егзарха Лаврентија. Они су свим расположивим средствима спречавали поменућу кандидатуру, упозоравајући и синдике и инквизиторе да је Лаврентије човек неоправданих захтева, смутљивац и лопов (М. Bogović, 76). У овом пренаглашеном апеловању владике Василија вероватно је имало удела и то што је 22. августа 1750. рукоположен од стране патријарха Атанасија за митрополита. Том приликом добио је титулу егзарха и благослов да може „молити, читати и благословеније преподавати во всјех епархијах Патријаршества нашего“ (Р. Ј. Драгићевић, „Неколико нових докумената од 1748. до 1834. године“, у: *ИЗ*, бр. 3, Цетиње 1949, од 76-94, 76-77, 80). Титула и истицање ауторитета црногорског владике, који је при том и сам сматрао да је „митрополит скендериски и приморски најстари у Србији, Босни и Болгарији“ (Ј. М. Миловић, Нав. дело, 225), додатно је потхранило његове неосноване аспирације да прошири своју јурисдикцију, позивајући се на недоречени дукал од 4. јуна 1718 (*Црна Гора - Извештаји ...*146).

упутио је 15. априла 1750. Вуковоју Вукову, капетану Топалске комунитати.³⁹³ Млетачки инквизитори тражили су од игумана Милутиновића да им достави информације и предлоге кандидата за православног епископа. Милутиновић наводи да су савинци одлучили да предложи два просвећена припадника манастира Савина, Партенија Павловића и поштованог протосинђела Нектарија Кузманова Лучића. Арсеније још каже да ће манастир сносити све трошкове око избора поменутих кандидата, али, уколико ниједан од наведене двојице не буде постављен за епископа, ни он ни братство немају намеру нити ће моћи да потроше више од онога што су већ дали (сл. 11).³⁹⁴ Друго писмо игуман Арсеније упутио је 10. августа 1750. Марку Мирковићу у Венецију (сл. 12).³⁹⁵ У њему поново изражава жељу да кандидат за епископа буде неко из Савине, као што је некад био Леонтије Рајовић: „Да ми нађемо овамо онога који би био достоин возити на степен архијерејства.“ У истом писму, међутим, Арсеније оштро

³⁹³ Из писма сазнајемо да се протопоп Димитрије Кричка тада бавио питањем избора епископа у Венецији.

³⁹⁴ АМС, Расути списи. Због изузетне важности писма наводимо га у оригиналу, целог.

(„Al molto Reverendo Sign. Cap. Vukovoi Vukov e Sud. della Comunità fedel di Topla territorio di Castel Novo

E proprio riconosciamo dal di lei buon cuore della lettera di Sign Protopop Demetrie Greco, il quale anche in addresso oppera in Venezia per li nostri affari tendenti al Vescovo, nella quale vediamo quanto vive la Communità anco a noi separatamente come hanno risposto li Sindaci e Inquisitori di Dalmazia e d'Albania al Ecc.mo Senato, l'informazione che mi ha ricercato per il nostro Vescovo occorrentemente al nostro popolo Slavo di rito, che vadi di nuovo per mandatario il Sign. Mircovich vostro collega, il quale diede principio in tal affare, e che lui abbia anco a finire perchè senza di lui non si può finire niente e che noi diamo il nome del Sacerdote nostro che credessimo che posui esercitare il Vescovato e per ciò abbiamo scelto due nomi il Rever. Padre Proto Singel Partenije Pavlovic ed il Reverendissimo Proto Singel Nectraie Casmanov Lucich che tutti due religiosi illuminati di questo Monastero di Savina quale potrebbero esser Vescovi e tutti due esercitano li propri religiosi doveri come comanda la Chiesa secondo i voleri di Dio, e fedeltà del Protopop e più li comandi della nostra onorata Comunità in adesso esaminate e guardate cosa sarà per meglio in quanto alle spese, fra tanto vi diamo le nomi e si affiliamo da parte di tutti li fratelli del Monastero nostro, in questo modo che nesun di uno de due nomi per elegersi Vescovo quello che le pare a lei, noi sborseremo tutte quelle spese che avrà per incontrare sino al compimento di quanto desideriamo, sarà subito esborsato come abbiamo scritto a Marco Mircovich con la lettera -17-giugno-1746- e ogni volta mandasse il Sign. Marco Mircovich una cambiale con la lettera a Ducale che subito sarà contata quanto fosse speso e delli due che fossero eletti che debano supplire tutto quello che sarà di spesa per tal affare e se non resterà per Vescovo uno delli due nessuno di noi intendiamo, ne possiamo spender niente più a quello che abbiamo speso, e noi e voi sino ad ora e ne a noi sia rimborsato subito da quello che resterà eletto e se fosse qualche altro che riprenda cura da se, e che spendi del suo, e per magior forza, e validità ci sottoscriviamo e sigilliamo col sigillo del Monastero, con che restiamo tutti della Comunità augurandovi del bene con l'onorate vostre e quelle di Savina nel territorio di Castel Novo.

Adi: 15 Aprile 1750

Arsenie Milutinovich Iguman con li fratelli, lo Diacon Steffano Abramovich sottoscritto per il Padre Iguman con suo ordine, essendogli incomodata la mano“.)

³⁹⁵ АМС, Расути списи.

оспурава могућност да се за епископа изабере спорни калуђер Лаврентије, наглашавајући да ће у том случају узети назад манастирску лемозину дату да се употреби за „опште ђело“.³⁹⁶ Арсеније наглашава да се егзарх Лаврентије пре више од двадесет пет година разлучио и пошао од њих по својој вољи, „нити је он од наше обитељи, ни она познава њега ни он њу“.³⁹⁷ Овакво децидирано Арсенијево одбијање сваког помена о Лаврентију, који је некада био у саставу савинског братства, наводи на закључак да је Лаврентије свакако био у немилости из неких разлога. Иако о егзарху Лаврентију нема много података, зна се да је дужност егзарха вршио у време кратког митрополитства Исаије Антоновића 1748-49, за кога се говорило да је „унијат и шокац“.³⁹⁸ Неколико месеци по Исаијиној изненадној смрти, егзарх Лаврентије добија од Дворског ратног савета пасош за Рим (30. јуна 1749), вероватно ради обављања неког црквеног посла, могуће чак и у вези са унијом.³⁹⁹ Зна се поуздано да је у неким круговима био виђен као кандидат за епископа далматинског, али је то вероватно било оспорено његовим сумњивим везама са Римом. Дилема је разрешена на Црквено-народном збору код Цркве светог Илије у Далматинском Косову, 4. децембра 1750, где је одлучено да кандидат за епископа буде Кончаревић.⁴⁰⁰ Такође, закључено је да се за његову посвету тражи одобрење пећког патријарха.⁴⁰¹ Од Сената се нису више ничему надали, јер безуспешне молбе и акције у том правцу, започете од септембра 1750, нису имале никаквог ефекта.⁴⁰² Одобрење патријарха Атанасија стигло је 21. августа 1751,⁴⁰³ а убрзо је уследило и устоличење.

Арсеније Милутиновић није био мање активан ни на пољу организације живота самог манастира Савина. Као настојатељ манастира енергично је прикупљао средстава за обнову манастира, али је био веома активан и у свим осталим делатностима важним за учвршћивање и снажење манастира. У ту сврху

³⁹⁶ Исто.

³⁹⁷ Исто.

³⁹⁸ С. Гавриловић, „Пасош митрополитског егзарха Лаврентија за путовање у Рим 1749. године“, UDC 281.961.943.6 (=861) 929.

³⁹⁹ С. Гавриловић, Нав. дело.

⁴⁰⁰ Д. Ст. Лакић, „Симеон Кончаревић – епископ далматински и бокопоторски (1751-1757; † 1769)“, у: *Далматински епископ Симеон Кончаревић и његово доба – споменница о 200-годишњици његове смрти (1769-1969)*, Београд 1970, од 28-56, 33.

⁴⁰¹ В. Ђоровић, „Владика Василије...“, 50-51.

⁴⁰² В. Ђоровић, „Топалска општина...“, 8.

⁴⁰³ Н. Милаш, Нав. дело, 320-321.

составља и *Окружницу* коју упућује православнима, где моли да се савинским монасима Илариону (Аврамовићу) и Данилу (Јоанорајовићу) уделе лемозине као помоћ за обнову манастира.⁴⁰⁴ На *Окружници* је печат требињског манастира, потписана од игумана Арсенија и братије (сл. 13).⁴⁰⁵ Такође, за време Милутиновићевог игумановања и Нектарије Љубибратић, архимандрит Савине, ишао је у Будимску епархију да моли за помоћ манастиру. Тако је 29. маја 1753. добио одобрење и благослов од епископа будимског Дионисија Новаковића да може несметано прикупљати лемозину у његовој епархији.⁴⁰⁶

У многим парницама током четврте и пете деценије XVIII века Арсеније се бори за увећавање манастирских добара или за повраћај позајмица које је манастир давао појединцима, али, видели смо, и другим манастирима. Једна таква парница била је вођена против наредника Стефана Речића, код кога су војници Томо Ракочевић и каплар Марко Вукчевић оставили новац, сребро и злато да их преда манастиру, што поменути није учинио.⁴⁰⁷ Заједно са старешинама Цркве Светог Спаса на Топлој и Цркве светих Сергија и Вакха у Подима, Арсеније је 3. октобра 1744. именовао за прокураторе капетана Јована Даниловића са Топле и капетана Аврама Акимовића из Сасовића, да заступају имовинске интересе наведених цркава на суду у Венецији.⁴⁰⁸ Интересе истих цркава касније је у Венецији заступао Марко Мирковић, када је тамо боравио због успостављања Далматинске епископије. Тако Мирковић пише из Венеције игуману Милутиновићу, 20. децембра 1747: „За земље манастирске и цркве на Топлој и на Подима настојало се и није се могло до сад оправити будући преузвишени Сенат одлучио послати у Далмацију и у Боке тројицу инквизитора који ће имати влас за ифештиде и за друге после принципе.....“⁴⁰⁹ Такође, повраћај Савини дуга од 100 цекина који је Марко Мирковић требало да учини после неуспелог покушаја успостављања Далматинске епископије, деценијама није остварен, упркос Арсенијевом потраживању. У поменутом писму од 3.

⁴⁰⁴ АМС, *Фасцикла са повељама*. („Будите нашем светому монасиру ктитори, и церковнии красители, да и ваши души украсјатсте. Того ради испомаженија светому монастиру братијо нашу кир Илариона јеромонаха, со јерођаконом Данилом милостини ради...“)

⁴⁰⁵ АМС, *Фасцикла са повељама*.

⁴⁰⁶ АСАНУК, МП-Б, 1753/111.

⁴⁰⁷ АН РУМА, L. Т. бр. 65, 58 (1), 59.

⁴⁰⁸ АН РУМА, L. Т. бр. 65, 176 (1), 177.

⁴⁰⁹ АМС, Расути списи.

априла 1749, владика Сава признаје свој дуг Арсенију и савинском братству и моли да га још причекају: „И ја сам дужник вам и вашој светој обитељи 12 цекинах, говорим 12 цекинах у злато, и мољу да чекате.“⁴¹⁰ Ни дуговања далматинских манастира Савини и Топалској комунитати нису била намирена. Тек 12. априла 1788. ствар око поменутог дуга креће са мртве тачке. Наиме, одрицањем удела Топалске комунитати у поменутој позајмици трима манастирима у Далмацији из 1745, сва права на потраживања дуга од поменутих манастира у целости преузима Савина у своју корист.⁴¹¹ Исте године савинско братство опуномоћује др Георгија Стратика из Задра да тражи наплату потраживања од манастира Крке, Крупе и Драговића у износу од 350 цекина.⁴¹²

Током Арсенијевог игумановања, манастиру су 5. јануара 1745. званично додељени и уљани млинови за млевење маслина. Један је био уз манастир на Мељинама, а други у селу Поди.⁴¹³ Одлуком провидура Марина Дона од 30. марта 1746, манастирској Цркви светог Саве дате су земљишне некретнине за изградњу гробља.⁴¹⁴ Из млетачке документације дазнајемо и да је манастир половином XVIII века располагао земљишном имовином од 108 кампа, 3 кварата и 163 таволе (с 108:q 3:t 163) (сл. 14).⁴¹⁵

За време Арсенијевог управљања манастиром, осликана је престопа икона Успења Богородичиног (1750) за Малу савинску цркву, рад зографа Рафаила

⁴¹⁰ Г. Петрановић, Нав. дело, Задар 1880, 33-34; Д. Медаковић, *Манастир Савина...*, сл. 107; АМС, *Фасцикла са повељама*, инв. бр. 142.

⁴¹¹ АН PUMA, L. T. бр. 120, 16 (1), 17. („Zuanne Sablich attual Capitano di questa Spettabile Comunità di Castel Novo agente in nome e per nome della medesima, quale riconoscendo ben giusto che la predeta Comunità abbia da rimborsare questo Venerando Monastero di Savina per la summa di Zecchini cento sedici d'oro da essa ricevuti fin dall'anno 1745; estinzione d'ogni suo avere ogni diritto, titolo e azione che ha, d'aver potestà la suddetta Comunità di Castel Novo per sua contingente porzione sopra li tre Monasterij sudditti, onorando in vigor puote al Cessionario di Savina ogni facoltà d'esigere dalli medesimi...“)

⁴¹² АН PUMA, L. T. бр. 121, 23 (1), 24.

⁴¹³ АМС, *Libro delle terre* („... in obediencia del Proclama nostro spedito all'Illustrissimo Signor Prov. di C. Nuovo per la sua publicazione a quella parte il Padre Iguman Arsenie del Monasterio della B. V. Assunta in Savina Villa di quel Teritorio, implorando d'esser investito di due macine da oglio esistenti, la prima nella propria di lui casa attacco il Convento e l'altra pur in Casa di sua regione di Podi Villa parimenti della giurisdizione: medesima“).

⁴¹⁴ АН PUMA, L. T. No. 5, бр. 19, 31 (1), 32.

⁴¹⁵ АМС, *Libro delle terre* (млетачка документација имовинско-правних промена са детаљно учртаним манастирским земљишним парцелама у свим местима општине Херцег-Нови). Поседи манастира по појединачним местима: Мељине: 46с:1q:102t; Поди и Брајковина: 11:2:101; Камено: 2:1:47; Мокрине: 4:1:119; Сушћепан и Ђеновићи: 20:2:56; Топла: 13:7:45; Кути: 10:2:113.

Димитријевића.⁴¹⁶ Једну вредну панагију послао је у Немачку да се окује у сребро и злато,⁴¹⁷ а црквене одежде да се обнове у Венецији.⁴¹⁸

Зна се поуздано да је преминуо 14. децембра 1754. године.⁴¹⁹ У *Зборнику аиографија*, из прве половине XVIII века, налази се записана кратка биографија Арсенија Милутиновића⁴²⁰ из које сазнајемо: „Поживје же всјех љет живота својего 70, бјашеже добронаравен, кроток, непамјатозлобив, милостивоподатљив ко убогим: велитудољубив рукама своима.“⁴²¹ Конкретних података о томе где је тачно сахрањен нема. Већина савинских игумана и архимандрита сахрањивана је уз јужну страну Мале савинске цркве.⁴²² Међутим, забуну у вези са тим ствара податак из савинске *Лиbro ои ѿишошкова*, где стоји запис: „... Дадосмо за сарану покојнога игумана Арсенија у манастир Прасквицу у Паштровићима.“⁴²³

Неуспели покушај из половине XVIII века за успостављањем далматинско-бокељке епископије, имао је велики одраз на читаво подручје. Православни ових крајева покушали су 20. новембра 1754. да предложе новог кандидата: будимског епископа Дионисија Новаковића.⁴²⁴ Били су охрабрени тренутном вољношћу Сената, коју увиђамо из писма провидуру Гриманију од 24. августа 1754, да због великог незадовољства народа насталог протеривањем Кончаревића и због започетог исељавања Срба из Далмације, дозволи епископа православнима.⁴²⁵ Није лоше подсетити се да је само нешто више од месец дана по Кончаревићевом одласку из Далмације, 17. априла 1753, архимандрит манастира Савина Нектарије Љубибратић отишао код епископа Дионисија Новаковића, тражећи од њега дозволу да по његовој епархији скупља лемозину за манастир Савина (29. маја 1753).⁴²⁶ Имајући у виду активну улогу савинског братства у поменути

⁴¹⁶ Г. Петрановић, „Биљешке“, у: *ШПЕБДС за јодину 1879*, Задар 1879, од 26-30, 28-29; Д. Медаковић, Нав. дело, 62.

⁴¹⁷ АМС, *Лиbro ои ѿишошкова*.

⁴¹⁸ АМС, Расути списи.

⁴¹⁹ АМС, *Књија ои сарандара*.

⁴²⁰ Д. Медаковић, Нав. дело, 95.

⁴²¹ Из записа можемо да закључимо да је био рођен око 1684. године.

⁴²² АМС, *Књија ои сарандара*.

⁴²³ АМС, *Књија ои ѿишошкова*.

⁴²⁴ Г. Петрановић, „Љетопис православне цркве у Далмацији“, у: *СДМ за јодину 1864*, Задар 1864, од 144-170, 154-156.

⁴²⁵ Г. Петрановић, Нав. дело, Задар 1869, 135-138. Такође, недуго затим, 22. октобра 1754, уследила је и наредба провидура Гриманија у корист православних (Г. Петрановић, Нав. дело, 142-143).

⁴²⁶ АСАНУК, МП-Б, 1753/111.

догађајима, можемо се запитати: да ли је том приликом Нектарије имао још неку мисију осим прикупљања прилога?⁴²⁷

Ипак, и ова прошња православних, да се за епископа далматинског и бокељког изабере Дионисије Новаковић, била је узалудна. Суочавање са реалношћу да до даљњег неће бити православног пастира на овим подручјима, као и безнађе које је наступило због тешке економске ситуације, проузроковаће миграције у Русију. Очи православних Далмације и Боке, као никад до тада, биле су упрте у том правцу. И манастир Савина имаће свој удео у овом општем усмерењу.

⁴²⁷ Дионисије Новаковић био је пострижник манастира Савина, ту је изучавао и школу (Г. Петрановић, Нав. дело, Задар 1864, 154-156). Пошто је било јасно да Кончаревићу повратка нема, а како је тренутна клима била наклоњена православнима, архимандрит Нектарије је можда у Сентандреји требало да се договори о Новаковићевој кандидатури.

IV Од малих приложника до Велике цркве

Од половине XVIII века готово сви напори савинског братства били су усмерени ка прикупљању средстава за изградњу Велике цркве. Велики удео у томе имаће прилози скупљени у Русији, али, како сазнајемо из необјављених архивских извора, и по многим другим крајевима. Такође, грађа из манастирских трошковника, писана од половине XVIII века, указује нам да је и економија манастира, вешто вођена у оквирима постојећих могућности. Искористивши повољне друштвено-политичке околности, одлучније упливе Русије на Балкан, Руско-турски рат 1768-74, велика иселавања седамдесетих година XVIII века, општу економску кризу Републике, те извесну склоност власти ка попуштању и толеранцији према православнима у таквим околностима, савинци коначно успевају да добију одобрење млетачких власти за градњу Велике цркве.

Русија – нова нада и приложничтво

Везе Русије са Боком оживљене су за време владавине Петра I Алексејевича (1672-1725), у знатној мери посредовањем и угледом грофа Саве Владиславића на руском двору. Иако су њене везе са српским православним свештенством неговане и знатно раније, Русија у то време почиње да иступа на међународној сцени као заштитница интереса Срба и свег православног становништва Балкана.⁴²⁸ Већи број Херцеговаца и Бокеља, у руским исправама називаних Словенима или приморским Словенима, од тада одлази на војну службу у Русију.⁴²⁹ У тој служби многи Срби успели су да дођу и до високих положаја, као Милорадовићи, Владиславићи, Војновићи, Стратиновићи (Стратимировићи) и други.⁴³⁰ Ипак, везе са Русијом од далекосежнијег значаја и утицаја развијаће се,

⁴²⁸ С. Р. Долгова, Е. В. Иванова, „Руско-српске православне везе од XVI–XVIII века“, у: *Москва – Србија, Београд – Русија*, документа и материјали, Том 1, Друштвене и политичке везе XVI–XVIII век, Београд–Москва 2009, од 47-77, 65-66.

⁴²⁹ П. Ковачевић, „Поморство Херцег-Новога“, у: *Бока 1*, Херцег-Нови 1969, од 137-158, 144-145.

⁴³⁰ С. Накићеновић, „Руски прилози за изградњу манастира Савине“, у: *Хришћански весник XXVII*, св. 3, Београд 1910, од 199-203, 199. Својим преданим радом на унапређењу руске трговачке и ратне морнарице од половине XVIII века, посебно се истакла угледна фамилија Војновић из Херцег-Новог, достижући највише војне чинове – генерала и адмирала (Д. Ј. Мартиновић,

пре свега, преко православног свештенства Црне Горе, Далмације и Боке. Те везе довешће и до првог масовнијег исељавања Срба са ових подручја у Русију, током шездесетих година XVIII века. То пресељавање условљено је са више страна.

Од великог значаја било је путовање црногорског митрополита Василија Петровића 1753. у руску престоницу и његов двогодишњи боравак у Русији.⁴³¹ Ванредни провидур је редовно обавештаван од својих достављача да се деловање и утицај владике Василија, у вези са пресељавањем у Русију, шири и међу млетачким поданицима у Боки Которској.⁴³² Млетачка власт проналазила је поуздане људе, којима је обећавала богате награде ако код народа компромитују владика Василија и тако поколебају спремност за пресељење у овим областима.⁴³³ Како се због млетачке политике сеоба из Далмације и Боке много теже реализовала, иницијатива за пресељење Црногораца у Русију коришћена је за подстицање и делимично остваривање тога циља.⁴³⁴ Известан утицај у том правцу имало је и спорно устоличење руског архимандрита Генадија Васића за далматинског епископа (у Маинама, 1764) од стране цетињских владика. Пре устоличења владике су тражиле од Генадија да положи заклетву на *Јеванђељу* да се неће уплитати у подручје њихове јурисдикције у Херцег-Новом и Рисну, на коју су они стално и неосновано претендовали.⁴³⁵ Мада се Генадије никада није појавио у својству епископа у Далмацији, овакав гест цетињских владика требало је, поред осигуравања њихове јурисдикције над Боком, да појача руски утицај на овим подручјима.⁴³⁶ Поред тога, Венеција је протеривањем епископа

„Адмирал и генерал Војновићи у руској војсци“, у: *Бока 23*, Херцег-Нови 2003, од 67-97, 67). Шесторица браће Војновић провела су цео свој живот у руској служби, као и породица Ивелића из Рисна и многе друге (Ј. Јовановић, *Двјестийдесетогодишњица веза Боке са Русијом*, Цетиње 1948, 25-26).

⁴³¹ М. Дашић, „Сеобе Црногораца у Русију средином 18. вијека“, у: *Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века – Зборник радова са међународној научној скупи у Новом Саду, 7-9. маја 2003*, Нови Сад 2005, од 66-102, 79.

⁴³² Р. Петровић, „Односи између Русије и Црне Горе у доба владике Василија Петровића и Шћепана Малог (1750-1773)“, у: *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, Београд 1986, од 75-103, 87.

⁴³³ Р. Петровић, Нав. дело, 87.

⁴³⁴ Р. Распоповић, „Владика Василије Петровић и пресељавање Црногораца у Русију у другој половини 18. вијека“, у: *Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века – Зборник радова са међународној научној скупи у Новом Саду, 7-9. маја 2003*, Нови Сад 2005, од 120-134, 129-130.

⁴³⁵ М. Воговић, Нав. дело, 80. Генадије Васић био је само један од познатих авантуриста XVIII века. Карловачки митрополит Павле Ненадовић екскомуницирао га је, а руске власти, на предлог Синода руске цркве, удалиле из Русије (М. Јачов, *Венеција и Срби...*, 88).

⁴³⁶ М. Јачов, Нав. дело, 88.

Кончаревића јасно показала да нема немеру да реши питање верске слободе својих православних поданика. Стога, Кончаревићев одлазак у Русију 1758, са извесним бројем далматинских породица, био је велики подстрек за Србе Далмације и Боке. Овом сеобом, према неким ауторима, требало је да се коначно стане на пут покушајима да се православни Срби у Далмацији лише вере и националног имена.⁴³⁷

Један од пресудних разлога за исељавање био је и тежак економски положај становништва. Уместо да новцем извученим од провинција помогне и оздрави њихову економију, правећи стратешка улагања, млетачка влада добит износи у иностранство и провинције оставља у беди.⁴³⁸ Од великог значаја било је и социјално-економско раслојавање становништва, започето још с јењавањем млетачко-турских ратова, од двадесетих година XVIII века. Добијајући за ратне заслуге већа имања и посебна признања, сердари и харамбаше су их временом још више увећавали, правећи тако јаз између себе и народа.⁴³⁹ Уместо да буду предводници и заштитници народних права, они се приближавају владиним чиновницима и постају немилосрдни господари својим сународницима.⁴⁴⁰

У оваквим околностима, Срби су спас видели у моћној православној империји. Свакако и из сопствених интереса, Русија прихвата такву улогу и директно интервенише код млетачке владе, већ током 1760. и 1762. године, у циљу заштите права православних хришћана Далмације и Боке.⁴⁴¹

Венецији је нарочито сметала та веза православних са Русијом. Још од Милорадовићевог устанка 1711/1712. и бројних контаката православног свештенства, Млечани су са подозрењем гледали на упливе Русије на овим просторима. То подозрење потпиривали су и латински бискупи у Далмацији.⁴⁴²

⁴³⁷ М. Јачов, „Сеоба Срба из Далмације у Русију 1758. године“, у: *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, Београд 1986, од 213-224, 215.

⁴³⁸ G. Novak, „Poljoprivreda Dalmacije u dugoj polovini XVIII stoljeća“, у: *Starine JAZU 50*, Zagreb 1960, од 461-518, 468.

⁴³⁹ М. Јачов, „Одсељавање Срба из Далмације 1771-1774. године“, у: *Историјски часопис*, књ. XXVII, Београд 1980, од 95-108, 98-99.

⁴⁴⁰ М. Јачов, Нав. дело, 98-99.

⁴⁴¹ Н. Милаш, *Списи...*, 387-388; 429.

⁴⁴² Тако Вићентије Змајевић у свом извештају (*Uffizio*) млетачкој влади Русију види као Ледену Медведицу која изазива незгодни ветар и црне облаке, те ласкавим обманама искушава народ на границама. Свој сопствени интерес маскира сплетком краткотрајне самилости (M. Novak, „Prilog poznavanju rada i djelovanja Vicka Zmajevića – Peraštanina“, у: *Radovi IJAZU u Zadru 3*, Zagreb 1956, од 317-325, 322).

Велика забринутост за Венецију долазила је, како смо већ видели, и од сталног пристизања православне верске литературе из Русије. На томе је предано радио, боравећи у Русији, и сам Симеон Кончаревић. Само током 1766. године огромне пошиљке књига упућене су, по наређењу руске царице, у млетачко приморје.⁴⁴³ Ово је било подстакнуто и недостатком ћирилских штампарија у српској средини, те су руске књиге за потребе Срба штампане у Кијеву, Москви, Јевју и другде.⁴⁴⁴ Монаштво Боке било је у сталним контактима са Русијом и „готово да није било ни једне православне цркве у којој се нису могле наћи неке утвари из Русије, нити старјешина без руске медаље“.⁴⁴⁵ Млетачка влада, да би бар делимично доскочила поплави руске православне литературе, 1755. доноси одлуку о оснивању словенске штампарије у Млецима, у којој је требало да се штампа црквенословенска литература.⁴⁴⁶

И поред притиска, свештенство остаје верно руским везама. У оваквим околностима оно преузима улогу коју су давно напустили народни сердари и харамбаше. И по социјално-економском положају најшире масе и свештенство били су на приближном нивоу.⁴⁴⁷ С обзиром да су свештеници имали извесно образовање и увиде у дешавања, били су носиоци народних немира и покрета, неговања веза са руским Царством и исељавања, све до пада Републике.⁴⁴⁸ Тако су и савински монаси здушно подржавали и неговали своје односе са Русијом.

О томе најречитије говори подухват који је јеромонах савински Симеон Марковић Драгуличкић (сам се често потписивао и са Никшићевски, због порекла) предузео у договору са братством манастира Савина. Наиме, Симеон Марковић, који је монашки постриг примио у Цркви Христовог Вазнесења на Топлој⁴⁴⁹ а затим се прикључио братству манастира Савина, требало је да отпутује у Русију, у покушају да прикупи средства за изградњу Велике савинске

⁴⁴³ Р. В. Петровић, *Православна Далмација и Русија*, Београд 2001, 52-65.

⁴⁴⁴ М. Павић, „Руско-српске књижевне везе у доба просветитељства“, у: *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, Београд 1986, од 263-272, 263.

⁴⁴⁵ V. Radović, „Prilog o migracionom faktoru u istoriji Voke“, у: *Voka* 9, Херцег-Нови 1977, од 305-324, 309.

⁴⁴⁶ Г. Станојевић, „Нешто о Србима у Далмацији у другој половини XVIII вијека“, у: *Историјски гласник*, бр. 1, Београд 1955, од 87-110, 93.

⁴⁴⁷ М. Јачов, „Одсељавање Срба из Далмације...“, 100-101.

⁴⁴⁸ М. Јачов, Нав. дело, 100-101.

⁴⁴⁹ С. Накићеновић, „Неколико читула у манастиру Савини“, у: *Гласник православне далматинске цркве*, бр. 8, Задар 1910, од 129-134, 131.

цркве. На тај пут кренуо је вероватно крајем 1760. или почетком 1761. Документи похрањени у руским архивама откривају нам, као уосталом и тестамент Симеона Марковића, да је одмах по доласку у Русију контактирао са бившим далматинским епископом Симеоном Кончаревићем.⁴⁵⁰ Симеон Кончаревић, који је у Русији боравио већ неколико година, пише из Москве Синоду у Петроград, јула 1761, да је у Москви Симеон Никшићевски (чија су документа узета и остављена у Кијевској губернијској канцеларији 13. маја исте 1761) са молбеним писмом потврђеним печатима далматинских православних манастира. У молбеном писму је предочено „о општенородним немирима у Далмацији због тешких венецијанских прогона и угњетавања, о чему су пристигли и неки други извештаји отуд“.⁴⁵¹ Молбено писмо предато је у Иностраној колегији, грофу Михаилу Иларионовичу Воронцову. Из њега се види и да је Марковић, поред задатка да скупља милостињу, имао намеру и задужење да се заложи за статус својих сународника у Далмацији.⁴⁵² Уз личну молбу Синоду за дозволу да сакупља добротворне прилоге током три године, Симеон Марковић наводи да је дошао кријући се (вероватно због поменутог писма).⁴⁵³ Поред тога, он активно припрема и одлазак јеромонаха Јефрема Ђаковског из Кијева у Далмацију, како би подучавао тамошње православне и проповедао.⁴⁵⁴ Пошто му је одобрено да може да скупља милостињу, године 1762. купио је у Петрограду *Синодик*, књигу у којој је током свог дугогодишњег боравка у Русији уписивао приложнике.⁴⁵⁵ Сам Симеон у својој опоруци, *духовници*, наводи да је доста времена провео у граду Стародубу, у дому грофа Мојсеја Владиславића, али и код Симеона Кончаревића у Кијеву.⁴⁵⁶ Из руске документације такође сазнајемо да је Никшићевски, добивши свето миро и књиге, из Кијева кренуо у Боку Которску 25. јуна 1772.⁴⁵⁷

Познато је да није успео да стигне у Савину, свој манастир. На повратку, болестан и немоћан, зауставио се у манастиру Светог Димитрија у Калдарашану.

⁴⁵⁰ Ст. М. Димитријевић, „Грађа за српску историју...“, 183-184.

⁴⁵¹ Ст. М. Димитријевић, Нав. дело, 183-184.

⁴⁵² Исто, 183-184.

⁴⁵³ Исто, 183-184.

⁴⁵⁴ Исто, 183-184.

⁴⁵⁵ АМС, *Синодик*, инв. бр. 37.

⁴⁵⁶ Г. Петрановић, „Биљешке и подаци за историју цркве и епархије“, у: *ШПЕБДС за јодину 1882*, Задар 1882, од 30-35, 31-32.

⁴⁵⁷ Ст. М. Димитријевић, Нав. дело, 183-184.

Ту је 20. јануара 1773. написао опоруку, у којој је побројао све прилоге и сакупљене дарове.⁴⁵⁸ За извршиоце свог тестамена именовао је архимандрита калдарашког Филарета, потпуковника књаза Антонија Стратиниовића, мајора Ивана Петровића Требињца и петроварадинског трговца Јована Чичелића, који се тада баш налазио у Букурешту.⁴⁵⁹ Поред новца који је скупио и пописао у *Синодику*, Симеон је пописао и вредне предмете похрањене у седам сандука: престоне иконе, црквене одежде, сасуде, књиге. Посебно помиње и једну панагију коју му је поклонио лично Симеон Кончаревић.⁴⁶⁰

Неколико месеци касније, 16. новембра 1773, Топалска комунитад издала је путни налог и пропусницу савинском монаху Инокентију Богдашићу Дабовићу за пут у Угарску, како би преузео поменуто лемозину (сл. 15)⁴⁶¹

И данас у ризници манастира Савина стоје похрањене драгоцености које је прибавио Симеон Марковић у Русији. Неколико предмета носи и натписе да су приложени његовим трудом и пожртвованошћу (сребрни позлаћени дискос са скупоченом чашом, звездицом и ложицом,⁴⁶² богата кадифна плаштаница⁴⁶³...). Ипак, најпотпунији увид у велико приложништво и непроцењиве доприносе за изградњу Велике савинске цркве, прикупљене током дванаестогодишњег Симеоновог боравка у Русији, добијамо из драгоценог *Синодика*. У уводнику *Синодика*, написаном 14. марта 1762, Марковић изјављује да га је купио у Санкт Петербургу, „при великом господару императору и сверуском самодржцу Петру Теодоровичу и при благочестивој великој господарици императорки Екатарини Алексејевној и при благоверном господару Цезаревичу и великом кнезу Павлу Петровичу“. Исписан је именима царских и великокнежевских руских господара и других православних хришћана, добронамерних милостивих дародаваца, ради вечнога помињања у Светоуспењском савинском манастиру. Симеон у име братства манастира Савина, при архимандриту Нектарију Љубибратићу,

⁴⁵⁸ Г. Петрановић, Нав. дело, Задар 1882, 31-32.

⁴⁵⁹ Чичелића је посебно замолио да при повратку у Угарску понесе прикупљене драгоцености до Шапца варадинског и да одатле обавести братство Савине. У случају да тако не може, требало је да отпреми ствари по његовом синовцу попу Луки Дамјанову Марковићу Дичнику у Забрђу, близу Копривнице (Исто, 31-32).

⁴⁶⁰ Исто, 31-32.

⁴⁶¹ Г. Петрановић, „Биљешке и подаци за историју цркве и епархије“, у: *ШПЕБДС за јодину 1881*, Задар 1881, од 27-34, 31-32.

⁴⁶² М. Црногорчевић, *Светиоусиенски манастир Савина у Боци Кошорској*, Београд 1901, 57.

⁴⁶³ М. Црногорчевић, Нав. дело, 64.

потребних дела ради моли како браћу свог времена, тако и будући род, да поступе по уставу апостолском и отачком предању, као и по својој неодложној дужности. Тако ће творити себи неотуђиво право на помињање при јутарњим и вечерњим службама, напослетку и при Божанственој Литургији. Завршавајући свој уводник, Симеон Никшићевски још једном подстиче приложнике: „Тако да и ваша имена буду написана у књизи животних и незаборављених пред Господом Богом за векове. Амин.“

Синодик, и данас похрањен у Библиотеци манастира Савина, исписан је руком ђакона Николаја Стефанова и украшен са тридесет три графике морализаторско-дидактичке садржине о путу Душе. Свака од бакрорезних графика израђена је у типично барконом маниру XVIII века, са евидентним елементима руске иконографије (известан број руских светитеља, препознатљиви елементи руске црквене архитектуре...) и богатим, најчешће флоралним, мотивима око средишње представе. Испод представе, у уоквиреном и украшеном пољу, налазимо поучне записе о питањима душе, о пролазности телесног и земаљског, о сујети, о анђелу хранитељу (чувару) душе, о вечним мукама, о спасењу... Оваквим садржајима графике су очито имале друштвено ангажовану улогу. Својим ликовним и поучним садржајима бакрорези би требало да подстакну у вернику, зарад спасења његове душе, мисли о духовним стварима, које у оквиру заједнице на земљи спроводи црква. Тако се подстицало на приложништво, преко потребно и манастиру Савина. Ради илустрације, навешћемо једну од најдиректнијих и најподстицајнијих поука ове врсте са бакрореза под бројем 19 (сл. 16): „Свештеник увек помиње имена оних који су извесно уписани у књигу живота на небесима. Тамошњи уписници били су богоугодници.“ Овим се јасно прави паралела са Симеоновим уводником на почетку *Синодика*. Тако ће и садашњи приложници бити уписани у књигу *Синодик*, сабирник заслужено именованих, који су својим чином даривања постали поменути божји угодници, трајно спомињани на Божјим службама и Литургији.

У складу са тим, већ на самом почетку *Синодика* налазимо помене за умрле из највиших руских кругова.⁴⁶⁴ Велики број официра из руске војске дао је лепе

⁴⁶⁴ Благочестивеишим господарима царевима и великим кнезовима, Господару Императору Петру Великом и Господару Императору Петру II, Господарици Императорки Екатарини Алексејевној, царици Јелисавети Петровној, благоверним високородним Ани Петровној и

прилоге за манастир Савина.⁴⁶⁵ Међу дародавцима је било и Срба који су у руској војсци стекли неке чинове. Доста угледних племићких руских породица, али и неких српских, давало је прилоге за здравље и спсење рода свог.⁴⁶⁶ Такође, и већи број свештених лица желело је да у *Синодику* остави помен својим приложништвом, на челу са самим Симеоном Никшићевским.⁴⁶⁷ Знатан број трговаца приложио је за здравље и спасење, уписавши се тако у *Синодик* за навек.⁴⁶⁸ Иако је највећи број приложника припадао наведеним друштвеним слојевима, помињу се и лекари, канцелари, служитељи, као и изванредан број

Наталији Петровној, светом патријарху Филарету Никитичу и великим кнезовима Јовану Васиљевичу, Теодору Ивановичу, Михајлу Теодоровичу, Алексеју Михайловичу, Теодору Алексејевичу, Ивану Алексејевичу, Алексеју Алексејевичу, Алексеју Петровичу, великим кнегињама Евдокији Лукјановни, Марији Иљични, Агатији Симоновни, Марти Матдијевни, Наталији Кириловни, Параскеви Теодоровни, Татјани Михаловни, Ирини Михајловни, Инокими Маргарити Алексејевни, Теодосији Алексејевни, Евдокији Алексејевни, Марији Алексејевни, Екатарини Ивановни, Параскеви Ивановни, Наталији Алексејевни, схимонахињи Антиси Михајловној, схимонахињи Софији Алексејевни, монахињи Елени, великој старици Инокими, Марти Ивановни.

⁴⁶⁵ Господин адмирал и кавалер Александар Иванов Головин (20 рубаља, и свештеничке ризе); генерал поручник кнез Григорије Семјонович Мешчерски (одежде свештеничке); господин бригадир Јаков Александрович Шубски (10 рубаља); бригадир Родион Пламенац (Мала Русија); пуковник Григорије Галаган (10 рубаља); пуковник черниговског пука Петар Милорадовић (10 рубаља); потпуковник кнез Антоније Стратинич (16 рубаља); потпуковник Петар Витковић (50 рубаља); потпуковник Иван Иванович Шевич (15 рубаља); потпуковник Андреј Соловјев (приложио празничну икону са 25 празника оковану сребром, у вредности од 36 рубаља); мајор Јосиф Алишевски (15 рубаља); мајор Лав Александрович Пушкин (10 рубаља); мајор Теодор Недељкович Болгарин (55 рубаља); капетан Сава Станојевић (10 рубаља); капетан Игњатије Ранич (30 рубаља); капетан Иван Стефанович Балевић; капетан Евтимије Вучетић (34 талира); поручник Димитрије Иларионов (10 рубаља); поручник Герасим Вукчевић (из Далмације, село Жегар, 12 рубаља); каплар Григорије Илијин Лумбардић (6 рубаља).

⁴⁶⁶ Род великог кнеза Константина Кантакузина (25 рубаља); баронеса Марија Строганова (20 рубаља); род грофа Гаврила Владиславића (приложила Ана Ивановна Гамалева, жена грофова, 50 рубаља и свештеничке ризе); кнез Михаило Васиљевич Голцин (30 рубаља); гроф Мојсеј Иванович Владиславић (150 рубаља); род кнезова Хилкових и Чадајевих (приложила Екатарина Чадајева 30 рубаља); кнегиња Параскева Шаховска (жена пуковника Гаврила Милорадовића, дала 90 рубаља).

⁴⁶⁷ Симеон Никшићевски – устројитељ *Синодика*; преосвештени господин Гаврило, епископ тврски и кашински (22 рубље); господин отац Варлаам, архимандрит Спасоандрониковог манастира (20 рубаља); господин отац Филарет, архимандрит букурештанске митрополије и манастира светог великомученика Димитрија у Калдарашану (у том манастиру је преминуо Симеон Марковић на повратку из Русије); ђакон Николај Стефанов (списатељ и украситељ овог *Синодика*).

⁴⁶⁸ Трговац Симеон Филипович Снигириов (20 рубаља и књигу *Душевна вечера*); петербуршки трговац Матфеј Стефанов Кокушин (15 рубаља); петербуршки трговац Анофрије Иванович (8 рубаља); жена покојног трговца Михаила Крупинина, Ана Ивановна (одежде свештеничке и ђаконске); московски трговци Шчилагини; петербуршки трговац Алексеј Кокушин; кијевско-подолски трговац Ефимије Кирилов (10 рубаља); петербуршки трговац Андреј Иванович Струников (приложио стихар, епитрахил, наруквике); петербуршки трговац Алексеј Зиков; петербуршки трговац Василије Кусов; петербуршки трговац Александар Береи (20 рубаља); криловски трговац Ананије Иванович.

бококаторских приложника, који су своје прилоге уписивали након што је *Синодик* стигао из Русије у Савину.⁴⁶⁹

Из наведеног пописа прилога у *Синодику* сазнајемо да је само од приложника из Русије прикупљено у новцу преко 800 рубаља. Не може се утврдити тачно, јер код многих приложника није уписан износ дара. Такође, много дарова добијено је у виду драгоцених предмета, чија се новчана вредност не може исказати.

Још током тог Симеоновог бављења у Русији, савински архимандрит Нектарије Љубибратић радио је на пресељавању неких новљанских породица у Русију.⁴⁷⁰ Млетачке власти су о томе добијале извештаје од калуђера Тодора Константиновића, пароха Цркве Светог Спаса на Топлој, а вероватно и учитеља у школи при истој цркви.⁴⁷¹ Провидур Ђусто, у свом извештају Сенату, наводи да је поменуте породице Нектарије завео обећањима о напредовању, титулама и богатством које их тамо чека.⁴⁷² Како сазнајемо из млетачких докумената, Тодор Константиновић био је у неком тренутку примљен и у манастир Савина, захваљујући самом Нектарију Љубибратићу и противно обичајима манастирске заједнице, да би након краћег боравака у манастиру отпутовао у Венецију.⁴⁷³ По свему судећи, Константиновић је свој боравак у манастиру Савина користио да

⁴⁶⁹ Господин Фјодор Фјодорович Разумов, придворни канцелар (8 рубаља); ораниенбомски секретар Алексеј Трофимов Прилуцки (дао књигу Григорија Назијанског); Сергеј Павлович, придворни служитељ (6 рубаља); доктор Михајло Турин из града Крфа; капетан Матеја Мерша из Пераста (24 талира); господа капетани Матеј и Марко Мирковић; госпођа Полексија, ћерка Јована Магазиновића, дала је једну бутигу у вароши у спицарији, под Црквом Свете Госпође од Савине 1782; Спиридон Жарковић (24 цекина); кнез Тома Павловић из Крушевице (сваке године по 1 цекин у манастир Савину, 1793); Гаврило Бјелић из Новог; поп Петар Јовановић из Никшића; игуман Јосиф из манастира светог Василија Острошког (10 цекина).

⁴⁷⁰ АСАНУ, *Заосијавишина Јована Томића*, 8711-XIII/v-5.

⁴⁷¹ М. Злоковић, „Млетачка управа у Херцег-Новом...“, 35.

⁴⁷² АСАНУ, *Заосијавишина Јована Томића*, 8711-XIII/v-5 („Archimandrita Nectarie, dirige e governa il Convento della Beata Vergine di Savina nonche di aver fatto passare nella Moscovia alcuni fra quella gente, sedotti con promesse avanzamenti, onori e ricchezze“).

⁴⁷³ АН РУМА, f. 268, 225 (1) (“Mentre era ancora in vita il molto reverendo Padre Archimandrita Gliubibratich Superiore del Convento della BV di Savina fù per carità in esso raccolto con certo Calogero di nome Teodoro Costantinovich, o sia Coiovich. Doppo qualche di lui non brieve dimora accordatagli contrariamente da quella Società religiosa, sciolse egli da queste parti, diretto come fece credere per la Ser.ma: Dominante. 22. XI 1768”). Након повратка из Венеције, Константиновић није дошао у манастир да подигне своје ствари, те су калуђери манастира, будући да нису желели да преузму одговорност за поменуте предмете, преко млетачких судских органа тражили да поменути Константиновић преузме своје ствари уз потврду о пријему (АН РУМА, f. 268, 225 (1)). О овоме су калуђери манастира Савина водили спор у више наврата, потражујући своја права и преко провидура [АН РУМА, f. 227, 131 (1); f. 211, 200, 201 (1)]. Интервенисао је чак и екстрапровидур Котора, Цуане Цифто, препоручујући провидуру Херцег-Новог да уреди овај спор [АН РУМА, f. 231, 187 (1)]. Напослетку, по наредби провидура Брагадина, предмети калуђера Тодора Константиновића пренети су и похрањени у суд (АН РУМА, f. 232, 47 (3), 48).

млетачким властима доставља извештаје о намерама и деловању архимандрита Нектарија. То потврђује и извештај Сенату провидура Ђуста, уз који је придодао и писмо-извештај калуђера Тодора Константиновића. У писму се говори о учињеној штети за рачун манастира од стране архимандрита Нектарија Љубибратића.⁴⁷⁴ Тај Нектаријев грех, поред пребацивања поменутих новљанских породица у Русију, сводио се на то да је Нектарије, из неког разлога, обуставио плаћање пореза држави.⁴⁷⁵ Тиме је, како наводи провидур, нанео штету угледу манастира Савина.⁴⁷⁶

Поред велике важности руских прилога за изградњу Велике савинске цркве, можда се још већи значај за Савину огледао у продубљивању и учвршћивању веза са Русијом, за Србе у Боки тако важних. На томе је без сумње свесрдно радио Симеон Марковић током свог дванаестогодишњег боравка у Русији, али и братство манастира у оквирима својих могућности.

Економски животи манастира Савина

Познато је да се Млетачка република током XVIII века суочавала са слабљењем властите економије, посебно трговачке морнарице, за шта постоји више узрока. Венеција губи своју посредничку улогу у трговини, јер Исток и Османско царство већ увелико економски слабе, док се на Западу све више уздижу моћне трговачке силе, попут Енглеске, Француске, Холандије, Шпаније... Оне сада незаустављиво шире своје пословање на Истоку, преузимајући доминацију од малаксале *Serenissime*. Напредак Млетачке републике отежавала је и брзо растућа конкуренција из Трста и Анконе, као и непријатељство између Венеције и берберских држава северне Африке, које су јој пљачкале трговце у Средоземљу током читавог XVIII века.⁴⁷⁷ Својим крутим колонијалним системом примењиваним у Далмацији и Боки, *Serenissima* је гушила слободу трговине и обесхрабривала сваку иницијативу, те је тако и сама губила једини ослонац свог

⁴⁷⁴ АСАНУ, *Заоставиштина Јована Томића*, 8711-XIII/i-33.

⁴⁷⁵ АСАНУ, *Заоставиштина Јована Томића*, 8711-XIII/v-5. („Detto Archimandrita di spedir fuori dallo Stato gli effetti e le rendite di essa Chiesa e Convento...”)

⁴⁷⁶ Исто.

⁴⁷⁷ М. С. Андерсон, *Европа у осамнаестом веку 1713-1789*, Београд 2003, 109.

абсолютног господарства на Јадрану.⁴⁷⁸ Трговци из њених провинција прво су морали да доведу робу у Венецију, па тек ако је тамо не продају могли су да је реекспортују.⁴⁷⁹ Тако је Република светог Марка осудила своје источнојадранско приморје да, упркос свом природном положају, остане у многоне пољопривредна и сточарска земља, оскудна и повучена у себе, на штету свих.⁴⁸⁰ Политика Републике у Далмацији била је наглашено етатистичка, без препознавања важећих тржишних односа. Све већу оријентацију ка производњи покушавала је да уреди декретима, а не тржишним законима.⁴⁸¹ Чиновништво склоно декаденцији, образовано на хуманистичким основама, са нагласком на граматички, није могло да води све сложенију управу и привреду млетачких покрајина, нити да парира правно поткованом чиновништву тадашњих апсолутистичких монархија.⁴⁸² Млетачка трговинска политика није уводила трговински индивидуализам, нити појам трговинске независности. Стога, и једно и друго тражило је своје остваривање у кријумчарењу и гусарењу, који тако постају носиоци тадашњих идеја у трговинском животу Далмације.⁴⁸³ Упорно одржавајући и већи курс цекина у провинцијама, на којем је знатно зарађивала, Венеција непрекидно уништава трговину у тим крајевима, а народ оставља у беди.⁴⁸⁴

Тек у другој половини XVIII века Република почиње у извесној мери да спроводи меркантилистички вид тржишне привреде, који делимично проширује и на своје провинције, забрањујући увоз стране робе и дувана а одобравајући већу слободу трговине у самој Далмацији.⁴⁸⁵ Овај покушај ревитализације економије у Далмацији, према неким ауторима, имао је за циљ искључиво да ову провинцију „учини корисном“ за Венецију и за њену угрожену доминацију на Јадрану.⁴⁸⁶ Далмација се појављује као „опстали додатак“ старе, малаксале

⁴⁷⁸ Г. Станојевић, *Далматинске крајине у XVIII вијеку*, Београд – Загреб, 1987, 8.

⁴⁷⁹ Г. Станојевић, „Новска скела у XVIII вијеку“, у: *Своменик СХХVII*, Београд 1986, од 85-138, 92.

⁴⁸⁰ G. Novak, *Prošlost Dalmacije II*, Zagreb 1944, 239.

⁴⁸¹ I. Pederin, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797)*, Dubrovnik 1990, 225.

⁴⁸² I. Pederin, Нав. дело, 223.

⁴⁸³ Исто, 155.

⁴⁸⁴ В. Винавер, „Прилози историји новца у нашим земљама“, у: *ИЗ*, бр. 3-4, Титоград 1962, од 437-455, 446 (златни млетачки цекин је у Далмацији рачунат не по 22 лире као у Венецији, него по 48 лира).

⁴⁸⁵ Š. Perićić, *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, Zagreb 1980, 129-130.

⁴⁸⁶ L. Wolff, „Venice and the Slavs of Dalmatia: The Drama of the Adriatic Empire in the Venetian Enlightenment“, у: *Slavic Review*, Vol. 56. No. 3, 1997, од 428-455, 429.

империје, „једино светлцање на старим путевима венецијанске експанзије“.⁴⁸⁷ Посебан полет трговине и поморства тада доживљавају неки делови источнојадранске обале, попут Боке Которске и новоосвојеног простора херцеговског краја.⁴⁸⁸ Отварањем новске скеле још 1701. године, Република је требало да успешно конкурише Дубровчанима и Улцињанима, а касније и Аустријанцима.⁴⁸⁹ Боки Которској била је намењена улога посредника у трговини између Албаније и Венеције, а новска скела требало је да буде носилац те трговине и замена за сплитску скелу, већ одавно у опадању.⁴⁹⁰ Скела се никад није развила у знатнији трговински центар.⁴⁹¹ Тек од друге половине XVIII века, с извесним курсом промене млетачке трговачке политике и поновним отварањем скеле 1751, приметан је живљи промет робе, који врхуни током осамдесетих година XVIII века. Али и тај замах убрзо, с пропашћу Републике, јењава.⁴⁹²

У поморској трговини Боке, Новљани су имали најмање искуства. Ипак, тешки животни услови, на скученом простору, без довољно обрадивог земљишта, наводили су их да се прилагоде постојећим оквирима и живо укључе у трговину и поморство. Транзитна трговина новског подручја углавном је обухватала превозење робе из Албаније и са Леванта у главни град Републике, као и у далматинске луке.⁴⁹³ Новски бродови често одлазе у Дубровник и на велики годишњи сајам у Синигалију.⁴⁹⁴ Тамо су Бокељи извозили рујевину, катран, вуну,

⁴⁸⁷ L. Wolff, Нав. дело, 429.

⁴⁸⁸ Д. Радојичић, Нав. дело, 123.

⁴⁸⁹ Г. Станојевић, „Новска скела...“, 96.

⁴⁹⁰ Д. Радојичић, Нав. дело, 124. Тај млетачки план није био у потпуности испуњен. Новска скела била је камен спотицања између Млечана и Дубровчана, из чијих је сукоба највећу корист извлачила Турска, којој су и једни и други наизменично плаћали да би заступала њихове интересе (Г. Станојевић, Нав. дело, 105).

⁴⁹¹ У више наврата затварана од турске власти, са честим проблемима око лазарета и нефункционалним административним прописима о дезинфекцији и таксама, није давала стабилност и исплативост неопходне за успешну трговину. Чак се и со тешко продавала, јер је Херцег-Нови, иако једна од главних габела соли, држао највишу цену (Г. Станојевић, „Грађа за привредну историју Боке Которске у XVIII вијеку“, у: *Мешовића грађа*, књ. 5, Београд 1977, од 71-159, 77).

⁴⁹² Г. Станојевић, „Новска скела...“, 132; М. Злоковић, „Топалска општина – оснивање и развој; трговина и поморство“, у: *ГПМК XXVI*, Котор 1978, од 51-69, 67.

⁴⁹³ Š. Perićić, Нав. дело, 126. Тако је за непуну годину, од 10. маја 1724. до 3. априла 1725, са новске скеле отпловило у Венецију, Далмацију и Истру 27 бродова натоварених робом животињског и биљног порекла (Г. Станојевић, „Статистика извоза из Боке 1724. и 1725. године“, у: *Мешовића грађа*, књ. 11, Београд 1983, од 51-73, 55).

⁴⁹⁴ М. Milošević, „Trgovačka delatnost i kapital novonaseljenih hajduka kao glavni faktor razvoja pomorske privrede hercegovačkog kraja u I polovini XVIII vijeka“, у: *ГПМК XVI*, Котор 1968, од 63-126, 84-86.

слани сир, сарделе, обрађену кожу, дуван...⁴⁹⁵ Новљани су у почетку често били патрони на туђим бродовима, пре свега дубровачким, али су постепено долазили и до сопствених.⁴⁹⁶ Бококоторска регија, поред шибенске, поседовала је највише малих бродова, што указује да је имала велику динамику напретка бродарства.⁴⁹⁷ Највише је било такозваних барки, мањих бродова са једрима, за обалску пловидбу, које је у просеку опслуживало четири члана посаде.⁴⁹⁸ Око осамдесетак новљанских породица, претежно из вишег слоја, бавило се поморством и трговином.⁴⁹⁹ Сматра се да је велики удео у трговачком развоју овог подручја имао и капитал досељених хајдучких фамилија (око 30 породица).⁵⁰⁰ Вођени својим интересима, Бокељи су били вешти у избегавању млетачких бирократских мера, које су строго контролисане преко Магистрата за трговину (*Cinque Savi alla Mercanzia*) и гушиле слободу трговине.⁵⁰¹ Тако, својим лукавством и продорношћу, успешно су превазилазили административне неповољности, стичући приличан трговачки углед и утицај у општем опадању млетачке трговине током XVIII века.

Иако је још 1740. генерални провидур Ђакомо Болду разлоге за неуспех у пољопривреди Далмације и Боке налазио у „тврдоглавом одбијању, чак и примораца, да се баве ма чиме другим осим сточарством и ратовањем,“⁵⁰² оскудица у природним ресурсима била је очигледна. У Боки Которској обрадиво земљиште је износило тек око једну осмину укупних површина земљишта. Уз застарели начин обраде, то није могло да задовољи потребе становништва за основним животним намирницама.⁵⁰³ Сточарство је по традицији било веома заступљено, мада је често долазило до сукоба власника стоке и ратара због оскудних испаша у овим крајевима и све чешћег претварања пашњака у обрадиве

⁴⁹⁵ Š. Perićić, Нав. дело, 161-162.

⁴⁹⁶ J. Luetić, „Bokeljski pomorci u službi na dubrovačkim brodovima u 18. stoljeću“, у: ГПМК III, Котор 1955, од 81-86, 82-85.

⁴⁹⁷ Š. Perićić, Нав. дело, 124-125.

⁴⁹⁸ M. Milošević, *Pomorski trgovci, ratnici i meceni*, Beograd-Podgorica 2003, 90-91.

⁴⁹⁹ Г. Станојевић, „Новска скела...“, 119.

⁵⁰⁰ M. Milošević, „Trgovačka delatnost i kapital...“, 66-67.

⁵⁰¹ Када су сматрали да су оштећени, били су спремни да нападну и царинске чиновнике у самој Венецији, служећи се оружјем и нимало се не бојећи смрти (G. Novak, „Trgovina i pomorstvo Dalmacije u drugoj polovini XVIII stoljeća“, у: *Starine JAZU*, бр. 53, Zagreb 1966, од 5-48, 8).

⁵⁰² L. Wolff, Нав. дело, 437.

⁵⁰³ Š. Perićić, Нав. дело, 60.

површине.⁵⁰⁴ Највећи део копнене трговине, караванске, обухватао је управо трговину стоком. Одвијао се претежно са турским залеђем (Требиње, Гацко, Рудине, Грахово, Никшић...) и преко рисанске скеле.⁵⁰⁵ Остале намирнице увожене копненим путем, из Херцеговине, Црне Горе, Брда, чинили су пре свега сир и суво месо, ређе вуна и восак.⁵⁰⁶ Ова млетачка трговина била је често ометана непрестаним црногорским четовањима, која су знатно утицала на кочење развоја трговачких лука у Рисну и Херцег-Новом.⁵⁰⁷ Од пољопривредних производа, познато је да су узгајани, премда недовољно, житарице, пасуљ, лећа, боб, грашак и слани грах. Од воћа, највише су неговани смоква и грожђе, мање дуд, кестен и орах.⁵⁰⁸ Претежни број становника новског краја живео је, ипак, од ове оскудне пољопривреде и у тешкој немаштини, а земља се сматрала егзистенцијалном вредношћу. Због оскудице у земљишту, многи су били принуђени да узимају земљу у закуп од већих земљопоседника.⁵⁰⁹ Једине добро развијене привредне гране биле су маслинарство и рибарство.

У оквиру оваквих услова привређивања новског краја, одвијао се и економски живот самог манастира Савина. Манастирско братство водило је *Лиbro ош̄ њриходка*⁵¹⁰ и *Лиbro ош̄ њош̄рошкови*⁵¹¹ од половине XVIII века (обе књиге су започете 1755, за време игумановања оца Јосифа Комленовића), па је у знатној мери омогућен увид и олакшано употуђавање целовите слике о економском животу у манастиру. Тако се може прецизније сазнати и о средствима прикупљаним привређивањем манастира за каснију изградњу Велике цркве. Допринос дају и неки млетачки документи из првих деценија XVIII века. Из њих сазнајемо, на пример, да су савинцима издаване дозволе млетачких власти за одлазак на турску територију у циљу, како се наводи, трговине. Такве дозволе добили су калуђер Стефан за Гацко (1705), епископ Саватије у пратњи четири лица (1707), калуђер Ђорђе из Савине са два пратиоца (6. октобра 1710), калуђер

⁵⁰⁴ Г. Станојевић, *Далматинске крајине...*, 49.

⁵⁰⁵ М. Milošević, „Prilozi problematici kopnene trgovine poslije osvajanja Herceg-Novoga i okoline od Turaka 1687. godine“, у: *Вока* 2, Херцег-Нови 1970, од 83-120, 85.

⁵⁰⁶ Г. Станојевић, „Новска скела...“, 123.

⁵⁰⁷ М. Злоковић, „Топалска општина – оснивање и развој; трговина и поморство“, у: *ГПМК XXVI*, Котор 1978, од 51-69, 61.

⁵⁰⁸ Д. Радојичић, *Нав. дело*, 92.

⁵⁰⁹ Исто, 101.

⁵¹⁰ АМС, *Лиbro ош̄ њриходка монастирских* (од 28. августа 1755), инв. бр. 40.

⁵¹¹ АМС, *Лиbro ош̄ њош̄рошкови монастирских* (установљена 20. јуна 1755), инв. бр. 41.

Симеон Марковић са једним пратиоцем за Никшић (1729).⁵¹² Иако су у трговачким трансакцијама са манастиром веома оскудни извори о оној другој страни, неколико података из манастирске *Либро оѿ приходка* говоре нам да су калуђери у више наврата продавали маслиново уље Турцима. Зна се и да је владика Саватије давао неким поморским трговцима „новац на ризик“, који су они удружено улагали у трговинске послове и остварили добит.⁵¹³ Мноштво докумената указује да су савинци често давали новац под интерес богатијим појединцима. Савинско братство поседовало је и неколико трговачких барки. У *Либро оѿ пошрошкови* стоји да је јула 1755. потрошено 26:2 цекина на мајстора који је правио барку за манастир. Јануара 1765. отац Исаија, „од свог труда што је био у Далмацији“, донирао је једну нову барку од 245 цекина.⁵¹⁴ Септембра 1771. братство манастира је купило нову барку са веслима за 300 цекина.⁵¹⁵ У оквиру манастирских расхода често се помињу улагања у кончавање⁵¹⁶ и поправке барки, куповање весала, сидра, чавли, али су забележени и приходи од давања барки под ренту. У поседу манастира биле су и трговачке радње, такозване бутиге, од чијег изнајмљивања је такође добијан годишњи доходак, најчешће у износу око 200 лира (8 талира или 4 цекина).⁵¹⁷ Братство је било дужно да одржава и поправља те дућане које је издавало, као и да плаћа држави годишњу даћу на њих.⁵¹⁸

Остварене дохотке братство је прикупљало добрим делом и из цркве: лемозине, свечаре, дарови прикупљени на иконама, моштима светих (св. Пантелејмона, св. Димитрија, св. Томе, св. царице Јелене), сарандарима...⁵¹⁹ Лемозине су углавном прикупљане о великим празницима. Пре свих на Успење Богородичино, када је и слава манастирска, али и на друге велике празнике, попут Рођења Богородичиног, Светог Саве, Свете Јелене Српске, Светог Духа,

⁵¹² М. Milošević, „Prilozi problematici kopnene trgovine...“, 114-116.

⁵¹³ М. Milošević, *Pomorski trgovci...*, 81.

⁵¹⁴ АМС, *Либро оѿ приходка*.

⁵¹⁵ АМС, *Либро оѿ пошрошкови*.

⁵¹⁶ V. Lipovac-Radulović, Нав. дело, 170; *кончай* – подесити.

⁵¹⁷ Један интересантан запис из манастирске *Либро оѿ земаља* у вези са издавањем бутиге наводимо у целини: „Данас дасмо Ивану и Мићелу, браћи Вељковић бутигу код спичаре у новској вароши са свом опровом унутра, то ест с банцима, с равима, с ардиом, горе с таваном, с утри пила од уља. На годину да плаћају за исту бутигу фит, по талера седам, и то од по године, до по године по три и по. А то када би била иста бутига нама од потребе да имамо авизати вишеречену браћу Вељковиће на дана, 30 да нам бутигу изруче, за нашу службу.“

⁵¹⁸ АН РУМА, L. T. No. 5, бр. 24. 80 (1). Архимандриту Нектарију Љубибратићу наложено је од стране државних власти, 30. јула 1764, да плаћа држави годишњу даћу за једну бутигу у граду.

⁵¹⁹ АМС, *Либро оѿ приходка*.

Светог Вартоломеја, Светог Константина... Лемозине су добијане и из других цркава у околним селима, вероватно приликом одржавања служби савинских калуђера у њима. Тако сазнајемо да је узета лемозина из Цркве светог Луке у Котору, из Светог Николе у Баошићима, Светог Томе у Кутима, Светог Сергија и Вакха у Подима, Светог Николе на Топлој. Црква-капела светог Николе на Топлој, постављена у склопу епископске резиденције у време владике Саватија, била је под управом савинаца.⁵²⁰ У њихове руке прешла је вероватно по подизању и освећењу Саборне цркве Светог Спаса на Топлој (1713).⁵²¹ Такође, лемозине су прикупљане и приликом доласка на поклоњење верника из удаљенијих крајева (Грбаљ, Херцеговина...), јер је манастир имао велики углед и значај за православне и ван Боке Которске. Знатан приход добијан је од свечара из разних места (Убли, Бијела, Поди, Сасовићи, Паштровићи) и сарандара које су појединци из других крајева давали (Кртоле, Камено, Жвиње, Топла, Грбаљ, Котор, Луштица, Крушевице, Бијела, Поди, Убли, Замаина, Баошићи, Доброта, Дубровник).

Како смо већ представили, на основу обимне архивске грађе, манастир је располагао приличним земљишним поседима. Савинци су тако могли добрим делом да подмире сопствене потребе у пољопривредним намирницама, али и да извесне количине продају и остваре приходе. Узимали су и дециму од давања земље у најам, али су и сами имали обавезу да плаћају годишњи порез држави (око 8 цекина).

Основну животну намирницу, пшеницу, братство је добијало са својих земљишта на Ублима, где је понекад гајен и овас. Ипак, калуђери углавном нису могли из сопствених приноса да сасвим подмире своје потребе за брашном. Стога су били принуђени да купују жито у другим местима. Најчешће су га доносили из Паштровића, али су извесне количине добијали и из Грбља. Савинци су били у блиским везама са Грбљанима, о чему сведочи и *Лиbro ош Гербља* похрањена у Савини. Из ње се може закључити да су неке фамилије, вероватно ради помена, сарандара или уписа у *Ойшїи лисї* манастира, давале манастиру извесне количине жита. Тако су се становници грбаљског села Миреца колективно

⁵²⁰ АН РУМА, f. 281, 11 (1).

⁵²¹ Г. Станојевић, „Новска скела...“, 98.

обавезали од 1751. да сваке године дају савинцима по 220 литара пшенице.⁵²² Више пута налазимо и у *Либро оѿ ѿѿрошковѿ* да су савинци ишли у Грбаљ по жито, а Грбљанима, по обичају, обавезно носили на поклон по петнаест, двадесет пари чарапа. Понекад су жито куповали и у которској луци, јер се у нешто већим размерама, поред Грбаљског поља, жито гајило још само у Которској низији (Мрчевом пољу).⁵²³ Ипак, жито гајено у Боки могло је да задовољи потребе становника само за неколико месеци, а остало је стизало углавном из Албаније.⁵²⁴ Поред жита, савинци су често набављали и пиринач, довожен претежно из Венеције. За потребе сопственог млевења жита, манастир је располагао уделом у неколико млинова, а узимао је и ренту од њих. Већина млинова била је у поседу више људи, па се за продају власништва над делом млина строго тражила дозвола власти. Сваки купопродајни уговор морао је бити оверен код херцеговског провидура, како не би дошло до спорова међу власницима.⁵²⁵ Према расположивим подацима, још 1735. братство манастира купило је део једног брашног млина у Мојдежу.⁵²⁶ Потом је 14. јула 1754. придодат још један мојдешки млин, који је остао у њиховом власништву и после 1783.⁵²⁷ Вероватно су поседовали делове још неколико млинова у Мојдежу, јер 1760.⁵²⁸ и 1763.⁵²⁹ братство манастира продаје по половину од још два млина, уступајући их новим власницима за по тридесет цекина. Последњи податак у вези са млиновима налазимо у манастирској *Либро оѿ земаља*⁵³⁰ у којој се помиње да су савинци 8. новембра 1789. дали Јову Дучином, шумару, половину од млина

⁵²² АМС, *Либро оѿ Гербља*.

⁵²³ N. Luković, „Privreda Boke Kotorske krajem XVIII i početkom XIX vijeka u vezi sa pomorstvom – prema podacima jednog savremenika“, у: *ГПМК III*, Котор 1955, од 87-93, 89.

⁵²⁴ B. Hrabak, „Bokelji kao nabavljači arbanaških žitarica 1480-1700“, у: *Boka 20*, Herceg Novi 1988, од 77-160, 147, 157.

⁵²⁵ М. Црнић-Пејовић, „Једно насеље херцеговске општине у XVIII вијеку – Мојдеж по документима архива Херцег-Новога“, у: *Бока 10*, Херцег-Нови 1978, од 33-79, 51. Село Мојдеж било је најбогатије живом водом у херцеговском крају, те је стога имало и највише млинова. После њега долазе села: Поди, Сасовићи, Кути.

⁵²⁶ АН РУМА, L. T. бр. 42, 300, 301.

⁵²⁷ АН РУМА, L. T. No. 5, бр. 15, 205 (1).

⁵²⁸ АН РУМА, L. T. No. 5, бр. 15, 390 (1).

⁵²⁹ АН РУМА, L. T. No. 5, бр. 15, 391 (2), 392.

⁵³⁰ АМС, *Либро оѿ земаља монастирскиа*, инв. бр. 39 (од 2. септембра 1778).

брашненог у Мојдежу (уз још осам корена смокава, једног дуда, тополе и неколико лоза), да даје манастиру за годину девет талира.⁵³¹

Маслинарство је било веома развијено у Боки. Маслињаци су пажљиво одржавани, те су добро рађали, па је и извоз уља био прилично разгранат.⁵³² Савинци су такође располагали лепим засадима маслина и могли су, поред подмиривања сопствених потреба, да остваре од трговине уљем знатне приходе. Веома често у *Либро ои ѿишошкови* наилазимо да је братство плаћало радницима, деци и старијима, за рад око маслина. У преради је искоришћавана и такозвана мурга,⁵³³ од које се добијало уље слабијег квалитета. Млетачки попис власника маслињака, броја стабала и производње уља из 1774. године показује да је манастир Савина тада имао 200 старих стабала маслина и 100 нових, од којих су те године добили два барила и десет каната уља.⁵³⁴ Потписници оваквих спискова били су углавном свештеници и монаси, па је списак за савинску парохију потписао калуђер Никанор Богетић из манастира Савина.⁵³⁵ Како је братство поседовао сопствене уљне млинове, могло је без додатних трошкова да произведе знатну количину уља, па и да остварује приход од изнајмљивања млинова другима. Према сачуваним млетачким подацима из 1742, у млиновима манастира Савина произведено је те године десет и по барила и шест сића уља.⁵³⁶ Један манастирски млин налазио се у Подима (обновљен 1760), а други на Мељинама, у близини манастира.⁵³⁷ Иако су уљни млинови били у власништву манастира вероватно још од првих деценија XVIII века, тек провидуровим одобрењем од 5. јануара 1745, и на молбу игумана Милутиновића, они су званично уведени у посед манастира Савина.⁵³⁸

Савинци су много улагали у неговање винове лозе. Доста података из манастирских књига односи се на подмлађивање винограда, плаћање тежацима за рад око лозе, за прављење нових засада винограда... Тако је 1758. у два наврата

⁵³¹ Š. Perićić, Нав. дело, 170. Талир је аустријски новац често употребљаван у Далмацији после 1760. године. Пред крај млетачке управе у Далмацији један талир вредео је 24 лире.

⁵³² Ђ. Д. Миловић, „Неки подаци за трговину вином и уљем у Боки концем XVII и током XVIII вијека”, у: ГПМК VII, Котор 1958, од 135-147, 146-147.

⁵³³ S. Musić, Нав. дело, 193; *мурја* – талог од маслиновог уља после цеђења.

⁵³⁴ Г. Станојевић, „Грађа за привредну историју Боке...”, 130.

⁵³⁵ Г. Станојевић, Нав. дело, 131.

⁵³⁶ Ђ. Д. Миловић, Нав. дело, 144-5.

⁵³⁷ АМС, *Libro delle terre*.

⁵³⁸ АМС, *Libro delle terre*.

сађена винова лоза, прво у фебруару 1.000 нових чокота на месту „под чардаком“, а затим у новембру још 10.309 чокота.⁵³⁹ Од лозе је манастир производио ракију, вино, вински оцат, у мањим количинама и такозвани аниж, пиће справљано од ракије у коју је додавано семе или екстракт аниса.⁵⁴⁰ Иако је вино било много заступљеније, задњих деценија XVIII века, према подацима из *Лиbro ош̄ приходка*, савинци упадљиво више приходују од продаје манастирске ракије. Манастирско вино било је веома цењено и доносило је солидне приходе. Ипак, дешавало се да и савинцима зафали вина, нарочито у рану јесен, када је старо вино на измаку а ново тек треба да стигне. И манастирска слава падала је управо крајем лета, о празнику Успења Богородичиног, па је братство за ту прилику, у мање родним годинама, морало да докупљује извесне количине вина. И поред велике производње, бокелско вино није могло у потпуности да задовољи ни потребе домаћег становништва. Вино се у Боку увозило у већим количинама, углавном са далматинских острва,⁵⁴¹ највише са Брача.⁵⁴²

Манастир је, како дознајемо из необјављене изворне грађе, имао приходе и од низа других пољопривредних намирница. Продавали су велике количине сувих смокава, које су биле један од најизвоженијих артикала Боке. Крајем XVIII века производња смокава у Боки доста опада. Према неким, то се дешавало због великог броја засада лозе у непосредној близини стабала смокава, што им је одузимало хранљиве материје неопходне за род.⁵⁴³ Поред смокава, савинци су гајили и крушке, наранџе, лимун и цедруне.⁵⁴⁴ Поуздано се зна да је манастирско братство имало и врт. Из *Лиbro ош̄ пошрошковь* може се закључити да су свакако гајили неке врсте поврћа, јер су тежацима плаћали за копање и рад у врту. Нема тачних података о културама које су ту гајене, само на неколико места налазимо конкретне записе о плаћању за копање лука или граха. Но поврће је било веома заступљено у исхрани братства. Са сигурношћу знамо да савинци поврће нису

⁵³⁹ АМС, *Лиbro ош̄ пошрошковь*.

⁵⁴⁰ V. Lipovac-Radulović, Нав. дело, 11.

⁵⁴¹ Ђ. Д. Миловић, Нав. дело, 135.

⁵⁴² Брачани су били највећи извозници вина на источном Јадрану, али им се у Венецији, где су морали примарно да експортују своје вино, продаја није много исплатила. Озбиљну конкуренцију правила су им падованска и тревисанска вина, због чега су били принуђени да снижавају цену. У крајевима где конкуренција није била тако велика, као у Боки, трговина им је била много исплативија (G. Novak, „Trgovina i pomorstvo Dalmacije u drugoj polovini XVIII...“, 7).

⁵⁴³ N. Luković, Нав. дело, 89.

⁵⁴⁴ V. Lipovac-Radulović, Нав. дело, 45; *цедрун* – врста великог лимуна.

продавали, а за своје потребе набављали су веће количине боба, фажола,⁵⁴⁵ пасуља, лука, као и шпароге,⁵⁴⁶ зеље, салату, купус, биж.⁵⁴⁷ Куповали су доста сира, мед, орахе, јаја, шећер, бигуле,⁵⁴⁸ али и fine зачине (бибер, канелу,⁵⁴⁹ морач⁵⁵⁰) и кафу.

Савинци су приходовали и од узгоја и продаје животиња (овце, козе, свиње, волови, муле, коњи, мазге, краве). Оне су им служиле за разне потребе, од вуче и земљаних радова до производње коже, којом су доста трговали. Трговина кожом била је иначе веома заступљена у Боки, првој од млетачких провинција која почела да се тиме бави. Тако је крајем XVIII века у Боки било чак петнаестак кожарских радионица.⁵⁵¹ Сено за животиње братство манастира набављало је у селима Камено и Крушевице. У више наврата савинци су куповали животиње и за поклоне пријатељима, па чак и за поклон провидуру. Како је при манастиру постојала и импровизована школа за свештенике, монаси су често набављали свеже месо за ђаке. Разне врсте меса куповане су, по потреби, за мајсторе и госте о празницима (јагњеће, говеђе, пилеће, прасеће, свињско и каштрадина⁵⁵²).

Риба, као једна од прилично заступљених намирница у монашкој исхрани, често је набављана у Савини. Потрошња и трговина рибом у Боки била је веома развијена током XVIII века, а највише се трговало сланом сарделом.⁵⁵³ Она је била првенствена и у исхрани савинског братства, али је веома често коришћен и бакалар. У нешто мањим количинама употребљаване су и многе друге врсте риба и морских животиња: јегуља, зубатац, сипа, хоботница, лигње, скоранце,⁵⁵⁴ циполе слане, укљева, рачићи, ража, мурина. Ређе и скупље врсте риба, као и

⁵⁴⁵ Исто, 236; *фажола* – боранија, грах.

⁵⁴⁶ Исто, 335; *шпарога* – шпаргла.

⁵⁴⁷ Исто, 35; *биж* – грашак.

⁵⁴⁸ Исто, 34; *бигула* – тестенина дугуљастог облика.

⁵⁴⁹ S. Musić, Нав. дело, 165; *канела* – цимет.

⁵⁵⁰ Исто, 191; *морач* – врста траве.

⁵⁵¹ Š. Perićić, Нав. дело, 101.

⁵⁵² V. Lipovac-Radulović, Нав. дело, 170; *каштрадина* – сушено бравље месо.

⁵⁵³ Ђ. Миловић, „Неки подаци о трговини рибом на херцеговском тржишту током XVIII вијека“, у: ГПМК XXIV, Котор 1976, од 71-80, 72-74.

⁵⁵⁴ V. Lipovac-Radulović, Нав. дело, 328; *скоранце*, *шкоранце* – укљева, сушена риба из Скадарског језера. У которске рибарнице сушена укљева Скадарског језера продире тек крајем XVII века (I. Pederin, Нав. дело, 190).

бутарга,⁵⁵⁵ спремане су о празницима или приликом доласка важних гостију у манастир.

Братство је увећавало своје приходе и од продаје воска, свећа, марама (израђиваних за разне црквене потребе, али и за продају), али и од писарских послова, такозваног шкрита. Монаси и свештеници, као писмена лица, ретка у то време, позивани су да буду сведоци, потписници или бележници разних врста докумената (тестамената, изјава, записника са Судова добрих људи, уговора) који би потом били предавани органима власти. Често у манастирској *Либро оѿ ѿошрошковъ* наизлазимо да су имали издатке за разне врсте хартија и мастила, као и за неопходне поправке богослужбених књига, вршене углавном у Дубровнику.

Сликовит приказ манастирског економског живота, мада не сасвим егзактан, даје нам и извештај савинског јеромонаха Софронија Видаковића,⁵⁵⁶ од 14. априла 1773. Он наводи да је у манастиру тада било осам калуђера, два ђаконa, четири ђака и четири служитеља. Манастир је уживао земљу од 132 канапа, 1 кварта и 78 тавола, за које је плаћао сваке године дециму држави 406:11 лира. Обрадиву земљу братство је давало на пола или на трећину у најам да се обрађује, од чега су добијали корист 60 цекина. Од бутиге у вароши, бележи Видаковић, манастир је приходавао само два цекина, а од целокупне суме плаћало се још 415:18 лира годишње за кануле.⁵⁵⁷ Остатак, не наводи колико, „служи за живот, одећу, восак, уље у цркви, за поначинити цркву и манастир, за понављати земље, задужбине сиромасима, за уздржати с части цркву, и живљење свештеничаско, потребно је још ходити у прошњу од жита по овоме стату од Боке и Далмације.“⁵⁵⁸

Сумиране и много потпуније податке о оствареним годишњим дохоцима налазимо у *Либро оѿ прихода*. Тако сазнајемо да је манастир остварио чист приход у периоду од 23. марта 1759. до 3. априла 1763. у износу од 538 цекина. Чисти годишњи приходи манастира забележени су и за године: 1772. (146

⁵⁵⁵ S. Musić, Нав. дело, 141; *ḡuṣarīa* – икра.

⁵⁵⁶ Видаковић је 1759. дао да се рука царице Јелене Српске, једна од највећих светиња манастира, окује у сребрни кивот, на коме до данас стоји натпис: СѦ РЪКА СѦІА ЕЛЕНЫ ЦРЦЫ СЕРВСКІА ИМОВА: СОФРОНІИ ВИДАКОВНИ (М. Црногорчевић, Нав. дело, 52).

⁵⁵⁷ V. Lipovac Radulović, Нав. дело, 152; *канула* – топ.

558 АМС, Расути списи.

цекина), 1773. (132 цекина), 1774. (102 цекина), 1775. (246 цекина), 1776. (148 цекина), 1791. и 1792. (200 цекина), 1793. (44 цекина), 1794. (79 цекина), 1795. (218 цекина), 1796. и 1797. (66 цекина), 1798. (222 цекина), 1799. (184 цекина). У *Либро оѿ ѿшрошковъ* за готово исте године можемо пратити податке о укупним годишњим расходима: 1772. (162 цекина), 1773. (120 цекина), 1774. (65 цекина), 1775. (166 цекина), 1776. (144 цекина), 1791. (144 цекина), 1792. (364 цекина), 1793. (135 цекина), 1794. (127 цекина), 1795. (184 цекина), 1796. и 1797. (226 цекина), 1798. (197 цекина), 1799. (185 цекина).

У *Либро оѿ ѿшрошковъ* налазимо још много важних података о улагањима и издацима манастирског братства. Запажамо да је око половине XVIII века у манастиру знатно појачана активност око набавке грађевинског материјала. Године 1755, 10. октобра, исплаћена је накнада неким Мојдежанима и деци са Пода што су коњима превезли са Каменог товаре клака.⁵⁵⁹ Следеће 1756, током маја и јуна, налазимо да је плаћен прах који је употребљен за минирање камена потребног за радове око цркве. Током 1757. наставља се набавка грађевинског материјала у манастиру. Камен се у Боки од давнина вадио у Лепетанима и Ђурићима, а грађевинска опека набављана је у Кртолама и Доброти.⁵⁶⁰ Више пута се у *Либро оѿ ѿшрошковъ* наводи да је плаћано за ношење камена, набавку плоча и прага лепетанских и за цигле из Кртола (1.000 комада). Током 1759. и 1760. плаћене су две барке клака и мајсторима који су прекривали келије манастирске.

Покојни игуман Арсеније Милутиновић пред крај живота платио је Корчуланцима 15 цекина материјал за звоник. Године 1756. доплаћено је Корчуланцима још десет цекина за камен, такође за звоник („кампањуо“).⁵⁶¹ У јануару 1757. забележено је да се средње црквено звоно, у дрвету од кошћеле,⁵⁶² тешко 93,5 килограма, сломило приликом пада. Стога је послато у Венецију да се претопи и да му се дода још 82 килограма, те да се укупно добије звоно од 175 килограма (у вредности 11 цекина). Трошкови за ново мало звоно били су већ раније подмирени. И један млетачки документ од 11. септембра 1763. потврђује да су током 1756/7. године заиста планирани радови на изградњи новог звоника. Документ је требало да докаже провидуру и Сенату да је седам година раније

⁵⁵⁹ V. Lipovac Radulović, Нав. дело, 171; *клак* – креч.

⁵⁶⁰ N. Luković, Нав. дело, 90.

⁵⁶¹ Исто, 165; *кампањуо* – звоник.

⁵⁶² S. Musić, Нав. дело, 177; *кошћела* – врста дрвета, копривић.

отац Данило Рајевић, игуман манастира Савина, саставио требовник за набавку камена са Корчуле, за потребе изградње једног звоника уз манастирску цркву.⁵⁶³ То је посведочио и мајстор који је одлазио на Корчулу да се распита о ценама камена и другог потребног материјала за изградњу звоника.⁵⁶⁴ Подаци из поменутог документа доказују да је звоник планиран као самостална целина уз цркву. У документу се егзактно набраја материјал за сваки део звоника, од основе, преко стубова, до врха галерије.⁵⁶⁵ Ипак, изгледа да до тада, седам година касније, звоник још није био изграђен, а нема трагова ни да је касније постављен као самостална целина уз Малу савинску цркву. На Малој цркви постоји само звоник на преслицу у саставу западног pročеља цркве.

Како је предочено из архивске грађе, у другој половини педесетих и почетком шездесетих година XVIII века у манастиру су обављани опсежни радови на реновирању. То је код млетачке власти, по свој прилици, изазвало подозрење да савинци планирају изградњу нове цркве. Своје намере да изграде звоник савинци су стога морали, безуспешно, да пред судом доказују трошковницима, грађевинским плановима и сведоцима. По предању, управо у то време, 1762, млетачки капетан Ђерман покушао је и да разруши манастир топовском паљбом са брода „Санта Барбара“.⁵⁶⁶ Очигледно, савинци су били грубо онемогућени да подигну звоник.

Слична лоша искуства понављала су се управо тих година у вези са манастирском Дубравом. Наиме, 9. октобра 1758. донета је одлука млетачких власти да се исече неколико храстова из савинске Дубраве за потребе државе.⁵⁶⁷ Како сазнајемо из документације, которски провидур Данјел Ренијер морао је добро да обезбеди ову операцију, да неко не би спречио или омео спровођење

⁵⁶³ АН PUMA, L. T. бр. 70, 16 (1). („Il quale a manifestazione della verità e sopra fermi stante del Padre Danilo Rajovic, superiore del Convento della Baeata Vergine di Savina espone quanto segue: Che già sett'anni circa volendo i calogeri fabricare un Campanile contiguo alla loro Chiesa e stese il fabisogno per il medesimo, cioè per le predette occorrenti, nel qual fabisogno furono comprese le 24 base per le dodici colonne, due volticelli e sei ante da due piedi l'una per li balconcelli.“)

⁵⁶⁴ АН PUMA, L. T. бр. 70, 17 (1).

⁵⁶⁵ АН PUMA, L. T. бр. 70, 16 (1).

⁵⁶⁶ Г. Петрановић, „Летопись православне цркве у Далмацији – Манастирь Саввина“, у: *СДМ за јодину 1852-1853*, Беч 1856, од 113-120, 114.

⁵⁶⁷ АН PUMA, f. 203, 129. („Dall'annessa Pubblica dell'Ecc.mo Signor Provveditore Estimattissimo: rileverà V.E. le disposizioni comandate per il taglio di alcuni conessi esistenti della situazione di Savina, atti ad impiegarsi con put. Risparmio nelle Concia di legni che compongono la squadra. Persuaso che il Zelo suo verrà interessarsi in questa importante esigenza, desiderarsi gl'incontri per rilevarle la stima con cui le baccio distint.te le mani. Cattaro, 9 Ottobre 1758“.)

поменуте наредбе.⁵⁶⁸ Очито, постојало је негодовање због сече дрва у овом крају, јер је млетачка власт у великој мери искоришћавала шуме Далмације и Боке Которске. Дрво је било важан извозни артикал херцеговског краја.⁵⁶⁹ Највећи део исечених шума слали су у Венецију за гориво,⁵⁷⁰ али су велике количине коришћене и као грађа за разне потребе.⁵⁷¹ Новонасељено становништво херцеговског краја пребацивало је властима, још 1719. године, да се њихово дрво не користи само за потребе Херцег-Новог, већ се односи у Котор и Будву.⁵⁷² Велике количине дрвета коришћене су за изградњу бродског парка у Херцег-Новом. У вези са тим, током читавог XVIII века одвијала се жива сарадња Боке са Корчулом.⁵⁷³

Без обзира на ове неповољне околности, братство Савине и даље је неуморно радило на прикупљању прилога за изградњу Велике цркве. Иако су прилози скупљени у Русији били најобимнији, често се тим поводом путовало и у друге удаљене крајеве. И сами монаси и свештеници прилагали су своја средства или вредне ствари за манастир. О томе сведоче бројне дозволе и пропуснице које су савинци добијали од млетачких власти, као и записи из манастирских књига. Већ смо поменули одлазак за лемозине Илариона Аврамовића и Данила Јоанорајовића, почетком педесетих, са *Окружницом* игумана Милутиновића. Јеромонах Симеон Марковић добија дозволу (17. октобра 1756) од митрополита карловачког Павла Ненадовића, за прикупљање милостиње у сурчинском, митровачком и иришком протопопијату.⁵⁷⁴ Енергични архимандрит Нектарије

⁵⁶⁸ АН РУМА, f. 203, 130. („Dovendo queste prossime necessarie come seguir il taglio di alcune poche pinate di querci esistenti nelle sistemazioni di Savina, ed avendo a tal oggetto scritto Ecc. Capitano in Golfo di spedire collà gli operarij facevamo pubbliche intendere e sapere che non vi sia alcuno di che grado o condizione essersi voglia quale ardiglia di impedire agl'operarij medesimi l'esecuzione del taglio stesso, ed il susseguamente trasporto del legname, che farà tanto ricesso, in pena risservata ali arbitrio di pregar estrazioni carica in caso.“)

⁵⁶⁹ М. Злоковић, „Топалска општина – оснивање и развој...“, 66.

⁵⁷⁰ G. Novak, „Trgovina i pomorstvo Dalmacije...“, 7.

⁵⁷¹ М. Милошевић, „Trgovačka delatnost i kapital novonaseljenih...“, 80.

⁵⁷² П. Шеровић, „Стара Топалска општина...“, 199

⁵⁷³ V. Ivančević, „Gradnje bokeljskih brodova u Korčuli pri kraju XVIII stoljeća“, у: *GPMK XXIII*, Kotor 1975, од 19-29, 19-20, 24. Корчуланско бродоградилиште било је надалеко познато и велики део бокелског бродовља потиче отуд. Иако је Корчула и сама била богата шумом, дрво је за потребе бродоградње у одређеним количинама довозено са разних страна, јер је Корчула велике количине свог дрвета морала да извози у Венецију за гориво. Стога су Бокелји често допремали Корчуланима дрво потребно за изградњу бродова.

⁵⁷⁴ Р. М. Грујић, „Одношаји светогорских и других манастира са митрополитима карловачким“, у: *Сјоменик LI*, Београд 1913, од 43-70, 65.

Љубибратић у више наврата добија путне исправе како би за потребе манастира ишао у друге земље и прикупљао средства. Помињали смо његов одлазак у Будимску епархију 1753.⁵⁷⁵ Фебруара 1759. Нектарије је отпловио за Венецију,⁵⁷⁶ а 12. септембра 1762. хитно је отпутовао у Беч, како се у млетачкој путној исправи наводи, „ради својих личних потреба, а и у интересу манастира“ (сл. 17).⁵⁷⁷ Вративши се са поменутог пута, Нектарије је „принео од својега труда из Империје и дао у свој манастир у баштину цекина сто“.⁵⁷⁸ Маја 1764. даривао је у прилог цркви 49 цекина.⁵⁷⁹ По свој прилици, путовао је и у Каравлашку и Угарску (1763, 1767).⁵⁸⁰ Архимандрит Нектарије послао је на пут и јеромонаха Исаију Савинца, са манастирском *Окружницом* датираном 1. марта 1765. У њој се обраћа свим православним хришћанима да помогну братству манастира Савина „в којој имем намерение здати церков нову велику, аште будет Божије хотеније и пречистие Деве произволение“. Циркулар је потписао лично Нектарије Љубибратић, а оверен је печатом Требињског манастира, како се често чинило (сл. 18).⁵⁸¹ Отац Исаија је и пре тога имао сличне мисије по Далмацији. Тако је априла 1764, вративши се са пута по Далмацији, донео за манастир тринаест цекина и двадесет лира.⁵⁸² Јануара 1765, по повратку у Савину, „од свог труда што је био у Далмацији, даде једну барку нову од 245 цекина“.⁵⁸³ Године 1763. отац Инокентије Дабовић донео је са свог „пута у Империју“ 60 цекина за прилог манастиру.⁵⁸⁴ Отац Инокентије добио је од епископа бачког, сегединског и егарског Мојсија Путника, 25. јула 1764. у Новом Саду, одобрење да путује у тамишки Банат и манастир Шемљуг, те да му се омогући слободан пролаз (сл.

⁵⁷⁵ АСАНУК, МП-Б, 1753/111.

⁵⁷⁶ АМС, *Либро ош њриходка*.

⁵⁷⁷ АМС, *Фасцикла са њовељама*. („Essendo in premura d'intraprendere il viaggio di Viena, il Reverendissimo Archimandrita Nektario, Co: DiLibibratich del Convento di Santa Madonna di Savina di questo suburbio per interessi suoi particolari, e del Convento medesimo, lo munimo del presente passaporto, onde possa liberamente intraprendere il viaggio sudetto e come de suddetto nostro lo raccomandiamo a Pubblici Rappresentanti, Governatori e Soggetti di Governo per ovunque ove si transitasse dell'Impero di Sua Maestà Cesarea di donarle ogni assistenza, che potesse occorrere.“)

⁵⁷⁸ АМС, *Либро ош њриходка*.

⁵⁷⁹ АМС, *Либро ош њриходка*.

⁵⁸⁰ М. Црногорчевић, Нав. дело, 70.

⁵⁸¹ АМС, *Фасцикла са њовељама*.

⁵⁸² АМС, *Либро ош њриходка*.

⁵⁸³ АМС, Исто.

⁵⁸⁴ АМС, Исто.

19).⁵⁸⁵ Понекад са тих путовања није стизао само новац. Тако се савински калуђер Теодосије Павковић обрео на Крфу, где му је, као савинском монаху, главни протопоп Спиридоније Булгарије указао необичну и значајну част. Документом од 27. априла 1760. Булгарије потврђује да је Теодосију, због његове привржености и рада на ширењу хришћанске вере, поклонио, лично исекавши, делић ципела са ногу светог Спиридона, заштитника Крфа (сл. 20).⁵⁸⁶

Поред поменутих прилога прикупљених у удаљеним крајевима, братство манастира наставило је, иако видно мање него у првој половини XVIII века, да куповином земље⁵⁸⁷ и даровима⁵⁸⁸ увећава манастирску имовину. У поређењу са тим, запажамо да је дуговања појединаца према савинцима и судских спорова у вези са тим знатно више током друге половине XVIII века.⁵⁸⁹ Евидентно је такође да та дуговања у већем броју случајева нису незнатна. Укупна дуговања појединаца манастирском братству током друге половине XVIII века, према млетачкој архиви, износила су око 1.655 цекина, са урачунатом каматом тамо где

⁵⁸⁵ АМС, *Фасцикла са повељама*. („Passus et Repassus, pro reverendo Dominio Innocentio Dabovits, Monasterij Greci Ritus, Szavina Religioso, qui hinc ex Loro per Dei gratiam fano ac ab omni contagionis Suspicionem, immuni, in Banatum, Temestiensem, signanter vero Monasterium Schemluk, ad Diocesim Verificatiensem spectavis proficiscitur, quam ut universi tam Militaris quam Civilis Status Domini Officiales quorum videlicet interent ad praenominatum locum libere ire, indeque redire etiam absque omni impedimento permittere non graventur, Eisdem prasentium vigore offritose requirendus habeo.

Neoplanta 25 juli 1764. Orientalis Ecclesia Greci Ritus, Episcopus Bacsienntis Szegedinsit et Agriensis. Mojsei Putnik“.) Касније ће бити речи и о Дабовићевом одласку у Угарску (1773) и у Београд (1780).

⁵⁸⁶ АМС, Расути списи. („A Spiridione Bulgari per Divina Misericordia Gran Protopopà della Città er Isola di Corfù e sue Adiacenze

Quisqui attestiamo qual.mente: noi a Gloria SS Sign: Iddio et ad onore del suo Santo Spiridione Vescovo Miracoloso e Protettore di questa città et Isola, colle proprie mani abbiamo reciso una particella dalli scarpini appoggiati nelli peidi di detto Santo e la diamo in dono al pred.to Sacramen. Theodosio Pavkovich dal Convento della B.V. denominato Savina sito a Castel Nuovo per sua divozione opure dispensare dalla medesima ad altri fedeli Cristiani. In fede dichè furono fatte le p.uti conrotorate colla propeia sottoscrizione; e solito sigillo ingliefed.

Data della Nostra Sacra Bened.ni: Protopopio: li 27 Aprile 1760 SV

Spiridione Gran Protopopio di Corfù e Inspatronatario

Georgio Polomarch Coadeto nella Com.ni Protop.to“.)

⁵⁸⁷ АН РУМА, Л. Т. No. 5, бр. 22, 10 (2), 11; Л. Т. No. 5, бр. 22, 53 (3), 54; Л. Т. No. 5, бр. 25, 46 (2), 47; Л. Т. No. 5, бр. 26, 180 (1), 181; Л. Т. бр. 109, 40 (1), 41; Л. Т. No. 5, бр. 30, 37 (1), 38;

⁵⁸⁸ АН РУМА, f. 218, 161 (3), 162; Л. Т. бр. 75, 32 (2), 33, 34; Л. Т. бр. 75, 34; Л. Т. No. 5, бр. 25, 49 (2); Л. Т. No. 5, бр. 12, 219 (1), 220.

⁵⁸⁹ АН РУМА, f. 258/5, 29 (3), 30; Л. Т. бр. 103, 45 (1), 46, 47; f. 195, 24 (1); f. 208, 10 (1); f. 209, 286 (8), 291; Л. Т. бр. 71, 32 (3), 33, 34, 35; f. 290/3, 51 (1); f. 227, 110 (1); f. 262, 271 (1); Л. Т. бр. 111, 55 (1), 56; Л. Т. бр. 80, 71 (1); Л. Т. No. 5, бр. 15, 211 (1); f. 272/4, 43 (1); f. 272/1, 11 (1); f. 284, 93 (11)-101; f. 290/2, 7 (2), 8; f. 290/3, 324 (2); f. 300, 267 (2), 268; f. 238, 183, 189 (7); f. 306, 161 (1); f. 315, 19 (1), 20 (2), 21 (1); f. 315, 22 (2), 23; Л. Т. бр. 121, 23 (1), 24.

је забележена.⁵⁹⁰ Највећи дужници манастира били су: Митар, Петар и Марко Комненовић из Топле (500 цекина);⁵⁹¹ капетан Матија Мирковић (235 цекина);⁵⁹² Илија Јовов Цвјетовић из Савине (150 цекина);⁵⁹³ Данило Бритвица из Пода (120 цекина);⁵⁹⁴ Марко Каспурић (116 цекина)⁵⁹⁵ ...

Из предочене грађе можемо закључити да је већ од половине XVIII века, економија манастира била систематски усмерена ка једном циљу – подизању Велике савинске цркве. Иако је манастир (видели смо) имао доста развијено привређивање и приличне земљишне поседе, у овом оскудном и тесном крају приходи са земље нису доносили знатнијег вишка. Осетно је мање и приложника који су завештавали своју земљишну имовину манастиру, јер земљиште добијано по досељавању, почетком XVIII века, сада је у великој мери било уситњено увећавањем броја чланова породица и наследничким дељењем. Многи становници који су раније могли да живе од своје земље сада постају осиромашени кметови на туђим.⁵⁹⁶ Видели смо да је током друге половине XVIII века дошло до експанзије поморске трговне у Боки, када се и оформио имућнији трговачко-поморски слој друштва. Међутим, главнина њиховог капитала није се налазила у Боки, већ у Млечима, Трсту, Коринту, Теби, Драчу и Валони, где су успостављали своје трговачке куће које су бринуле о купопродаји разне робе.⁵⁹⁷ Стога су и савинци, поред осталог, све више прибегавали улагању новца код ових богатијих трговаца и помораца, „на ризик“ или под интерес. Незвесност таквог пословања била је очита, што се показало кроз многе парничне поступке које су савинци водили против дужника. Једно писмо које је капетан и трговац Марко Мирковић упутио из Млетака манастирском братству, 2. марта 1759, управо потврђује речено.⁵⁹⁸ Из њега сазнајемо да су калуђери њему и трговцу Симу Ђуковићу дали новац за трговину са Левантом, ишчекујући да уложени новац и

⁵⁹⁰ Новац је углавном био у цекинима сребрним и златним, у млетачким лирама (често је употребљаван назив либре уместо лире, што прави додатну забуну, јер је либра мера за тежину), нешто и у талирима. У нашем тексту је све прерачунато у цекине (1 цекин – 48 лира, 1 талир – 24 лире).

⁵⁹¹ АН РУМА, f. 272/1, 11 (1).

⁵⁹² АН РУМА, f. 208, 10 (1); L. Т. бр. 71, 32 (3), 33, 34, 35; f. 238, 183, 189 (7).

⁵⁹³ АН РУМА, f. 290/2, 7 (2), 8.

⁵⁹⁴ АН РУМА, f. L. Т. бр. 111, 55 (1), 56.

⁵⁹⁵ АН РУМА, f. 315, 19 (1), 20 (2), 21 (1).

⁵⁹⁶ Г. Станојевић, *Далматинске крајине...*, 111.

⁵⁹⁷ N. Luković, Нав. дело, 89-90.

⁵⁹⁸ АМС, Расути списи.

добит остваре по повратку њиховог брода са истока. Такође, сазнајемо да су новац позајмили и Марковом брату, капетану Матији Мирковићу, који би требало, како Марко тврди, „... убрзо да вама платит, а да је мене слушао не би и ни узимао у вас ни другому давао да му пропану. Утолико стоите у миру одиста бићете плаћени прие неголи сами мислите.“ Савинци, међутим, нису повратили уложени новац од Матије Мирковића ни до 1763, када је дао хипотеку на своју бутигу у вароши, на име невраћених дугова манастиру. Било је случајева када су савинци морали до повраћаја новца од дужника да долазе и принудном наплатом, по наређењу провидура.⁵⁹⁹

Ипак, и поред очитих тешкоћа и неповољности које су их непрестано притискале, колико финансијске, толико и друштвено-политичке и верске, савинци су се чврсто, дисциплиновано и истрајно борили, готово две трећине XVIII века, да прикупе потребна средства и створе неопходне предуслове за изградњу Велике цркве. И изборили су се.

Велика црква у контексту друштвено-историјских прилика

Изградња нове цркве у манастиру Савина тесно је повезана са згуснутим и бурним друштвено-политичким догађајима тог времена. Руско-турски рат (1768–1774), иако се није непосредно прелио на подручје Херцег-Новог, захватио је неке делове Боке и био потенцијална претња за *Serenissimi*. Ратна збивања су се увек рефлектовала на овдашње прилике, нарочито када је учесник била Русија. Део Бокеља био је и директно ангажован у поменутом рату, мада је Република била званично неутрална.⁶⁰⁰ Према млетачким изворима, у Боки је током 1768. било побуњеника углавном из три заједнице: Маине, Побори и Брајићи (њих,

⁵⁹⁹ АН РУМА, f. 315, 19 (1), 20 (2), 21 (1).

⁶⁰⁰ Томе су допринели руски емисари упућивани, поред осталог, у Трст, Далмацију, Боку и Црну Гору, да би, потпомогнути од неких из редова православног свештенства, пробудили народну наду у ослобођење (С. Гавриловић, „Вести о Руско-турском рату 1768–1774. и његови одједи међу православнима на Балкану и у Хабзбуршкој монархији“, у: *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, Београд 1986, од 143–168, 143). Ти руски повереници придобијали су Бокеље нарочито за своју ратну морнарицу, рачунајући на њихове поморско-борилачке способности (Š. Peričić, *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, Zagreb 1980, 193). Један од њих, Ришњанин Петар Ђајо Бјеладиновић, припадник флоте генерала Орлова, имао је посебан задатак да прикупи што већи број Бокеља за придруживање руским поморским снагама [С. Мијушковић, „Учешће Бокеља у руској флоти на Медитерану за време великог Руско-турског рата (1769–1774)“, у: *ГПМК Х, Котор* 1962, од 145–159, 145–146].

укупно, 41). Новљани нису били директно умешани у ратне сукобе, али је млетачка власт била веома подозрива и забринута, сматрајући да је становништво Херцег-Новог „склоно прекомерном фанатизму“.⁶⁰¹ Један наоружани млетачки брод стално је као контрола крстарио дуж спољне обале Боке.⁶⁰² Власти су будно мотриле на све путнике, нарочито калуђере, сматрајући да одржавају контакте са странцима који долазе у Црну Гору.⁶⁰³ Свештеници и монаси подвргавани су строгом претресу при доласку из страних земаља, нарочито из Турске и Дубровачке републике.⁶⁰⁴ Мотрено је и на калуђере манастира Савина. Њихово кретање, по налогу тадашњег провидура Алвизеа Кверинија, строго је проверавано.⁶⁰⁵

Власти су предузимале и друге безбедносне предострожности у вези са одбраном самог града Херцег-Новог. За време Доменика Кондулмера, екстра провидура Котора, из Далмације је у Боку послато око 130 војника.⁶⁰⁶ У јеку рата, током 1770. године, Кондулмер је провидуру Херцег-Новог одредио 24 војника као појачање посаде у граду, на предлог сопраинтендента Буровића.⁶⁰⁷ Доставио му је и упутства о одбрани пјаци и тврђаве Шпањола, у случају напада.⁶⁰⁸

Како то обично бива, рат није био једина невоља. Зна се да је 1771. била сушна и крајње неродна, што се одразило на низ наредних година.⁶⁰⁹ Заправо, од 1772. до 1783. глад скоро непрекидно хара Далмацијом.⁶¹⁰ У оваквој немаштини и оскудевању у основним животним намирницама, млетачка власт доноси одлуку, 19. јуна 1772, о забрани пировања на светковинама у Боки Которској, често завршаваним нередима. Она овом приликом није забранила црквени обред и обичајне ритуале, као ни обележавање свечара у оквиру ужег круга породице и

⁶⁰¹ АСАНУ, *Заоставиштина Јована Томића*, 8711-XXI /b-48. („I Territoriali di Castel Novo erano troppo sensibili al fanatismo del Rito, ben istruiti nella professione nautica e facili per cause differenti a lasciarsi sedurre senza riflesso dalla propria passione.“)

⁶⁰² С. Мијушковић, *Нав. дело*, 157.

⁶⁰³ АСАНУ, *Заоставиштина Јована Томића*, 8711-XIII/k-47b; XIII/j-50, 51, 52.

⁶⁰⁴ АН РУМА, f. 231, 90 (1).

⁶⁰⁵ АСАНУ, *Заоставиштина Јована Томића*, 8711-XIII/v-5.

⁶⁰⁶ М. Јачов, *Венеција и Срби...*, 106.

⁶⁰⁷ АН РУМА, f. 242/4, 45 (1).

⁶⁰⁸ АН РУМА, f. 242/4, 71 (1).

⁶⁰⁹ М. Јачов, *Венеција и Срби...*, 107.

⁶¹⁰ Г. Станојевић, *Далматинске крајине...*, 99.

пријатеља, већ уобичајена народна претеривања у пићу и храни „будући да у едан дан изједу чоеку, чин би он и сви његови кућни презимили се“.⁶¹¹

Већ помињано социјално-економско раслојавање сада још драстичније долази до изражаја. Свирепост народних сердара, дојучерашњих примерних вођа, постајала је неподношљивија од нехаја млетачке владе. Грубо шиканирани, присиљавани да без накнаде обрађују сердарску земљу, копају винограде, косе ливаде, граде виле сердарима, сељани су једини излаз налазили у бекству. У здушној сарадњи са властима, сердари су вршили притисак и на цркву.⁶¹² Ако се овоме дода и упорно нерешавање питања верске слободе, вишедеценијско млетачко оспоравање епископске надлежности православнима далматинско-бокељске регије, као и непрекидна пресија унијаћења, „чаша чемера“ била је препуна. Излаз је тражен у исељавању.

Први талас спонтаног исељавања, првенствено због глади, кренуо је 1773. и 1774. Сељаци углавном нису имали више од пола до једног кампа земље, што је било недовољно, а богати закуподавци узимали су им за најам уместо десетине петину.⁶¹³ Будно мотрећи на све ово, бечки двор је користио постојеће тешке околности у Републици, често шаљући разне агенте да прикупљају информације са терена, али и да потпирују народно незадовољство. Они су уједно подстицали очајни народ на пресељење у Хабзбуршку монархију, дајући му нереална обећања.⁶¹⁴ Стога, после спонтаног исељавања током 1773. и 1774, дошло је и до организованог, током 1775, под покровитељством бечког двора.⁶¹⁵ Ипак, аустријска пропаганда за исељавање не би могла да буде плодна да се и православно свештенство није свесрдно укључило у њу. Како је већ предочено, свештенство је једино делило праву судбину са народом, не одвојивши се као

⁶¹¹ В. Ћоровић, „Забрана пировања о крсном имену и другим светковинама у Боци Которској из 1772. године“, у: *ГЗМБХ XXIII*, Сарајево 1911, од 351–354.

⁶¹² На пример, у част устоличења новог папе (1775) присиљавали су своје калуђере, ударајући у најбољније место за далматинске Србе, да звоне у православним храмовима три дана по три пута дневно. Пошто калуђери нису пристајали, били су саслушавани и кажњавани од провидура (В. Вујиновић, „Биљешке и подаци за историју цркве и књижевност“, у: *ШПЕБДС за годину 1884*, Задар 1884, од 42–44, 42).

⁶¹³ Г. Станојевић, „Нешто о Србима у Далмацији...“, 109.

⁶¹⁴ М. Јачов, *Венеција и Срби...*, 109.

⁶¹⁵ Г. Станојевић, „Нешто о Србима у Далмацији...“, 109. Исељавањем ових незадовољних поданика Републике, Аустрија је макар делимично решавала питање насељавања својих пустих предела новоосвојене Галиције, темишварског Баната и Срема. Тако је и слабила бедем Републике према турској империји, постепено крчећи себи пут да се домогне одавно жељених делова Далмације (М. Јачов, *Нав. дело*, 109).

сердарски слој. Стога је имало и знатан утицај на усмеравање народа. Знамо да се и сам архимандрит савински, Нектарије Љубибратић, укључио у акцију исељавања и 1768. превео неколико породица у Русију. Смрт га је спречила у таквом даљем деловању.

Република коначно почиње да схвата да мора нешто да предузме у вези са озбиљним одливом својих поданика. Видевши да се свештенство веома ангажовало на томе и знајући да је један од основних узрока исељавања нерешено верско питање (католичке породице које су социјално-економски биле у истом положају углавном се нису исељавале), власт први пут заузима одлучнији став у бар делимичном решавању тог проблема. О томе сведоче и извештаји генералних провидура са лица места.⁶¹⁶ Млетачка влада најзад одлучује, 9. октобра 1776, да национална школа грчке Цркве светог Ђорђа у Венецији треба уобичајеним поступком да изабере православног епископа. Уз услов да је млетачки поданик по рођењу, носио би звање филаделфијског архиепископа и био на челу духовне управе грчке цркве и осталих аутокефалних цркава у држави.⁶¹⁷ На ту функцију устоличен је 1780. Софроније Кутували, а 1783. Никанор Богуновић, игуман манастира Крка, званично је именован за генерал-викара у Далмацији.⁶¹⁸ Венеција, немоћна да се ухвати у коштац са економским проблемима, сматрала је да ће овим задовољити бар захтеве далматинских Срба

⁶¹⁶ Тако провидур Граденико, у свом извештају од јуна 1775, говори у прилог томе да је млетачка власт имала свест о нерешеном верском питању православних и недостатку епископске главе. Граденико не жели да сагледа суштину проблема, тврдећи да је исељавање производ кухиње православних свештеника који долазе из иностраних земаља и без контроле заводе и побуњују неуки народ. („Самовољни црковњаци, иностранци без достојанственика и поглавице, заузеше се из петних жила да толике породице из ових крајева преселе, самовољно чинећи што им је драго...“) Али, он ипак говори о неопходности постављања православног епископа (Г. Петрановић, Задар 1868, 135).

⁶¹⁷ АМС, Расути списи. („Che a tenore del sempre praticatosi ed innerentemente alle massime espresse in molteplici antichi e recenti decreti, e particolarmente nell'ultimo 9. Xbre 1776. debba la Scuola de' Nazionali d'essa chiesa con i consueti metodi divenire all'elezione d'un Vescovo greco il quale pressieda al Spiritual Governo della Chiesa e nazione greca, e chiese aceffale dello stato col tranquillo e permanente esercizio de' propri ritti, osservanze e consuetudini. E adesso siano ricercati li Capi del Consilio di Dieci a rilasciare con la prudenza loro quelli ordini che riputeranno opportuni perchè dai confratelli della scuola S. Zorzi de Greci di questa dominante sia con le forme e mal praticati in tutto e per tutto ne' tempi adietro fatta elezione d'un Prelato con titolo di Arcivescovo di Filadelfia, il quale sia sudito di Nascita; fornito di dottrina ed ornato di pietà e di efficienti costumi.“)

⁶¹⁸ Г. Петрановић, „Љетопис православне цркве у Далмацији“, у: *СДМ за 1862 годину*, Задар 1862, од 137-164, 145-151.

за епископом и зауставити даља исељавања.⁶¹⁹ Али владини потези нису били решење за Србе Далмације и Боке. Они су заједно, у још неколико наврата до пада Републике, тражили да им се омогући српски епископ (1785⁶²⁰, 1795-6⁶²¹), али без успеха.

Ни савинци нису били задовољни таквим решењем за епископа. Тим пре што је сада Филадельфијска архиепископија постала надлежна да поставља манастирске архимандрите. Поводом тога братство манастира Савина упућује писмо которском екстрапровидуру,⁶²² жалећи се да никад није било да филадельфијски архиепископ поставља управитеље манастира. Увек су бирали архимандрита по својој вољи и уз одобрење епископа црногорског, са седиштем у Стањевићима (под Млецима), који је обилазио њихове цркве у недостатку далматинског епископа.⁶²³ У истој молби савинци „... умилено просе за њихово одабрание свога архимандрита, како се истинавало и еднoкупно међу њима у першони јеромонаха Инокентија Дабовића, а то по чину до сада обичаиноме...” (сл. 21)⁶²⁴

Ипак, уз многе невоље становништва Далмације и Боке, рат је донео и неке повољне промене за православне тог подручја. Русија је Кучук-канарцијским миром (1774) добила право да води рачуна о положају православних у Отоманској империји, а тиме је дубоко и незауостављиво зашла на Балкан.⁶²⁵ То је представљало непријатност и потенцијалну претњу за Републику, која је одувек страховала од руског продора. И исељавање је остављало бојазан код млетачке

⁶¹⁹ Такође, према извештају анонимног повереника бечке владе, Република је веровала да ће тиме привући незадовољно православно становништво из турске Босне под своје окриље, а нарочито оне православне који су за време последњег рата између Русије и Турске (1768-1774) пребегли у Далмацију (G. Novak, „Dalmacija god. 1775/6 gledana očima jednog suvremenika“ у: *Starine JAZU* 49, Zagreb 1959, од 5-79, 21).

⁶²⁰ Г. Петрановић, „Љетопис православне цркве у Далмацији“, у: *СДМ за годину 1870-1*, Задар 1871, од 123-132, 131-132.

⁶²¹ Г. Петрановић, Нав. дело, Задар 1868, 138-139.

⁶²² АМС, Расути списи. Копија овог писма у Архиви манастира није јасно датирана.

⁶²³ АМС, Расути списи. У писму наводе: „Колико је зачудно истијема свештеницима (цетињским) књига њима писата од преосвештенога господина Софронија архиепископа Филадельфије скоиом надвишуе његову власт (црногорског епископа) врху цркве кое називле без владоаца, кое наследуи закон ортодошки герчки источни у млетачкој Арбани, тако исто обиављуиу његово одабрание иеднога архимандрита у њиховоме манастиру.“

⁶²⁴ АМС, Расути списи. Документ није датиран, али, ако знамо да је архимандрит Данило Јоанорајовић преминуо крајем 1789, онда је јасно да је у питању 1780, кад је и постављен филадельфијски архиепископ.

⁶²⁵ Р. Петровић, „Односи између Русије и Црне Горе...“, 103.

владе да ће простори приморског залеђа, ионако слабије насељени, остати без становника преко потребних за тампон зону према Турској, али и према све већим продорима и претензијама Аустрије. *Serenissima* посебно настоји да сузбије оправдано незадовољство православног свештенства, највећег заговорника и организатора исељавања. У таквим околностима била је спремна да направи извесне уступке православнима. Отуд покушај да компромисно реши питање епископа, постављањем српског православног егзарха за Далмацију, изабраног од самих настојатеља далматинских манастира.⁶²⁶ Такође, чешће им је одобравала потраживања и молбе, како би их примирила и задржала под својим окриљем. Оваква политика према православнима, тренутно нешто благонаклонија, ишла је на руку калуђерима манастира Савина. После вишедеценијског чекања, користећи историјски тренутак, успевају да добију дозволу млетачког дужда за градњу нове манастирске цркве.

До Велике цркве

Савинско братство је већ 15. јануара (по православном) 1775, на манастирском збору, одлучило да архимандрт Данило Јоанорајовић и калуђер Никанор Богетић крену у Венецију. Тамо је требало да се обрете принципу молбом за „корист обћевну манастира и за начинити изнова цркву“, како се наводи у писму савинског братства од 26. јануара 1775 (сл. 22). На крају документа, уз печат манастира, потписани су сви калуђери (Данило Јоанорајовић, архимандрит савински; јеромонаси: Инокентије Дабовић, Спиридон Сабличкић, Дионизије Владојевић, Исаије Стојковић, Никанор Богетић, Герасим Илић, Симеон Лучић, Стефан Аврамовић; ђакон: Нектарије Милиновић).⁶²⁷ Дужд Алвизе Моћениго, након повољних извештаја власти и магистрата провинције, одобрава дукалом од 25. јула 1776. да савинци о свом трошку могу „поновити и раширити“ Цркву Пресвете Богородице на Савини, „на мјесту које се налази затворено у њиховом манастиру“.⁶²⁸ Ову одлуку спровео је

⁶²⁶ Н. Милаш, *Сјиси...*, 474-5.

⁶²⁷ Ј. Ђордан, „Старине“, у: *ШПЕБДС за годину 1892*, Задар 1892, од 37-42, 37-38; АМС, Расути списи.

⁶²⁸ Ј. Ђордан, „Старине“, у: *ШПЕБДС за годину 1888*, Задар 1888, од 34-36, 34; АМС, *Фасцикла са повељама*, инв. бр. 137.

которски провидур Вићенцо Дона, потврђујући веродостојност издатог дукала, 17. новембра 1776. године у Котору (сл. 23).⁶²⁹ Манастирско братство је 4. децембра 1776. на својој скупштини усвојило документ-захвалницу Вићенцу Дони, предочену од архимандрита Данила Јоанорајовића. У њој се, између осталог, братство захваљује провидуру на „поспјешењу, творењу и испуњењу препоклонијег писама и заповједих преузвишенога Сената, с којима благодарно допустише и дароваше нама не само да можемо понаправити ову нашу цркву, него пачак да можемо и раширити; и да од сада имамо бити подложни само наредбама и заповједима екстраординарија и насљедника његовијех. Ово је што нас већма и подпуно веже са вашом дужности и вјерности поданическом.“⁶³⁰ Као сведочанство своје велике захвалности и наде да ће и у будуће „вазда бити наш особити обранитељ и преплеменити настојник и јошт и тамо у преведрому његову отечеству“, братство провидуру поклања „један малахни дар, ови сахат, т. ј. оролоћ од терпрзе овога нашега манастира“.⁶³¹ И захвалницу су потписали сви калуђери манастира. Братство манастира обавестило је и цетињског епископа Саву о доспелим одобравајућим дукалина млетачких власти за обнову храма. Он је одговорио архимандриту Данилу Јоанорајовићу 15. марта 1777. из Стањевића, поздрављајући, одобравајући и благосиљајући његову намеру да „обнови и подигне“ Велику савинску цркву.⁶³²

Прикупивши сва неопходна документа од млетачких власти, савинци су коначно могли да започну градњу нове цркве. О томе сведоче два натписа на првом спрату звоника Велике цркве. Натписи се налазе у посебно исклесаним призматичним пољима, са западне и јужне стране звоника, док је поље са северне стране остало без натписа.⁶³³

⁶²⁹ Ј. Ђордан, Нав. дело, 34; АМС, *Фасцикла са повељама*, инв. бр. 137.

⁶³⁰ Ј. Ђордан, Нав. дело, 34-36.

⁶³¹ Исто, 34-36.

⁶³² Д. Медаковић, *Манастир Савина*, 20, сл. 106; АМС, *Фасцикла са повељама*, инв. бр. 138.

⁶³³ Натпис на западној страни звоника из 1777. гласи: „ІІІ+ХС; Ко славу стѣмъ единобѣнымъ животворѣца и неразѣлнмыѣ Троицы, Оца и Сина и стѣго Дѣла начатѣмъ созддовати, церковъ се ко има Успениа Пресѣтыѣ Славыѣмъ Бѣцы, иждивеннемъ монастира Сѣоодѣпеникаго Славникаго поможеннемъ православныхъ христыѣмъ, въ лѣто ѿ сотвореннѣа мира 5316.“

Са јужне стране, нешто дужи натпис односи се на попис манастирског братства у тренутку подизања Велике цркве: „В. настоѣннемъ и трѣдомъ гѣна Данила Іѡаннѡрајѡвичѣ архимандрѣта славникаго и братѣе его іеромонаховъ, Нѣла. Висларѡна. Ннокентѣа. Донѣа. Никанѡра. Герѣама. ѿмеѡна. ѡкона

Доста података о издацима манастирског братства током градње Велике цркве добијамо из *Либро оѿ ѿѿрошковъ* из 1777. године.⁶³⁴ Књига и започиње речима: „Слава Господу Богу у манастиру на Савини, 1777. јануариа 16.“ А установљена је да би се знало „колико идет потрошков за камен ради цркве, и плате мештрима...“ Стога се може закључити да је градња Велике цркве започета највероватније 16. јануара 1777. године, а последња година која се наводи у вези са улагањима у градњу је 1791. Тада се бележи: „Дасмо проту Момулу за посалижати⁶³⁵ и илуштрати⁶³⁶ цркву, и сувише мештру Николи за посалижати олтар.“⁶³⁷ Према поменутом *Трошковнику*, током 1777, али и наредних година, набављане су велике количине камена, гниле, клака, греда, плоча, тигли, олова, гвожђа. Овај грађевински материјал стизао је углавном баркама. Више пута наводи се да је плаћан навао⁶³⁸ разним бродским патрунима, али и главном градитељу цркве, Корчуланцу Николи Форетићу (највише 1782), за превоз камена. Камен је набављан из Доброте, некад из Драча, али највише са Коручуле. Највероватније, тим поводом и савински калуђер Дионисије Владојевић путује већ марта 1777, барком патруна Саве Вукадиновића, на Коручулу.⁶³⁹ Такозвани туф⁶⁴⁰ довожен је по више стотина комада из Боке, у околини Богдашића. Храст је довожен из Бијеле, јер су велике количине дубових греда биле коришћене за темељ цркве. То је установљено приликом санационог истраживачког рада, након земљотреса 1979. године. Тада је утврђено да је северни зид храма фундиран на дрвеној решеткастој структури, зато што је црква подигнута на слабом тлу, мале носивости.⁶⁴¹ Стога је градитељ храма, свестан ове мањкавости, пре почетка зидања камених темеља вештачки ојачао тло на дубини од 5,97 до 6,07 метара. То

Сѣѣфана. кнше ѿменованъ, гднъ архимандритъ, са ѿконми в Хртъ браталъ, зѣ - написанимъ подѣго - ѿ коздвиженю, гѣго храма сего в лѣто ѿ рождества ж в по плоти Бога Слова - лѣоз - ѿдикта, ѿ мѣца іануара +“ (М. Црногорчевић, „Натписи и записи манастира Савине“, у: *ШПЕБДС за јодину 1895*, Дубровник 1895, 34).

⁶³⁴ АМС, *Либро оѿ ѿѿрошковъ* (1777).

⁶³⁵ S. Musić, Нав. дело, 210; *ѿосалижати* – поплочати, покардрмисати.

⁶³⁶ V. Lipovac-Radulović, Нав. дело, 198; *луштраи* – изглачати.

⁶³⁷ АМС, Нав. дело, 71.

⁶³⁸ V. Lipovac-Radulović, Нав. дело, 193; *навао/навла* – бродарина.

⁶³⁹ П. Шеровић, „Неколико података о поморству Херцеговске општине XVIII и XIX в.“, у: *ГПМК II*, Котор 1953, од 49–71, 50.

⁶⁴⁰ *Речник српскога језика*, Нови Сад 2011, 1327; *ѿуф* – кречњак, сига.

⁶⁴¹ Б. Дабовић, „Манастир Савина – нови подаци о градњи“, у: *Бока 15–16*, Херцег-Нови 1984, од 437–448, 438.

је учињено набијањем храстових шипова у тло, преко којих је била израђена мрежаста платформа од дрвених греда, као подлога за зидање темељне стопе, а затим и темељног зида.⁶⁴² Простор између греда попуњаван је каменом, те је тако добијена чврста подлога за зидање темеља храма.

На градилишту Велике цркве радило је обично више од десет тежака дневно, а у неким периодима унајмљивани су и „солдати“. Сваки тежак добијао је око четири либре по дану, али су обично исплаћивани за извешан период и то у принциповим или ћесарским талирима. Поред главног мајстора Форетића, из познате корчуланске градитељске породице,⁶⁴³ са Корчуле су долазили и други мајстори, од којих су остала забележена имена: Андреја, Мићел, Надал и Виде.⁶⁴⁴ У време завршних радова на новом здању цркве, од пролећа 1784, и број мајстора био је већи. Тако сазнајемо да 10. маја 1784. „дођоше маистор Коста и маистор Никола и снима служителя пет“.⁶⁴⁵

Године 1778. савинци су наручили за цркву седам великих прозора од гвожђа и два мала бојена (са питуром), као и велику нову браву. Године 1780. набављено је гвожђе за кампанил, на којем су радила тројица мајстора.⁶⁴⁶ Изгледа да им је већ тада понестајало средстава, па архимандрит Данило Јоанорајовић са братством манастира шаље на пут јеромонаха Инокентија Дабовића, опремљеног манастирском *Окружницом*, обраћајући се свим православним хришћанима „милостини ради, испомажениа цркви Светоуспенској“ (сл. 24).⁶⁴⁷ Како сазнајемо из преписа млетачког документа у Архиви манастира, Дабовић је од которског ванредног провидура Августина Соранце, 10. марта 1780, добио дозволу за тај пут (сл. 25).⁶⁴⁸ У дозволи стоји, између осталог, да јеромонах Инокентије Дабовић, „имајући поћи по путима млетачкием с еднием неговим другом до у Бел граду, за работе и своих преша од истога манастира. Зато допуштавамо нему, сигур паспорат...“⁶⁴⁹ На ову већ евидентну оскудицу у новцу надовезала се и велика глад у Боки, која је харала током 1781. и нарочито 1782,

⁶⁴² Б. Дабовић, Нав. дело, 438.

⁶⁴³ К. Prijatelj, „Barok u Dalmaciji“, у: *Barok u Hrvatskoj*, А. Horvat, R. Matejčić, К. Prijatelj, Zagreb 1982, од 651–918, 695.

⁶⁴⁴ АМС, *Либро ош пошрошковъ* (1777), 124.

⁶⁴⁵ АМС, Нав. дело, 25.

⁶⁴⁶ Исто, 80.

⁶⁴⁷ АМС, *Фасцикла са повељама*.

⁶⁴⁸ АМС, Исто.

⁶⁴⁹ АМС, Исто.

заједно са zarazом.⁶⁵⁰ Становништво многих места у Боки почело је да се исељава на труску територију.⁶⁵¹ Ипак, савинци, вероватно прикупивши Дабовићевим путовањем извесна средства из других крајева, успевају да без дужих прекида наставе градњу Велике цркве.

Здање цркве било је у завршној фази градње током 1784. То потврђује податак из *Либро оѿ земаља*, где је записано 12. јула 1784: „Данас водрузисја⁶⁵² крст на врху трула цркве нове.“⁶⁵³ Дан након тога плаћено је 94 либара мештру Паулу „што кова, и направлја керсте, арпиже и остала гвоздија“.⁶⁵⁴ Октобра исте године плаћено је намештање звона на кампанилу.⁶⁵⁵ Вероватно је у питању звоно изливено у Венецији двадесет година пре почетка зидања Велике цркве, 1757, када су савинци били онемогућени да подигну нови звоник.⁶⁵⁶ Недуго затим, 18. новембра 1784, савинци су исплатили главном градитељу Николи Форетићу сав дуг за посао урађен на цркви: „Данас учинисмо конат с протом Николом, от свега првога што му ние додато, и от последнега штое служило за труло и у кампанел од волта испод звона, и платисмо му све цекина 744.“⁶⁵⁷

Дакле, крајем 1784. главни грађевински радови на новој цркви били су окончани, купола и крст на њој постављени, а главни мајстор исплаћен. Наредних година дорађивани су мањи захвати на здању и унутрашњи грађевински радови. Тако су 1785. набављене две ограде за кампанил, стакла за осам прозора на тамбуру куполе,⁶⁵⁸ израђују се скалине⁶⁵⁹ за цркву и пред црквом, набавља се камена крстионица и неколико плоча за гробове уз цркву.⁶⁶⁰ Године 1786. дато је за велики и два мала прозора на кампанилу, као и за

⁶⁵⁰ АН РУМА, ф. 271/2, 29 (1).

⁶⁵¹ Ђ. Д. Миловић, „Глад у Боки и сусједним крајевима 1782. и њене политичке посљедице“, у: *ИЗ*, бр. 1-2, Цетиње 1956, од 133-142, 133-134.

⁶⁵² С. Петковић, *Речник црквенословенскога језика*, Сремски Карловци 1935, 33; *водрузиши* – подигнути, начинити.

⁶⁵³ АМС, *Либро оѿ земаља монастирских*.

⁶⁵⁴ АМС, *Либро оѿ пошрошкови* (1777), 54.

⁶⁵⁵ Исто, 57.

⁶⁵⁶ АМС, *Либро оѿ пошрошкови монастирских* (1755).

⁶⁵⁷ АМС, *Либро оѿ пошрошкови* (1777), 103. Након завршетка градње савинске цркве, о Форетићевој даљој делатности у Боки нема много података. Зна се поуздано да је двадесетак година касније, 13. октобра 1805, заједно са сином Салватором потписао уговор о допремању и обради корчуланског камена за градњу звоника Цркве светог Еустахија у Доброти (А. Томић, „Црква sv. Eustahije u Dobroti“, у: *ГПМК XXVII-XXVIII*, Котор 1979–1980, од 89–101, 99).

⁶⁵⁸ Исто, 88.

⁶⁵⁹ S. Musić, Нав. дело, 223; *скалин* – степенник.

⁶⁶⁰ АМС, *Либро оѿ пошрошкови* (1777), 100.

црквени налоњ.⁶⁶¹ Наредне године, 1787, плаћено је за гвожђе и даске за троја црквена врата, набављен је амвон („плоча од мермера на сред цркве“) (сл. 26).⁶⁶² Септембра месеца исте године „дође мештар Пашквали, здвоицом из Дубровника да начинја врата, и баладур⁶⁶³ и сним се и погодисмо на дан по либара 23“. ⁶⁶⁴Током 1788. набављено је доста дасака за унутрашње радове, а на Леванту плоче од мермера за тараце црквене.⁶⁶⁵ Како је већ поменуто, 1791. постављен је и олтар, чиме су и унутрашњи грађевински радови, финији, окончани.

⁶⁶¹ АМС, Исто, 88.

⁶⁶² АМС, Исто, 88.

⁶⁶³ S. Mušić, Нав. дело, 130; *баладур* - галерија у цркви.

⁶⁶⁴ АМС, *Либро оџи пошрошковъ* (1777), 105.

⁶⁶⁵ АМС, Исто, 90.

V Архитектонски облици Велике цркве манастира Савина

Велика црква манастира Савина представља особени архитектонски амалгам, условљен низом контекстуалних фактора. Везе са српским православним центрима северно од Саве и Дунава, те још увек преовлађујућим барокним токовима, као и утицаји локалне традиције, историзма и особености текућег верско-културног модела, дали су иновативне, идејно ангазоване синтезе у концепту и архитектонској структури нове савинске цркве.

Реминисцентни одјеци источнојадранског барока

Нова Црква Успења Пресвете Богородице на Савини, подигнута у епохи још непосусталог барока на источнојадранској обали, оставља утисак склада и једноставности. Познато је да се у Боки развио специфичан вид барока, *sui generis*, миран и ненаметљив, пун наслеђа из ранијих епоха.⁶⁶⁶ Разлоге за такво прихватање барока, посебно у архитектури, неки аутори с правом виде у великом броју романичких споменика на овом подручју. Они су задуго наметнули једноставност и хармоничност као основна начела обликовања, те с тим у вези и чврсту везаност за традицију.⁶⁶⁷ И сами наручиоци често су тражили да грађевине буду изведене према неком ранијем узору.⁶⁶⁸ Требало би имати у виду и да Венеција није дозволила језуитима да уђу у Боку, чиме је онемогућила и продирање њиховог екстатичног барока, какав је остварен у Дубровнику.⁶⁶⁹ Један од узрока мањка полета и стилских новина у градитељству свакако су и тешке економске прилике, те опште осиромашење настало у исцрпљујућим ратовима против Турске током XVII и у првим деценијама XVIII века. Такве околности налагале су да се све оскуднија финансијска средства и радна снага уложе у

⁶⁶⁶ Ј. Лазаревић, „Барокне палате у Котору“, у: ГПМК XXXVII-XXXVIII, Котор 1989-1990, од 27-37, 28.

⁶⁶⁷ М. Milošević, „I carrateri stilistici del barocco nelle Bocche di Cattaro“ у: *Barocco in Italia e nei paesi slavi del sud*. Atti del Convegno di studi promosso e organizzato dalla Fondazione Giorgio Cini e dell'Accademia serba delle Scienze e delle Arti (Venezia, 17-20 novembre 1980) a cura di Vittore Branca e Santa Graciotti, Firenze 1983, од 141-161, 147.

⁶⁶⁸ К. Prijatelj, „Barok u Dalmaciji“, 662.

⁶⁶⁹ М. Milošević, Нав. дело, 147.

изградњу неопходних одбрамбених објеката.⁶⁷⁰ Исти услови доводе и до прекида уметничких контаката са великим италијанским центрима, живих током ранијих векова.⁶⁷¹ Познате дубровачке и корчуланске клесарске радионице, без нових подстицаја, постају све конзервативније, те се уметност ранијих епоха шаблонишује, дегенерише и своди на вештину клесања.⁶⁷² Тежња ка барокном изразу уочава се на споредним елементима и декорацији, са тенденцијом ка гомилању орнамената у духу *horror vacui*. Стил је плошан, мек, са појачаним уситњавањем композиције, остварен готово млохавим начином клесања, без изворне барокне динамике и снаге.⁶⁷³ Бокељски барокни конзервативизам налази снажно и специфично упорште у ренесанси, поред неоспорних ретардација из романике.⁶⁷⁴ Најуочљивији је у секундарној пластици – оквирима врата, прозора, конзолама, венцима, балустрадама, балконима, картушама, грбовима, плошној орнаментици.⁶⁷⁵

Ипак, одавно је запажено да се у уметности источнојадранске обале развила специфична слобода у обликовању, управо због неспутаности непосредним ауторитетима великих мајстора и славних споменика. Она је плод једне инвентивне синтезе страних утицаја из разних крајева, мотива и облика из различитог времена, са аутохтоним специфичностима локалне средине, њених прилика и осећаја.⁶⁷⁶ Домаће радионице и клесари, иако по својим стилским тенденцијама у извесном смислу конзервативни, никад нису изгубили смисао за рад у камену, за пропорцију и савршену усклађеност архитектуре са амбијентом.⁶⁷⁷

⁶⁷⁰ К. Prijatelj, Нав. дело, 662.

⁶⁷¹ Исто, 662.

⁶⁷² Ј. Лазаревић, Нав. дело, 34.

⁶⁷³ К. Prijatelj, Нав. дело, 662.

⁶⁷⁴ Ј. Лазаревић, Нав. дело, 29.

⁶⁷⁵ Исто, 33.

⁶⁷⁶ Љ. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb 1952, 12.

⁶⁷⁷ К. Prijatelj, *Umjetnost XVII. i XVIII. stoljeća u Dalmaciji*, Zagreb 1956, 14.

*Регионализам и традиција у архитектонској концепцији основе Велике цркве
манастира Савина*

Нова савинска црква је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на источном делу, куполом на пандантифима и четвороспратним звоником, аксијално постављеним уз западно прочеље цркве (сл. 27, 28). У олтарском простору јављају се мале нише проскомидије и ђаконикона, али усечене у зидну масу и надвишене балдахином на стубићима.⁶⁷⁸ Црквени брод је издељен двостепеним пиластрима на три неједнака травеја.⁶⁷⁹ Травеји се постепено смањују од запада ка истоку. Западни травеј је највећи, што није редак случај у сакралној архитектури Приморја. Неједнака димензиона структура травејних простора одговарала је потребама верника, те је налазимо још од средњовековних приморских цркава с краја XII и почетка XIII века.⁶⁸⁰ Западни травеј савинске цркве има крстасти свод са ребрима, над средишњим травејем налази се купола на пандантифима, док је на источном травеју полуобличасти свод (сл. 29).⁶⁸¹

Порекло оваквог типа једнобродне грађевине са куполом налазимо још од прероманичког времена на простору јужног дела источнојадранске обале. Највећи број проучавалаца слаже се да у оваквом архитектонском облику треба видети преплет локалне далматинске архитектуре раносредњовековних форми, развијаних око појединих градова на Јадрану, и византијских грађевина куполног типа средњевизантијске епохе, који су на својствен локални начин укомпоновани у такозвани *агриовизантизам*.⁶⁸² Постоје и сагледавања која се опирају предоченим фактима о утицају византијског градитељства у поменутом типу

⁶⁷⁸ Д. Медаковић, *Манастир Савина...*, 45.

⁶⁷⁹ Тротравејна подела унутрашњости, по досадашњим сазнањима, своје најраније средњовековне источнојадранске појавне облике има на простору полуострва Пељешац (I. Fisković, „Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu“, у: *Starohrvatska prosvjeta* 15, Split 1985, од 133–163, 149).

⁶⁸⁰ М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиној доба II – Цркве у Полимљу и на Приморју*, Београд 1989, 183.

⁶⁸¹ Димензије цркве су: дужина 23,5m, ширина 8,5m, висина око 10,5m (према Д. Медаковић, *Манастир Савина...*, 45).

⁶⁸² Т. Marasović, „Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranoga srednjeg vijeka“, у: *Veritičev zbornik*, Dubrovnik 1960, од 33-48, 42-43; В. Ј. Ђурић, „Которске цркве око 1200. године и њихово порекло“, у: *ЗЛУМС* 25, Нови Сад 1989, од 1-20, 5; I. Fisković, Нав. дело, 136.

сакралних споменика, у корист искључиве „снаге регионалног независног развоја далматинског раног градитељства“.⁶⁸³

Највећи број ових прероманичких једнобродних куполних цркава је на подручју Дубровника и Елафитских острва (око двадесетак споменика). То говори у прилог тези да је управо одавде започело ширење овог градитељског решења даље на јужни део источнојадранске обале.⁶⁸⁴ То потврђује и дубровачка Црква светог Петра Старог, највероватније са самог почетка XI века, у коју је пренето седиште Дубровачке епископије. Градитељске одлике те цркве утицале су на настанак једнобродних куполних цркава у граду и околини.⁶⁸⁵ Нешто касније, цркве оваквог решења налазимо у которској скупини средњовековних грађевина (Свети Лука, Света Марија Колеђата, Свети Мартин/Ана), које продужавају византијску традицију једнокуполних једнобродних цркава у јужном делу источног Јадрана.⁶⁸⁶ Овакве градитељске карактеристике могу да буду потврда византијског утицаја на источној обали Јадрана и после црквеног раскола 1054. године.⁶⁸⁷ Непрекидање таквог архитектонског решавања указује да је оно постало и важно обележје у овом региону.⁶⁸⁸ Једнобродна црква са куполом, као градитељска замисао, била је у основи и оног дела српске архитектуре XIII века названог рашком школом,⁶⁸⁹ истрајно обнављаног у српским градитељским подухватима током XVIII века.

Анализирајући поменућу скупину которских једнобродних цркава са куполом, уочавамо да тлоцртну структуру готово идентичну савинској цркви има Црква свете Марије Колеђате у Котору (почетак XIII века).⁶⁹⁰ И обрада осмостраног

⁶⁸³ М. Tomasović, „Romanička arhitektura na južnom dijelu istočnog Jadrana i problem isticanja utjecaja apulijskoga graditeljstva“, у: *Starohrvatska prosvjeta* 33, Split 2006, од 127–163, 133–136; М. Prelog, *Romanika*, Beograd–Zagreb–Mostar 1984, 28.

⁶⁸⁴ И. Стевовић, „Једнобродне куполне цркве у Дубровнику у време византијске власти“, у: *Зограф* 21, Београд 1990, од 18–30, 29.

⁶⁸⁵ Т. Marasović, „Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije“, у: *Starohrvatska prosvjeta* 14, Split 1984, од 135–158, 155. [И. Фисковић у наведеном делу (стр. 150) сматра, пак, да узор за овај тип сакралних грађевина не треба тражити у Дубровнику, већ у ранохришћанској меморији на острву Мајсану]; И. Стевовић, Нав. дело, 26.

⁶⁸⁶ В. Ј. Ђурић, Нав. дело, 6.

⁶⁸⁷ И. Стевовић, Нав. дело, 29.

⁶⁸⁸ Т. Marasović, „Regionalni južnodalmatinski kupolni tip...“, 47.

⁶⁸⁹ В. Кораћ, „Прилог познавању једнобродних цркава са куполом на дубровачком подручју“, у: *Зборник радова Византолошког института* 44, Београд 2007, од 129–144, 130.

⁶⁹⁰ Света Марија Колеђата има тротравејну поделу простора. Западни травеј је већи и засведен крстастим сводом са ребрима, над средишњим је купола, док је источни травеј полуоблично засведен. На истоку је полукружна апсида.

тела куполе на которској цркви, рашчлањеног слепим луковима, подсећа на савинско куполно решење. Кубично постоље куполе которске Цркве светог Луке, на боковима сужено за једну степеницу, уз пођанску Цркву светог Сергија и Вакха,⁶⁹¹ блиско је савинском у реминисцирању рашке школе.⁶⁹² Ове чињенице чине реалном могућност да је градитељ савинске цркве Никола Форетић управо у оближњем Котору могао наћи непосредна техничка решења за реализацију идејних захтева савинаца да се обликује црква већ дуго несвојствена далматинско-бокељском приморју.

Нова црква манастира Савина, дакле, структурално се наслањала на још присутну византијску традицију јужноприморског градитељства, уједно одржавајући додир и са српском баштином рашке школе. Готово истоветан приступ, такође у неповољним околностима под туђинском влашћу, задржали су манастири и цркве Карловачке митрополије у XVIII веку. Постојано су очували традиционални тип формирања простора у духу рашке и моравске школе, те везу и континуитет са националним средњим веком.⁶⁹³ Карловачка митрополија, стожер православних Срба у XVIII веку, стога постаје расадник како очуваних узора из српске баштине, тако, као што ћемо видети, и нових барокних решења у XVIII веку.

Звоник Велике цркве – порекло и узор

Нова савинска црква има високи четвороспратни звоник аксијално постављен уз западно прочеље цркве (сл. 30). Звоник у приземној зони има лучни отвор, кроз који се мора проћи до главног западног портала цркве. Овакву концепцију постављања звоника налазимо у Далмацији само у прероманичком и романичком градитељству. У европским релацијама, Далмација показује веома рану појаву звоника,⁶⁹⁴ који су првобитно вероватно имали фортификациону

⁶⁹¹ Ђ. Стратимировић, „Цркве у Драчевици“, у: *Споменик XXVIII – О прошлости и неимарству Боке Которске*, Београд 1895, од 26-40, 29.

⁶⁹² У то време Црква светог Мартина/Ане није више имала куполу, јер је она страдала у земљотресима током XVI века.

⁶⁹³ М. Јовановић, *Српско црквено грађитељство и сликарство новијеј доба*, Београд 2007, 20.

⁶⁹⁴ Т. Marasović, „Zvonici u graditeljstvu ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji“, у: *Adrias 1*, Split 1987, од 197-206, 197.

улогу.⁶⁹⁵ Један од најзначајнијих и најстаријих сачуваних примера оваквог прероманичког звоника (IX век) налази се уз Цркву Светог Спаса на врелу реке Цетине.⁶⁹⁶

У романици постепено долази до иновација, па се звоници све чешће премештају на бок црквеног корпуса или су потпуно одвојени од цркве.⁶⁹⁷ Ипак, скромније једнобродне цркве изван градова настављају традицију прероманичких звоника, у оси западног pročеља. Сачувани примери потичу углавном из северне Далмације и Истре.⁶⁹⁸ Свим црквама је заједничко да главни улаз у храм води кроз приземље четвртастог звоника, ужег од брода цркве.⁶⁹⁹

Ови малобројни примери, полу или сасвим разрушени, упућују нас да је тип звоника сраслог уз брод цркве на средишту западног pročеља постојао на подручју Далмације још од прероманике. Ипак, јасно уочавамо да се такав архитектонски концепт губи после романике. У Далмацији се његово присуство у каснијим епохама више не може идентификовати, те није ни могао да буде узор за савинску Велику цркву. Стога се неминовно намеће питање одакле је и зашто преузет концепт постављања пролазног аксијалног звоника на западном pročељу Велике цркве, када није својствен подручју на којем је савински манастир?

Пошто у Далмацији и Боки није било правог ослонца у православној црквеној организацији током целог XVIII века, манастир Савина, као најважнији православни духовни и организациони центар Боке и шире, могао се окренути –

⁶⁹⁵ Т. Marasović, „Tipologija predromaničkih i romaničkih zvonika u Dalmaciji“, у: *Rapski zbornik*, Zagreb 1987, од 289-297, 292. Порекло оваквог градитељског решења звоника неки аутори доводе у везу са каролиншким утицајем, иако звоник постављен у оси pročеља није доследна каролиншка иновација. Облик *Westwerk-a* на подручју источнојадранске обале у касном средњовековљу има атрофиране или редуковане облике, преузете у време атрофирања таквих облика и на Западу (М. Jurković, „Sv. Spas na vrelu Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromanici“ у: *Starohrvatska prosvjeta* III/22, Split 1995, од 55-80, 57-58). Стога се на далматинској обали аксијални звоник јавља као варијанта *Westwerk-a* са једним торњем (Т. Marasović, „Zvonici u graditeljstvu...“, 205).

⁶⁹⁶ Т. Marasović, Нав. дело, 199.

⁶⁹⁷ Т. Marasović, „Tipologija ...“, 199.

⁶⁹⁸ I. Petricioli, „Romaničke jednobrodne crkve sa zvoncima na pročelju u našim primorskim krajevima“, у: *Histria Archaeologica* 20/21, Pula 1989-1990, од 179-190, 180. Такве су: Свети Вид на Крку, Црква светог Петра и Мојсија у Солину, Црква светог Илије у Балама, са масивним четвртастим звоником и лучним пролазом у приземном делу, Црква свете Луције у Јурандвору код Башке, такође са пролазном аркадом у приземљу, Црква светог Вида код Добриња, Црква светог Ивана у Бањевцима код Бенковца, Црква светог Петра у Морполачи код Бенковца... Јединствен пример овог типа грађевине налазимо у недалекој Ломбардији, у романичкој цркви S. Maria del Tiglio у Граведони на Кому (S. Chierici, *La Lombardia – Italia Romanica* 1, Milano 1978, 218).

⁶⁹⁹ I. Petricioli, Нав. дело, 185.

нарочито после и формалног укидања Пећке патријаршије 1766. године – једино главном српском православном језгру: Карловачкој митрополији. Савинци за своју нову цркву свесно траже архитектонска решења која ће концепцијски понављати остварења српских цркава северно од Саве и Дунава и тамо владајуће уметничке токове, са којима су, како смо предочили, имали живе контакте. На тај начин праве неоспоран отклон од уплива туђих традиција из свог окружења. Истовремено, вешто и парадигматично потцртавају значај манастира Савина, те везу тог главног православног упоришта у Боки под Млетачком републиком са манастирима Фрушке горе (Свете горе српске), стожерима духовности Карловачке митрополије под Хабзбуршком монархијом. Тако подручје Карловачке митрополије постаје српски духовни и културни центар из којег ће се ширити усвојени обрасци.⁷⁰⁰

Особени архитектонски амалгам, који ће бити и непосредни концепцијски узор за савинску Велику цркву, формирао се у фрушкогорским манастирима (мада не искључиво). Комбиновао је националну средњовековну просторну архитектонску схему (постојано чувану манастирским црквама) са високим барокним звонницама.⁷⁰¹ Познато је да су барокни утицаји у архитектури XVIII века били, на подручју Карловачке митрополије, најочитије испољени у високим звонницама призиданим уз старе или нове храмове.⁷⁰² Звоник аксијално призидан уз западну фасаду цркве, са пролазним отворима, нарочито је својствен подручју Срема. Фрушкогорски манастири, као упоришта духовности Срба насељених у Хабзбуршкој монархији, већином су пратили такав архитектонски концепт, те су

⁷⁰⁰ Б. Кулић, Н. Срећков, *Манастири Фрушке горе*, Нови Сад 1994, 17.

⁷⁰¹ Б. Кулић, Н. Срећков, *Нав. дело*, 16.

⁷⁰² Исто, 16. Већ двадесетих година XVIII века покренуте су архитектонске преправке и на оним српским манастирима који су зидани у традиционалном стилу. Најчешће се започињало управо изградњом барокног звоника, док су цркве често још неко време остајале од плетера и брвана. Подизање српских цркава од тврдог материјала учесталије је од четрдесетих година XVIII века. Све бројнији су и захтеви за оснивањем цркава на местима где их раније није било (С. Гавриловић, И. Јакшић, *Грађа о православним црквама Карловачке митрополије XVIII века – Споменик СХХIII*, Београд 1981, IX). У томе, од велике важности је *Пошврда Привилегија* од 18. маја 1743, којом се забрањује, преко Угарске дворске канцеларије и Угарског краљевског савета, да се српском народу чине сметње у подизању храмова (Д. Медаковић, „Барокна архитектура у Подунављу“, у: *Пушеви српског барока*, Д. Медаковић, Београд 1971, од 179-192, 183).

постајали узор за многе нове цркве у XVIII веку подизане на подручју Карловачке митрополије, али и шире.⁷⁰³

Већ је било речи о бројним путовањима савинских монаха широм Млетачке републике и Хабзбуршке монархије ради прикупљања прилога и одржавања веза са српским православним центром.⁷⁰⁴ Забележене су и посете епархијама и конкретним манастирима северно од Саве и Дунава. Посебан значај има и дуготрајан боравак јеромонаха Инокентија Дабовића, потоњег архимандрита савинског, управо у фрушкогорским манастирима.⁷⁰⁵ Ове живе везе потврда су јасног увида савинаца у барокне концепције српских православних цркава на територији Карловачке митрополије. До нас, истина, није стигао нацрт за градњу Велике цркве, нити уговор или неки други документ који фактички потврђује предочено (део манастирске архиве је изгорео у подметнутом пожару 1807,⁷⁰⁶ а део је временом расут). Али, пошто аксијални звоник на западном pročелу није заступљен у архитектонској концепцији цркава нововековне Далмације, јасно је, узор мора да су налажени ван Приморја. Никола Форетић није могао да

⁷⁰³ Почевши од манастира Велика Ремета (где је звоник призидан уз западну страну старе цркве још 1733-1735) (В. Матић, „Барокно градитељство Срема“, у: *Срем кроз векове – Зборник радова*, Београд–Беоцин 2007, од 321-380, 324-325); манастира Раковац (1735, при каснијој обнови звоник је сазидан само до нивоа кровног венца цркве) (Б. Кулић, Н. Срећков, Нав. дело, 147-148, 158); шишатовачке старе цркве (1738-1742, обновљене 1778. са истим типом звоника) (Исто, 179-180); манастира Јазак (1736-1758, звоник до нивоа крова цркве, а у дугој половини XVIII века звоник је довршен заједно са куполом цркве и конацима) (Исто, 81-83); манастира Беоцин (1732-1740, звоник у нивоу цркве, а капа звоника коначно стављена 1799) (Исто, 27); манастира Привина Глава (1741-1760) (Исто, 140); манастира Дивша (1762-1766) (Исто, 74); до манастира Гргетег (1766-1771) (Исто, 69). Поред поменутих фрушкогорских манастира, по истом узору грађене су и бројне цркве у дугим местима Срема. У околини Сремске Митровице током седме и осме деценије XVIII века сазидан је већи број једнобродних цркава са полукружним или полигоналним апсидама и призиданим пролазним звонницама на западном pročелу цркве (Лаћарак, Велики Радинци, Кузмин, Шашинци, Манђелос) (М. Лесек, *Уметничка баштина у Срему II*, Сремска Митровица 2004, 228). Такође, и у Сусеку и Нештину (М. Лесек, Нав. дело, IV, Сремска Митровица 2006, 35-37, 55), Лежмиру, Сремској Каменици, Обрежу, Шиду (М. Лесек, Нав. дело, III, Нови Сад 2005, 120-123, 135-136, 176-177), Горњој цркви у Сремским Карловцима, Николајевској цркви у Земуну (В. Матић, Нав. дело, 324-325)...

⁷⁰⁴ О томе стр. 110-112. Оне су вероватно само део стварних вишедеценијских међусобних контаката, преко којих су савинци имали могућности да стекну детаљне увиде у токове барокне уметности тамошњих центара. Манастир Савина у својој обимној библиотеци такође поседује литературу познатих теолога који су обележили барокну епоху и чија дела су током XVIII века била у употреби у Карловачкој митрополији. То додатно говори о предоченим живим везама између ових удаљених крајева, о чему ће бити још говора.

⁷⁰⁵ Т. К. Поповић, „Калуђер Јосиф Троповић, учитељ владице Рада“, у: *Босанска вила*, бр. 18-19 (1. септембар 1910), од 279-280, 279.

⁷⁰⁶ Т. К. Поповић, „Пожар у манастиру Савини год. 1807“, у: *ШПЕБДС за годину 1906*, Дубровник 1906, 44-45.

предложи нацрт несвојствен знањима и подручју на коме је радио, те је свакако само спроводио јасно осмишљен план савинских монаха. Ипак, напоменуто је да домаћи мајстор, готово по правилу, у оквир задатог и јасно дефинисаног узора уноси извесне промене и прилагођавања.⁷⁰⁷ Спољашња обележја, декорација и материјал морали су да испрате приморску традицију уклапања са амбијентом, климом, начином обраде својственим том подручју, техничким знањима и могућностима тамошњих градитеља. Стога, и ми у спољној обради звоника и цркве морамо пратити локалну традицију далматинског барокног градитељства.

Тип једноставног, широко распрострањеног далматинског барокног звоника, обично постављаног самостално уз северозападни део цркве, потиче од ренесансних далматинских звоника XV и XVI века.⁷⁰⁸ Ренесансни звоници већином су затворени у читавој маси, а само на последњем спрату имају оформљене скромне бифоре у чијим се ложама налазе звона. Варијације оваквог типа свде се на нешто већу издиференцираност тупа звоника кордонским венцима или примесама нешто веће растворености.⁷⁰⁹

Током XVII и XVIII века изграђен је, са мањим изменама, већи број барокних звоника оваквог једноставног четвороугаоног облика с пирамидалним кровом, чврстим трупом и без већих отвора до последњег спрата. Тек при врху, зидна маса се раствара бифором која са све четири стране образује ложу за звона. Труп звоника најчешће је спратно издиференциран венцима, а издужене бифоре ложе по правилу су ограђене каменом балустрадом.⁷¹⁰ Тако једноставно и чврсто саздани звоници подсећају на романику, која је у далматинском градитељству остала присутна готово до данас. Овакав стил се добро уклапао у једноставне урбанистичке средине са каменим приморским крајоликом, али и у оскудне финансијске прилике у Далмацији током XVII и XVIII века, када се о раскошним барокним решењима није могло размишљати.⁷¹¹ Појављују се широм источне

⁷⁰⁷ К. Prijatelj, *Ujmetnost u XVII i XVIII...*, 15.

⁷⁰⁸ Жупна црква у Ловрану и на Пломинама, звоник уз баптистеријум Еуфразијеве базилике у Поречу... (R. Ivančević, „Renesansa u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri“, у: *Renesansa u Hrvatskoj i Sloveniji*, R. Ivančević, K. Prijatelj, A. Horvat, N. Šumi, Beograd–Zagreb–Mostar 1985, од 23-61, 43-44).

⁷⁰⁹ R. Ivančević, Нав. дело, 43-44.

⁷¹⁰ Ц. Фисковић, „Звоник Филипинске цркве у Макаарској“, у: *ЗЛУМС 9*, Нови Сад 1973, од 275-287, 275.

⁷¹¹ Ц. Фисковић, Нав. дело, 275.

обале Јадрана, од Истре до Боке Которске. Сматра се, због таквог понављања облика и једноставности, да су их зидали углавном домаћи градитељи.⁷¹²

Савински звоник преузео је схему предоченог далматинског барокног типа звоника, али су у ову концепцију унета и сасвим особена идејна решења, која га у коначној целини чине јединственим. Четири спрата високог звоника издељено је богато профилисаним кордонским венцима. Звоник је до половине другог спрата незнатно ушао у зидну масу црквеног брода, док су горњи спратови потпуно слободни. Приземна зона звоника, до које се долази полукружним степеништем, отворена је монументалним пролазним аркадама са три стране звоника, које воде ка улазном порталу цркве. Аркаде су постављене на четири ступца са степенастим постољем, од којих су два, према улазу у брод, ушла у зидну масу цркве. Ступце и аркаде са пролазне стране украшавају канелуре, прекинуте у основи лука степенастим, масивним импостима, који праве пандан импостима бифора на трећем спрату звоника. Канелуре, омиљене у ренесанси, завршавају се у подножју лука, као и у подножју самих стубаца, четвртастим амблемом са цветним мотивом, плошно исклесаним у барокном духу. Истоветни мотиви канелираних отвора и цветних плошних амблема красе и ступце бифора на трећем спрату звоника.

Први спрат звоника је веома декоративан. Са западне стране, чеоне, налази се богато украшена камена розета, испод које је трапезасто исклесано и украшено поље са натписом (сл. 31). Северна и јужна страна звоника уместо розете имају овалне хоризонталне барокне позоре, испод којих су такође исклесана места за картуше. Розета, као украс из минулих времена, остаје готово неизбежни мотив сакралних споменика у XVIII веку, још увек често заокружена трећентистичким мотивом *жиоке на рабош*.⁷¹³ Ипак, такозвани *duktus*, манир клесања битно различит у односу на раније епохе, сада је плошан, мек, без замаха.⁷¹⁴

Савинска розета такође има својствене реминисценције на раније стилове. Обрубљена је меко и плошно обликованом раскиданом лозицом лишћа. Ка средишту розете степенасто се нижу различити мотиви из прошлих времена.

⁷¹² Исто, 275.

⁷¹³ Исто, 123.

⁷¹⁴ С. Fisković, *Spomenička baština Boke Kotorske*, Zagreb 2004, 137.

Након готичког мотива уковрћаних лиски,⁷¹⁵ нешто пластичније изведених, следе романичко-готички *жиоке на рабош*, ренесансни астрагали и мотив бројаница. Мотиви се завршавају колонетама повезаним троделиним полукружним аркадама. Дванаест колонета розете је такође плошно изрезбарено биљним орнаментима. У средишту розете исклесан је цвет са шест лучно издубљених латица. Оваква еклектичка пренатрпаност различитим стиловима и мека изведба, плошна и уситњена, одају рад корчуланских клесарских барокних радионица XVII и XVIII века.⁷¹⁶ У прилог томе говори и декорација розете веома сличне савинској, на Катедрали светог Трипуна у Котору, рад корчуланских мајстора с краја XVII века.⁷¹⁷ Мотиви на которској розети нижу се по идентичном принципу, осим што се капители колонета овде наслањају на главе крилатих анђела (на савинској цркви се ослањају на цветни мотив).

Други спрат звоника нове Успењске цркве манастира Савина мање је издиференциран. На западном прочељу исклесан је сунчани сат, споља обрубљен рељефом лозице а унутра мотивом бројаница (сл. 32). Остале три стране имају једноставне, издужене, лучно завршене прозоре.

Трећи спрат звоника Велике цркве је са све четири стране отворен бифорама (сл. 33). Слично бифорно решење последњег спрата звоника, као што је поменуто, веома је заступљено у Приморју током барока.⁷¹⁸ Ступци савинских бифора, на степенастим постољима, имају исте клесане мотиве као и приземни аркадни монофорни пролаз (канелуре, цветне амблеме и импосте). У темену лукова бифора налазе се ренесансне мензоле у виду свинутих клинова. Бифоре

⁷¹⁵ С. Fisković, „Župna crkva u Blatu na Korčuli“, у: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 16, Zagreb 1992, од 77-96, 78.

⁷¹⁶ С. Fisković, „О umjetničkim spomenicima grada Kotora“, у: *Споменик СIII*, Београд 1953, од 71-101, 77.

⁷¹⁷ С. Fisković, Нав. дело, 77. Аутор сматра да је и розета на Цркви светог Миховила у Омишу (XVII век) слична которској (савинској). Ипак, приметно је да омишка розета нема толико изражену плошност и мекоћу у изведби, већ знатно пластичније израђен оквир од ловоровог лишћа. Такве мотиве на розетама имају управо цркве из ренесансног периода, попут Цркве Госпе од Милости на Бадији код Корчуле (XV век), Катедрале светог Јакова (крај XV, поч. XVI века) и Цркве Светог Духа у Шибенику (крај XVI века), Цркве Светог Спаса у Дубровнику (XVI век)...

⁷¹⁸ На то нас подсећају Црква светог Миховила у Омишу (XVIII век), Црква светог Кипријана на Вису (половина XVIII века), Црква светог Матеја у Доброти (друга половина XVIII века), Стона црква у Макарској (половина XVIII века), Црква светог Стјепана у Подаци (XVIII век), Црква светог Илије у Марковцу у Далматинском Косову (крај XVIII века) која је један од ретких примера масивнијег звоника на српским црквама XVIII века у далматинском залеђу под млетачком влашћу (Б. Чоловић, *Сакрална баштина далматинских Срба*, Загреб 2011, 200-201).

су у доњем делу ограђене каменом балустрадом. Низ од осам богато геометризовано профилисаних камених стубића балустраде прекида средишњи стубац бифоре, дајући складан ритам завршници звоника. Балустрада, чест мотив још из ренесансне епохе, традиционално је обликована у виду једноставних ваљкастих колонета у аркадном систему или мотивом две крушке. Краси балконе бројних далматинских ренесансних палата.⁷¹⁹ Овакве ренесансне балустраде обликоване су да делују једноставно, лагано, са благо заобљеним линијама, без наглашавања и претераности. Из њих се у бароку развијају сложеније, богатије и изразитије геометријске форме, чак са примесом класицистичке тврдоће.⁷²⁰ Балустрада на савинском звонику се управо уклапа у предочена обележја барокне епохе, као и балустрада Катедрале светог Трипуна у Котору (крај XVII века), Језуитског самостана и скалинаде у Дубровнику (крај XVII века), палате Бујовића у Перасту (крај XVII века)...⁷²¹

Савински звоник је завршен полулоптастом куполом издељеном изражајним ребрима на осам делова.⁷²² Почива на осмостраном тамбуру чија свака друга страна има једноставан, узан, лучно завршен прозор. Купола има изразито ренесансну стилску конотацију, присутну у Далмацији током XV и XVI века. Многи крајеви Далмације управо у XVI веку и формирају сопствене типове купола. У јужној Далмацији и Дубровнику конструишу се ниске куполе на врху звонка, какву имамо у Савини.⁷²³ Полукружна купола, често и са ребрима, била је присутна већ од ренесансе у Далмацији, што потврђује више очуваних примера, почев од најрепрезентативније, Катедрале у Шибенику, изведене по узору на Брунелескијеву S. Maria del Fiore.⁷²⁴ Мотив овако конструисане куполе остао је,

⁷¹⁹ Попут Бунић-Градићева летњиковца у Гужу (XVI век), ложе и сале Соркочевићевог летњиковца на Лападу (XVI век), корчуланских ренесансних палата Исмаили и Габриелис... (R. Ivančević, Нав. дело, 9, 10, 122, 123, 133)

⁷²⁰ K. Horvat-Levaj, *Barokne palače u Dubrovniku*, Zagreb–Dubrovnik 2001, 142.

⁷²¹ S. Fisković, *Spomenička baština...*, 116–117.

⁷²² Купола је у обнови 1895. пресвучена новим слојем цемента, у чему је велики удео имао прилог Ника Бошковића из Дубровника (Ј. Ђордан, „Поправке цркава г. 1895“, у: *ШПЕБДС за годину 1896*, Дубровник 1896, 50).

⁷²³ Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti...*, 59.

⁷²⁴ Lj. Karaman, *Dalmatinske katedrale*, Zadar 1964, 27. Лоптасте куполе са ребрима на звонцима из ренесансне епохе, сличне савинској, имају Градски звоник у Дубровнику, обновљен у XX веку али по оригиналним нацртима из XV века (I. Babić, „Renesansni lučni prozori i općinska palača u Trogiru“, у: *Adrias 1*, Split 1987, од 169–179, 173), звоник корчуланске катедрале (друга половина XV века), капела у Бунић-Градићевом летњиковцу на Гужу (XVI век), звоник Цркве свете Кларе

претежно у јужној Далмацији, заступљен и током барока, али му је порекло несумњиво у ренесанси.⁷²⁵ Иако неки аутори наводе да савинска купола звоника има барокно стилско обележје,⁷²⁶ предочено указује на њене ренесансне одлике. Неоспорно барокни облици купола, без синтетичког еха прошлости, били су истовремено присутни у Далмацији. То потврђује већи број купола конструисаних у облику барокних луковица, које не налазимо у ранијим епохама.⁷²⁷ Ове куполе сведоче о познавању и распрострањености и оваквих иновативних решења у Далмацији током XVII и XVIII века, упоредо са реминисцентним облицима ранијих епоха. Највише их је на Брачу, док дубровачко подручје и Бока, чини се, и током барока остају више верни полукружним, ренесансним куполама.

Гледајући у целини звоник савинске Велике цркве, неизбежно се намеће велика сличност са звоником Саборне цркве светих Петра и Павла у оближњем Рисну. Звоник рисанске цркве је такође градио Корчуланац, мајстор Андрија, можда чак исти онај Андрија који се појављује као један од мајстора и у Савини.⁷²⁸ Иако су радови на обнови рисанске Саборне цркве трајали, како стоји у натпису на цркви, од 1722-1796, из објављених извора сазнајемо да је аксијално постављени пролазни звоник на западном прочељу цркве завршаван током 1786/1787. године, за време управе свештеника-прокуратора Николе Поповића.⁷²⁹ Као што знамо, звона на савинској цркви постављена су на

у Котору (почетак XVI века), фрањевачки самостан Госпе од Милости на Хвару (почетак XVI века)...

⁷²⁵ О тој присутности и у бароку сведоче бројни примери лоптастих купола звоника са ребрима, попут звоника Фрањевачког самостана у Дубровнику (крај XVII века), звоника Госпе од Шкрпјела (прва половина XVIII века), звоника Госпе од Здравља на которским бедемима (око половине XVIII века), звоника Цркве Свих светих у Блату на Корчули (око половине XVIII века, која понавља куполни завршетак самостана Мале браће у Дубровнику; С. Fisković, „Župna crkva u Blatu...“, 83-84).

⁷²⁶ К. Prijatelj, „Barok u Dalmaciji“..., 697; Д. Медаковић, *Манастир Савина*..., 47.

⁷²⁷ Луковичасте барокне облике тако имају: Црква Светог Крижа у Сплиту (крај XVII века), Црква Госпе од Каштела у Задру (почетак XVIII века), Црква свете Фране у Бетини на Муртеру (прва половина XVIII века), Црква Свих светих у Блату на Корчули (XVIII век), Црква светог Јеронима у Пучишћу на Брачу (половина XVIII века), Узнесењска црква у Сутивану на Брачу (крај XVIII века), црква у Доњем Хумцу на Брачу (половина XVIII века), Црква светог Николе у Цавтату (прва половина XVIII века)...

⁷²⁸ В. Ј. Ђурић, „Манастир Савина“, у: *Вока 5*, Херцег-Нови 1973, од 7-21, 19.

⁷²⁹ У документима стоји: „... дасмо Корчуланима за портун (V. Lipovac-Radulović, Нав. дело, 274; *Њоршун* – кућни улаз, вежа) од кампањола и корниж (Исто, 176; *корниж* – руб, зидни венац) и друге камене дасмо им цек. 25....“ (Д. Миковић, „Подаци за историју рисанске цркве III“, у: *ШПЕБДС за јодину 1912*, Котор 1912, 38-40). У другом документу се наводи: „Кампањо по звоно

довршени кампанил октобра 1784, те је врло могуће, према расположивим подацима, да је коручулански мајстор Андрија одмах ангажован да изради за рисанску цркву звоник према савинском.⁷³⁰ Савински звоник, инвентивно оформљен нови облик на традиционалним мотивима, постављен аксијално уз западно pročеље цркве (несвојствено локалном подручју), постаје узор за многе будуће сакралне грађевине Боке Которске. Поред рисанске Цркве светих Петра и Павла, то потврђују цркве светог Луке у селу Гошићи у Кртолама, Свете Тројице у Кутима, светог Јована Крститеља у Богишићима, Свете Госпође у Радовићима, Ризе Богородичине у Бијелој, свете Недјеље у Јошицама...

Спољашњост Велике цркве манастира Савина – инвентивна синтеза

Велика црква грађена је тесаницима коручуланског племенитог камена, веома прецизно.⁷³¹ Зидови су компактне плохе, обликоване правилним редовима тесаника. Ова правилност зидања, дотераност форме и лепота чистих површина столећима је присутна особина немара дуж целе јадранске обале.⁷³² Као и у обради звоника, на спољашњем корпусу цркве примећујемо примену дуго задржаних облика из прошлости, па тако и особену мешавину прелазних стилова. Северна и јужна страна цркве имају по три издужена лучно завршена прозора и по један портал, док висока апсида има само један прозор. Прозоре уоквирује једноставна, канелурна профилација која се у подножју завршава четвртастим пољем са цветним мотивом, правећи пандан украсу на улазној монофори, бифорама звоника и западном порталу (сл. 34). Вертикално издужени и једноставни полукружно завршени прозори, са профилисаним каменим оквиром, ренесансне су реминисценције.⁷³³ Прозори имају лепу барокну декоративну мрежу од кованог гвожђа, са изувијаним флоралним мотивима. У другој половини XVIII века, декоративни елементи од кованог гвожђа су све

огради испод руке попа Николе Поповића, које долази звоно цекиах 70, а кампању долази цекиах 17“ (Д. Миковић, „Натписи“, у: ШПЕБДС за годину 1892, Задар 1892, 41).

⁷³⁰ Радови на рисанској цркви интензивирани су управо од 1783/1784, када су и изабрани прокуратори за обнову храма (Д. Миковић, „Подаци за историју Рисанске цркве“, у: ШПЕБДС за годину 1905, Дубровник 1905, 39).

⁷³¹ В. Ј. Ђурић, „Манастир Савина“, 18.

⁷³² Г. Суботић, *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, Београд 1963, 44.

⁷³³ К. Horvat-Levaj, *Barokne palače...*, 148.

заступљенији на овом подручју, афирмишући постепено и рококо.⁷³⁴ Сва три портала цркве имају профилисане камене оквире, док је архитравно завршени надвратник импостиран богато степеновано, према ренесансној традицији.⁷³⁵ На бочним порталима импост је на јастучастом подножју плошно орнаментисан акантусовим листовима на крајевима и у средини, између којих је исклесана преплетена лозица (сл. 35). Ово су уобичајени мотиви касне ренесансе и маниризма,⁷³⁶ радо примењивани у бароку (готово идентичне профилације и мотиве налазимо на жупној цркви у Блату на Корчули, прерађеној током XVII и XVIII века). Изнад надвратника сва три портала издиже се профилисана архиволта. На западном порталу, у подножју профилисаног довратника, стоји четвртасти амблем са цветним мотивом (сл. 36), док су иста места на бочним порталима испунили мотиви дијамантског врха, чести у бароку.⁷³⁷

Уз сам кров, дуж целе грађевине ниже се венац полукружних аркадица, омиљених у романици, испуњених мотивом стилизоване шкољке (сл. 37). Мотив шкољке јавља се у далматинској архитектури још од касне готике (*gotico fiorito*), са изразито савијеним рубовима и наглашеним ребрима, као на Корчуланској катедрали.⁷³⁸ У ренесанси је овај мотив веома радо примењиван, али је нешто плошније стилизован, те се визуално преплиће са палметом.⁷³⁹ Мотив шкољки у слепим аркадама, очигледно својствен корчуланској клесарској школи, преузет је у декорацији ренесансне Цркве Светог Спаса у Дубровнику, коју је градио Корчуланац Андријић, као и на звонницама Катедрале светог Трипуна у Котору, обновљеним крајем XVII века, такође од корчуланских мајстора.⁷⁴⁰

На средини двосливног крова савинске Велике цркве издиже се коцкасто постоље, такозвани *tambour carré*, својствено традицији српске средњовековне архитектуре која је столећима подражавана.⁷⁴¹ У врху кровног венца коцке исклесане су следе аркадице, али сада без шкољки. На њему стоји уздигнути осмострани тамбур куполе, чија свака страна носи по један издужени лучни

⁷³⁴ Исто, 142, 143.

⁷³⁵ I. Babić, Нав. дело, 176-177.

⁷³⁶ K. Horvat-Levaj, Нав. дело, 138; C. Fisković, „Župna crkva u Blatu...“, 80.

⁷³⁷ Исто, 138; Исто, 80.

⁷³⁸ C. Fisković, *Korčulanska katedrala*, Zagreb 1939, 37.

⁷³⁹ C. Fisković, Нав. дело, 37.

⁷⁴⁰ C. Fisković, „O umjetničkim spomenicima...“, 78.

⁷⁴¹ B. J. Ђурић, „Манастир Савина“, 18.

прозор, украшен мрежом од стилизованог кованог гвожђа. Купола је прекривена опеком, као и кров, у виду октогоналне пирамиде са недовршеним завршетком.⁷⁴² Свако поље тамбура куполе има профилисану слепу аркаду која почива на степенастим капителима слободних колонета. У средишту сваке аркаде постављена је мензола у виду свинутих клинова, као и на бифорама звоника (сл. 38).

Оваква декорација куполе необично је решење и отвара многа питања. В. Ђурић је аркадну декорацију тамбура куполе повезао, не објашњавајући како је до тих веза дошло, са неким норманским црквама јужне Италије (без именовања споменика), и са фрушкогорским манастирима Ново Хопово (XVI век), Привина Глава (половина XVIII века) и Црквом светог Николе у Иригу (прва половина XVIII века).⁷⁴³ Иако се низови слепих аркада ослоњених на пиластре појављују још на храмовима моравског стила, куполе са системом слободних колонета око тамбура на поменутим црквама немају директне аналогije. Стога се може сматрати да је овакав декоративни систем најраније примењен на манастиру Ново Хопово, вероватно као оригинално решење које се даље преузимало.⁷⁴⁴ Имајући у виду да је решење аксијално постављеног западног пролазног звоника у Савину несумњиво пренето из српског барока Карловачке митрополије, није без основа поменута претпоставка о сличности савинског куполног решења са фрушкогорским црквама. Али, пре свега, морамо указати на њихове разлике. Све три поменуте фрушкогорске цркве имају слободне колонете тамбура које почивају на коцастом постољу куполе, као и савинска црква, али су им функције различите. Код фрушкогорских цркава колонете носе, преко конзоларног лука, купасте кровни завршетак куполе, док колонете на савинској цркви имају искључиво декоративну улогу. Велика је вероватноћа да су савинци у плану имали решења са фрушкогорских цркава, али да корчулански мајстор није могао у потпуности да разуме и оствари замишљену структуру куполе, нетипичну за далматинско-бокељско градитељство у којем је деловао.

Најприближније структурално решење слепих аркада на слободним колонетама приљубљеним уз плоху, на територији Далмације, налазимо на

⁷⁴² Д. Медаковић, *Манастир Савина...*, 45.

⁷⁴³ В. Ј. Ђурић, Нав. дело, 18.

⁷⁴⁴ Б. Гугољ, *Манастир Ново Хопово: историја и архитектура* (докторска дисертација), Београд 2014, 124-125.

каснороманичкој Катедрали свете Стошије у Задру (XIII век). Сматра се да њена декорација води порекло из ломбардијске традиције слепих arkada и галерија (S. Michele у Павији, S. Sigismondo у Кремони, S. Ambrogio у Милану...),⁷⁴⁵ која се у варијацијама ширила дуж Апенинског полуострва. Ломбардијски градитељи преносили су свој стил све до јужне Италије, где се он укршта и са француском норманском романичком традицијом.⁷⁴⁶ Чак је и до јужног дела источнојадранске обале овај утицај долазио непосредно из Ломбардије, а не само прерађен из Апулије.⁷⁴⁷ Тај апулијски утицај на источнојадранску обалу, раније доста потцртаван, у неким новијим истраживањима прихвата се с резервом, поготову његова једносмерност.⁷⁴⁸ Познато је да су и многи далматински градитељи ишли у јужну Италију, те преносили своја искуства и синтезе на тамошње градитељство.⁷⁴⁹ Управо су задарски мајстори радили на споменицима прекоморске Марке, враћајући на Апенинско полуострво донекле преиначене мотиве који су у Задар пристизали⁷⁵⁰ као варијације ломбардијске традиције.⁷⁵¹ Многоструки низ arkada на pročелу грађевина сматра се неоспорним доказом веза са Тосканом, иако су тосканске arkada углавном отворене и одвојене од зида pročела. Стога, у Задру је вероватно присутна интерпретација овог тосканског мотива каква је остварена у италијанској покрајни Марка, тачно насупрот Задру, са којом су, како је речено, одржаване живе везе.⁷⁵²

Никола Форетић, као врсан градитељ из познате коручуланске градитељске породице, имао је свакако добре увиде у градитељство далматинске обале, те је

⁷⁴⁵ S. Chierici, Нав. дело, 60-63, 82-83, 92.

⁷⁴⁶ М. Чанак-Медић, „Катедрала светог Трипуна као израз уметничких прилика у Котору средином XII века“, у: *Зборник радова Византолошког института* 36, Београд 1997, од 83-98, 89-90.

⁷⁴⁷ М. Чанак-Медић, Нав. дело, 90.

⁷⁴⁸ М. Prelog, Нав. дело, 27-28; М. Tomasović, Нав. дело, 147.

⁷⁴⁹ С. Fisković, „Naše umjetničke veze s južnom Italijom“, у: *Mogućnosti VIII/12*, Split 1961, од 1221-1239, 1224. Такође, још од средњег века постојале су и интензивне трговинске везе источнојадранске обале са покрајином Марка на Апенинском полуострву. Њима је погодовао добар географски положај Марке, на средишту саобраћајница Апенина, као и комплементарност трговинских производа две обале (В. Hrabak, „Prisustvo Bokelja u sajamskim gradovima ankonске Марке i u Lančanu“, у: *Boka 19*, Herceg Novi 1987, од 39-78, 55-56). Ова размена пренела се и у сферу уметности.

⁷⁵⁰ С. Fisković, „Zadarska renesansna crkva sv. Marije“, у: *PPUD 10*, Split 1956, од 100-128, 127-128.

⁷⁵¹ М. Tomasović, Нав. дело, 142.

⁷⁵² Lj. Karaman, *Dalmatinske katedrale*, 21. То стилски поткрепљује више споменика ове покрајине, пре свега анконска катедрала Santa Maria della Piazza (почетак XIII века) (Lj. Karaman, Нав. дело, 21), познати баптистеријум S. Giovanni у Асколију, катедрала S. Maria у Портонову...

могао на Савини да примени позната му решења. Сабирање искустава било је лакше на истом приобаљу, умногоме сродних крајева северног, средњег и јужног источнојадранског приморја, него разменом преко мора.⁷⁵³ Поготову што су прекоморски утицаји у XVII и XVIII веку, како је већ предочено, били знатно слабији него у ранијим stoleћима.

Какав год да је био пут и порекло овог архитектонског елемента, остварено је једно инвентивно, особено уметничко решење, које можда на најбољи начин показује локалну оригиналност у спајању облика и мотива. Тако остварена нова творевина и сама постаје узор за многе будуће грађевине.

Дакле, да бисмо утврдили замисао по којој је изведена архитектонска структура Велике савинске цркве, било је неопходно да се пође од локалног утицаја средине из које споменик потиче. Испитивањем и искључивањем неадекватних претпоставки, дошло се до одговарајућих узора, те разлога за њихов утицај на изглед савинске цркве. Одавно је запажена важност контекста времена и друштвено-културних околности, које често показују изразите идејно-естетске хетерогености подстицајне за архитектонско обликовање.⁷⁵⁴ Стога, занимљиво остварени структурални спој Велике цркве, концепцијски нетипичан за тадашњи приморски барок, различитих временских слојева, има веома јасно профилисане задате циљеве. У одбрани свог народног и верског идентитета, у околностима одсуства државности и под страном влашћу, било је неопходно призвати славну и моћну прошлост, из времена утемељивања српске вере и државности. Призивањем те традиције, постављани су нови темељи опстанка и права на слободу у будућности. Ипак, ту прошлост требало је осавременити и приближити тадашњем тренутку, свести, околностима, друштвеним и културолошким стремљењима, то јест направити инвентиван и функционалан спој, без слепог подражавања нових, страних токова.⁷⁵⁵ Тако схваћен барок и у

⁷⁵³ I. Fisković, Нав. дело, 160.

⁷⁵⁴ На формирање такозваног „духа времена“ сматра се да неминовно утичу, поред осталог, емоције друштвених слојева изазване политичким догађајима, расплети ратних сукоба, националне фрустрације, стања друштвене незаинтересованости...(А. Кадијевић, *Архитектура и дух времена*, Београд 2010, 46-47).

⁷⁵⁵ Такве примере показивала је барокизација средњовековних храмова у Кијеву, чије су везе са српском црквом у XVIII веку већ много пута истицане. Ту су у архитектонске комплексе средњовековне традиције умерено уношени нови барокни елементи, што је дало хармоничне и иновативне синтезе (Е. М. Пашченко, „Актуализација средњовековља у украјинском и српском бароку“, у: *Западноевропски барок и византијски свети*, Београд 1991, од 67–74, 68–69).

Карловачкој митрополији, средишту српске духовности у XVIII веку, постаје узор за очување идентитета под туђинском влашћу, што савинско братство у сличним околностима препознаје. Међутим, рука локалног мајстора спроводи идејна, структурална и декоративна решења савинаца на њему разумљив и својствен начин, позивањем на блиска споменичка остварења у локалној средини. Складност, инвентивност, као и јасни идејни концепт овог споменика, биће употпуњени доследно спроведеним ликовним програмом у унутрашњости Велике цркве.

VI Сакрални простор и визуална наративна

У настојањима савинаца да ликовно обликују унутрашњи простор прво Мале, а затим и Велике цркве, можемо пратити токове развоја, као и сазревање естетских и идејних промена. Визуална наративност савинаца постепено иде од традиционалних уметничких форми локалних сликара Димитријевића-Рафаиловића до текућих облика барока. За формирање барокних садржаја и идејних решења која их прате посебну заслугу имао је архимандрит Инокентије Дабовић. Провевши више година у Русији и по фрушкогорским манастирима, у Савину је из Карловачке митрополије пренео како специфичности богослужбених обреда и барокног појања, тако и барокну визуалност. У савинску ликовну наративу вешто су уплетени сакрална симболика, ангажована иконографија (понекад необична) и месно предање. Сликарски програм, попут архитектуре претходно, остварен је као инвентивна и самосвојна целина, са значајем парадигме у локалној средини.

Осврћ на уметничке подухвате савинаца до изградње Велике цркве

Јасно је да су монаси одмах по доласку из манастира Тврдош морали да предузму кораке ка оспособљавању манастирске цркве за основне богослужбене потребе. То није било једноставно у околностима вишедеценијског ратног исцрпљивања и запуштања манастира. Пре свега, морали су да направе скромне келије, како би из оближњег чардака могли да пређу у манастир.⁷⁵⁶ Сама црква била је, по свој прилици, у лошем стању и без основних услова. Да ли су монаси могли нешто да обнављају и поправљају у самој цркви, не можемо да потврдимо, јер архивски подаци о томе до сада нису нађени. В. Ђурић је сматрао да је део живописа у западном травеју Мале цркве обновљен трудом савинских монаха око половине XVII века.⁷⁵⁷ Аутор указује да је уметник који је поправљао оштећене

⁷⁵⁶ Сетимо се да су савинци добили одобрење млетачких власти за реновирање северне стране конака, које нису започели до јуна 1694 (*Црна Гора-Извештаји...*, 109).

⁷⁵⁷ В. Ј. Ђурић, *Савина*, Београд 1977, 22.

фреске био Грк.⁷⁵⁸ Стил на фресакама, како наводи, показује критску обраду облика, али са познавањем оновремене млетачке моде.⁷⁵⁹ То су свакако била веома тешка и оскудна времена, када је Херцег-Нови био још под турском влашћу и када је увелико беснео Кандијски рат (1645-1669). Могуће је да је манастир и запустео на неко време. Да ли је живопис обнављан баш око половине XVII века или неку деценију пре или касније, не можемо са сигурношћу потврдити. Не би требало потпуно искључити ни могућност да је нешто рађено и по доласку тврдошких монаха (у последњој деценији XVII века). Интересантно је у овом контексту поменути да је у манастиру, код мале Цркве светог Саве, нађен један млетачки *2½ soldini*, кован на Криту, контрамаркиран 1688, годину по млетачком освајању Херцег-Новог.⁷⁶⁰

Са извесношћу пак можемо да тврдимо да се братство манастира првих година XVIII века заузело да се уреди скромни иконостас. Иконостас Мале цркве више пута је од тада мењао изглед. Чине га иконе из различитог стилског и временског оквира, неке улазе и у XIX век (сл. 39). Стога се детаљна истраживања самог иконостаса, његовог првобитног настанка, промена током времена и целине и сваког појединачног дела на њему, морају обавити засебно, као део обраде уметничког стваралаштва Мале савинске цркве. Ми ћемо се овде осврнути само на дела припадника познате сликарске бококоторске породице Димитријевић-Рафаиловић, који су у неколико наврата током XVIII века радили на иконостасу Мале савинске цркве. Ради потпуног сагледавања задате теме, њихов уметнички опус је неопходно укључити у оквир поручавања живота и стваралаштва у манастиру током XVIII века, јер су својим обимним делом обележили уметност Боке, па и шире, од краја XVII до половине XIX века. Њихов уметнички рад у многome је утицао на формирање укуса и схватања ликовног израза у овој локалној средини, али, у извесној мери, и на ограничавање прекомерне експанзије венецијанских католичких уплива преношених дуж источнојадранске обале. Готово да нема храма на подручју Боке који не поседује неку од њихових икона или чак делове иконостаса.

⁷⁵⁸ В. Ј. Ђурић, Нав. дело, 24.

⁷⁵⁹ Исто, 24.

⁷⁶⁰ Ђ., Р. Ђапин, „Заштитно археолошко ископавање Цркве светог Саве на Савини (Херцег-Нови)“, у: *Трибуна* 11, Требиње 2005, од 7-29, 10.

Царске двери Мале савинске цркве. Један од првих корака савинског братства у оспособљавању и дотеривању цркве за потребе богослужења био је израда царских двери. Доста је већ писано о такозваним тврдошко-савинским царским дверима, на иконостасу Мале цркве (сл. 40). Дуго се сматрало да су оне донесене из манастира Тврдош, када су пребегли монаси дошли у Савину.⁷⁶¹ Такву информацију први је дао Ђ. Стратимировић, сматрајући да су двери настале у време опсаде Беча 1683, која се помиње у натпису на дну двери.⁷⁶² Стратимировићева тврдња касније је с правом одбачена и прихваћена је 1703. као година израде двери у Савини, наведена у натпису.⁷⁶³ Ако се пажљивије ишчита натпис, јасно је да се навод о опсади Беча не односи на израду двери већ на проигумана Георгија, који је у време опсаде био поп почившег митрополита херцеговачког Симеона. Двери су настале касније, у време Георгијевог проигумановања (1703), како обавештава и натпис. У прилог томе говори и други натпис са истих двери, забележен на дну иконе арханђела Гаврила. Он потврђује да су двери израђене у време патријарха Арсенија (III) и владике херцеговачког и приморског Саватија.⁷⁶⁴ Јасно је да двери нису могле настати пре него што је епископ Саватије могао носити титулу владике приморског, то јест тек након ослобађања Херцег-Новог од Турака (1687) и владичиног настањивања у њему. Ако узмемо у обзир и већ предочене анализе о Саватијевом додавању титуле епископа приморског, која се у изворима помиње тек од 1702/3. године (након прогона владике Бусовића), онда је више него јасно да су двери израђене баш тада, у Савини.

⁷⁶¹ Ђ. Стратимировић, Нав. дело, 29.

⁷⁶² Исто, 29.

⁷⁶³ П. Мијовић, *Бококошорска сликарска школа XVII-XIX вијека*, Титоград 1960, 77.

⁷⁶⁴ Ј. Аврамовић, „Надпис на дверима старе цркве Ман. Савине“, у: *СДМ за јодину 1868*, Задар 1868, 163. (Натпис гласи: „Тогдаже кнѣзь патријархъ же квр хлжѣ Арсение: тогда кнѣзьже владци херцеговиком и примориком квр квр Саватије и архидіакона его Стефана“.)

Натпис у дну двери, са мањим разликама, више пута је објављиван.⁷⁶⁵ О проигуману Георгију Требињу, заслужном за двери, нема много података. Игуман манастира у време израде двери био је јеромонах Симеон, из чије руке је, како видимо, натпис потекао. Њега је проигуман Георгије, по свој прилици, касније наследио. У прилог томе сведочи и један помињани запис из *Тийика* (1713) који је цетињски владика Данило поклатио Вазнесењској цркви на Топлој. У њему се наводи да је у време смрти владике Саватија (1716), игуман савинске обитељи био кир Георгије Попович Требински.⁷⁶⁶

Иконографском и стилском анализом, П. Мијовић је дошао до закључка да се двери Мале цркве са сигурношћу могу приписати бококоторском зографу Димитрију.⁷⁶⁷ Ово гледиште углавном је прихваћено, али око самог дубореза двери постоје различита мишљења.⁷⁶⁸ Сматра се да је бококоторска породица Димитријевић-Рафаиловић преузимала тековине пећке дуборезачке школе, којој стилски припадају и савинске двери.⁷⁶⁹ Одавно је евидентирана и сличност савинских са дверима херцеговачког манастира Житомислић. Ова несумњива

⁷⁶⁵ Први пут је објављен у *СДМ за јодину 1868*, стр. 163, без праћења садржаја натписа који логично прелази са једног крила двери на други. Отац Јаникије Аврамовић Савинац ишчитавао је текст прво са једног крила, па са другог, те се губи смисаона веза текста. Касније је свој препис објавио Ђ. Стратимировић у *Шемањизму* за 1894 (Ђ. Стратимировић, „Натпис на царским дверима у малој цркви манастира Савине“, у: *ШПЕБДС за јодину 1894*, Дубровник 1894, од 37-39) и у посебно штампаном издању већ наведеног *Сјоменика СКА XXVIII* (стр. 30), са незнатним разликама. Овде ћемо навести препис Ђ. Стратимировића, јер прати смисаони след натписа, те је згоднији за разумевање, али са обележавањем извесних одступања према старијем наводу:

„Сіе дверн направіше се і поіаіше се і настоіаіем н трѣдом н платоу, от монастїра Трекіньє | проіѣмна Георгїа іеромонаха прѣѣжде бїи поп. ітопочнїша мнтроп (о)літа белїградска. кѣр | хажї сѣмешна Любївратїї н ва то врем (е) бїжїю попѣченїю грѣх рад (ї) нашнх понде. тѣрчїнь на бечь еже гїлетсе | въ ітом писани антїхрист прї концѣ вѣка нзнде на ліцн земліє н окрѣж (ї) стлань ітїх н пакн по пророкѣ | іаїн ѡстровн сан двїгшесе, н горн вие (м) неїи еже бнє (т) чест в...црк... (р)здрѣшнше ѣнтелїє прїдоше | въ нна ѡтїшна мєстл н тако прїкнвлют до воііє бїжїє такожде по раздрѣшенї велїке цєркве трєкіньской н н... (м) | ... шнм въ прї (м) ставнх сїє дверн н аще бн бл҃говоішв бїѣ, н сьградл се велїка црква ѣ трєкнню да се нмлють въмєстнт ѣ црквѣ трєк... | бї҃ да прїстї тогда бнвшѣ іг҃мнѣ сѣмешнѣ іермонахѣ: въ лѣт .З. С. .І. і лѣт рож. ХСБІІ (1703).“

⁷⁶⁶ В. Песторић, Нав. дело (бр. 489), 323. Из истог записа сазнајемо да је на тај положај вероватно дошао нешто пре изградње Вазнесењске цркве на Топлој (1709-1713), јер је током изградње већ био игуман.

⁷⁶⁷ П. Мијовић, Нав. дело, 76-77. Висина двери са крстом износи 180 cm, без крста 146, ширина оба крила 80 cm).

⁷⁶⁸ R. Vujičić, „O duborezačkoj delatnosti bokokotorskih ikonopisaca“, у: *Boka 19*, Herceg-Novi 1987, од 143-156, 145-147.

⁷⁶⁹ М. Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез у источним обласћима Југославије*, Београд 1965, 112.

сличност двеју двери навела је с разлогом М. Ђоровић-Љубинковић на претпоставку да су савинске двери дело истог мајстора, проигумана Серафиона.⁷⁷⁰ Ипак, вероватније је да је Серафион само ктитор, а двери су по свој прилици дело Радула.⁷⁷¹ Пажљивом упоредном анализом, и поред изразите сличности у примењиваним мотивима на обема дверима, где се иконе губе у нерегледној чипки дубореза, уочава се да је сама израда савинских двери рад слабијег мајстора, што је свакако још једна потврда да није у питању исти човек.⁷⁷² Изразито касетиран дупли цвет испод сцене Благовести, уобичајени мотив пећке дуборезачке школе, имају и житомислићке и савинске двери.⁷⁷³ На житомислићким, како се наводи, уведена је и нова концепцију поделе двери на два дела, горњи лучни и доњи правоугаони.⁷⁷⁴ Исти концепт касније је примењен и на савинским дверима. Идентичан је и распоред икона, где су у лучном делу пророци Соломон и Давид, а у правоугаоном делу уобичајене Благовести. Веома сличне савинским дверима су, из нешто каснијег периода, и оне из Цркве светог Луке у Котору⁷⁷⁵ и манастира Градиште.⁷⁷⁶

⁷⁷⁰ М. Ђоровић-Љубинковић, Нав. дело, 111-112.

⁷⁷¹ З. Ракић, *Радул – српски сликар XVII века*, Нови Сад 1998, 169; R. Vujičić, Нав. дело, 146; Љ. Стојановић, Нав. дело I, бр. 1717, 416.

⁷⁷² Житомислићке двери су финије, прозрачније и технички знатно савршеније израде. Основна разлика је што житомислићке двери, уз средишњи преклоп крила, имају решеткасти преплет, док савинске имају свуда распоређен врежаст, цветни мотив са средишњим испупчењем.

⁷⁷³ М. Ђоровић-Љубинковић, Нав. дело, 112.

⁷⁷⁴ Исто, 112.

⁷⁷⁵ Натпис на дверима из Цркве светог Луке открива да потичу из каснијег времена, 1777. године (П. Шеровић, „Стари записи и натписи“, у: *Гласник Народној универзитетској Бокве Кошорске*, бр. 1-4, Котор 1940, од 47-49, 48). Једина видљивија разлика препознаје се на самом ивичном преклопу двери. На савинским је ту примењен мотив решеткастог преплета, док је на дверима Цркве светог Луке примењен исти флорални мотив као на осталом делу двери. Уочавамо готово идентичне мотиве касетираног дуплог цвета испод сцене Благовести, одвојене од саме иконе, док је на житомислићким дверима овај цвет још увек постављен као постамент иконама, према ранијем обичају. Стога је сасвим разумљиво што су неки аутори сматрали могућим да су двери из Савине и Цркве светог Луке у Котору рад истог мајстора (Исто, 112). Могуће је да су им савинске двери биле предложак, поготову што се претпоставља да су рад мајстора исте породице Димитријевић-Рафаиловић (R. Vujičić, Нав. дело, 147). Овај аутор сматра да их је израдио Василије Рафаиловић, док други наводе да су оне рад Петра Рафаиловића (D. Berić, „Nekoliko ikona bokeljskih slikara Dimitrijevića-Rafailovića“, у: *PPUD* 9, Split 1955, од 269-303, 280; Г. Томић, *Бокелјска иконописна школа XVII-XIX век*, Београд 1957, 11). Пажљивим упоређивањем уочава се, опет, да су которске двери дело бољег мајстора. Мотиви су елегантније, ваздушасте обрађивани, губи се тежина материје, која се код савинских двери још увек знатно осећа.

⁷⁷⁶ Једина разлика је што, као и житомислићке, градишке имају постаментарни касетиран дупли цвет испод *Благовести*. Сматра се да их је осликао Василије Димитријевић (1795) (Б. Тодић, *Српски сликари од XIV до XVIII века*, том I, Нови Сад 2013, 102).

Упркос претпоставкама да су многи сликари из породице Димитријевић-Рафаиловић сами израђивали и дрворезне делове иконостаса, немамо егзактних података о томе. У сликарским радовима ауторство је нешто лакше утврдити. У прегледима Димитријевог стваралаштва, поред савинских двери, налазимо помена да је осликао још двери у Цркви светог Николе у манастиру Прасквица (1693),⁷⁷⁷ Цркви светог Ђорђа у Шишићима, у Горњем Грбљу (око 1699),⁷⁷⁸ Цркви светог Ђорђа у Српској код Подгорице (1703),⁷⁷⁹ Цркви свете Петке у селу Мркова на Луштици (1704),⁷⁸⁰ манастиру Крка (почетак XVIII века),⁷⁸¹ манастиру Пива (1709).⁷⁸²

Двери Мале савинске цркве у горњем полукружном делу имају кружне медаљоне са допојасним ликовима цара-пророка Давида и Соломона. Свитак у руци пророка Давида (Пророк Давид) веома је оштећен и на њему се могу

⁷⁷⁷ П. Д. Шеровић, „Стари записи и натписи“, у: *Гласник Народној универзитету Боке Кошорске*, бр. 1-3, Котор 1937, од 48-52, 49; М. Ђоровић-Љубинковић, Нав. дело, Т LXIII; R. Vujičić, Нав. дело, 148; П. Мијовић, Нав. дело, 78-79. Те двери касније су пребачене у Цркву светог Стефана, у паштровићком месту Свети Стефан, данас изгубљене.

⁷⁷⁸ С. Раичевић, *Сликариство Црне Горе у Новом вијеку*, Подгорица 1996, 135. Са овим становиштем се не можемо сложити, јер су очигледне стилске различитости. У целисти, ове двери веома подсећају на оне старе из манастира Бања код Рисна, осликане (према запису) 1775, вероватно од неког Рафаиловића, сада делимично очуване и похрањене у ризници (Д. Миковић, „Иконописци Димитријевићи-Рафаиловићи“, у: *Гласник Народној универзитету Боке Кошорске*, бр. 4-6, Котор 1935, од 8-10, 9).

⁷⁷⁹ Р. Вујичић, „Иконописна дјела бококоторских сликара у региону Скадарског језера“, у: *Гласник ЦАНУ* (Одјељење уметности, књ. 4), Титоград 1982, од 137-148, 137-138. Стилска одступања у односу на остала Димитријева дела су више него упадљива, те се не можемо сложити са предоченом тврдњом.

⁷⁸⁰ П. Мијовић, Нав. дело, 77. Данас постојеће двери у овој цркви рад су неког каснијег Рафаиловића. Иконостас из 1704, навођен у литератури, који је можда осликао Димитрије, сада је у деловима, у веома лошем стању, похрањен у парохијском дому у селу Радованићи на Луштици. Приликом прегледа, због знатних оштећења, нисмо могли да потврдимо ауторство, али је речена година видљива.

⁷⁸¹ Исто, 77-78. То су такозване Бусовићеве двери, можда најсличније савинским, и ту је Димитријево ауторство несумњиво.

⁷⁸² Р. Вујичић, „Иконописна дјела бококоторских сликара у манастиру Пиви“, у: *Четиристотина година манастира Пива* (Зборник радова са научног скупа одржаног у Плужинама 16. и 17. јула 1987), Титоград 1991, од 109-113, 109-110. Двери су израђене за неки порушен храм, те су касније уметнуте на иконостас Пивског манастира. Ове двери имају знатну сличност са савинским, па се, уз извесну задршку, прикључујемо мишљењима да их је израдио Димитрије. Натпис на дверима указује да их је приложио, за непознату цркву Светог Николе, владика Саватије (требало би подсетити да је Саватије у то време био у Херцег-Новом и да је тамо имао капелу Светог Николе уз резиденцију). Савинске двери су такође израђене за време Саватијевог столовања у Херцег-Новом, а потписан је и на раној Димитријевој икони *Богородица са арханђелима* (у натпису на њој стоји: *исаакијевскіиъ владке херцеговачка кр Слава*). Стичемо утисак да је Димитрије био сликар кога је епископ Саватије веома ценио и од кога је више пута наручивао иконе.

препознати само прве две речи: Слѣши дѣши....⁷⁸³ Пророк Соломон (Прѣрѣкъ Солмонъ) такође у руци држи исписан свитак, нешто читљивији: Прѣмѣдрѣсть съ(зда) (с)еке храмъ ѿтѣ ѿтѣрдѣ столпъ.з.⁷⁸⁴ У доњем, правоугаоном делу двери, на северној половини, испод пророка Соломона, осликан је арханђел Гаврило (Г) са натписом (С)ѣне Блѣговѣнѣ (сл. 41). На јужној половини, испод медаљона са пророком Давидом, налази се Богородица (Б) и наставак натписа са претходног крила (Прѣсѣтъ Бѣ(ѣ) (сл. 42).

Иконе су fine, бржљиве израде. Израз, положај, усмереност погледа, текстура и детаљи обраде Богородичиног лица веома наликују Богородици са Христом, престоној икони, у Цркви ризе Богородичине у Бијелој.⁷⁸⁵ Јасно се уочава да се код Димитрија почетком XVIII века у извесној мери губи пређашња оштрина у изразу, коју је наследио од свог учитеља Радула.⁷⁸⁶ Потврду за то налазимо поређењем са његовим више од две деценије старијим радовима из Цркве светих Петра и Павла у Рисну (1680/81),⁷⁸⁷ који су видно под Радуловим утицајем. Међутим, у каснијим Димитријевим радовима лица на иконама добијају нешто мекши и топлији израз. Чини се да је до тога дошло ублажавањем контраста између тамних сенки и светлијих површина на лицу, те се успоставља финија тонска хармонија. Њу допуњава хроматска рафинираност са бледосивкастом текстуром инкарната, превученом суптилним наносима ружичасте боје. Одежда, нарочито Богородице, иако делимично зографски шрафирана, има веома зналачки и хармонично уклопљене боје, нанете са много осећаја за преливе тканине.

⁷⁸³ Пс. 45:11 – „Слѣши дѣши виждѣ и приклони ухо твое.“

⁷⁸⁴ Посл. 9:1.

⁷⁸⁵ Има помена и у литератури да је ова икона Димитријев рад (М. Живковић, „Иконе бококоторског сликара Димитрија у манастиру Дубочици код Пљеваља“, у: *Саопштења XLIV*, Београд 2012, од 163-190, 164-165).

⁷⁸⁶ Т. Кријешторац, *Бококоторски иконописци Димитријевићи-Рафаиловићи*, каталог, Пераст 2002, 8.

⁷⁸⁷ Р. Вујичић, „Иконописна дјела Димитрија Даскала у Рисну“, у: *Бока 12*, Херцег-Нови 1980, од 213-221 (Христос, Богородица са Христом, Свети Јован и свети Сава, Свети Никола и свети Ђорђе).

Композиција је развијеног иконографског типа. У средишњој вертикали, изнад уобичајеног поретка око Богородичиног одра, видимо Богородицу на престолу (МР ОВ), у кружној мандорли коју носе анђели, како пружа појас светом Томи.⁷⁹⁰ У истој оси, изнад ње су Света Тројица (Сглл. Тронца). Између Христа и Бога Оца налази се крст са Христовим венцем, испред којег обојица придржавају круну. Од Бога Оца ка Богородици на престолу испод спушта се сноп светлости, у коме се препознаје и голуб Светог Духа. Поред Саваота је овај натпис: СѦЦЪ·БЛГОСЛОВЛѦТ ДШЕРЪ, а поред Христа: СНЪ·ВЪНЧВЛѦТЪ МР(К)РЪ. Дакле, уметник је у композицију Успења укључио и сегмент са Крунисањем Богородице. У слободном простору око распоређени су, по неретком обичају, апостоли на облацима, у пратњи по једног анђела (сл. 46).⁷⁹¹

Сматра се да је Рафаило био доста плодан сликар и солидан колориста, који је вешто употребљавао полутонирање изведено из основних тонова.⁷⁹² Ипак, остаје веран графицизму који долази до изражаја у третирању већих површина. Покушавао је да инкарнат оживи мање-више успешним ружичастим лазурирањем, наносећи га на више тачака инкарната, укључујући и капке. За инкарнат користи и белу боју стављајући је на сва испупчења лица, али и у углове очију. Иако користи можда нешто топлији основни тон инкарната,⁷⁹³ тамни колутови око очију и даље остају карактеристика Димитријевића-Рафаиловића. Фигуре у првом плану боље пропорционално третира, док су ситније фигуре често здепасте и обрађене немарније, попут апостола у горњем плану Успења Богородичиног.

што Успенскаго зовом икони. Изобразилъ грѣшномъ, рѣкомъ рафила димѣтріевича. Зографъ. Іако бѣт погрѣшникъ зографъ. Петомѣ зографъ икеникаго. ѣзика. лѣт, гена ѡ. Ѣ. Н. годѣ, мѣца, мѣта. кѣ. го чина:

⁷⁹⁰ Исти мотив налази се и на икони Успења Богородичиног из Мораче (рад Димитрија Даскала, 1713), само је ту постављен у горњем левом углу иконе.

⁷⁹¹ Рафаилов отац Димитрије је на Успењу из манастира Морача (1713) такође апостоле представио на облацима, а исту иконографију применио је и на сегменту исте иконе са представом Богородичиног Покрова. Такође, исто је решење и на Димитријевој икони Покрова из Умјетничке галерије БиХ у Сарајеву (1720). Једина разлика је што су ту по три групе апостола на облацима, а у Морачи по четири (З. Ракић, „Бококоторски сликар Димитрије и манастир Морача“, у: *Манастир Морача*, Београд 2006, од 213-240, 219).

⁷⁹² Г. Томић, Нав. дело, 10.

⁷⁹³ Т. Кријешторац, Нав. дело, 10.

Распеће Мале савинске цркве. Круну иконостаса Мале цркве чини богато изрезбарено и осликано Распеће, постављено на стилизованим рибама (сл. 47). Крајеви Распећа имају лепезасте завршетке из седам делова, изрезбарене различитим флоралним мотивима. На ове лепезасте мотиве наилазимо још од XVI и XVII века на српским иконостасима.⁷⁹⁴ Из истог периода потичу решења да из репова стилизованих риба ничу, са обе стране Распећа, две изрезбарене иконе са представама Богородице и Јована Богослова.⁷⁹⁵ Поред њих су још по три округла медаљона у врежама грожђа, са ликовима апостола. Ову сликарску целину можемо, са готово потпуном сигурношћу, да припишемо такође Рафаилу Димитријевићу (сл. 48). То додатно потврђује и његов потписани рад из Цркве светог Ђорђа у Радованићима на Луштици (1751). Иако слабије очувано и скромније резбе, Распеће из Радованића сликарски је идентично савинском (сл. 49).⁷⁹⁶ Исти је положај Христовог тела, детаљи мускулатуре, изглед и обрада перизоме,⁷⁹⁷ боје и иконографија представе. Као композиционо-дуборезна целина, Распеће из Мале савинске цркве веома подсећа на Распеће из Цркве светог Николе у Бијелом Пољу, које је 1723, по свој прилици, израдио Максим Тујковић или неко од његових блиских сарадника.⁷⁹⁸ Сличност се запажа и са дрворезбаријом на Распећу из Цркве светог Луке у Котору (1708), које неки аутори сматрају такође раним радом Максима Тујковића.⁷⁹⁹ Сва три Распећа имају два дрвена држача, победничке заставице, са три ресе у облику чокота винове лозе, које излазе из основе крста. Иста су им и подножја крста, у виду

⁷⁹⁴ А. Серафимова, „Прилог проучавању иконостасних крстова на Балкану“, у: *Манастир Црна Ријека и свети Пећар Коришки* (Научни скуп, Приштина, Зубин Поток, Црна Ријека 25-26. IV 1996), Приштина–Београд 1998, од 149-162, 156, сл. 4, 7.

⁷⁹⁵ А. Серафимова, Нав. дело, сл. 3, 4, 5, 6, 7.

⁷⁹⁶ Прилику да прегледамо готово све радове сликарске породице Димитријевић-Рафаиловић, пружио нам је њихов потомак сликар Александар Рафајловић, на чему смо му веома захвални. Он нам је скренуо пажњу и на поменућу сличност, коју смо могли јасно да потврдимо.

⁷⁹⁷ Декорација перизоме у виду орнаментисане источњачке тканине, постаје веома популарна у иконопису и фрескосликарству православних храмова XVI и XVII века (Љ. Стошић, „Иконостас Максима Тујковића у Никољцу код Бијелог Поља“, у: *Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија*, Беране–Београд 2011, од 631-638, 637).

⁷⁹⁸ Љ. Стошић, Нав. дело, 634.

⁷⁹⁹ Исто, 631; R. Vujičić, „O duboreznoj delatnosti...“, 149; M. Живковић, „Икона Богородице са Христом и Светим Николом из манастира Свете Тројице у Пљевљима. Прилог проучавању сликарског опуса Максима Тујковића“, у: *ЗЛУМС 41*, Нови Сад 2013, од 9-31, 14.

крилатих делфина, лепезасти завршеци кракова крста и низ других мотива и детаља.⁸⁰⁰

Икона-читуља капетана Симе Томашевића. Још један иконописни рад сликара породице Димитријевић-Рафаиловић налази се у савинској ризници. То је позната осликана читуља капетана Симе Милутиновог Томашевића, осмишљена да подсећа на двери иконостаса (сл. 50). У дну читуље стоји доста оштећен натпис из кога не може да се разазна име уметника: + сѣѣ чит(ѣла) (г)осподна кѣпѣтанъ сѣма мѣлѣтинова речепога томѣшевѣѣла ѿпрѣложнѣ ѿ мѣнастѣръ нѣславнѣ храм ѿспенѣѣ прѣтѣѣ вѣѣ ѿзобразнѣ мѣнсторѣ. (истрвено је име) ... (дн) мѣтрѣвнѣ ѿ годѣла ѿ ѿ мѣ (1740) ѿ мѣла ... (даље није читљиво због оштећења).

Неки аутори сматрају да је читуљу осликао Ђорђе Димитријевић 1740,⁸⁰¹ али се помиње и Рафаило,⁸⁰² који је радио речене иконе у Малој савинској цркви. Уметник је у горњем делу читуље осликао Деизис, смештен у три медаљона уpletена у плитки дуборез, па визуално подсећа на надверје. У средини је Христос архијереј и Цар славе (IC XC), лево је Богородица (MP ΘV) која му се обраћа са развијеним свитком,⁸⁰³ а десно Јован Крститељ (IC) такође са свитком.⁸⁰⁴ Доњи део иконе саржи имена из породице Симе Милутиновог Томашевића, пописана у вертикалним колонама које наткриљују два изрезбарена лука са средишњим стубићем,⁸⁰⁵ асоцирајући тако на крила двери. Таква форма свакако није случајна, него носи јасне есхатолошке конотације. Царске двери, врата раја, са представом Благовести, указују на почетак спасења човечанства.

⁸⁰⁰ Лб. Стошић, Нав. дело, 637.

⁸⁰¹ Д. Медковић, *Манастир Савина...*, 62; М. Црногорчевић, „Биљешке о српским живописцима“, у: *СПЕБДС за 1896*, Дубровник 1896, 48 (аутор помиње да је Ђорђе Димитријевић 1740. израдио једну икону за Савину, не наводећи коју и одакле му тај податак); Д. Миковић, „Иконописци Димитријевићи-Рафаиловићи...“, 8-10 (Миковић тврди да је творац поменуте иконе-читуље Ђорђе Димитријевић, али такође не наводи изворе).

⁸⁰² J. Петковић, Нав. дело, 5; D. Berić, „Nekoliko ikona bokeljskih slikara...“, 274-276.

⁸⁰³ Један део записа је оштећен, те се не може ишчитати. Видљиви део гласи: Прі́мні мле́ніе мѣ́ре|воє ѿлюді|воєє чтѣ|проішн|мѣти моѿ|гршнімъ|прошєніє|ѿсѣло про|гнє...|...про|шеніє при|мѣтъ:

⁸⁰⁴ Свѣтъ ꙗко читливъ у цѣлини: Прѣмѣнѣнѣ крѣстѣнѣма своѣмъ ѿщедрѣ чѣмъ прощѣнѣмъ крѣстѣнѣмъ монѣ
гѣнѣнѣмъ прощѣнѣмъ ѿмѣнѣмъ раздѣлѣнѣмъ тебѣ радѣ прощѣнѣмъ прѣмѣнѣнѣмъ:

⁸⁰⁵ У заглављима лукова, пре набрајања појединачних имена стоји: Помени Г҃и ѿ҃сѣаше д҃ше (лево); Рѣкѣ своѣхъ вѣщ҃евани (десно).

Свештеник, на литургији, управо пред њима изговара имена оних за које треба да се измоли вечни живот.⁸⁰⁶

У Малој цркви је до дубоко у XX век стајала, као престопа икона, чудотворна икона Богородице Савинске.⁸⁰⁷ Изнад је стајао ред већих икона, које су Савини поклонили чланови породице Стратимировић, сада у Великој цркви на бочним зидовима.⁸⁰⁸ Ту је још био и Убрус Христов, сада у ризници манастира. Када је икона Богородице Савинске пренета у Велику цркву, за престоне иконе постављени су грчки радови из XVIII века који су ту и данас. Ове иконе захтевају посебан осврт у оквиру неког детаљног каталога манастирске ризнице, која поседује још сличних икона грчког порекла. Због обиља радова из различитих временских периода и разнородне стилске оријентације, богатство ове ризнице требало би обрадити у посебном раду, будући да излази изван оквира постављених за нашу тему.

Околности и приликом зачећа радова на ликовном програму Велике цркве

По завршетку грађевинских радова на Великој савинској цркви (1791), требало је разматрати конституисање ликовног програма у храму. Многи догађаји и ван манастира и у њему непосредно су обележили време и околности у којима се приступило изради иконостаса за цркву. Те 1795. православни Далмације и Боке последњи пут су тражили од млетачких власти допуштење да имају епископа „родом Србина а закона грчког“.⁸⁰⁹ Иако већ „од осамдесетих година XVIII века нико више није сумњао да би само један брод војске био довољан да уништи Републику“, ⁸¹⁰ Венеција није имала намеру да попусти у тој ствари. Питање епископа за Далмацију и Боку решено је тек деценију и по касније (1810), у време француске власти у Далмацији, када је за епископа постављен Венедикт Краљевић.

⁸⁰⁶ И. Гергова, *Поменици от Македония в български сбирки*, София 2006, 156.

⁸⁰⁷ Ј. Петковић, Нав. дело, 5.

⁸⁰⁸ Исто, 5.

⁸⁰⁹ Г. Петрановић, „Списи о православној цркви у Далмацији за времена млетачке републике“, у: *СДМ за 1868*, Задар 1868, 138-139.

⁸¹⁰ Г. Станојевић, „Новска скела...“, 89.

Средстава за наставак радова на унутрашњем уређењу цркве није било довољно. Монаси манастира неуморно су прикупљали лемозине у далеким крајевима, често их, како је већ предочено, походећи. И сам архимандрит Данило Јоанорајовић, вредни и пожртвовани, завршио је живот у туђини, прикупљајући неопходне прилоге за наставак радова. Смрт га је затекла 23. новембра 1789. године, у Пули.⁸¹¹ Сахрањен је у недељу, по свршетку литургије и опела у Цркви светог Николе, које је служио архимандрит Јосиф Кнежевић, парох те цркве.⁸¹² На место Данила Јоанорајовића дошао је архимандрит Инокентије Дабовић и током његовог управљања изведени су радови на ликовном програму цркве (умире 12. јуна 1802).⁸¹³

Оскудна расположива средства и повелика дуговања појединаца братству манастира принудили су савинце, почетком 1795, да принудно наплаћују неке дугове. Тако, по наређењу провидура Херцег-Новог, заплењена је имовина двојици дужника према манастирском братству (трговцу Марку Каспурићу из Херцег-Новог и Илији Матисоровићу из Пода) у вредности 166 цекина.⁸¹⁴ Прикупљене лемозине, наплате неких дуговања и „фит од бутига“,⁸¹⁵ омогућили су изгледа, бар за прво време, наставак радова у унутрашњости Велике цркве.

Истовремено, манастир потресају и друге недаће. У јесен 1794. у манастирском братству дошло је до великог раскола, изазваног размирицама двојице монаха са архимандритом Инокентијем Дабовићем. Први документовани помен о томе је из 17. октобра 1794, када су калуђери Симеон Лучић и Никанор Богетић упутили жалбу ванредном провидуру у Котору. У њој обавештавају провидура да им старешина манастира, архимандрит Инокентије Дабовић, не дозвољава да се хране у манастиру, иако они на то имају право као његова сабраћа.⁸¹⁶ Архимандрит је против њих поднео и тужбу надлежним млетачким властима. Нешто касније, калуђер Симеон Лучић је изопштен из манастира Савина, како се наводи у документу од 31. децембра 1794, због

⁸¹¹ АМС, *Либро оѡ сарандара цѣркве*, инв. бр. 25, 92.

⁸¹² АМС, Нав. дело, 92.

⁸¹³ Исто, 92а.

⁸¹⁴ АН РУМА, f. 315, 19 (1), 20 (2), 21 (1), 22 (2), 23.

⁸¹⁵ АМС, *Либро оѡ земаља*, 5. Године 1796, 19. фебруара, братство манастира добило је фит за закуп својих бутига од Александра Горакуће у износу од 400 либара.

⁸¹⁶ АН РУМА, f. 308, 501 (1), 504 (2), 505.

непристојног понашања према свом старешини архимандриту Дабовићу.⁸¹⁷ Калуђер Никанор Богетић, такође одстрањен из манастира, био је и ухапшен од власти. Уз казну, која би требало да утиче на његово будуће понашање, касније је условно пуштен и враћен у манастир. Строго му је наложена најпонижнија покорност према архимандриту, уз претњу најстрожим санкцијама и поновним изопштењем из манастира. Богетић је, међутим, покушао да се успротиви одлуци провидура о покорности према свом архимандриту. Желео је да се његова подређеност ограничи само на епископа цетињског, што провидур није прихватио, те је Богетић био принуђен да испуни наложене услове.⁸¹⁸ Цетињски епископ Петар I Петровић и сам је упутио званични документ о изрицању казне калуђерима. Нешто касније, 1. јануара 1795, провидур Соранца био је склон да се, поводом владициног доласка у Боку, помилује и поново прими у манастир и калуђер Симеон Лучић.⁸¹⁹ На овакав предлог провидура, братство манастира подноси своју молбу да се такво наређење повуче. Сматрали су да би именовани калуђер поновним доласком у манастир пореметио мир, ред и дисциплину, и укаљао углед и достојанство манастира.⁸²⁰

Цео тај вишемесечни спор коначно је разрешен указом провидура Марка Цорџија од 15. маја 1795. године (сл. 51). Овим декретом услишена је молба калуђера манастира Савина да монах Симеон Лучић не буде враћен у манастир, него разрешен и трајно одстрањен. Ради коначног повратка мира у манастир, али и како би се предупредили евентуални каснији сукоби и непослушања, провидур је званично прописао и нека правила којима ће, како наводи, „заштитити ово Свето место“. Овим указом калуђери манастира морају да буду потпуно покорни

⁸¹⁷ АН PUMA, f. 308, 1 (3), 2, 8, 10, 79.

⁸¹⁸ АМС, Расути списи. („In questo istante S.E licenziò dall'arresto il Calogero Nicanor previa la più efficace correzione, quale certamente dovrà servirgli di fondamento nelle future di lui direzioni. L'anatema sarà ritrattato a piacere della parte offesa, e saranno pure esercitate le più umili offiziosità verso il proprio superiore, come di tutto ciò si è obbligato di adempiere, altrimenti un solo cenno o dal Pubb.o Rappresentante o dell'Archimandrita costerà a replicarne più pesanti castighi e risoluzioni decise di espulsione. Li percorse un po' di ostinazione dal conto di costui, limitandosi ad esercitare soltanto quello che sarà per prescrivergli Mons. Arcivescovo. Il Provv. Estr. Ha respinto con calore una simile riserva e lo costrinse con la propria autorità che condizioni sue espresse. Bramava il proprio collega, ma non fù esaudito; nè uno sa del destino dell'altro. Di lui a qualche giorno sarà eseguito quanto e la mi significò rapporto il Simeon. Sarà pure scritto in uniformità al S. Ecc. Provv.: opportunamente per le necessaria prudente cautela al caso dell'inventario. Cattaro 23 Dicembre 1794, Al Nso: S. Co Luigi Bussovich, Castel Novo“.)

⁸¹⁹ АН PUMA, f. 315, 446 (4) до 450, 455.

⁸²⁰ АН PUMA, Нав. док., 455.

и подређени ауторитету високоцењеног архимандрита. Ни један монах не сме да напусти Млетачку републику, те да оде у страну државу без одобрења провидура, које он не може издати без благослова архимандрита. Калуђери не смеју да напуштају манастир, нити да ноће ван њега, без одобрења свога старешине. Монасима није дозвољено да се по сопственом нахођењу ослобађају својих манастирских дужности и обавеза, без претходне сагласности старешине манастира.⁸²¹

⁸²¹ АМС, *Фасцикла са повељама* („Noi Marco Zorzi per la Serenissima Repubblica di Venezia
Provveditore Estraordinario di Cattaro, ed Albania colla soprintendenza di Castel Novo e di Budua

Autorizzata questa carica straordinaria della podestà sovrana di soprintendenza alla monastica del Monastero di Savina per l'osservanza degli'Istituti dei Sacromonaci, a ciò con apposite ossequiate Ducali 25 luglio 1776 e 13 settembre 1790 colle quali la Pubblica Sapienza avvoca sotto la immediata sua protezione e stabilisce in pari tempo soggetto e dipendente della cura e vigilanza della carica medesima detto Pio Luogo; intenta la stessa a rimettere nella piena osservanza. Le discipline de'Regolari, che esistono in presente, o saranno accolti in progresso tra que' Sacri Recinti, non che a mantenere la dovuta subordinazione, la pace, e la esemplarità tra quegli individui religiosi, onde rimosso per sempre qualunque interno dissidio, irreverenza ed indisciplina, scandalosamente introdotte e coltivate dal Monaco Simeone Lucich, e per le quali fu dalla autorità di questa carica espulso per sempre dal Monastero medesimo in pena de' suoi trascorsi ed a esempio perenne di chiunque altro osasse per l'avenire d'imitarne le indebite traccie, proceda ogni cosa col dovuto buon ordine e maggior culto di Dio Signore a maggior perfezione de' monaci ed a maggior buon esempio de'fedeli, troviamo opportuno di prescrivere le seguenti misure, providenze e discipline, che dovranno essere immancabilmente osservate.

Li monaci del Monastero di Savina dovranno essere pienamente ubbidienti e subordinati all'Autorità del Riverendissimo Archimandrita, loro Eccellentissimo Superiore, ne potranno in alcun modo, ne in verun tempo dispensarsi dai doveri di rispetto, soggezione e disciplina in tutto ciò che può riguardare la religiosa loro condotta, e per quanto sarà loro precettato dalla volontà del superiore e culto del Signore Iddio, alla modestia ed esemplarità de'monaci al buon esempio de'fedeli, a decoro ed utilità spirituale e temporale del monastero medesimo.

Non ardira mai verun monaco per qualunque motivo sisasi staccarsi dal Veneto Stato, ne por piede in Stato Estero, nemmeno per brevi momenti, senza il permesso della Carica Estraordinaria, a cui per ottenerlo dovranno prodursi di volta in volta, nè sarà loro accordato in verun tempo, se muniti non saranno di Licenza del Reverendissimo Archimandrita; da cui risultare ne possa la verità del bisogno, e la legittimità dei motivi, come pure i di lui assensi.

Non usciranno i monaci dal Monastero pe' propri affari, ne per quelli de Pio Luogo senza chiedere il permesso e la benedizione del loro superiore, dal quale dovranno render conto di se medesimi, ogni volta che considerasse egli prudente di loro chiederlo e dovranno sempre restituirsi al Monastero ad ore competenti, non osando mai pernottare fuori de' recinti del medesimo senza una precisa necessità e senza gli assensi del superiore.

Non potranno mai dispensarsi i religiosi medesimi dall'esercizio delle funzioni ecclesiastiche, ne dal prestarsi ai bisogni ed occorrenze del monastero senza legittimo motivo, quale dovrà essere riconosciuto, ed approvato dall'Autorità del loro Superiore, nè mai di proprio arbitrio o volontà per cui saran sempre considerati inobbedienti e contumaci.

Non oserà mai alcuno de' monaci e ne tampoco i serventi di uscire per qualsivoglia escogitato motivo a causa dai recinti del monasterio in tempo di notte, se non sarà munito di volta in volta di espresso assenso del superiore del luogo, a cui per attenerlo saranno indispensabilmente obbligati di addunnoil bisogno, quale dovrà essere grave, urgente, ed istantaneo, e non altrimenti.

Тако је окончана ова прилично озбиљна криза у манастиру, која је обележила период пред почетак радова на иконостасу. Недуго потом, братство је уговорило осликовање такозваног темпла, чиме ће бити заокружени дводеценијски радови на уобличавању Велике савинске цркве.

Иконостас Велике цркве, идеје и облици

Иако су припадници познате бококоторске сликарске школе из породице Димитријевић-Рафаиловић били увелико познати сликари и својим радовима већ присутни у Савини, братство се одлучује за сасвим другачије уметничко решење. Њихово рустично и конзервативно сликарство није могло да задовољи сазрелу свест савинаца о потребним новинама, те уношењу барокних пикторалних и иконографских решења. Познато је да су образовани представници цркве били водећа духовна снага која је у многоме одредила целу барокну културу.⁸²² У мањим срединама, срединама удаљеним од великих духовних центара или подручјима где није било епископског поглаварства, попут Далмације и Боке, такву духовну улогу преузимали су, како је већ речено, окретни и продорни архимандрити манастира.⁸²³ Свесни велике реторичке моћи слике, употребљене

Saranno risolutamente obbligati li religiosi tutti, e le persone dipendenti del monastero di usare in ogni occasione, momento e circostanza la dovuta riverenza, rispetto ed ubbidienza verso Reverendissimo Archimandrita loro superiore senza mai mancare minimamente al precettato e necessrio rigore di subordinazione il dipendenza, e siccome li monaci anziani preceder devono gl'altri nella esatezza della disciplina ecclesiastica, e nel dover di trattare i meno anziani con fraterna carità, dolcezza e moderazione, così questi saranno tenuti di avere esattamente il dovuto riguardo, e considerazione verso i seniori.

La non mai attesa contravvenzione che taluno osasse fare a qualunque de' sopra esposti Pubblici Comandi, che precedono in consonanza alle Sovrane Massime, darà motivo alla Carica Straordinaria di adoperare le pene più sensibili a correzione degl'innobbedienti, quali al capo di mancanze recidive, e di saggi ulteriori della loro incorreggibilità saranno espulsi per sempre dal monastero suddetto.

Sarà la presente affissa in situazione adattata del Monastero nelli due idioma italiano ed ilirico onde noto resti sempre ad ognuno il complessivo aggregato di queste utili providenze a deviamiento di qual sia voglia non mai presumibile scandalosa eventualità di disordini evidentemente perniziosi a quella politica organizzazione, che proporzionata ad un regolato impianto deve produrre frutti di esemplarità religiosa e di buona disciplina nell'ordine morale dei monastici istituti. In quorum.

Cattaro 15 maggio 1795

Marco Zorzi Prov. Estraord.

Domenico Fabij Canc: Prefettizzio, Vice Segretario“)

⁸²² М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 154.

⁸²³ Сетимо се енергичног крупског архимандрита Герасима Зелића, те његових бројних контаката и путовања. На једном од њих добија за свој манастир и познате царске двери, рађене у зрелом бароку. Препознавши већ увелико прихваћене барокне токове српских и руских центара, он их без задршке поставља у крупски манастир. Иако Зелић у свом *Жицију* помиње да је царске двери

за друштвено-верско деловање у датом окружењу, црквени духовници користе те могућности. На бројним путовањима, док су прикупљали прилоге по удаљеним крајевима, савинци су стекли увиде у стваралаштво и уметничке токове православних центара. Разумели су велики значај уметности и њене ангажованости. Нова Велика црква требало је да испрати уметничке програме већ одавно прихваћених барконих садржаја, који су се у српској уметности ширили пре свега из Карловачке митрополије. Манастир Савина виђен је као део тога.

Братство манастира Савина, иако не бројно, имало је увек веома окретне и добро образоване архимандрите. Кључну улогу у идејном уобличавању ликовног програма Велике цркве одиграо је способни, продуховљени и образовани архимандрит Инокентије Дабовић. Веома енергичан у жељи да обезбеди потребна средства за изградњу нове цркве, готово читав живот посвећује томе. Већ смо предочили његова бројна путовања у разне крајеве тим поводом.⁸²⁴ Стекавши потребна знања у богословској науци, црквеним обредима и појању, бораваћи дужу у фрушкогорским манастирима, имао је идеју да новине примени и у Савини.⁸²⁵ Током боравака у фрушкогорским и другим манастирима под јурисдикцијом Карловачке митрополије, већ предоченим, Дабовић је стекао неопходни увид и у текућу барокну уметност, па је имао прилике да је оживи и у архитектонском концепту и у ликовном програму Велике цркве.⁸²⁶ Своју ширину, отвореност и утемељеност пренео је и на свог нећака јеромонаха Јосифа

донео из Кијева и да су његово дело, он их је заправо добио од свог пријатеља Гавре Петровића из Задра и Венеције (С. Орловић, „Иконе из ризнице манастира Крупе“, у: *ЗЛУМС* 40, Нови Сад 2012, од 41-60, 42).

⁸²⁴ Према сачуваној документацији, видимо да је углавном путовао у крајеве северно од Саве и Дунава, под духовним покровитељством Карловачке митрополије. Сетимо се да је Дабовић 1763. ишао „у Империју“, 1764. у Будимску епархију и манастир Шемљуг, 1773. у Угарску да преузме заоставштину преминулог јеромонаха Симеона Марковића, 1780. у Београд, што је вероватно само мањи део његових похода, онај о којем су сачувани трагови. Сматра се да је родом из села Крушевице у Суторини (помињу се и Сасовићи) и да је још као ђак примљен у Савину да учи, где је касније пострижен (М. Црногорчевић, Нав. дело, 73-74).

⁸²⁵ Т. К. Поповић, „Калуђер Јосиф Троповић, учитељ владице Рада“, у: *Босанска вила* (1. септембар 1910).

⁸²⁶ Дабовићева улога у одбрани манастира 1762. године – када је хитро окупио народ и служио молебан пред Чудотворицом Савинском, која је заштитила манастир од млетачког уништења (М. Црногорчевић, Нав. дело, 73) – имаће велики одјек, као што ћемо видети, у идејном уобличавању ликовног програма цркве.

Троповића,⁸²⁷ који је током последње деценије XVIII века био доста везан за Савину, што потврђују његови потписи у манастирским документима и књигама. Троповићева продуховљеност, богато образовање и знање језика свакако су у знатној мери били подршка Дабовићу у остваривању ликовног програма цркве, којим је направљен мост ка текућој барокној уметности. Дабовић га је упутио у новине барокног богослужења и појања које је прихватио у фрушкогорским манастирима, те их је Троповић примењивао у Саборној цркви на Топлој, чији је парох касније био, и то је бивало радо прихваћено.⁸²⁸ Значајну улогу у последњим деценијама XVIII века имао је и поменути Никанор Богетић, рукоположен за свештеника од стране цетињског епископа Саве Петровића 8. децембра 1770.⁸²⁹ Он је заменио Дабовића на месту архимандрита, након његове смрти 12. јуна 1802,⁸³⁰ те у том статусу остаје све до своје смрти 23. септембра 1723.⁸³¹ Веома активан у прибављању дозвола млетачких власти за подизање нове цркве,⁸³² Богетић по препоруци Герасима Зелића, архимандрита Крупе и првог викара за Боку, и сам преузима тај положај викара за Боку.⁸³³ На дужност је ступио по Зелићевом разрешењу са те дужности (16. новембра 1811).⁸³⁴

Поуздано знамо да су у манастир стизале и књиге познатих теолога који су обележили барокну епоху и које су биле у употреби у Карловачкој митрополији. Познати су бројни појединачни поклони и набавке значајних књига, које су савинци предузимали још од раног XVIII века. Већ је поменуто да је архимандрит Леонтије Рајовић из Русије донео у Савину (1722) познати руски превод Баронијевих *Анала* (*Annales ecclesiastici*), штампан у Москви 1719. Анали су били омиљена лектира у српским манастирима у XVIII веку, утичући тако и

⁸²⁷ М. Црногорчевић, Нав. дело, 74-75. Троповић је рукоположен за свештеника 4. јуна 1794. године у Стањевићима, од стране митрополита Петра I Петровића (АМС, *Фасцикла са повељама*, инв. бр. 140).

⁸²⁸ Т. К. Поповић, Нав. дело. На Топлој, у оквиру цркве, била је успостављена и школа, у којој је Троповић подучавао и младог Рада, каснијег владике Петра II Петровића.

⁸²⁹ АМС, *Фасцикла са повељама*, инв. бр. 139.

⁸³⁰ АМС, *Лиbro ои сарандара*, 31.

⁸³¹ АМС, *Лиbro ои сарандара*, 31.

⁸³² Сетимо се да је након договора савинског братства (1775) ишао у Венецију да измоли дозволе за градњу цркве.

⁸³³ Г. Зелић, *Жишје*, Будимь 1823, 605.

⁸³⁴ Г. Зелић, Нав. дело, 605-606. Зелић пише да му је Никанор Богетић на опроштајном ручку код капетана Марка Комненовића за то „толико не благодарио, колико му је могао његов старачки разум досећи“.

на српску барокну иконографију.⁸³⁵ Историцизам, који је Бароније несумњиво потцртавао у свом делу, био је у складу са конкретним потребама православне цркве у окружењу туђинске власти и друге вере. Познавање прошлости било је начин да се у критичним тренуцима сачувају сопствени историјски интереси.⁸³⁶ Савинска библиотека чува и *Камен Вере (Камень веры)* Стефана Јаворског, штампан 1730. у Кијеву. Ово дело било је важно за разумевање светих слика барокне епохе у складу са православном традицијом.⁸³⁷ Књигу је за манастир набавио помињани јеромонах Никанор Богетић, потоњи архимандрит манастира. На њој стоји и Богетићев запис од 16. децембра 1790. године, где наводи да ју је платио шест млетачких талијера.⁸³⁸ Манастир у својој библиотеци чува и *Требник (Евхологичин)* Петра Могиле, штампан у Кијеву 1646.⁸³⁹ Ово дело, од велике важности и ауторитета за литургијски живот украјинске цркве, основа је многим каснијим издањима током XVIII века.⁸⁴⁰ Библиотека садржи и *Вечеру душевну (Вечера душевна)* теолога Симеона Полоцког, штампану у Москви 1683. Ту је и *Мали катихизис* из 1786. године (део из књиге *Православнаго исповеданија свете вере християнске*) који је преписао Андрија Петровић у Котору 1786.⁸⁴¹ Манастир поседује и прва издања дела Јована Рајића.⁸⁴² Пун сандук словенско-црквених књига оставио је Савини и Сава Владиславић својим тестаментом из 1738. године.⁸⁴³ Већ је помињано да је и савински јеромонах Симеон Марковић прикупио више сандука књига током свог дугогодишњег боравка у Русији од 1762-1773.

Тачан увид у укупни књижни фонд који је манастир поседовао у XVIII веку не може се стећи. Библиотека манастира веома је оштећена у пожару 21. октобра

⁸³⁵ Д. Медаковић, *Манастир Савина...*, 27.

⁸³⁶ М. Тимотијевић, Нав. дело, 225.

⁸³⁷ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 155-156.

⁸³⁸ М. Црногорчевић, *Манастир Савина...*, 42.

⁸³⁹ М. Црногорчевић, Нав. дело, 43.

⁸⁴⁰ М. Тимотијевић, Нав. дело, 283.

⁸⁴¹ Д. Медаковић, Нав. дело, 95.

⁸⁴² В. Ј. Ивошевић, „Библиотека манастира Савина“, у: *Бока 21-22*, Херцег-Нови 1999, од 157-185, 177.

⁸⁴³ Д. Синдик, „Тестаменти Саве Владиславића“, у: *Мешовића траја*, књ. 8, Београд 1980, од 139-159, 158.

1807. године.⁸⁴⁴ Такође, иако често проучавана, она није у потпуности обрађена. Д. Богдановић није довршио ни објавио сва своја истраживања у савинској библиотеци, па је и до данас много тога остало непознато. Ипак, поуздано се може тврдити да су књиге значајне за барокну епоху у Карловачкој митрополији стизале и до Далмације и Боке, па и до Савине, разним путевима. И сам Достеј Обрадовић веома се старао о ширењу руских синодалних проповеди (у Рајићевом преводу) по Далмацији, где је једно време и службовао као учитељ. Препоручивао је старешинама далматинских манастира да их набави свака црква, јер то велика „потреба и полза“ народу и свештенству.⁸⁴⁵

Све ово довољно говори да су савинци били обавештени о текућој руско-украјинској барокној теолошкој литератури. Она је током XVIII века увелико већ потиснула из црквене употребе рукописну и штампану књигу српскословенске редакције.⁸⁴⁶ Дакле, писана реч је припремила терен визуалној представи.⁸⁴⁷ У том контексту требало би схватити и жељу савинаца да за своју нову цркву изаберу мајсторе и програм који ће се наслањати на текући барок, увелико примењиван у областима под јурисдикцијом Карловачке митрополије. Наравно, имали су и пуну свест о удаљености од свог главног центра, као и о конкретним околностима под туђинском влашћу, без свог епископа. Стога савинци прибегавају компромисном решењу, али за њихове услове пажљиво и промишљено одабраном. Ангажују мајсторе који се у основи држе традиционалног приступа, али са добром упућеношћу у барокне уметничке

⁸⁴⁴ Т. К. Поповић, *Манастир Савина – историјске црквице*, Котор 1909, 19. Сматра се да је пожар био подметнут од стране француских војника који су у манастиру боравили, а баш те ноћи нису дошли у манастир на починак. Између осталих вредности, у пожару је, како се наводи, доста важних књига страдало. Зна се да су годину дана раније (марта 1806) у Савини били са одушевљењем дочекани руски капетан Бели и митрополит Петровић, као предводници руско-црногорско-приморске војске. Тада је у манастиру 10.000 људи положило заклетву верности руском цару (Б. Храбак, „Херцег-Нови у доба пропасти Млетачке републике и Наполеонових ратова“, у: *Босна 23*, Херцег-Нови 2003, од 7-28, 11), па је врло могуће да су француски војници из неке врсте освете подметнули пожар.

⁸⁴⁵ Ч. Денић, „Руске синодалне проповеди код Срба и њихово ширење у Хрватској крајем 18. века“, у: *Зборник о Србима у Хрватској* 2, Београд 1991, од 69-132, 94. Такође, два *Епистома* Дионизија Новаковића преписана су у Далмацији за потребе манастира Крка и Драговић (Л. Чурчић, „Популарност и неки проблеми ширења *Епистома* Дионизија Новаковића“, у: *Зборник за друштвене науке* 36, Нови Сад 1963, од 103-115, 103). До сада није утврђено да ли је неки примерак *Епистома* постојао и у Савини, мада је то врло вероватно (Дионизије Новаковић био је пострижник манастира Савина (М. Црногорчевић, Нав. дело, 78).

⁸⁴⁶ Б. Вуксан, „Украјинска богословска литература и барокизација српске ликовне уметности у XVIII столећу“, у: *Саопштења XXXII-XXXIII*, Београд 2001, од 61-80, 61.

⁸⁴⁷ Б. Вуксан, Нав. дело, 61.

токове. Такав склоп уклапао се у предочене околности. У заостреном окружењу, и у малој локалној средини Боке, ненавикнутој на нови пикторални језик, радикалне промене у ликовном програму сувише би асоцирале на западно сликарство. Локална средина, пријемчива за наслеђене форме побожности и уметности, нарочито за рустификоване облике бококотурске сликарске школе, не би могла да схвати и прихвати драстичне иновативне тежње. Морала је да постоји опрезност од директних преузимања католичког схватања слике. С друге стране, морало се закорачити ка новим токовима барока, прихваћеног под окриљем духовног центра Карловачке митрополије. Мајстори Лазовићи из Бијелог Поља били су, стога, најбоље решење. О томе сведочи потписани уговор савинаца са њима о изради иконостаса. Уговор је направљен 2. јула 1795. године (сл. 52)⁸⁴⁸ између архимандрита Инокентија Дабовића са братијом и иконописаца попа Симеона са његовим сином Алексијем.⁸⁴⁹

⁸⁴⁸ АМБ, *Списи Дионисија Миковића*. Прегледавши део заоставштине архимандрита Д. Миковића у манастиру Бања код Рисна, нашли смо препис поменутог уговора, направљен руком Саве Накићеновића. Сава га је преписао са оригинала, на Миковићеву молбу. У Савином препису стоји да је уговор потписан 2. јуна 1795. (а не јула, како је објавио Миковић).

⁸⁴⁹ Д. Миковић, „О иконостасу Св. Успенског манастира Савине“, у: *Гласник Српске православне цркве*, бр. 8, год. XI, Сремски Карлови 1930, од 124-125, 124. У уговору јасно стоји да Лазовићи треба да израде: „докро, тврдо, лепо и нерушимо, то ест, преградѣ алтѣ темпло, междѣ, алтаремъ и церковѣю, съ трое двери и прочя, како е основато, негладѣрато, висина и ширина, ѿ тлаце до верхѣ Креста, а ширина ѿдѣ зѣда до зѣда внѣтрѣне.“ Даље у уговору поп Симеон се обавезује да ће: „кѣлѣрами, цвѣтовѣми, образами, позлатѣми, испѣнтѣи, ѣтвердѣнтѣи, и позлатѣнтѣи, какоѣе кѣнтѣи за ѣкрасѣнѣе, и кѣнтѣнѣе, ради прославленѣя Бога и превѣстога ѣспѣнѣя Божѣя матере. Я мѣнастѣрь да мѣ нѣма докѣлѣнтѣи ѿ Венецѣе, злато, разѣнке колѣре, и прочя на своѣ епензе! Поп Симеон дужан је да има: „своѣ алѣтѣ конѣмѣ потребѣе, и тврдо се ѣкѣцѣла да ће е помоѣнѣи Бога и ѣекѣ Богородѣце, све испѣнтѣи лепо, и тврдо: темпло и образе, и междѣ двери; кѣше апѣстоле; празѣнике; пророке; и прочя; съ тѣмѣлѣнтѣомъ помѣомъ и начѣномъ, и кадѣ бѣде лепо доспѣкѣено темпло рѣчено е нѣговѣмъ образами и ѣкрасѣнѣемъ, да нѣма дѣтѣи мѣнастѣрь Сѣвѣнна кѣшѣрѣченомѣ г. попѣ Симеѣмѣ, тѣлѣера мѣетѣчѣкѣе чѣтѣри еѣотѣнѣи и сеѣдамѣдѣсѣтѣи и двѣ вѣс. Но 472: и за болю вѣѣрѣностѣ кѣше ѣко пѣмѣо подѣпѣано ѿдѣ ѣкѣ стране и прочя Инокѣнтѣи Архѣмѣандрѣтѣи со бѣратѣемъ потѣверѣѣемъ како кѣше; Попѣ Симеѣмъ иконописѣцѣи своѣмъ иномъ Алѣксѣемъ потѣверѣѣемъ како кѣше и прочя“. Са друге стране уговора исписани су датуми исплате Симеону Лазовићу за његов рад, почев од 1796. године. (Тако 1796. прву исплату Симеон добија 8. фебруара у износу од 46 талиера, затим маја месеца 100 талиера, јуна 24 талиера и 18. новембра 30 талиера. Године 1797. Симеону је исплаћен остатак дуговања, и то 9. јануара 20 талиера, 27. августа 52 талиера и 30. септембра 200 талиера, чиме је намирен цео уговорени износ.)

Композициона решења појединачних представа у већини познатих уговора нису изричито одређивана,⁸⁵⁰ што је случај и са савинским уговором. Према уговору, чини се јасним да је у оквир предвиђених радова улазила и резбарија на иконостасу. Ипак, због недовољно обимног и испитаног Симеоновог опуса у овом погледу, требало би оставити извесну задршку.⁸⁵¹ У прилог томе да је Лазовић аутор и резбарије на иконостасу иде и један оштећени цртеж на коме је управо део иконостасне конструкције, са Алексијевим записом: книга *Алексија Поповића пила сиџ книгѣ рѣкомъ савиноу ѿ савини манастирѣ на: 1793 миѣд.*⁸⁵² Овај запис говори о могућем боравку Лазовића у Савини и знатно пре потписивања уговора. То је вероватно било неопходно, због обима и сложености посла, као и опсежних припремних радова. Колико је познато, Симеон до тада није урадио ни један тако монументалан иконостас, него углавном мање радове, за сеоске цркве или цркве-брвнаре.

Иконостасни дрворез. Иконостас Велике савинске цркве припада уобичајеном типу високе барконе олтарске преграде са пет нивоа и великим Распећем на врху (сл. 53). Овакви иконостаси развијају се од средине XVIII века на подручју Карловачке митрополије,⁸⁵³ до тада несвојствени православним храмовима у Боки. Изведени дуборезачки радови у извесној мери заостају за већином зрелих барокних олтарских преграда. Уметник на пуној дрвеној позадини израђује плитку рељефну декорацију, најчешће у виду извијених флоралних трака, волута и понеке ружице, и боји је златом. Такве мотиве Симеон је већ више пута примењивао, у својим ранијим радовима, на иконостасу у Севојну (1779), Кућанима (1780) и на појединачним иконама. Недостатак инвентивности у дуборезу савинске преграде он надомешћује сликаним сегментима, најчешће цветних мотива. Позадину рељефа боји у црвено, бело или плаво. Једино царске двери, надверја и последња зона са пророцима имају нешто другачију обраду, без пуног дрвета у позадини, што донекле ствара ефекат

⁸⁵⁰ М. Тимотијевић, Нав. дело, 41.

⁸⁵¹ Д. Медаковић, Нав. дело, 59. (Аутор је прилично контрадикторан, јер прво описује Симеонов дуборезачки захват на иконостасу, а затим наводи да није познато ко је аутор дуборезаног иконостаса.)

⁸⁵² АНБС, *Никољац* 84, 14.

⁸⁵³ Д. Медаковић, *Манастир Савина...*, 54.

прозрачности. Архитравне греде, између сваког нивоа, богато су степенасто импостиране, а динамику додатно појачавају различити облици оквира икона на сваком од горњих нивоа иконостаса.

Тако, трећа зона, са представама апостола, има провоугаоне оквире око икона и плошне имитације стубаца између њих. На њима је плитка флорална и златом обојена рељефна декорација, на белој позадини, цветно осликаном. Ступци почивају на рељефном мотиву касетиране звезде, а завршавају се златним рељефним капителима са волутама. У средини апостолског реда налази се икона Свете Тројице. Она је у посебно дизајнираном богатом оквиру, са страна оперважена тордираним слободним стубовима.

Четврта зона, са представама Великих празника, најдекоративнија је. Иконе су смештене у оквире лучно завршене и ослоњене на капителе плошних стубаца, са сликаном цветном декорацијом. У средини лука налази се стилизована мензола уоквирена волутама. Лучна обрада оквира Празничних икона среће се још од почетка XVII века на Светој гори.⁸⁵⁴ Средином пете деценије XVIII века левантински дрворез, већ прилично проширен Балканом, продире и у Карловачку митрополију, где ће се развијати више деценија под утицајем уметника из јужних крајева Балкана.⁸⁵⁵

У простору између лукова четврте зоне, Симеон је у рељефној пластици извео анђеоске главе са нимбовима и крилима (сл. 54, 54а).⁸⁵⁶ Представе анђела биле су веома популарне у барокној уметности. Од средине XVIII века приказују се све чешће и у Карловачкој митрополији, али углавном, према препорукама теолога Јоханеса Молануса, као дејче главе са крилима.⁸⁵⁷ Иако их има и у дуборезу (исте мотиве налазимо код резбара Јохана Георга Милера на иконостасу фрушкогорског манастира Беочин),⁸⁵⁸ готово да су незаобилазне у барокном сликарству. Симеон Лазовић често употребљава овај мотив и у дуборезу и у сликарству. Већ на самом почетку његове уметничке каријере

⁸⁵⁴ М. Љубинковић, „Дуборезни иконостаси XVII века на Светој Гори“, у: *Хиландарски зборник 1*, Београд 1966, од 119-135, 127.

⁸⁵⁵ М. Лесек, *Уметничка баштина у Срему II*, Сремска Митровица 2004, 231-232.

⁸⁵⁶ Цртеж са потпуно истом анђеоском главом, као детаљ иконостасне преграде, похрањен је у Заоставштини породице Лазовића (АБСБ, *Заоставштина породице Лазовића*, Цртежи-скице, од 65-83, 69).

⁸⁵⁷ М. Тимотијевић, Нав. дело, 306.

⁸⁵⁸ М. Лесек, „Развој барокних иконостаса у Срему“, у: *Симпозијум „Иконостас као духовни и културни печат православних хришћана“*, Крагујевац 2007, од 79-109, 92.

видимо, на дуборезу царских двери у Сирогојну (1764), анђеоске главе са крилима. Касније ће их само усавршавати.

Дрворезни опус у савинској Великој цркви приводи се крају представама пророка, у овалним оквирима, на петом нивоу иконостаса. Овали су међусобно повезани врежама стилизоване лозе и гроздова, које срећемо и на бочним дверима. Мотив гроздова примењиван је још у првој половини XVII века на Атосу, одакле и продире дубље на Балкан, али се трагови његовог старијег порекла могу наћи и на западу.⁸⁵⁹ Ови најочитији евхаристијски симболи уоквирују пророке који су посведочили нужност Христовог страдања ради спасења људског рода.⁸⁶⁰ То страдање оличено је у Распећу изнад.

Часни крст, изнад пете зоне, почива на лобањи и костима, симоблишући Голготу, те жртву поднету зарад победе над смрћу. Црквена дуборезна пластика у виду монументалног крста, са сликаним Распећем и бочним иконама уз њега, појављује се у XVI веку на православним иконостасима балканског подручја.⁸⁶¹ Сва четири крака крста завршавају се богато изрезбареном розетом са седам латица. Уобичајени протагонисти око Распећа смештени су у изрезбарене издужене оквире. Постоља оквира за иконе Богородице и Јована Богослова излазе из вазе постављене на архитрав испод, док постоља Марије Магдалене и Марије Клеопине излазе из стилизованих кринова.

У целини гледано, иконостас Велике цркве оставља утисак монументалности. Његова структура и дуборез, упркос извесној мањкавости у мајсторству, тежи да спроведе симболичко-алегоријску поруку евхаристије. У барокним евхаристолошким програмима наглашено је истицан жртвени карактер богослужења, чиме ја брањена традиционалност.⁸⁶² Познато је да сликарство барокних иконостаса карактерише чврста веза са резбаријом, којој је додељена важна, али ипак секундарна улога.⁸⁶³ Ликовни програм употпуниће дати оквир.

⁸⁵⁹ М. Љубинковић, Нав. дело, 127.

⁸⁶⁰ Р. Михаиловић, „Прва зона српског иконостаса XVIII века”, у: *ЗФФ XIV-1*, Београд 1979, од 279-321, 286.

⁸⁶¹ А. Серафимова, „Прилог проучавању иконостасних крстова на Балкану”, у: *Манастир Црна Ријека и свети Петар Коришки* (Научни скуп Приштина, Зубин Поток, Црна Ријека 25-26. април 1996), Приштина–Београд 1998, од 149-162, 149.

⁸⁶² М. Тимотијевић, Нав. дело, 396.

⁸⁶³ Исто, 52.

Иконостас као средиште пикторалног програма цркве. Развијени иконостас савинске Велике цркве, како је већ поменуто, пружа се у пет хоризонталних зона, на врху крунисаних великим сликаним Распећем. Са повећавањем висине иконостаса, што кулминира у барокној епохи, као и броја икона на њему, што прати и све наглашеније склањање литургијских радњи од очију верника, иконе постају посредник у приступу светињи у олтару.⁸⁶⁴ Овако развијени иконостас има за циљ да предочи Божји Домострој и структуру цркве као велики организам коме су и сами верници прикључени. Стога сваки од пет нивоа иконостаса указује на један ниво открочења и општења Бога са човеком.⁸⁶⁵ Највиши, ниво са пророцима, представља законски период старозаветне цркве, то јест наговештај Богооваплоћења, праобраз новозаветне цркве. Празнични ред је новозаветни период, испуњење онога што је претходно наговештено. Догађаји Новог завета, посебно свечано слављени у цркви, сачињавају литургијски годишњи круг. Ред са апостолима, прерађени ранији Деизисни чин, има као основну тему молитву за свет. То је есхатолошки аспект цркве. Поред реда са престоним иконама које имају најдиректнију улогу у литургији, најнижи ред иконостаса је помесни. Он не поседује сасвим строг распоред, а одабир представа често зависи од локалних потреба и карактера храма.⁸⁶⁶

Готово општеприхваћено је становиште да је тематика високог барокног иконостаса, заправо, преузета из репертоара зидног сликарства православних храмова.⁸⁶⁷ Ипак, неки аутори сматрају, иако заједничке теме несумњиво постоје, да има и суштинских разлика у улози за коју су одређени иконостас или зидно сликарство.⁸⁶⁸ Стога се линеарно тумачење о пуком преносу не може сасвим прихватити. Храм је литургијски простор који прима сабрање верних и симболички укључује у себе целу васељену. Његов живопис, иако подвргнут одређеној схеми, допушта и велику разноврсност, као и произвољни избор тема у неким деловима. Иконостас читује успостављање цркве у времену и њен живот

⁸⁶⁴ В. Вукашиновић, „Теолошке основе иконостаса“, у: *Симпозијум „Иконостас као духовни и културни печат православних хришћана“*, Крагујевац 2007, од 111-134, 124.

⁸⁶⁵ В. Вукашиновић, Нав. дело, 126.

⁸⁶⁶ Л. Успенски, *Теологија иконе*, Света Гора – Хиландар 2000, 189-191.

⁸⁶⁷ Д. Медаковић, „О српском бароку“, у: *Пушеви српског барока*, Београд 1971, од 57-69, 61-62; С. Таранушенко, „О украјинском иконостасу XVII и XVIII века“, у: *ЗЛУМС 11*, Нови Сад 1975, од 113-145, 133. П. Флоренски наводи да је иконопис сам живот зидног сликарства, ослобођен споне зависности зидописа. (П. Флоренски, *Иконостас*, Никшић 2001, 107).

⁸⁶⁸ Л. Успенски, Нав. дело, 191.

до Парусије, са строго одређеном тематиком, и у целини и у деловима. Он открива осмишљеност временског процеса и његову везу са ванвременским чином, евхаристијом.⁸⁶⁹ Стога је иконостас у најдиректнијој вези са литургијским обредом. Свештеник током Проскомидије, након вађења средине просфоре са Христовим печатом, узима честице просфоре у част и спомен Богородице и ставља их са десне стране извађеног светог Хлеба (који касније постаје тело Христово), а затим вади девет честица у спомен светих и ређа их у три реда, по три у сваком. Прву честицу вади у име Јована Крститеља, другу за пророке, трећу за апостоле и тиме завршава први ред и чин светих. Даље се узимају честице за мученике, преподобне...⁸⁷⁰ Такав обредни поступак у Проскомидији веома подсећа на распоред нивоа иконостаса. Од пророка до престоних икона, иконостас уистину понавља чин светих Проскомидије. Касније се издвојене честице на Проскомидији погружавају у свети Путир, те се тако цела Црква Христова сједињује са његовим Телом и Крвљу.⁸⁷¹ Божји Домострој је у потпуности остварен.

Сматра се да је главна нит развоја високих барокних иконостаса потекла са руско-украјинског подручја, те се одатле проширила на подручје Балкана и даље. Црквени Сабор у Москви 1666/7. прихватио је развијени високи иконостас кијевске Велике Лавре као канонски исправну иконографију барокних иконостаса.⁸⁷² Ипак, и поред извесних сличности између украјинских и српских иконостаса, директна преузимања не постоје.⁸⁷³ Низ самосвојности одредио је српско барокно сликарство као посебан и сложен процес унутар барокне поетике. Прави предмет иконографске концепције и практичко-богословске бриге српског иконостаса XVIII века била је тематика Инкарнације и Искупљења.⁸⁷⁴ Ову нит пратићемо и на иконостасу Велике савинске цркве, кроз феноменолошке одреднице дате у контексту локалних потреба и схватања.⁸⁷⁵

⁸⁶⁹ Исто, 191-192.

⁸⁷⁰ Н. Гогољ, *Тумачење Божанствене литургије*, Београд 1995, 10.

⁸⁷¹ Н. Гогољ, *Нав. дело*, 50.

⁸⁷² С. Таранушенко, *Нав. дело*, 124-125.

⁸⁷³ М. Тимотијевић, *Нав. дело*, 52.

⁸⁷⁴ R. Mihailović, „Srpski ikonostas XVIII veka i ogledalo“, у: *Delo* 28, Београд 1982, од 106-116, 107.

⁸⁷⁵ Н. Макуљевић, *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858-2008*, Врање 2008, 45-105. Аутор указује на већ увелико присутне критике европског погледа у проучавању историје и културе Балкана заснованог на орјенталистичком концепту, те потребу за преузимањем контекстуалног

*Иконографско-иконолошка, симболичка и литургијска наслеђа иконастаса
Велике цркве*

Прилазни део

Сокл – Пут васкрсења. На српским барокним иконостасима до шесте деценије XVIII века није био обичај да се парпетне плоче на соклу осликавају, него су само декорисане. Најстарије осликане парпете имала је црква манастира Слатински Дреновац (1758), док се шира распрострањеност јавља од почетка седме деценије XVIII века.⁸⁷⁶ Тематика икона на соклу била је разноврсна, често са елементима локалних виђења и потреба. Садржај је могао да буде у непосредној вези са престоним иконама, царским дверима или литургијским циклусом црквене године.⁸⁷⁷ У сваком случају, прва зона иконостаса углавном је организована као темељ симболичком реду горњих партија. После ње, тема Благовести на царским дверима прихвата део уводне речи о Инкарнацији и Искупљењу, до њених следећих вертикалних преношења.⁸⁷⁸

Сокл или прву зону иконостаса Велике савинске цркве чине четири представе у овалним оквирима. Гледајући од северне ка јужној страни, прва представа је *Сусрећ Марије и Јелисаветје*, затим *Јављање Христѡа мироносицама*, *Неверовање Томино* и *Молишва о чаши*.

Представа *Сусрећѡа Марије и Јелисаветје* (цѣлованіе Маріио в зѣгласѣ мѡденецѣ) дешава се на улазу у кућу родитеља Јована Крститеља, Јелисавете и Захарије (Лк 1, 39). Две жене се целивају у загрљају, док Захарије, који је и отворио врата Богородици, помало зачуђено и немо посматра сусрет. У горњем десном углу, изнад Богородице, видимо голуба Светог Духа који се спушта у зрацима светлости ка двома женама (сл. 55).

Друга представа, *Јављање Христѡа мироносицама* (Маріе непрѣкласіе мнѣ), односи се на догађај након Христовог Васкрсења (Недеља Мироносица, трећа

приступа у оквирима јасних временских и просторних одређења, присутних стваралачких принципа и специфичности верско-културног модела.

⁸⁷⁶ М. Лесек, „Развој барокних иконостаса...“, 97.

⁸⁷⁷ М. Тимотијевић, Нав. дело, 53.

⁸⁷⁸ Р. Михаиловић, „Прва зона...“, 279.

недеља по Васкрсу). Иако је догађај описан у сва четири, представа прати текст Јовановог Јеванђеља (Јн 20, 1-18), где се компилују два догађаја, често раздвојена: Мироносице на гробу Христовом и *Noli me tangere*. Мироносице (на левој страни представе) прилазе бојажљиво Христу који их са ивице гроба благосиља, док са неба падају зраци светлости. Између њих анђео, у виду детета, седи на камену гроба и руком показује на васкрслог Господа (сл. 56).

Трећа представа, *Неверовање Томино* (ωκλάνη δόμνος:), такође приказује догађај након Христовог Васкрсења (Недеља Томина, дуга недеља по Васкрсу; Јн 20, 24-30). Христос није више постављен тако строго у средишњој оси, како је било уобичајено у византијској иконографији.⁸⁷⁹ Он стоји више на левој страни, у перизоми и са црвеним плаштом, који симболише његово страдање. Апостол Тома који клечи, са руком испруженом ка рани Христовој, налази се у централној оси композиције, архитектонски подржаној у позадини. Окружују их апостоли у разним позама и гестовима (сл. 57).

У другој половини XVIII века запажено место у српском барокном сликарству добијају управо јеванђеоски призори из Недеља по Васкрсу. Сматра се да је њихова појава резултат украјинско-руских уметничких утицаја у српским срединама, јер се први пут јављају на иконостасима српских цркава у Слатинском Дреновцу и Костајници, које су осликали украјински иконописац Василије Романович и његови ученици.⁸⁸⁰

Четврта композиција, *Молишва о чаши* или *Молишва у Гејсимаанском вртју* (---и ѿтче лице може сѣа чаша крове мѣмѣти вѣдѣи вола твоѣ:), представља Христа широко раширених руку у молитви Оцу, пре испијања симболичке чаше страдања.⁸⁸¹ Анђео Божји, у горњем левом углу, приноси путир Христу, док

⁸⁷⁹ Љ. Шево, *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, Бањалука 2010, 91.

⁸⁸⁰ М. Јовановић, „Руско-српске уметничке везе у XVIII веку“, у: *ЗФФ VII-1*, Београд 1963, од 379-410, 403.

⁸⁸¹ Интересантно је приметити да је овакав Христов гест готово истоветан као на гравирама Јохана Улриха Крауса и Захарије Орфелина, *Анђео шечи Христа на Маслиновој јори*. (Р. Михаиловић, „Представе анђела у српској графичкој XVIII века“, у: *ЗЛУМС 8*, Нови Сад 1972, од 283-306, сл. 12-13). Предлошке из Библије аугсбуршког гравера Крауса често су користили кијевски мајстори. Прерађујући их, стварали су и разноврсне самосвојне представе, са одступањима од оригинала. (Љ. Стошић, *Западноевропска графика као предлог у српском сликарству XVIII века*, Београд 1992, 59). Иако Краусова Библија није имала већи утицај на српско барокно сликарство, ови прерађени предлошки, као и оригинали, услед веза са Украјином

апостоли у подножју Маслинске горе спавају (Лк 22, 39-44) (сл. 58). У српском барокном сликарству ова тема се редовно среће у оквиру Циклуса Христових страдања. Међутим, као самостална представа готово да се нигде не појављује,⁸⁸² па је такво њено присуство у Савини још интересантније. У XVIII веку се у Молитви на Маслиновој гори уобичајено појављује један или више анђела са знацима Христових страдања (*Arma Christi*).⁸⁸³ Такође, композициона подела представе на два регистра, земаљски са Христом и небески са анђелом, указује да су појавни и метафизички свет овде јасно раздвојени.⁸⁸⁴

Разматрајући ове четри представе на соклу иконостаса, уочавамо да прва и задња композиција симболички уоквирују и Христов земаљски Пут. Поетска сцена Сусрета мајки, надахнуто сликана у српској уметности XVIII века, често је довођена на исту раван са представом Благовести.⁸⁸⁵ Сусрет се догађа одмах након Христове инкарнације, почетка његовог земаљског Пута. Јелисавета је прва особа која то препознаје и благосиља. Овај Сусрет сматра се и потврдом оваплоћења речи у материји: „Чим Јелисавета чу поздрав Маријин, заигра дете у утроби њеној, и она се напуни Духа Светога.“⁸⁸⁶ Сетимо се да је Симеон Лазовић осликао баш тај моменат, представивши голуба Светог Духа у снопу светлости, изнад двеју жена. Тема Сусрета такође истиче Богородичино посредништво и њем небески статус уједно потврђујући и две њене важне особине, милосрђе и понизност.⁸⁸⁷ Последња сцена, *Молишва о чаши*, јесте почетак краја овако зачетог земаљског Пута, те најава искупитељског страдања зарад спасења људског. Остале две сцене, које уоквирују царске двери, са тематиком Христовог Васкрсења, говоре о коначном смислу Инкарнације и Страдања, то јест земаљског

и Русијом, свакако су били познати српским уметницима. Могуће је да је и Симеон Лазовић негде дошао у додир с њима.

⁸⁸² М. Тимотијевић, „Бура Јакшић – „Молитва на Маслиновој гори“, у: *ЗНМ XV-2*, Београд 1994, од 129-139, 132. Један од ретких примера самосталног приказивања *Молишве на Маслиновој гори*, онај Мојсеја Суботића на соклу Цркве светог Георгија у Бастајама из 1785, доведен је у питање, јер је рестаураторским и конзерваторским радовима утврђено касније пресликавање те иконе. Стога, не може се са сигурношћу утврдити како је првобитно изгледала.

⁸⁸³ Љ. Стошић, „Циклус Христових страдања у Бачком Петровом Селу и Библија Ектипа“, у: *ЗЛУМС 25*, Нови Сад 1989, од 201-210, 202.

⁸⁸⁴ М. Тимотијевић, Нав. дело, 133.

⁸⁸⁵ Р. Михаиловић, „Прва зона...“, 313.

⁸⁸⁶ Лк 1, 41. То је и тренутак санктификације Јована Крститеља (Р. Михаиловић, „Прва зона...“, 314), уједно у вези са његовом престолом иконом изнад. Истицање значаја Јована Крститеља додатно потврђује и представа *Благовести Захарију*, осликана на јужним дверима.

⁸⁸⁷ S. Brajović, *Gospa od Škrpjela – marijanski ciklus slika*, Perast 2000, 109.

Пута. Избор представе *Неверовање Томино* вероватно је овде делимично и из локалних разлога, јер је у манастиру Савина био похрањен део моштију светог Томе (прст руке).

Дакле, сокл савинског иконостаса потврђује фундаменталну поруку иконостаса XVIII века о Инкарнацији и Искуљењу, коју даље преузимају горње зоне.

Друга зона иконостаса Велике цркве, уобичајено, носи ред престоних икона: *Јована Претече*, *Богородице са Христом*, *Христа* и *Усијења Богородичиној*. Ове иконе, међутим, нису део првобитног иконостаса Симеона Лазовића, на шта упућује и сам уговор, већ су, сматра се, руски радови из XIX века.⁸⁸⁸ У *Лиbro ош земаља* налазимо интересантан податак да је братство манастира потрошило, 1825. године, 100 талиера за набавку две престоне иконе за Велику цркву. За два стакла на истим иконама дато је 50 талиера.⁸⁸⁹ Те иконе из XIX века, јасно је, и данас су на иконостасу. Не можемо са сигурношћу да тврдимо које су иконе савинци у међувремену држали у реду престоних. Д. Медаковић наводи да су ту стајале иконе које су Савини даровали, 1788. године, чланови породице Стратимировић (касније пребачене на иконостас Мале цркве, данас на зидовима и у олтару Велике цркве).⁸⁹⁰ Такво тврђење је сасвим основано, јер се димензије тих икона подударају са отворима за престоне иконе.⁸⁹¹

Двери Слова, Пут предака – Пут Бога. У оквир прве две зоне иконостаса улазе и троје двери са својим надверјима, који ће дати потпуну смисаону слику прилазном делу иконостаса. Троје двери прослављају три зачећа, објављења од арханђела, извршена по Божјој благодати. На северним дверима централно место заузима представа *Благовестиј светијој Ани (Пројојеванђеље Јаковљево, IV)* (сл. 59).⁸⁹² Света Ана (С: Ана), Богородичина мајка, на левом је крилу двери (сл. 60).

⁸⁸⁸ Д. Медаковић, *Манастир Савина...*, 57.

⁸⁸⁹ АМС, *Лиbro ош земаља*.

⁸⁹⁰ Д. Медаковић, Нав. дело, 57.

⁸⁹¹ Димензије спољњег отвора за престоне иконе на иконостасу: дужина 133 cm, ширина 83; димензије икона које су поклонили Стратимировићи: дужина 135,5 cm, ширина 85,5. Треба имати у виду да је спољни отвор за престоне иконе нешто мањи од унутрашњег рама, у који се икона учвршћује. Према томе, ове димензије потпуно се уклапају.

⁸⁹² „Апокрифно Protoјеванђеље Јаковљево“ (priredio S. Novaković), у: *Starine JAZU X*, Zagreb 1878, од 61-72, 63.

Изнад њене главе је и симболични детаљ са птицом која свија гнездо, о којој света Ана тужно размишља у тренутку Благовести. Она је у гесту зачуђености, са подигнутим рукама. На округлом медаљону изнад је млади пророк и цар Соломон (с-прѣрок Соломонъ) (сл. 61) са жезлом у руци и исписаним свитком: *Прѣстоу твоју вѣже вѣко вѣкѣ вѣкѣла же заль прѣвотнѣ жезла цр* (Пс 44(45), 6(7)). Арханђел Гаврило (АѦ) на десном је крилу двери (сл. 62), док је изнад њега медаљон у коме је насликан пророк и цар Давид (с-прѣрок Дѣдъ) (сл. 63), као старац са брадом и свитком: *Прѣстѣ црѣнѣца ѡдѣсѣнѣхъ тѣбѣ вѣрѣзѣхъ по змѣнѣнѣхъ* (Пс 44(45), 9(10)). У врху двери је крст у коме је насликан шестокрили огњени Серафим, као и на јужним дверима (сл. 64). Појава царева-пророка у контексту Благовести светој Ани има за циљ да симболички потврди најављено рођење Богородице. Поменути пророци, и сами цареви, наглашавају царске атрибуте у својим свицима, одар Божји, жезло првотно⁸⁹³ и ризу позлаћену, величајући достојанство Богородице као Царице небеске, али и будућу Инкарнацију Сина Божјег кроз Њу.⁸⁹⁴

На јужним дверима су *Благовѣсти Захарији* (Лк 1, 11-20) (сл. 65). Ова тема се у српском барокном сликарству може тумачити и као префигурација Богородичиног безгрешног материнства.⁸⁹⁵ На ту везу упућује и *Песма Захарије* (Девета песма *Канона јуѡрења*), која се директно надовезује на *Песму Богородици* („Честњејшују“). Током Девете песме и цео храм освећује се тамјаном, што има, поред осталог, уобичајену симболику уздизања молитве.⁸⁹⁶ Кађење храма, током Девете песме, асоцира и на Захаријино освећење храма тамјаном у тренутку

⁸⁹³ Свети Павле у својим Посланицама Јеврејима управо подсећа: „Престо је твој вечан, Боже, и скиптар је краљевства твога скиптар правде“ (Јев. 1, 8). Жезло такође симболише палицу-корен, шиблику стабла Јесејева од кога, познато је, потичу свети краљеви Давид и Соломон, али и Пресвета Богородица („Па ће изићи шиблика из стабла Јесејева, и изданак никнуће из корена његова. Дух Господњи ће на њему почивати...“ Ис 11, 1-2).

⁸⁹⁴ Интересантно је напоменути да свитак са реченим натписом, који у Савини држи пророк Давид, у Цркви светог Николе у Брезови (рад Симеона Лазовића из 1805) држи пророк Соломон.

⁸⁹⁵ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство...*, 347.

⁸⁹⁶ Богородица се у самој химни *Акаѡистѡа* (3. икос) назива *тамјаном молиѡве*. Везу тамјана и молитве налазимо и у Псалму 141, 2: „Нек молитва моја изиђе као тамјан пред лице твоје, и дизање руку мојих као принос вечерњи!“ (Л. Мирковић, *Акаѡистѡ Пресвѡтој Богородици*, Сремски Карловци 1918, 16).

његових Благовести.⁸⁹⁷ Истовремено, подсећа нас да тамјан, једна од префигурација Богородице и њеног безгрешног материнства, ужарен у кадионици несагорева, исто као што Богородица, примивши у себе Христа, није сагорела него засветлела.⁸⁹⁸ Арханђел Гаврило (ЇГ) сада је на левом крилу двери (сл. 66), а у медаљону изнад је пророк Јеремија (Ѹ прр Ђремиѡ) (сл. 67) са свитком у руци: Ђрда|престо|лн престо|лн поста|внше|са тог|да ѡдн|ѡ сѣде|на престо|ле веле|не|н ѡдн|ти.⁸⁹⁹ На десном крилу је Захарија, пророк и отац Јована Претече, у свештеничкој одежди и са кадионицом у руци (сл. 68). Изнад њега је, у медаљону, пророк Самуило (Ѹ пррѡк самойѡ) (сл. 69) са свитком у руци: Тогд| трѡк=| ѡ ко|трѡкн|ша| и вѡ|веле|ннаѡ| ѡтг|ро|б вѡ| ко|т|аша.⁹⁰⁰

Указује нам се да цела тематика јужних двери најављује Страшни суд. Свици обојице пророка наговештавају будуће Царство Небеско, на шта се надовезују и Претечине пророчке и опомињуће речи: „Покајте се, приближава вам се Царство небеско!“ (Мт 3, 2)⁹⁰¹ Ипак, поставља се питање да ли постоји још нека посебна веза између изабраних пророка и Јована Претече, чије је рођење најављено Благовестима Захарији? Сетимо се да је Самуило први препознао Давида из свете лозе Јесејеве, и миропомазао га. То прилично јасно прави паралелу са Јованом Крститељем, који је први препознао Христа, младицу из лозе Јесејеве, и крстио га на Јордану. Пророк Јеремија је, пак, први познати пример старозаветне безбрачности из чисто верских разлога.⁹⁰² Исто тако, Јован је први пример новозаветног аскетског пророка који је свесно посветио живот вери и жртвовао га зарад Царства Божјег. Дакле, обојица пророка заправо су старозаветне префигурације будућег Јовановог лика и улоге, најављених Благовестима Захарији. Смисаоно усредсређење целог програма је Парусија.

⁸⁹⁷ Ј. М. Фундулис, *Литургијске недоумице*, Краљево 2005, 248-249.

⁸⁹⁸ Ј. М. Фундулис, *Нав. дело*, 252.

⁸⁹⁹ Јеремија на свитку има богослужбени текст *Триода* који се пева на вечерњој служби Недеље Месопусне (ослања се на Дан 7, 9-10). Ова недеља посвећена је Страшном суду (*Зборник црквених и бојослужбених песама*, Београд 1971, 374).

⁹⁰⁰ Самуило има такође на свитку текст *Триода*, али сада са јутрења Недеље Месопусне (*Зборник црквених и бојослужбених песама*, 377).

⁹⁰¹ Крштавајући народ на Јордану, Јован још каже: „Ја вас крштавам водом да вас водим покајању; али Онај који за мном иде крштаваће вас Духом Светим и огњем“ (Мт 3, 11).

⁹⁰² Јер 16, 2; G. Niski, *Spis o djevičanstvu*, Split 1982, 40.

Две поменуте представе Благовести (са северних и јужних двери) указују на две Христове природе, те два Христова пута која следимо. Пут земаљски, припремљен Богородичиним зачећем, и пут ка Царству Божјем, припремљен Јовановим зачећем и његовим громогласним проповедањем покајања.⁹⁰³ То је најава Првог и Другог Христовог доласка. Или, како би древна баштина рекла, Пут предака и Пут Бога.⁹⁰⁴

На царским дверима централно место, како је уобичајено, заузимају *Благовести и Богородици* (Лк 1, 28-38) (сл. 70). На левом крилу двери насликана је Богородица (Мр̄ Ѧ̄) како стоји поред стола са отвореном књигом. Изнад ње се спушта голуб Светог Духа (сл. 71). На десном крилу двери је арханђел Гаврило (Їр̄ Ї̄) са љиљаном, а изнад њега је Свевидеће Божје око (сл. 72). Сцена је са гломазном архитектонском позадином, а изнад и испод налазе се медаљони са представама четворице јеванђелиста: они су са својим симболима, у пози писања својих јеванђеља. Изнад Богородице је свети Матеј (Ѧ̄: МѦ̄) (сл. 73) који исписује: *Книга|роде|тва|ис|хр̄ста|на| ѡ|на| дв̄|дока|на*; а испод свети Лука (Ѧ̄: Л̄) (сл. 74) који пером пише: *Поне|же| о|ко|мнози|начи|а| чин̄|ити*. Изнад арханђела Гаврила је свети Марко (Ѧ̄: М̄) (сл. 75) који исписује почетак свог јеванђеља: *Зачио|ев|ли|и|на|хр̄ста|на| в|жи|а|кож|—|пи|сано*; а испод свети Јован (Ѧ̄: ЈѦ̄) (сл. 76) са исписаним: *Въ|на|чал̄ѣ|ѣ|ѣ|ко|и|с|о*. Они су у својим јеванђељима овековечили пут Оваплоћења Божјег.

Симеон Лазовић осликавао је царске двери претежно према истом предлошку. То нам потврђују, до данас сачуване, царске двери из цркве-брвнаре у Севојну посвећене Сабору светог арханђела Гаврила (1779),⁹⁰⁵ Цркве Христовог Вазнесења у Кућанима код Кокиног Брода (1780), Цркве светог Николе у Брезови код Ивањице (1805). Царске двери у Цркви светих Петра и Павла у Сирогојну (1764), прве познате које је Симеон урадио, одају сасвим другачији дух.

⁹⁰³ И сам Христос наводи да су до Јована закон и пророци, а од њега се проповеда краљевство Божје (Лк 16, 16-17).

⁹⁰⁴ Б. Хамваш, *Scientia sacra I/2*, Београд 1999, 223.

⁹⁰⁵ *Царске двери, Крштење и Свети Илија*, преостале иконе из поменуте изгореле цркве-брвнаре, сада се налазе у Цркви Сабора светог арханђела Гаврила у Севојну (1907-9), у малој капели десно од улаза, где смо их и ми прегледали.

Иконографско решење двери из Сирогојна потпуно је ослоњено на зографску традицију ранијих епоха. Откривају несигурност и недостатак искуства у сликарском поступку. Симеонов стил на њима одаје крутост, строгост, плошност и јако изражен линеаризам у обради инкарната и одеће.⁹⁰⁶ У свим каснијим радовима такав графицизам се губи до непрепознавања. Њима влада барокизовани сензибилитет, меких и декоративних форми, светлог колорита.⁹⁰⁷ Царске двери у Цркви светог Ђорђа у Сечој Реци и Белој цркви благовештењској у Карану (осамдесете године XVIII века) сматрају се Симеоновим радовима, али су пресликане до непрепознатљивости.⁹⁰⁸ Стога их не можемо узети у обзир за детаљнију анализу. Ипак, по концепту ове двери једине прате савинску структуру са четири јеванђелиста, док су на свим другим сачуваним примерима, уз Благовести, пророци Давид и Соломон. Царске двери из Цркве светих арханђела у Буковику код Нове Вароши (пре 1800)⁹⁰⁹ немаром су уништене, као и преостале Симеонове иконе. Приликом обиласка, у тој цркви затекли смо потпуно нов иконостас.

Царске двери са Благовестима најдиректније су у литургијској функцији. Двери иконостаса, отварање у одређеним тренуцима богослужења, дају могућност конакта света твари са светом нетвари. Тај јединствени метафизички тренутак одражава велики парадокс Благовести.⁹¹⁰ У Благовестима, Оваплоћењу, спајају се и остварују два најављена пута (земаљски и небески) са бочних двери. Пред отвореним царским дверима, које тако објављују отварање и самог Царства небеског, одвија се и света тајна Евхаристије, жртве Искупљења.⁹¹¹ Стога се Благовести могу сматрати и праузроком свете Евхаристије.⁹¹²

⁹⁰⁶ З. Златић-Ивковић, Нав. дело, 101-102.

⁹⁰⁷ С. Кесић-Ристић, „Царске двери цркве брвнаре у Кућанима“, у: *Саопштења XXX-XXXI* (1998-1999), Београд 2000, од 221-232, 226.

⁹⁰⁸ Царске двери у Белој цркви каранској пресликао је Јанко Михајловић Молер почетком XIX века. Двери из цркве у Сечој Реци пресликане су у скорије време, на жалост, са изразитим непоштовањем оригинала.

⁹⁰⁹ Р. Станић, „Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају“, у: *Ужички зборник 2*, Титово Ужице 1973, од 65-100, 96. Аутор наводи да је у питању црква посвећена светом Ђорђу.

⁹¹⁰ А. Дугин, „Православни езотеризам“ (из *Метафизике Благовести*), у: *Свеске 51-52*, Панчево, 2000, од 75-82, 77.

⁹¹¹ Она је најављена већ на самим дверима, у виду малог осликаног *Распећа* на врху двери (сл. 77), као и на надверују царских врата, представом *Недреманог ока*.

⁹¹² Р. Михаиловић, „Прва зона...“, 283.

Надверја – камен девичанства, камен од угла, камен вере. Изнад сво троје двери појављују се и осликани кемери или надверја. Северно надверје носи представу из *Бојородичиној Акаѿисѿа* (10. икос). Изнад царских двери је *Недремано око*, а изнад јужних двери *Јављање Хрисѿа Пеѿру*.

Химна *Бојородичин Акаѿисѿ* спевана је највероватније између VI-IX века.⁹¹³ Неки аутори сматрају да је могла настати и раније, након Ефеског сабора 428. године или, још вероватније, после Халкидонског сабора 451. године.⁹¹⁴ Пре усвајања канона о Богородици (*Θεοτόκος*) и одбацивања монофизитизма, коначно потврђених на поменутих саборима, *Акаѿисѿ* није могао да постоји у овом облику. Као тема у сликарству, заступљен је од позног средњег века.⁹¹⁵ Његово изненадно појављивање и ширење у то време неки аутори тумаче интензивнијом заступљеношћу *Акаѿисѿа* у службама које су се одвијале у манастирима.⁹¹⁶ Према Симеону Солунском (XV век), *Акаѿисѿ* је читан сваког петка увече у монашким келијама, као део монашких молитвених обавеза.⁹¹⁷ Постоје мишљења да је појачано интересовање за *Акаѿисѿ* повезано и са исихазмом, чији се процват одвија управо током XIII и XIV века.⁹¹⁸

⁹¹³ E. Wellesz, „The ‚Akathistos‘ a study in byzantine hymnography“, *DOP*, Vol. 9/10, 1956, од 141-174. Већина аутора сматра да је *Акаѿисѿ* *Бојородици* настао у славу једне од чудесних одбрана Цариграда. Као аутор химне се најчешће помиње патријарх Сергије, који је, након Богородичине улоге у избављењу града од велике опсаде Персијанаца и Авара, спевао око 626. ову химну Њој у част. Неки опет сматрају да је химна настала поводом каснијих опсада и избављења, попут арабљанске опсаде 719. или руске инвазије на Константинопољ 860. године. Везивање настанка *Акаѿисѿа* за неку од победа над непријатељима заснива се на записима који су потицали из цариградског празничног *Триода* (144). Међутим, узевши за критеријуме врсту, садржај и поетску визију химне, Wellesz долази до закључка да је творац *Акаѿисѿа* највероватније Роман Мелод, чији се плодан рад везује за раздобље владавине Јустинијана I (152-153).

⁹¹⁴ L. M. Peltomaa, *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, Brill–Leiden–Boston–Köln 2001, 114.

⁹¹⁵ E. Constantinides, „The question of the date and origin of the earliest Akathistos cycles in monumental painting in the light of the Akathistos of the Olympiotissa at Elasson“, у: *XVI Congrès international d'études byzantine, Résumés des communications*, Wien 1981, 10.3. Аутор претпоставља да најстарији циклус *Акаѿисѿа* (око 1300) потиче из Цркве Панагије Олимпиотисе у Еласони (Тесалија, Грчка). Циклус *Бојородичиној Акаѿисѿа* током XIV века постаје веома популаран, те је прилично заступљен и у српском средњовековном сликарству.

⁹¹⁶ N. P. Ševčenko, „Icons in the Liturgy“, у: *DOP*, Vol. 45 (1991), од 45-57, 56.

⁹¹⁷ N. P. Ševčenko, Нав. дело, 56.

⁹¹⁸ A. Pätzold, *Der Akathistos Hymnos: die Bilderzyklen in der byzantinischen Wandmalerei des 14. Jahrhunderts*, Stuttgart 1989, 91-99.

Иконографија *Акаѿисѿа* визуална је кулминација мариолошког хришћанства, заснована на универзалном и синтетичком култу Мајке и Царице небеске.⁹¹⁹ *Акаѿисѿ*, тако, апсорбује готово све мариолошке теме, све улоге и типове Богородичине појавности.⁹²⁰ Из двадесет четири строфе *Богородичиној Акаѿисѿа*, нарочито његовог апстрактног и за представљање знатно захтевнијег дела,⁹²¹ отварале су се могућности симболичког разигравања.⁹²² *Акаѿисѿ* је био омиљен и готово обавезан део сликарских програма у трпезаријама и припратама православних цркава на Балкану током XVI и XVII века. Сматра се да је таква експанзија тема посвећених Богородици у вези са околностима турске окупације. Тада су очи православних, биле посебно упрте ка Богородичином милосрђу и њеној заштитничкој улози, која јој је одувек припадала.⁹²³ Већ у XVIII веку, циклус *Богородичиној Акаѿисѿа* среће се знатно ређе.⁹²⁴ Претежно је осликаван у непотпуном виду,⁹²⁵ јер се и тежиште ликовног програма премешта ка концизнијој форми иконостаса. (То се дешава и у другим културама, те након велике експанзије акатисних циклуса у XVI и XVII веку у руској уметности, у XVIII веку њихов број је занемарљив.)⁹²⁶

Велике промене у српској историји крајем XVII и у првој половини XVIII века, сеобе у области под влашћу Хабзбуршке монархије, те упливи западних утицаја, путем барокне теологије и уметности, условили су и продор нових

⁹¹⁹ И. В. Самсонова, *Иконографическая традиция изображения Акафиста Богоматери в русской культуре XV – начала XVIII веков*, диссертация, Ярославль 2007, 12.

⁹²⁰ И. В. Самсонова, Нав. дело, 12.

⁹²¹ Н. П. Кондаков, *Иконография Богоматери II*, Петроград 1915, 387. Кондаков овај догматски део *Акаѿисѿа*, од 14-24 строфе, назива „Прослављањем Богородице од верних“ (*Славословія отъ вѣрныхъ Богоматери*).

⁹²² Понекад је као уводна строфа *Акаѿисѿа* осликавана кратка песма „Возбраној војеводје“. Овај део односио се на легенду о чудесном Богородичином спасавању Цариграда, у част којег је *Акаѿисѿ* и настао (Л. Мирковић, *Хеорѿолоѿија*, Београд 1961, 157).

⁹²³ З. Кајмаковић, *Георѿије Миѿрофановић*, Загреб 1977, 225. Аутор је навео обимну литературу о *Акаѿисѿу*, као и врло добро осмишљену табелу иконографског класификовања сваке његове строфе, на примерима четрдесетак споменика. Ипак, како је и сам нагласио, у извесној мери недостаје прецизност и поузданост ових навода.

⁹²⁴ Љ. Шево, Нав. дело, 95-96.

⁹²⁵ Е. Б. Громова, *История русской иконографии Акафиста. Икона „Похвала Богоматери с Акафистом“ из Успенского собора Московского Кремля*, Москва 2005, 36. У свим до сада откривеним средњовековним циклусима *Акаѿисѿа*, поредак изображавања сцена ненарушиво прати текст химне. Касније се такав строги систем губи.

⁹²⁶ И. В. Самсонова, „Отражение акафистной темы в местнотимых иконах, на примере иконы „Акафист Богоматери Казанской“ вторая половина XVIII в.“ у: *В мире научных открытий*, Гуманитарные и общественные науки № 11.4 (35), 2012, од 61-79, 76.

маријанских тема. Ипак, и поред сведеног осликавања, барокно схоластичко богословље није унело знатније измене у сам текст *Богородичиној Акаџисџи*.⁹²⁷

У Савини, изнад северних двери иконостаса, на којима је представа *Благовести свџшој Ани*, срећемо XIX строфу (10. икос) *Богородичиној Акаџисџи*, *Стџџна еџн дџџамџ ђџџ дџџџ*: (сл. 78). Иконографија ове строфе *Акаџисџи* није се много мењала од својих почетних представа у средњем веку. То је подразумевало да је Богородица (са Христом или без) увек у средини представе, док је са страна уоквирују групе девојака.⁹²⁸ У позадини се најчешће виде зидине или гломазне архитектонске кулисе, које ликовно подржавају симболику стиха *Стџџна еџн* (Зид, утврда си...). У Савини је иконографска схема у детаљима нешто другачија. Средишња стојећа фигура Богородице Оранте, на црвеном јастуку царског достојанства, приказана је у виду небеске визије. Богородица је у облацима, из којих извирују анђеоске главе с крилима, иконографија тако својствена барокној уметности. Иако је Богородица у средишту представе, јасно је раздвојен небески свет, коме она припада, од овоземаљског. Томе доприноси и њен нешто виши положај у односу на бочне групе, као и делови пејзажа иза њих, који јасно одвајају визију од протагониста на земљи.

Иконографски тип Богородице Оранте у осликавању 10. икоса *Акаџисџи*, према сачуваним делима, није био чест у српском сликарству. Готово по правилу, Богородица је у овој строфи представљана са Христом у наручју.⁹²⁹ Такав иконографски образац препоручује и *Ерминија* Дионисија из Фурне, један од најпопуларнијих сликарских приручника XVIII века.⁹³⁰ Многи циклуси *Акаџисџи* у српском сликарству само су делимично очувани, или нису ни осликани у целини, па се прави увид не може имати. Тип Оранте у 10. икосу

⁹²⁷ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 325.

⁹²⁸ J. Myslivec, „Ikongrafie Akathistu Panny Marie“, у: *Seminarium Kondakovianum V*, Prague 1932, од 97-130, 113.

⁹²⁹ Манастир Дечани (XIV век), Марков манастир (XIV век), *Српски (Минхенски) џсалиџир* (XIV/XV век), *Београдски џсалиџир* (XVII век), манастир Никоље (XVII век), Свети Апостоли у Пећи (средњи травеј, XVII век), манастир Хиландар (трпезарија, XVII век), Црква Светих Архангела у Кучевишту (XVII век; живопис је израђен по обнови српске духовне власти над Скопском митрополијом, па се може узети као пример из јурисдикционог круга српског сликарства), Црква Успења Богородичиног у Српском Ковину (Капела светих врачџа има осликану Богородицу Знамење, XVIII век; постоји велика вероватноћа да је овај живопис из XVIII века већим делом само обнова иконографске схеме живописа из XVI века)...

⁹³⁰ М. Медџћ, *Сликарски џприручници III – Ерминија о сликарским веџџџинама Дионисија из Фурне*, Београд 2005, 383.

налазимо у сликарству манастира Пива⁹³¹ и Цркви Богородичиног Успења у Мртвици,⁹³² и једно и друго из XVII века и са врло сличном иконографијом.⁹³³

Лик Богородице Оранте повезује се са константинопољском Влахернском црквом, у којој је њена представа, сматра се, била у апсиди. Црква је имала и посебно додату капелу *Сорос* (*Σορός*), у којој је од V века био похрањен Богородичин мафоријум.⁹³⁴ Стога није изненађујуће да у сликарству долази до иконографског преплитања, где Богородица Оранта држи мафоријум (покров) пребачен преко руку. Такво прожимање нарочито је својствено руском и сликарствима на које је оно утицало. Интересантно је да *Влахернитиса-Оранта* на руском тлу управо носи назив *Нерушимија сѿена* (како је опевана и у 10. икосу).⁹³⁵ *Нерушимија сѿена*, са додатком мафоријума преко руку, тако постаје канон московског типа представе *Богородичиној Покрова*, али и многих руских циклуса *Акаѿистѿа* (10. икос).⁹³⁶

Оранта, симбол необоривог царства Логоса, била је заштитница византијске империје. Такав њен лик, понекад уоквирен зидинама Цариграда, овековечен је и на царском новцу многих византијских владара.⁹³⁷ Управо оваква архитектонска позадина, готово без изузетка, налази се на представама 10. икоса. Тиме је снажно истакнута Богородичина улога заштитнице (*стена* – зид, утврда), али и

⁹³¹ А. Сковран, *Умѣшничко благо манастира Пива*, каталог, Цетиње–Београд 1980.

⁹³² С. Пејић, „Црква Богородичиног Успења у Мртвици – сликарство“, у: *Саопшћења XX-XXI*, Београд 1988/89, од 109-134, 122, сл. 2. Ауторка исцрпно наводи списак цркава из турског времена које имају химну *Акаѿистѿа Богородици*, као и прецизну литературу о томе.

⁹³³ Богородица без Христа на представама 10. икоса, ван српског сликарства, појављује се у три позната рукописа из XIV века [*Псалтир Томича* – ГИМ, Муз. No. 2752, где су бочне групе подељене на девице монахиње и монахе; *Акаѿистѿ* – Библиотека Ескоријала (Real Biblioteca de San Lorenzo de El Escorial– Cod. 19), где Богородица седи на трону окружена девојкама; *Акаѿистѿ* – ГИМ, *Син. преч.* 429, где је Богородица Оранта на трону са две групе девојака по странама]. Видимо је и у Цркви Богородице Пантанасе у Мистри (XV век), у неким румунским црквама (Козија, XIV век; Сучевица, почетак XVII века), као и у руском сликарству почев од Ферापонтовог манастира (почетак XVI века) до инвентивних примера јарославске школе из XVII века и бројних појединачних икона *Богородице с Акаѿистѿом* из XVI и XVII века...

⁹³⁴ М. Татић-Ђурић, „Врата Слова ка лику и значењу Влахернитисе“, у: *ЗЛУМС 8*, Нови Сад 1972, од 63-88, 66.

⁹³⁵ М. Татић-Ђурић, *Нав. дело*, 84.

⁹³⁶ Такве су: икона *Похвала Богородици с Акаѿистѿом* из Успењског сабора московског Кремља (XIV век), живописани циклус *Акаѿистѿа* у Кнегињином сабору Владимирског манастира (XVII век), икона *Благовѣстѿи Богородици с Акаѿистѿом* из Благовѣштењског сабора московског Кремља (XVII век), икона *Богородица Федоровска с Акаѿистѿом* из Цркве пророка Илије у Јарославу (XVII век)...

⁹³⁷ Михаило VIII Палеолог на свом златном солиду имао је Оранту уоквирену зидинама Цариграда (М. Татић-Ђурић, *Нав. дело*, 68).

ослонца, упоришта и *сѣуба*, како је опевано и у самом 10. икосу химне. Истовремено, она је и Искупитељица која молитвено шири своје руке, преклињући Сина за милост према човечанству.⁹³⁸ Такву слику подржава и стих *Песме над ђесмама*: „Ја сам зид, а дојке су моје као куле. Ја бејох пред очима његовим као она која мир доноси.“⁹³⁹

Две бочне групе девица, око Богородице, део су уобичајене иконографије. Њу као да поново прате стихови *Песме над ђесмама*: „Јединица је у мајке своје, љубимица оне што јој светлост дана даде, гледају је девојке и блаженом називају, а и краљице је хвале и иноче.“⁹⁴⁰ Једину специфичност савинске представе чине прве две девојке у групи са десне стране. Једна у руци носи крст, а друга, с прекривеним рукама, носи неки свети сасуд,⁹⁴¹ вероватно посуду са светим миром. Готово идентичну посуду има и Марија Магдалена, једна од мироносица, насликана уз *Распеће* на врху иконостаса.

Дакле, Богородица, *девичански облак*,⁹⁴² уздиже молитву Богу, заступајући девице-душе „које јој притичу“. Тако се, како каже свети Кипријан Картагински: „Чудесна плодност мајке цркве весели по девицама и у њима обилно цвате.“⁹⁴³ Сама сцена 10. икоса химне, у свом сижеу, могла је да носи и литургијски смисао,⁹⁴⁴ на шта упућује и цео контекст представе.⁹⁴⁵ Познато је већ да се девичанство поистовећује са анђеоском природом.⁹⁴⁶ Тако девице, симболички анђели Божји, саслужују у светој литургији.⁹⁴⁷ Уједно, ту се открива и

⁹³⁸ Исто, 72.

⁹³⁹ Пес. 8, 10.

⁹⁴⁰ Пес. 6, 8.

⁹⁴¹ У критском сликарству девице често држе упаљене свеће (С. Р. Пајић, „Иконографија Богородичиног Акатиста у критском иконопису“, у: *Српски језик, књижевност, уметност*, Зборник радова са VI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 28-29. X 2011, Крагујевац 2012, од 285-303, 293). Такву иконографију запажамо и на икони *Богородица са Христом и арханђелима са сценама Акаџиста* (грчки рад, XVIII век) из Ризнице манастира Савине.

⁹⁴² Богородица је у богослужбеној поезији често називана *Девичанским облаком* (*Зборник богослужбених ђесама...*, 351), што је сликарски посебно наглашено на нашој представи, где је цела њена фигура у облацима.

⁹⁴³ G. Niski, *Spis o devičanstvu*, Split 1982, 60.

⁹⁴⁴ Е. Б. Громова, Нав. дело, 289.

⁹⁴⁵ Још од средњег века у догматски део *Акаџиста* био је уткан, кроз иконографију и избор субјеката, литургијски смисао [T. Velmans, „Création et structure du cycle iconographique de l'Acathiste“, у: *Actes du XIV congrès international des études byzantines III* (Bucarest, 6-12 septembre, 1971), Romania 1976, од 469-473, 473].

⁹⁴⁶ Мт 22, 30.

⁹⁴⁷ Закон у Литургији симболизује анђела.

универзални смисао представе. Врата цркве, у првом плану представе, симболично су *враѣа сѣасеѣа*⁹⁴⁸ отворена свима који су достојни и који верују.⁹⁴⁹ Ушавши кроз њих у цркву спасеѣа, „која верне сједињује са Господом“, ⁹⁵⁰ мисаоно преображени⁹⁵¹ и прочишћени, учествујемо у светом саслуживању као анђели Божји, јер је „сва слава кћери царева унутра“.

Представа 10. икоса на савинском иконостасу не прати уобичајену иконографију са зидинама и архитектонским кулисама у позадини. Уместо зида, врло необично, овде је у првом плану испред Богородице и девојака, са десне стране, приказана црква са торњем на западном pročелу. Познато је да икоси садрже готово сво богатство поетских и реторичких префигурација и поређења Богородице с појавама света.⁹⁵² Храм јесте једна од најчешћих префигурација Богородице. У њему се сабиру душе богоугодника: „Сви се они у њему родише, сам Свевишњи га утврди.“⁹⁵³ Дванаести икос *Акаѣисѣа* Богородицу назива управо *Храмом ѣуним душе*, јер се Христос-Бог настанио у њој светој.⁹⁵⁴ И у самом 10. икосу химне наводи се: „... јер те, Пречиста, припреми Творац неба и земље да се настани у твојој утроби“.⁹⁵⁵ Христос ствара Храм својим телом инкарнираним у Девици.⁹⁵⁶ Богородица тако, као Нерушимија стена, подразумева невидљивог инкарнираног Логоса и тако бива неодвојиво везана за идеју спасеѣа: „Бог је посреди ње“.⁹⁵⁷ Ова идеја заокружена је Христовим страдањем, чије знамење носе девице на представи у виду светог мира и крста. Зидови цркве су стога зидови небеског храма, небеског Јерусалима, отвореног

⁹⁴⁸ Л. Мирковић, Нав. дело, 10. икос, 28.

⁹⁴⁹ Није занемарљиво подсетити се да се исте недеље поста када се врши молбено последовање *Акаѣисѣа* (субота 5. седмице Ускршњег поста) прославља и преподобна Марија Египатска (четвртак, недеља). Сетимо се да је њој било забрањено, силом Божјом, да уђе у цркву управо због порочности и блуда. Након дубоке молитве и покајања пред иконом Богородице, била је удостојена приступа у цркву. Њено житије нам указује на повратак са блудног пута, потпуним аскетизмом и одрицањем од пролазних задовољстава, под покровитељством Богородице (Л. Мирковић, *Хеорѣологија*, 154-156).

⁹⁵⁰ Л. Мирковић, *Акаѣисѣа*..., 28.

⁹⁵¹ Исто, 28.

⁹⁵² Н. П. Кондаков, Нав. дело, 385.

⁹⁵³ Пс. 87, 5.

⁹⁵⁴ Л. Мирковић, Нав. дело, 30.

⁹⁵⁵ Исто, 28.

⁹⁵⁶ L. M. Peltomaa, Нав. дело, 192.

⁹⁵⁷ М. Татић-Ђурић, Нав. дело, 75. У неким случајевима назив Влахернитиса, Нерушимија стена, употребљава се и за Богородицу Знамења, Никопеју, што само потврђује идеју да и Оранта без Христа подразумева инкарнираног Логоса, без обзира на то да ли је сликовно приказан или не.

(као и врата цркве на представи) за све душе праведника „девица и свију који јој притичу“.⁹⁵⁸

Оваква иконографска схема, у којој се на представи 10. икоса појављује црква уместо зидина, врло је ретка. У српском сликарству, према сачуваним делима, није позната. Анализирајући и многе друге познате и преживеле споменике на Балкану, нисмо уочили ништа приближно савинском 10. икосу. Делимичну сличност са савинском представом имају неке иконе из руског сликарства. Тамо су циклуси *Акаѿисѿѿа Богѿородици* веома чести у XVI и XVII веку,⁹⁵⁹ као и у српском сликарству тог периода. Таква иконографија у руском сликарству није изненађујућа, због значаја који је код њих имала идеја Богородице-Цркве, те заштитнице града-цркве (Москве). Помињали смо да се црква, као земаљско пристаниште Бога, симболички савињује са Богородицом.⁹⁶⁰ Постоји, свакако, извесна могућност да је за савинску представу коришћен и неки руски предложак. Симеон Лазовић је те предлошке могао да прилагоди и доради, према потребама и препорукама савинаца. Ипак, руски узор 10. икоса не носе идеју цркве потпуно самостално, већ у склопу идеје града чија је заштитница Богородица. Ту улогу, како смо видели, она има још у византијској империји, касније прилагођену и синтетизовану у руском култу Покрова. На томе је руско сликарство нарочито инсистирало након чудесног спасења Москве од Татара 1451, а знамо да Москва, после пада Цариграда, преузима улогу центра „Богородичиног царства“.⁹⁶¹

Поменули смо већ да су представе на прилазној зони иконостаса често биле од помесног значаја.⁹⁶² Иконографска схема 10. икоса у Савини, са представом цркве у првом плану, по свој прилици је у вези са конкретним локалним

⁹⁵⁸ Л. Мирковић, Нав. дело, 28.

⁹⁵⁹ Э. С. Смирнова, *Смотря на образ древних живописцев*, Москва 2007, 304.

⁹⁶⁰ И. В. Самсонова, *Иконографическая традиция изображения Акафиста Богоматери в русской...*, 74, 94. Две руске иконе из XVI века [Благовесѿѿи са Акаѿисѿѿом из Спасо-Преображењског манастира у Ярославу, сада у Музеју у Ярославу (Э. С. Смирнова, Нав. дело, 305), и *Похвала Богѿородици с Акаѿисѿѿом* из Руског државног музеја у Санкт-Петербургу (сл. 79)] имају извесне иконографске сличности са савинском представом. На њима је исто Богородица Оранта са бочним групама девојака (монахиња). У позадини, иза десне бочне групе девица, налазе се зидине, али и црква опасана зидинама, у предоченој симболици град-црква. На цркви-граду су такође отворена врата.

⁹⁶¹ Г. В. Попов, „Московская икона 1485 года из села Бородавы (К изучению ведущего направления столичной живописи конца XV века“, у: *Древнерусское искусство XV-XVII веков*, Сборник статей, Москва 1981, од 80-96, 82.

⁹⁶² Л. Успенски, Нав. дело, 189-191.

догађајем-легендом. Наиме, 1762, петнаест година пре почетка градње Велике савинске цркве, млетачки генерал Ђерман добио је налог да разруши Малу савинску цркву.⁹⁶³ Он је са млетачког брода „Санта Барбара“ требало топовима да гађа манастир. Видевши опасност, јеромонах манастира Савине Инокентије Дабовић сазива народ да се окупи у свом манастиру, свом уточишту.⁹⁶⁴ Тада братство и верници, заједнички, започињу усрдну молитву пред чудотворном иконом Богородице Савинске да заштити цркву и манастир. У току молитве, гром је изненада ударио у „Санта Барбару“, те је уместо савинске цркве уништена млетачка лађа са свом посадом.⁹⁶⁵

Необичност иконографије савинске представе, готово без пандана, наводи на помисао да је идеја, уз неопходне канонске оквире, потекла из предоченог дешавања. Наиме, кључну улогу у организовању одбране цркве и молитвеног окупљања народа, како смо видели, имао је јеромонах Инокентије Дабовић. Тај исти Дабовић био је и архимандрит манастира у периоду идејног формирања ликовног програма Велике савинске цркве, те потписивања уговора са Лазовићима. Као старешина манастира, свакако је имао потребу да на посредан начин забележи тај симболички важан догађај из прошлости и да истакне заштитничку улогу Богородице над Савином. Представа цркве у првом плану, испод фигуре Богородице у облацима, уз претходно наведену универзалну симболику, овде свакако потцртава и Богородичино невидљиво бдење над савинским манастиром. Тако је на дискретан, али јасан начин дато упозорење млетачкој (свакој) власти у Боки под каквим је врховним покровитељством манастир.

Значење и место представљеног икоса на иконостасу не можемо сагледавати ван контекста других представа прилазне зоне иконостаса. Познато је већ да

⁹⁶³ Г. Петрановић, „Летопись православне цркве у Далмацији – Манастирь Савина“, у: *СДМ 1852-1853*, Беч 1856, од 113-120, 114.

⁹⁶⁴ М. Црногорчевић, *Манастир Савина...*, 73-74.

⁹⁶⁵ Г. Петрановић, Нав. дело, 114. Иако о конкретном догађају (покушају уништења цркве од Млечана 1762) нема непосредних архивских извора, што за саму представу није од значаја, сетимо се да је годину дана касније, 1763, савинско братство имало неколико судских расправа у вези са изградњом звоника. Очигледно су млетачке власти сумњале да братство набавља материјал за изградњу нове цркве. Постоји могућност да је поменути напад на манастир требало да представља упозорење да се обуставе све градитељске замисли. Савинци су морали у више наврата 1763. да доказују да је грађевински материјал набављан искључиво за потребе изградње звоника, који није био никад ни подигнут [АН РУМА, L. T. No. 70, 16 (1), 17 (1)].

након средњег века долази до поремећаја у систему осликавања акатисног циклуса, до тада строго и доследно спровођеног у целини. Већ од XVII века циклуси *Акаѿисѿа* јављају се или у знатно сложенијој форми, или сведени на неколико представа.⁹⁶⁶ Често се узимају само оне строфе највише испуњене значењем одговарајућим у датој прилици. Углавном строфе са најјаснијим изражавањем љубави и покровитељства Богородице.⁹⁶⁷ Издвојени 10. икос и у Савини прати речено слојевито симболичко значење, али је и у најдиректнијој вези са представама у вертикали и хоризонтали прилазног дела иконостаса. Представа *Благовести свѿшјој Ани* на северним дверима, испод 10. икоса, и заједно с њим, открива нове суптилне програмске спреге. Примећено је већ да се у оквирина барокног сликарства посебно наглашава тема Благовести Богородичиним родитељима. Она је у српској барокној уметности била довођена у контекст прослављања безгрешног Богородичиног зачећа.⁹⁶⁸ Свакако није случајно што се управо изнад *Благовести свѿшјој Ани* осликава најјаскетскија строфа *Богородичиној Акаѿисѿа*. Сагледан кроз ову везивну нит, концепт непробојног зида, поред предочене асоцијације заштите, експлицитно истиче и заштиту од сваке страсти, одрицање од свега чулног.⁹⁶⁹ Слављење чистоте девичанства може бити потврда Богородичиног безгрешног зачећа, као и безгрешног оваплоћења Божјег у њој, кључног момента приступне зоне иконостаса.

Изнад царских двери, уобичајено за барокну епоху, налази се кемер са представом сажетог *Недреманој ока* (*Αναπνεσθαι*). Христос Емануил, отворених очију и налакћен на десну руку, лежи на крсту (сл. 80). Обучен је у црвени хитон и зелено-плави химатион. Око њега четири анђеоске главе с крилима извирују из

⁹⁶⁶ И. В. Самсонова, *Иконографическая традиция изображения Акафиста Богоматери в русской культуре...*, 145.

⁹⁶⁷ И. В. Самсонова, Нав. дело, 145.

⁹⁶⁸ М. Тимотијевић, *Српско барокно...*, 346-347. *Immaculata Conceptio* (Схватање о потпуном Богородичином ослобођењу од прародитељског греха) проглашено је догмом западне цркве тек 1854. године. У православној цркви није никад догматски прихваћено, али је било присутно у пикторалним програмима током XVIII века (Исто, 343). Опширније о идеји и прихватању догме о Безгрешном Богородичином зачећу у католичкој цркви видети: S. Brajović, *Gospa od Škrpjela...*, од 90-92.

⁹⁶⁹ L. M. Peltomaa, Нав. дело, 191, 194. Аутор налази да је писцу химне *Акаѿисѿи Богородици* био добро познат садржај списа *De Virginitate* Григорија Ниског, па XIX строфу, уз бројне цитате, тумачи наслањањем на њега.

облака.⁹⁷⁰ Иза Христове главе видимо оруђа његовог страдања и натпис на белом свитку: IX ЦІ. У дну композиције, са леве стране, једва је видљив оштећени натпис: СѢ АГНЕЦЬ БЖІИ КО ЗЕМЛИ ГРѢХИ МІРЛѢ. Одмах изнад овалног оквира композиције налази се Свевидеће око, дато у комбинованој техници резбарије и сликарства.⁹⁷¹ Његова појава у склопу представа *Недреманої ока* углавном је својствена ранобарокном периоду.⁹⁷²

Композиција *Недреманої ока* оформљена је вероватно у палеолошком периоду Византије. Уобичајено је подразумевала уз узглавље Христа Емануила, Богородицу са заставицом рипидом, а наспрам ње и арханђела Гаврила са оруђем Христовог страдања.⁹⁷³ Каткад, уз главне протагонисте, појављују се и лав, лествица, пророци Исаија, Давид, Језекиљ... Ова композиција нема литерарно упориште у Новом завету, већ се извори црпу из *Петокњижја Мојсијевої* (I књига Мојсијева 49, 9,10; IV књига Мојсијева 24, 9), *Псалма* (44, 24; 121, 4) и сложених текстова пророка Исаије.⁹⁷⁴ Током XVI и XVII века композиција *Недреманої ока* изгледа није била честа у српском сликарству на подручју Пећке патријаршје.⁹⁷⁵ У другој половини XVIII века, ова представа се

⁹⁷⁰ Готово идентичну иконографију имају композиције *Недреманої ока* Д. Бачевића [Црква Вавдења Богородице у Сремским Карловцима (1760-61) и Црква светог Николе у Земуну (1762)], као и В. Остојића у Цркви светог Николе у Иригу (1760-77)...

⁹⁷¹ Композиције *Недреманої ока* које је Симеон Лазовић урадио за друге цркве, а сачуване су до данас, имају извесне разлике у детаљима. Углавном су то представе сажетог типа, осим његовог првог познатог рада, оног у Сирогојну (1764), где су уз Христа присутни Богородица и арханђел Гаврило. Примећујемо да на свим сажетим композицијама Симеон обавезно слика Свевидеће Божје око. Такође, поза Христа Емануила је идентична, али је једино на савинској представи Христос са отвореним очима. Композиција у Сечој Реци (осамдесете године XVIII века) најједноставнија је. Христос лежи на земљи (без крста), а изнад је само Свевидеће око у облацима (већ смо поменули да је иконостас нестручно рестаурисан, па се једино иконографија представа може донекле узети у разматрање). *Недремано око* из Брезове (1805) нешто је сложеније. Састоји се из три одвојена сегмента. У главном је Емануил на крсту са Свевидећим оком изнад, али су присутни и неки детаљи којих на другим представама нема, попут трновог венца, лествица, клинова... (Није искључено да удео у овој композицији има и Алексије Лазовић, јер је стилски ближа њему, иако је рад потписао Симеон). Представу уоквирују са обе стране медаљони са допојасном фигуром арханђела Гаврила. Према подацима, слично је било, само једноставније, и *Недремано око* из Буковика (пре 1800), данас уништено.

⁹⁷² М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 296.

⁹⁷³ G. Tomić, „Prilozi na temu ‚Nedremano oko‘, у: *Zbornik radova (I Kongres saveza društava povjesničara umjetnosti SFRJ)*, Ohrid 1976, од 73-80, 73.

⁹⁷⁴ М. М. Машнић, „Наддверие со композицијата ‚Недремано око‘ од манастирот Богородица Пречиста Кичевска“, у: *Зборник (средњовековна уметност)*, Скопје 1993, од 159-162, 160.

⁹⁷⁵ С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995, 265 Како наводи аутор, као иконографска тема, *Недремано око* јавља се само у наосима манастира Морача (1574) и Новог Хопова (1608).

знатно редукује. Средњовековна симболичка сложеност губи смисао у готово реалистичкој жанр-сцени, где једино још крст, на коме Христос лежи, открива тему.⁹⁷⁶

Симболика и смисао представе веома су сложени. Њена веза са литургијом, посебно у богослужбеним обредима током Страсне седмице, неоспорна је. Место композиције, изнад царских двери, у правцу Часног престола олтар, директно је у функцији предсказивања Христовог мучеништва и страдања, обредно понављањем Великим входом литургије. Литургијско постављање светих дарова на Часни престо кореспондира са самим Распећем Христовим, уздицањем крста и погребом. Поза заваљеног младог Емануила на композицији, који је истовремено и успаван и будан, симболизује тако Христа у гробу.⁹⁷⁷ Након тога, затварање царских двери и навлачење завесе (тачно иза надверја са *Недреманим оком*) означава учвршћење гроба стражом и печатење.⁹⁷⁸ Богослужење на Велику суботу симболизује побожно бдење пред гробом Господњим.⁹⁷⁹ Оно се завршава Христовим Васкрсењем, а подржава га и тополошки симболизам храма по коме је амвон, постављен испред царских двери, тумачен као камен одваљен од Христовог гроба⁹⁸⁰ иза којег се врши и света Евхаристија.

Иконографија и натписи на представи углавном се везују за богослужење на Велику суботу, за беседе и стихире које се тада читају и певају у цркви.⁹⁸¹ У њима се варира тема Христове смрти као сна, јер је он накратко уснио – умро својом људском природом, да би устао и из тешког греховног сна пробудио мртве.⁹⁸² Како су у грешном Адаму сви људи умрли, тако ће у Христу оживети.⁹⁸³ Обнављајући слику Христовог погребља, I статија непорочне стихире на јутрењу у Велику суботу подсећа: „Тебе, Живот, положише у гроб, Христе, и ужаснуше се

⁹⁷⁶ Д. Давидов, „Иконе XVIII века из Николајевске цркве у Старом Сланкамену“, у: ЗЛУМС 6, Нови Сад 1970, од 333-363, 341.

⁹⁷⁷ Н. Belting, „An Image and Its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium“, у: DOP, Vol. 34/35 (1980/1981), од 1-16, 10.

⁹⁷⁸ Л. Мирковић, *Православна лиџурџика II*, Београд 1966, 84.

⁹⁷⁹ *Дванаест Еванђеља страдања – из богослужења Велике недеље*, Београд 1962, 72.

⁹⁸⁰ В. Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, Врњци-Требиње 2010, 193.

⁹⁸¹ В. Todić, „Anapeton - Iconographie et signification du thème“, у: *Byzantion LXIV*, Bruxelles 1994, од 134-165, 141.

⁹⁸² В. Todić, Нав. дело, 143.

⁹⁸³ I Кор. 15, 22.

војске анђелске, славећи Твоје снисхођење...“⁹⁸⁴ Наведени стихови као да дословно прате композицију савинске представе.

Христос Емануил увек је центар представе *Недреманої ока*. Свакако да обнова живота (префигурација Христа као младог лава – I Мојс. 49,10, и Христ као „младица из корена Давидовог“) и најава долазећег Христа Месије има знатан удео у одабирању Емануила за представљање.⁹⁸⁵ *Недремано око*, као старозаветна теофанија у литургијској преради,⁹⁸⁶ носи и смисао Христа као Јагњета-жртве која ће се дати за храну вернима, и који се у том смислу приказује као Мелисмос (*μελισμος*). Можда најупечатљивију аналогију за Емануила налазимо у смислу обнове изгубљеног Адамовог лика.⁹⁸⁷ Адам Кадмон, први човек створен по Божјем лику, савршен и чист, није имао полност него универзалност. Према Максиму Исповеднику, Христ је ујединио полове у сопственој природи, јер по ускрснућу није био „ни мушко, ни женско, иако се родио и умро као мушко“.⁹⁸⁸ Христос је остварио коначну реинтеграцију човека, отворивши му пут повратка ка његовом правом, универзалном, метафизичком бићу, оном пре пада. То наговештава и свети Павле говорећи о Христу у својој посланици Галатима: „Нема ту више ни Јудејина ни Грка, нема ни роба ни господара, нема ни мушко ни женско, јер сте ви сви једно у Исусу Христу.“⁹⁸⁹ Слично срећемо и у апокрифном Томином Јеванђељу, где Христос открива ученицима када ће ући у Царство Божје: „Када од два направите једно, када учините да унутрашње буде као спољашње, а спољашње као унутрашње, и горе као доле, и када мушко и женско спојите у једно, тако да мушко не буде мушко а женско не буде женско...“⁹⁹⁰ Апостол Филип подсећа да је Христос дошао да отклони последице раздвајања мушкарца и жене, те да подари живот онима који умреше у раздвојености и да их сједини.⁹⁹¹ Врло је интересантан и стих из II статије стихире о Великој суботи, где се прави паралела Адама и Христа. Ту се каже да је уснулом Адаму смрт из ребра издвојена, док је сада уснулом Христу из ребра

⁹⁸⁴ *Дванаест Еванђеља сѣрадања*, 73.

⁹⁸⁵ В. Todić, 144-145.

⁹⁸⁶ Исто, 143.

⁹⁸⁷ *Дванаест Еванђеља сѣрадања*, 75.

⁹⁸⁸ М. Elijade, *Mefistofeles i Androgin*, Čačak 1996, 76.

⁹⁸⁹ Гал. 3, 28.

⁹⁹⁰ „Јеванђеље по Томи“, у: *Gnostički tekstovi*, Čačak 1992, 91-92.

⁹⁹¹ „Јеванђеље по Филипу“, у: *Gnostički tekstovi*, Čačak 1992, 78.

источен живот.⁹⁹² Ако знамо да је, према хришћанству, Ева створена од Адамовог ребра, јасно је потцртана симболика да је смрт (пад) првог човека проузрокована раздвајањем његовог целовитог андрогиног бића, које Христос-Логос сада реинтегрише. Толико навођени извори за представу *Негреманої ока* из Мојсијевог *Петокњижја* у себи такође садрже наговештаје ове универзалности кроз слику лав-лавица.⁹⁹³ Управо Христос Емануил (Бог који је увек с нама), нежни дечак а не издиференциран зрео мушкарац, одражава ту јединствену, универзалну, андрогину, свеприсутну природу божанског човека пре пада. Рајски предео, чест амбијент на представама *Негреманої ока*,⁹⁹⁴ подржава предочену замисао о повратку у андрогиност Једног, стање пре сагрешења. Својим отвореним очима, млади Емануил тако симболише будност срца обновљеног Богочовека,⁹⁹⁵ тријумф над смрћу и победу Цара Славе.⁹⁹⁶

Симболика *Негреманої ока* на савинском иконостасу у директној је вези и са *Благовесѣима Богородици* на царским дверима испод, али и са *Свешом Тројицом* изнад. Христова земаљска природа, наговештена преко Богородице, била је услов Васкрсења Христовог и спасења људског. Тако се на вечерњој служби Рођења Христовог, међу другим старозаветним паримијама, чита и она поменута у вези са Валаамовим пророштвом о Христу младом лаву (IV Мојс. 24,9).⁹⁹⁷ Веза између Христовог рођења и страдања, као почетка и краја овоземаљског пута, била је општеприхваћена. Неретко се и у западној уметности новог века сусрећемо са композицијама *Рођења* на којима су истовремено приказани крст, знамења страдања, јагње... Тиме се јасно истиче да је страдање Спаситеља перманентно,

⁹⁹² *Зборник црквених бојослужбених ѡсесама, ѡсалама и молиѡшава*, Београд 1958, 470. („Оуѡнѡ ѡдѡм, но смѡрть ѡз рѡбръ ѡзбѡднѡтъ, тѡѡ же нынѡ оуѡнѡз ѡи Слѡве Бѡжѡѡ, ѡсточѡиши ѡ рѡбръ тѡвоѡхъ мѡровѡи жѡѡзнь“.)

⁹⁹³ I књига Мојсијева 49, 9. („Ој лавићу Јуда! С плена се ти врати, сине, спусти се и леже као лав, као лавица: Ко ће њега истерати?“); IV књига Мојсијева 24, 9, („Колена савија, леже као лав, као лавица: Ко ће њега истерати?“)

⁹⁹⁴ В. Todić, Нав. дело, 145.

⁹⁹⁵ Чест цитат на композицијама *Негреманої ока* је и онај из *Песме над ѡсесамма* (5, 2): „Ја спавам, али моје срце бди.“

⁹⁹⁶ D. Simić-Lazar, „Le Christ de Pitié vivant. L'exemple de Kalenić“, у: *Зоѡраф* 20, Београд 1989, од 81-94, 82.

⁹⁹⁷ В. Todić, Нав. дело, 161-162.

започето од момента његовог рођења.⁹⁹⁸ Христова смрт на крсту била је управо доказ његове људске природе, што опет потврђује реалитет инкарнације.⁹⁹⁹ Његова божанска природа, пак, остаје неодвојива од Оца, на шта упућује и II статија стихире на Велику суботу, као и савински иконостас: „Ужасавају се серафими гледајући те, Спаситељу, доле мртва пружена по земљи, а горе неразлучна са Оцем.“¹⁰⁰⁰

Надверје изнад јужних двери носи композицију *Јављање Христа Петру* (сл. 81). Петар је у средини представе смештене у пејзаж, окренут ка Христу који му се обраћа. Другом руком овлаш показује према Јовану, „ученику кога Христос љубљаше“, у левом углу сцене. Натпис на представи преузет је из Јовановог Јеванђеља: *Ἐβράσθη Πέτρος ἡβόντης ὁϋчениκα εγοψε ἠοβλῶσθε ἱ̅ς*: (Јн 21, 20).¹⁰⁰¹

Смисао композиције је најдиректније повезан са *Благовесџима Захарији* и са пророцима Самуилом и Јеремијом на дверима испод. Установили смо већ да је у основи јужних двери истакнута мисао о Страшном суду. Представа *Јављање Христа Петру* надовезује се на ту симболику, јер се у наставку јеванђеоског цитата са композиције, у Христовим речима упућеним Петру, указује на Други Христов долазак о Страшном суду. Петар, коме је Христос пре тога рекао како ће пострадавати, видевши Јована како иде за њима, запита Христа шта ће с њим (Јованом) бити. Христос му је на то одговорио: „Ако хоћу да он остане док ја не дођем, шта је теби до тога?“¹⁰⁰²

Наговестили смо већ да, поред вертикалних семантичких повезаности надверја са дверима, сва три надверја су и у међусобној хоризонталној симболичкој осмишљености, којом се затвара круг аналогича прилазне зоне иконостаса.

Први моменат који повезује све три представе на надверјима јесте само време њиховог празновања или догађања по црквеном календару. Тако, оно што је на

⁹⁹⁸ S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu: Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Beograd 2006, 240; J. B. Knipping, *Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands I*, Nieuwkoop-Leiden 1974, 112-113.

⁹⁹⁹ D. Simić-Lazar, Нав. дело, 84.

¹⁰⁰⁰ *Зборник црквених богослужбених песама...*, 467.

¹⁰⁰¹ Примећујемо да су, на савинском иконостасу, све три композиције Христовог јављања након Васкрсења изведене из Јовановог Јеванђеља (*Јављање Христа Мироносицама на пробу, Неверовање Томино и Јављање Христа Петру*).

¹⁰⁰² Јн 21, 22.

композицији из *Богородичиној Акаџисџи*, са северног надверја, свој молитвени израз има пете недеље ускршњег поста (субота),¹⁰⁰³ дакле, пре Христовог страдања и Васкрсења. Композиција *Јављање Христџа Пеџру*, са јужног надверја, прати дешавања у недељама након Христовог Васкрсења. *Недремано око*, изнад царских двери, то јест уснули Христос уочи Васкрсења, тако представља својеврсну границу, лимит, *ante quiet*. Пре ње се морало догодити оваплоћење кроз Богородицу, али тек после ње, *post quiet*, могао се као васкрсли Спаситељ обратити својим ученицима.

Све три представе су заправо три симболичка камена хришћанства. Представа *Акаџисџи*, *Сџена јеси дјевам*, префигурација је Богородице као камена девичанства, утврде и потврде девичанске Божје инкарнације. Она је темељни камен Оваплоћења. Христос на композицији *Недреманој ока* јесте онај угаони камен који зидари одбацише.¹⁰⁰⁴ О угаоном камену говори и Псалм 118, 22, који се чита управо на Литургији о Великој суботи.¹⁰⁰⁵ Петар, коме се Христос јавља после Васкрсења, јесте (како му гласи и само име, које му је Христос наденуо)¹⁰⁰⁶ камен вере.¹⁰⁰⁷ Камен на коме ће се градити Христова црква након његовог страдања,¹⁰⁰⁸ камен од кога ће бити саздана срца верних.¹⁰⁰⁹

У свим трима представама провлачи се моменат Христовог Другог доласка, о Страшном суду. Како је тема *Акаџисџи* (северно надверје) инкарнација (Први Христов долазак), она имплицитно зазива и есхатолошка очекивања Другог Христовог доласка. Таква размишљања аутоматски враћају усредсређење на Богородицу, главну заступницу грешног човечанства пред Страшним судом.¹⁰¹⁰ *Недремано око* (средишње надверје), литургијски у вези са Великом суботом и бдењем над Христовим гробом, подразумева и читање значајне проповеди пророка Језекиља о општем васкрсењу, које се очекује Другим Христовим

¹⁰⁰³ Л. Мирковић, *Хеорџолоџија*, 156.

¹⁰⁰⁴ Пс. 118, 22; Дела 4, 11. Управо Петар пред синедрионом изговара о Христу: „Камен који ви зидари одбацисте, поста глава од угла.“

¹⁰⁰⁵ *Дванаестџ Еванђеља сџрадања*, 73.

¹⁰⁰⁶ Јн 1, 42.

¹⁰⁰⁷ *Зборник Богослужбених џесама...*, 312, 314, 315,

¹⁰⁰⁸ Исто, 317. (Церковнаго кџмена, всехвџлнаго Петрџа..., 314; На кџмени твоегџ богослоџџа водџзџи џнџсџз цџрковџ непреклџнџ вџ нџйже тџ џпџбџтоле Пџтрџе слџвнџмџ.)

¹⁰⁰⁹ *Зборник богослужбених џесама...*, 559.

¹⁰¹⁰ L. M. Peltomaa, Нав. дело, 76.

доласком.¹⁰¹¹ Такође, након читања *Аѿосѿола* на великосуботњем богослужењу, уместо „Алилуја“ пева се стих псалма: „Устани, Боже, Суди земљи, јер су Твоји по наследству сви народи!“¹⁰¹² Тако је Христовим васкрсењем отворен пут васкрсењу свих у последњи дан. Тада ће се показати знак Сина човечијег на небу¹⁰¹³ исти као онај на коме лежи уснули Емануил у *Негреманом оку*. Било је већ речи о јасним указивањима на Страшни суд на композицији *Јављање Христѿа Петру* (јужно надверје). Поред поменутог, треба додати да је и апостол Петар, у својим проповедима о покајању, опомињао на речи пророка Јоиља о знамењу које ће се појавити пред Други Христов долазак.¹⁰¹⁴ У последњем јављању Христа Петру, представљеном и на нашој композицији, Христос му налаже: „Паси јагањце моје.“¹⁰¹⁵ Другим речима, поверава му бригу и припрему верних за Други долазак.

Прилазни део иконостаса, како смо видели, симболички овухвата готово све важне моменте хришћанства, почев од најаве Оваплоћења до Страшног суда. Више зоне иконостаса разрада су ових тачака ослонца.

Аѿосѿолски ред – Светѿа Тројица

Ред са апостолима, прерађени Деизисни чин ранијих епоха, као основну тему има молитву за свет. Молитва је упућена Светој Тројици, у центру апостолског реда, али и у центру читавог иконостаса. Света Тројица деле апостолски ред на два сегмента од по шест стојећих фигура апостола. Поред централне иконе, уобичајено је да се прво постављају ликови светог Петра и Павла, потом јеванђелисти, те остали апостоли.¹⁰¹⁶ Са северне стране низ започиње апостолом Томом (Ѣ лпѣоль Ѣомѿ:), који десном руком благосиља (сл. 82). До њега је апостол Јаков (Ѣ лпѣоль Њаковѿ) (сл.83), а затим апостол Симон (Ѣ лпѣоль Симонѿ), левом руком благосиља, а у десној држи књигу (сл. 84). Северни низ апостола завршавају апостол Лука (Ѣ лпѣоль Лѹка:) који десном руком благосиља, а у левој

¹⁰¹¹ Јез 37, 1-14.

¹⁰¹² *Дванаестѿ еванђеља сѿирадања*, 77.

¹⁰¹³ Мт 24, 39; Отк 1, 7.

¹⁰¹⁴ Дела 2, 17-21.

¹⁰¹⁵ Јн 21, 15.

¹⁰¹⁶ М. Тимоѿијевић, *Срѿско барокно...*, 55-56.

држи књигу (сл. 85), затим апостол Матеј ($\text{Г} \text{ апѣоль } \text{Матей}$), који у рукама држи отворену исписану Књигу родства Христовог ($\text{Книга | родств = | а нїа | Христ = | а сна · | двѣока | сн | авраам | лавр | аамь = }$) (сл. 86), и апостол Петар ($\text{Г} \text{ апѣоль } \text{Петарь}$) са кључевима у десној руци (сл. 87). Са јужне стране, од иконе Свете Тројице, први је апостол Павле ($\text{Г} \text{ апѣоль } \text{Павль}$), који левом руком благосиља, а у десној држи књигу (сл. 88). До њега су апостол Јован ($\text{Г} \text{ апѣоль } \text{Івань}$) (сл. 89) и апостол Марко ($\text{Г} \text{ апѣоль } \text{Марко}$) (сл. 90), обојица са књигом у левој руци. Затим следе апостол Андреј ($\text{Г} \text{ апѣоль } \text{Андреј}$) (сл. 91), који обема рукама држи књигу испред груди, и апостол Вартоломеј ($\text{Г} \text{ апѣоль } \text{Вартоломѣй}$), са књигом у левој руци (сл. 92). Последњи апостол са јужне стране је Филип ($\text{Г} \text{ апѣоль } \text{Филиппь}$) (сл. 93), са исписаном књигом у руци ($\text{Благословень, | бгъ но = | цъ | да | ншего, | инсь Xp̄ = | та | же | по мн = | озвѣн | коєн, | млтн | порож}$). Сви апостоли су представљени на облацима, док се из десног горњег угла спуштају зраци светлости на њих. Они су у богатим химатионима, често украшеним златом и орнаментиком.

Представа *Свети́а Троји́ца* је смештена, како је речено, у средишњем делу апостолског низа, изнад царских двери и *Недремано́ј ока* (сл. 94).¹⁰¹⁷ По обичају, представа је смештена дубље (дубину дочаравају уоквиравајући стубови) и посебно је пажљиво и богато украшена. Ово посебно место указује на њену светост и значај. Сама композиција има уобичајену барокну иконографију, такозване новозаветне *Свети́е Троји́це* или *Сайресѿоља*, чија је литерарна основа Псалм 109.¹⁰¹⁸ Такав вид представе подразумевао је антропоморфну представу Бога Оца, а српској уметности није био непознат ни пре барока.¹⁰¹⁹ Постоје

¹⁰¹⁷ То средишње место на иконостасу неки називају и сен. Сен (осењује) освештава све што се под њим налази. То је благослов одозго који се распростире над свим светињама (Г. Круг, *Икона*, Врњачка Бања 1997, 44).

¹⁰¹⁸ Л. Успенски, Нав. дело, 286. У неким издањима Библија то је Пс. 110, 1: „Рече Господ Господу моме: Седи мени с десне стране, док положим непријатеље твоје за подножје ногама твојим.“

¹⁰¹⁹ Иконографски тип *Савресићоља* подразумевао је Бога Оца на престолу, у виду старца са дугом седом бравом, поред кога је Христос на престолу, а између њих, обично у четвртастом пољу, Свети Дух у виду голуба (недостају само детаљи специфични за барокну епоху, попут скиптра, Распећа и глоба). Изгледа да интензивнија примена *Савресићоља* продира у српско сликарство од XVI века. То потврђује више примера монументалног сликарства тог периода, али и иконописа

разматрања која предочену иконографију Сапрестоља сматрају доприносом критских уметника из друге половине XV века у којој се западни утицаји утврђују тек касније, увођењем карактеристичних иконографских елемената, попут Распећа, скиптра и сфере.¹⁰²⁰ Наведени елементи прихваћени су и у српском барокном сликарству преко украјинско-руских предложака, који се шире од XVII века.¹⁰²¹

Савинска представа прати поменуто барокну иконографију, где видимо Бога Оца као старца са дугом седом брадом, троуглом око главе и скиптром у руци.¹⁰²² Десно до Њега, седи Христос са Распећем у десној руци и видљиво истакнутом стигматизацијом. Глорификација Свете Тројице је у барокној уметности подразумевала слављење Христа као Искупитеља.¹⁰²³ У том смислу, нагласак се ставља на знаке Христовог страдалништва, те Спаситељ задобија све интензивнију улогу посредника између људи и Бога Оца.¹⁰²⁴ Испод њих је велики глоб у облацима око којег су серафими и анђели, а на њему су осликане звезде, месец и сунце. Изнад њих је голуб Светог Духа у зрацима светлости. Голуб је окренут према Богу Оцу, што је у складу са православном догматском мишљу о происхођењу Светог Духа од Оца преко Сина (супротно западној догми *filioque*).¹⁰²⁵

Иако су иконографија и стил представе типични за барокну епоху, јасно се уочава да то није рад ни Симеона, ни Алексија Лазовића. Композиција је урађена технички знатно боље, са значајним осећајем за пропорције, тананом обрадом инкарната и суптилном употребом боја, што није својствено Лазовићима. Запажамо, такође, да је при врху, тачно на половини Светог Духа, икона пресечена. Горњи део, иако прецизно прати наставак композиције у доњем делу, приметно је светлији, блеђи и мање изоштрен. Постоји могућност да је првобитна

[С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16-19. вијек)*, Београд 1992, 88] и минијатурног сликарства (З. Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*, Београд 2012, 243, 73).

¹⁰²⁰ С. М. Пејић, „Во гробе плотски – аналогност и комплементарност речи и слике и место циклуса у простору цркве“, у: *Српски језик, књижевност, уметност* (Зборник радова са VI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 28-29. X 2011), Крагујевац 2012, од 271-283, 274.

¹⁰²¹ М. Тимотијевић, *Српско барокно...*, 297.

¹⁰²² М. Тимотијевић, Нав. дело, 297.

¹⁰²³ Исто, 303.

¹⁰²⁴ J. V. Knipping, Нав. дело II, 475.

¹⁰²⁵ М. Тимотијевић, Нав. дело, 303.

икона касније замењена постојећом мањих димензија, те је додати део пажљиво закамуфлиран. Још вероватније је да су савинци већ поседовали ову икону, пре израде иконостаса, па ју је Симеон Лазовић само у горњем сегменту дорадио како би се димензије уклопиле у иконостас. У сваком случају, рад није део целине коју је осликао Симеон Лазовић.

Празнични ред

Барокна иконографија Великих празника, како у српској уметности тако и шире, представља вероватно најексплицитнији одраз актуелних реторичких схватања слике као неме проповеди (*Ut picturae sermones*).¹⁰²⁶ Један од најранијих познатих примера циклуса Великих празника имао је стари иконостас манастира Петковица (1735).¹⁰²⁷ Као општеприхваћен део барокног иконостаса, овај циклус осликава се тек од краја педесетих и почетка шездесетих година XVIII века.¹⁰²⁸

Савински иконостас има дванаест празника, али не прати у потпуности схему циклуса утврђену у ранијим епохама. Одступања се односе на присуство композиција *Обрезања* и *Богородичиног покроба*, које се појављују у оквирима Великих празника тек у XVIII веку. У таквој поставци, изостављени су *Силазак Светиог Духа* и *Ваведене Богородичино*. Циклус започиње са северне стране, од композиције *Обрезања Христовог*, а затим се нижу *Рођење Христово*, *Крштење*, *Срећење*, *Благовести*, *Цвети*, *Васкрсење*, *Вазнесење*, *Преображење*, *Усијење Богородичино*, *Рођење Богородичино* и *Покров Богородичин*. Запажамо да је северни део циклуса посвећен Христовим празницима, док су Богородичини празници концентрисани на крајњем јужном делу. На свим сценама Христос је обележен као *ІНС ХС*, а Богородица *МР ОУ*, те ћемо, да бисмо избегли непотребна понављања, у даљој анализи то подразумевати.

Обрезање Христово (*Сѣрезаніе Гдѣ*) споменуто је у Лукином Јеванђељу (Лк 2, 21). У српској барокној уметности *Срећење* се слика и као представа *Обрезања*,¹⁰²⁹

¹⁰²⁶ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, у: ЗЛУМС 25, Нови Сад 1989, од 95-134, 95.

¹⁰²⁷ Након тога, Велики празници се појављују на иконостасу сентандрејске Преображењске цркве (1746) (М. Тимотијевић, *Српско барокно...*, 55).

¹⁰²⁸ М. Тимотијевић, Нав. дело, 55.

¹⁰²⁹ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника...“, 103.

али су у Савини приказана оба догађаја појединачно. Христа држе двојица свештеника, један је старац са дугом седом брадом и ореолом, извршилац светог ритуала, иза кога су младић, који држи путир за полагање обрезаног дела, и још неки учесници. Други свештеник је млађи, он придржава Христа, а иза њега су Јосиф и Богородица која прислања десну руку на груди, а у левој држи књигу, потврду испуњења Закона. У позадини је гломазна архитектонска структура (сл. 95).

По композиционој схеми *Обрезање* углавном понавља начин сликања *Срећења*.¹⁰³⁰ Често на представама долази и до преплитања старозаветних и новозаветних елемената.¹⁰³¹ Ипак, савинска представа није сасвим уклопива у поменућу иконографију, иако није изузетак. Наиме, недостаје уобичајена катедра на којој се извршава обрезање или богопримање у композицијама *Срећења*. Представа је по концепту најсличнија примерима из украјинско-руске графике, прожете западним утицајима.¹⁰³² У детаљима ипак има разлика, па тако младић, који на савинској представи држи путир, на графикама често, по западном утицају, држи велику упаљену свећу.¹⁰³³

Старозаветна црква је обрезање сматрала знаком савеза између Бога и људи и праобразом очишћења. Тако се Авраму после обрезања јавио Господ у виду Свете Тројице (Пост. 18, 1), јер је тек након тог чина жртве (саможртве) био достојан Теофаније.¹⁰³⁴ Христос прихвата обрезање као чин испуњења Закона, показујући да није разоритељ његов, него извршитељ (Мт 5, 17). То је такође доказ да је заиста примио људску природу.¹⁰³⁵ Примивши телесно обрезање, Спаситељ уводи духовно, успостављајући тиме новог човека. У том смислу говори и апостол Павле: „Није то ништа бити обрезан или необрезан. Оно што јест нешто то је бити

¹⁰³⁰ Н. В. Покровский, *Евангелие в памятниках иконографии*, Москва 2001 (репринт издания из 1892), 191.

¹⁰³¹ Н. В. Покровский, Нав. дело, 192.

¹⁰³² БП, *Окточухъ Омогланинкъ*, Лвовъ 1689, П. II, 4082; БМС, *Полуусиав* (Москва 1683), *Минеј* (*Миніл*) за јануар (Москва 1763).

¹⁰³³ Овај мотив младића са упаљеном великом свећом често се понавља у композицијама *Обрезања* у српском барокном сликарству [Српски Ковин, Костајница, парохијска црква у Орловату (иконе сада у Народном музеју у Београду), Саборна црква у Сремским Карловцима...].

¹⁰³⁴ E. R. Wolfson, "Circumcision, Vision of God, and Textual Interpretation: From Midrashic Trope to Mystical Symbol", *γ: History of Religions*, Vol. 27, No. 2, 1987, од 189-215, 192-193, 195.

¹⁰³⁵ Л. Мирковић, *Хеорџолоџија*, 99.

ново створење.¹⁰³⁶ Када су ученици питали Христа о корисности обрезања, Христос им је слично одговорио: „Када би било корисно, њихов би их отац зачео обрзане од мајке, али истинско обрезање у Духу постало је корисно у сваком погледу.“¹⁰³⁷ Поред ове слојевите универзалне симболике, у конкретном случају савинске представе нагласак је стављен на Христово будуће страдање зарад спасења људског. Предсказање те жртве и њено евхаристијско успостављање наглашено је и путиром који држи младић поред свештеника. Тако моменат првог проливања крви наговештава будуће догађаје.¹⁰³⁸

Рођење Христово (Рождество Христово:) на савинском иконостасу иконографски је приказано као *Поклоњење иасшира* (Лк 2, 8-18). На композицији видимо Богородицу и светог Јосифа како стоје уз тек рођеног Младенца, разоткривајући пелену да би га показали двојици пастира. Изнад њих је постављен део дрвене конструкције, који би требало да асоцира на стају. Иза је пећина из које вире магарац и во. Пастири са усхићењем посматрају Христа. Један од њих клечећи показује руком на Младенца, док други, потресен, ставља руку на груди. У позадини, три анђела радосно кличу, а у самом врху композиције је осмокрака звезда од које се спуштају снопови светлости (сл. 96).

Овакав вид приказивања *Рођења Христовог*, као *Поклоњење иасшира*, вуче корене из западноеврпске уметности, где се такво представљање интензивира од друге половине XVI века.¹⁰³⁹ Преко западноевропских предлога и проповедничке литературе, прихваћено је и у српском барокном сликарству.¹⁰⁴⁰ Сцена се приближава мотиву адорације Христа и *Светој породици*.¹⁰⁴¹ Свети Јосиф није више само пасивни посматрач догађаја.¹⁰⁴² Све више је наглашен интимни живот Свете породице, те Јосифово и физичко и спиритуално учешће у њему.¹⁰⁴³ Видимо и појачано инсистирање на чудесном тренутку првотног препознавања Сина Божјег као човека. Управо на то указује Богородичин и

¹⁰³⁶ Гал. 6, 15.

¹⁰³⁷ „Јеванђеље по Томи“, у: *Гносички...*, 94.

¹⁰³⁸ Христова жртвена улога потврђена је и његовим именом Исус (Спаситељ), које му је, према обичају, дато на обрезању (Л. Мирковић, Нав. дело, 99).

¹⁰³⁹ G. Schiller, *Iconography of Christian Art I*, London 1968, 84.

¹⁰⁴⁰ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника...“, 99.

¹⁰⁴¹ G. Schiller, Нав. дело, 88.

¹⁰⁴² М. Тимотијевић, Нав. дело, 99.

¹⁰⁴³ J. B. Knipping, Нав. дело, 119.

Јосифов потез разоткривања повоја са Божанског Младенца, како би се новорођени Бог указао у својој пуности.¹⁰⁴⁴ Божанским материнством и Богородица постаје духовна мајка свих хришћана, а тако и мајка Цркве.¹⁰⁴⁵

Поклоњење пастира описано је и у 4. икосу *Богородичиној Акаџисџи*, где је веома наглашено виђење Христа као јагњета и пастира („Пастири чуше анђеле, где славе телесни долазак Христов и потекавши као пастиру, гледају Га као јагње невино...“).¹⁰⁴⁶ Предочена поређења претпостављају Христово будуће страдање, што додатно потврђује и претпразнична служба Рођења Христовог, те њена сличност са службом Страсне седмице.¹⁰⁴⁷ Такво схватање потиче од тога што је само оваплоћење Сина Божјег сматрано за *нищоцније* (уништење, страдање).¹⁰⁴⁸

Исту асоцијацију има и мотив Христа као Доброг пастира, који живот полаже за своје овце (Јн 10,11).¹⁰⁴⁹

Сама кореографија савинске композиције указује на западне утицаје. Присуство дрвене конструкције, која дочарава стају, у комбинацији са пећином, било је још од касног средњег века веома заступљено у италијанској уметности.¹⁰⁵⁰ У савинској представи задржан је уобичајени мотив ранијих епоха, звезда (осмокрака), иако од позног средњег века и визије Бригите Шведске у западним представама *Рођења Христовог* светлосни извор постаје сам Младенац, који засењује сваку другу светлост.¹⁰⁵¹ Присуство звезде ипак остаје у употреби у српској барокној уметности (упоредо са новом иконографијом) и током XVIII века.¹⁰⁵² Шестокрака звезда, асоцијација на Свету Тројицу, имала је велику примену у вертепским драмама присутним и у Карловачкој митрополији од

¹⁰⁴⁴ É. Mâle, *Religious Art from the Twelfth to the Eighteenth Century*, New York 1949, 185.

¹⁰⁴⁵ S. Brajović, *Gospa o Škrpjela...*, 110.

¹⁰⁴⁶ Л. Мирковић, *Акаџисџи...*, 17-18.

¹⁰⁴⁷ Л. Мирковић, *Хеорџолоџија*, 94.

¹⁰⁴⁸ Исто, 94.

¹⁰⁴⁹ Отуда и дубока веза између Инкарнације и Евхаристије. У прилог томе и Христове речи: „Ја сам хлеб који сиђе с неба“ (Јн 6, 51) (М. Тимотијевић, Нав. дело, 100).

¹⁰⁵⁰ G. Schiller, Нав. дело, 78.

¹⁰⁵¹ Исто, 78.

¹⁰⁵² Налазимо је често и на графикама *Рођења Христовог* у руско-украјинским богослужбеним књигама из XVIII века, заступљеним у српским срединама током XVIII века: НБС, *Канони Богородици с малим појечерјем*, Кијев 1731, S II 3732; БП, *Новѣѣ Звѣтѣ*, Кієвопечерској Мѣрѣ 1703, Б. У. I 759; БМС, *Јеванђеље* (Ѣвѣ), Москва 1791...

двадесетих и тридесетих година XVIII века.¹⁰⁵³ Звезда је тумачена као слава Божја (*claritas Dei*) која, осветљавајући Младенца, потврђује његову божанску природу.¹⁰⁵⁴ У богослужбеним песмама о празнику Христовог Рођења звезда, као праобраз Христа, помиње се више пута, са различитим атрибутима: чаробна звезда, вертепска звезда, звезда знања, звезда Јаковљева, звезда путоказатељна, необична новосијајућа звезда...¹⁰⁵⁵ Коначну реч дао је и сам Христос: „Ја сам изданак потомства Давидова, сјајна звезда Даница.“ (Отк. 22, 16)

Крштење Христово (Крштење Гдње) из Савине углавном прати барокни иконографски концепт (Мт 3, 13-17; Мк 1, 9-11; Лк 3, 21; Јн 1, 29-36). Христос стоји у центру композиције, док му вода Јордана допире до колена. Десно је Јован Крститељ са пруженом десницом изнад Христове главе и троједно скупљеним прстима, а лево су груписани анђели. Први анђео држи руке на грудима, као и Христос, и чека да му након крштења пружи одећу. Други анђео приноси убрус. Иза њих се ниже читава анђеоска легија, у којој препознајемо апостола Петра. Изнад је голуб Светог Духа, од којег се спуштају снопови светлости (сл. 97).

Иако је Крштење у православном свету примарно сматрано празником Теофаније, овде није, према честој пракси ранијих епоха, представљена рука Бога Оца или његов лик. Одсуство Теофаније у експлицитном виду, и приказивање само голуба Светог Духа на Крштењу, има упориште и у самом јеванђеоском тексту. Ту се не помиње појавни лик Бога Оца на Крштењу, за разлику од голуба Светог Духа, већ само његове речи које потврђују синовљеву божанску природу. Обогаћивање представе Крштења, ван предоченог оквира, припада црквеној поезији и хомилитици, које су врло рано продрле у иконографију представе Крштења. Христос, Јован Крститељ и голуб Светог Духа из сегмента неба били су довољни да нагласе Теофанију у виду Тројства.¹⁰⁵⁶ Овакву иконографију упражњавају и утицајне западне Библије барокног времена (Библије Пискатора, Килијана и Ектипа...), следећи одлуку Тридентског концила:

¹⁰⁵³ М. Тимотијевић, „Светлост као симбол на представама Христовог Рођења у српској уметности XVIII века“, у: *Свеске 17*, Београд 1986, од 28-39, 34.

¹⁰⁵⁴ М. Тимотијевић, Нав. дело, 35.

¹⁰⁵⁵ *Зборник црквених богослужбених песама...*, 191-206.

¹⁰⁵⁶ М. Татић-Ђурић, „Икона Христовог Крштења – нова аквизиција из доба Друге византијске ренесансе“, у: *ЗНМ IV*, Београд 1964, од 267-279, 272.

„Бог додирује људско срце кроз просветљење Светог Духа.“¹⁰⁵⁷ Готово без изузетка, исту иконографију срећемо и на многим графикама украјинско-руских богослужбених књига XVII и XVIII века, које су вероватно биле узор и за савинску представу.¹⁰⁵⁸ Анђели, такође, у барокној уметности постепено губе своју ранију литургијско-ђаконску функцију у ритуалу Крштења.¹⁰⁵⁹ У неким графичким предлошцима они се потпуно изостављају.¹⁰⁶⁰ У том смислу, занимљиво је осврнути се на композицију *Крштења Христовој* коју је Симеон Лазовић урадио за цркву-брвнару у Севојну, петнаестак година пре савинске (1779).¹⁰⁶¹ Ту је још увек присутна традиционална литургијска улога анђела, где први анђео, са обредно прекривеним рукама, држи и лоптасту префигурацију Јордана. Ова занимљива представа, иако веома оштећена, омогућава нам да пратимо Симеоново постепено прилагођавање барокном ликовном моделу (сл. 98).

Неопходно је истаћи и велику повезаност између *Рођења* и *Крштења Христовој*. Веома често, као и у Савини, ове две композиције сликају се једна поред друге. Вечерња служба на празник Богојављења скоро у потпуности понавља службу на празник Рођења.¹⁰⁶² Апостол Јован назива Крштење поновним рођењем (Јн 3,5). Веза између Рођења и Крштења оживљава читав комплекс идеја, где посебно место добија аналогија с Христовим силаском у ад.¹⁰⁶³ Христово погружавање у Јордан праслика је његове сахране, као и спуштања у пакао и „воду смрти“, у коју је ушао да би је преобразио и да би из ње изашао као Син Божји.¹⁰⁶⁴ Управо такво виђење наговештава и представа у Савини, где испод Христових ногу имамо јасну асоцијацију на врата ада, која је Христос развалио и васкрснуо мртве. У том смислу, интересантно је навести да Григорије Ниски

¹⁰⁵⁷ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих Празника...“, 106, 107.

¹⁰⁵⁸ БП, *Октоихъ Осмогласникъ*, Лвовъ 1689, П. II, 4082; БП, *Нѣвыі Звѣтъ*, Кіевопечерској Лаврѣ 1703, Б. У. I 759; БМС, *Толковой псалтири*, инв. бр. 10 (прва страна је оштећена, па се не зна тачно време штампања књиге, вероватно се ради о крају XVII века); БМС, *Јеванђеље (Ѣвѣ)*, Москва 1763, инв. бр. 134; БМС, *Јеванђеље (Ѣвѣ)*, Москва 1791...

¹⁰⁵⁹ М. Татић-Ђурић, „Икона Христовог Крштења...“, 272.

¹⁰⁶⁰ М. Тимотијевић, Нав. дело, 106.

¹⁰⁶¹ З. Симић-Миловановић, „Севојно“, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији I*, Београд 1953, 162-163.

¹⁰⁶² Г. Круг, Нав. дело, 63.

¹⁰⁶³ G. Schiller, Нав. дело, 129.

¹⁰⁶⁴ Исто, 129.

трипутно погружавање у воду приликом крштења симболички тумачи, одступајући од уобичајеног симболизма Свете Тројице, као три дана која је Христос провео у гробу пре васкрсења.¹⁰⁶⁵ Симболика страдања Спаситељевог при Крштењу наговештена је и речима Крститељевим кад је угледао Христа на Јордану: „Гле, јагње Божје, које узима грех света“ (Јн 1, 29). Апостол Павле такође поучава: „Не знате ли да сви који се крстисмо у Исуса Христа, у смрт његову крстисмо се? Као што ускрсну Христос из мртвих славом очиним, тако и ми у обновљењу живота да ходимо“ (Рим. 6, 3.4). Теофанија, тако, последично у себи садржи и мисао о есхатолошком спасењу, обнови, те генези. На то алудира и слика почетног Стварања из *Прве књиге Мојсијеве*, која у себи носи основне елементе Крштења – воду и Свети Дух: „Над безданом беше тама, и дух Божји лебдијаше над водама. Бог рече: Нека буде светлост.“ (Пос. 1,2-3)¹⁰⁶⁶

Срећење Господње (Сретение: Гдѣ:) на савинском иконостасу збива се, како и упућује Јеванђеље, унутар храма (Лк 2, 22-40). Са леве стране су Јосиф и Богородица која клечи, док је иза њих мноштво светих. Десно је Симеон Богопримац са Христом у наручју, који га благосиља. Поред њих је пророчица Ана, са рукама склопљеним на грудима. У средишњој оси представе, која дели десну и леву групу протагониста, налази се катедра-трпеза са две беле грлице припремљене за жртвовање. Поред је жртвена посуда, књига и један необичан детаљ: јаје (сл. 99).

Оваква поставка композиције, где видимо Симеона са Христом у наручју, за разлику од представа где Богородица држи Христа припремајући се да га преда Симеону, устаљена је још у византијској постиконокластичкој уметности.¹⁰⁶⁷ Посредством хомилитичке литературе, све више се у *Срећењу* инсистирало на представљању Богородичине туге, изазване Симеоновим пророштвом (Лк 2, 35). Такав гест антиципира и њену улогу при Распећу.¹⁰⁶⁸ Веома често, Богородичин

¹⁰⁶⁵ Г. С. Микоски, „Крштење, Света Тројица и црквена педагогија у мисли светог Григорија Ниског“, у: *Теолошки погледи* 1-3, Београд 2009, од 153-159, 154.

¹⁰⁶⁶ Е. Р. Dixon, „Descending Spirit and Descending Gods: A ‚Greek‘ Interpretation of the Spirit’s ‚Descent as a Dove‘ in Mark 1:10“, у: *Journal of Biblical Literature*, Vol. 128, No. 4, 2009, од 759-780, 762.

¹⁰⁶⁷ Н. Maguire, „The Iconography of Symeon with the Christ Child in Byzantine Art“, у: *DOP*, Vol. 34/35 (1980/1981), од 261-269, 261.

¹⁰⁶⁸ Н. Maguire, Нав. дело, 268-9.

положај на композицији *Срећења* зазива асоцијацију и на *Ойлакивање*.¹⁰⁶⁹ На савинској представи Богородица управо клечи испред трпезе, показујући руком на грлице спремне за жртвовање, што је и префигурација Христове жртве. Њен положај може да има двојаки смисао. С једне стране, он указује на покорност мајке која је, по закону, приступила храму четрдесети дан од порођаја, ради очишћења.¹⁰⁷⁰ Такође, гест клечања пред жртвеним олтаром алудира и на *Ойлакивање*, наглашено и Јосифовим тужним изразом лица и руком на грудима, у гесту бола. Овакав сценски аранжман директно је у служби Симеонових наговештаја о Христовом страдању, упућених Богородици: „Теби самој пробошће мач душу, да се открију мисли многих срца“ (Лк 2, 35). Честу алузију на *Ойлакивање* неки аутори виде и у златно-жутој тканини обавијеној око Христа Младенца.¹⁰⁷¹ И на савинској представи имамо овакву тканину: она богато пада преко Симеонових руку и Христос на њој седи. У том смислу, она може бити паралела са Христовим покровом, те општепознатим обичајем сахрањивања средњовековних краљева у златној одежди.¹⁰⁷² Фокус савинске представе постављен је у средиште, на олтар-трпезу. Олтар храма на коме је Христос Младенац био представљен, према обичају, такође је и хришћански олтар на коме се понавља евхаристијско жртвовање Искупитеља.¹⁰⁷³ Акценат стављен у први план на јаје имплицира будуће Христово и опште васкрсење, те обнову живота оних који поверују.¹⁰⁷⁴ Ово дословно прате Симеонове речи на Срећењу: „Где, овај је постављен да многим у Израиљу донесе пад и васкрсење...“ (Лк 2, 34)

Благовести Богородици (Блговѣщеніе Прѣтѣл, Бѣцѣ) пета су композиција у низу Великих празника, описана у Лукином Јеванђељу (Лк 1, 26-38). Сцена је

¹⁰⁶⁹ R. W. Corrie, „Coppo di Marcovaldo's Madonna del bordone and the Meaning of the Bare-Legged Christ Child in Siena and the East“, у: *Gesta*, Vol. 35, No. 1 (1996), од 43-65, 48.

¹⁰⁷⁰ Барокно проповедништво је тему Срећења често истицало и као пример поштовања закона Цркве, а Богородицу као узор побожности и послушности (S. Brajović, *Gospa od Škrpjela...*, 114).

¹⁰⁷¹ R. W. Corrie, Нав. дело, 49.

¹⁰⁷² Исто, 49.

¹⁰⁷³ G. Schiller, Нав. дело, 92.

¹⁰⁷⁴ Иконографија *Срећења* са постављеним јајетом на трпези није уобичајена. Дионисије из Фурне препоручује да на олтару стоји златна кадионица (М. Медих, Нав. дело, 261). Неретко се на олтару налази и књига, као и на савинској представи, која симболички потврђује испуњење Закона [Марков манастир (XIV век), Дечани (XIV век), манастири Свете горе – Протатон (крај XIII века), Пантократор (XV века), Ставроникита (XVI века), графика *Срећење* у: *Нобѣл Златѣ, Кѣвѣнѣрѣскѣ Лѣтѣ* (1703)...]

Од средине XIII века, на представама *Благовести* у западном хришћанству Бог Отац се често појављује у допојасној фигури.¹⁰⁸⁰ Сматра се да је он уведен у представе *Благовести* под утицајем поменутих *Медијација* Псеудо-Бонавенуре.¹⁰⁸¹ Увођењем Бога Оца у композицију *Благовести*, уз голуба Светог Духа и оваплоћеног Сина, потврђивало се Свето Тројство, што у Савини није у потпуности ликовно заокружено. Наиме, савинска представа је редак случај одсуства изображења голуба Светог Духа, поменутог и у Лукином Јеванђељу, те зраци светлости директно од Оца падају на Богородицу. Овакав вид представе посебно наглашава усмерење ка повезивању небеског и земаљског, својствено постригентском периоду.¹⁰⁸²

У композицијама *Благовести*, још од XIV века, важан саставни део сцене, са ангажованим симболичким значењем, чини и сама кореографија простора у коме се догађај одиграва.¹⁰⁸³ Тако на савинској представи, иза Богородице, видимо стуб са пурпурном тканином и богати престо са црвеним јастуком. Стуб нам указује на Богородичино девичанство,¹⁰⁸⁴ последично и на њену улогу мајке Бога у безгрешном зачећу,¹⁰⁸⁵ то јест стуба на коме почива вера.¹⁰⁸⁶ Царски престо, као Богородичина префигурација, потврда је инкарнације у њену утробу Цара и Господа.¹⁰⁸⁷ То потврђује и славопој Богородици *О Тебје радујетсја*, у оквиру *Литургије светог Василија Великог*: „Јер крило твоје престолом учини.“ Дакле, оба симболичка праобраза директно су у служби тренутка Оваплоћења, са нагласком на Богородичином царском достојанству, потврђеном пурпуром тканине на стубу и јастука на престолу.

Христов улазак у Јерусалим (Цѣтоноиѣ Гдѣ:) описан је у свим Јеванђељима (Мт 21, 1-11; Мк 11, 1-10; Лк 19, 29-40; Јн 12, 12-19). У средишту те савинске

¹⁰⁸⁰ G. Schiller, Нав. дело, 45. Један од раних примера су Кавалинијеве *Благовести* у *S. Maria Trastevere* у Риму (1291).

¹⁰⁸¹ М. Тимотијевић, „Светло као симбол на представама Благовести у српској уметности XVIII века“, у: *Свеске* 16, Београд 1985, од 57-61, 58.

¹⁰⁸² Ђ. Мале, Нав. дело, 184.

¹⁰⁸³ D. M. Robb, Нав. дело, 485.

¹⁰⁸⁴ У 10. икосу *Богородичиној Акаџисѣ*, Богородица је названа Стубом девојаштва (Л. Мирковић, *Акаџисѣ*..., 28).

¹⁰⁸⁵ H. Papastavrou, „Le symbolisme de la colonne dans la scène de l'Annonciation“, у: *Δελτίον ΧΑΕ* 15 (1989-1990), Αθήνα 1991, од 145-160, 153-154, 160.

¹⁰⁸⁶ S. Brajović, *Gospa od Škrpjela*..., 107. Аутор детаљно анализира све аспекте тумачења представе Благовести, са увидом у обимну литературу о томе.

¹⁰⁸⁷ Л. Мирковић, *Акаџисѣ*..., 12-13.

представе видимо Христа на белом магарету: левом руком држи узде а десном благосиља народ који му иде у сусрет из града. Једно дете са дрвета простире црвену тканину под ноге магарету на коме је Христос. Христа иза прате апостоли на челу са Петром. У позадини сцене видимо бели град Јерусалим, са отвореном капијом. Лево од њега је велика стена (сл. 101).

Композиција *Цвети* задржала је у основи традиционалну иконографију. Сви детаљи, попут деце на дрвећу и тканина које простиру пред Христа, остали су готово исти још од византијског времена. Промена се огледа у улози која је Христу, сматра се, додељена у бароку. Одсуство владарског и свештеничког свитка, уместо којег сада Христос држи узде, тумачи се барокном тежњом да се нагласак стави на почетак Христовог искупитељског страдања.¹⁰⁸⁸ Такву иконографију прати и савинска представа, уз одсуство палме у позадини, иначе готово незаобилазне.¹⁰⁸⁹ На композицији ипак уочавамо тежњу да се истакне тријумфални карактер догађаја. То је нарочито наглашено белим магаретом, које готово да личи на лепог коња, те асоцира на императорске тријумфалне ентрате.¹⁰⁹⁰ Белина Јерусалима у позадини алудира на Христов улазак у Небески град, у коме ће његова сопствена смрт донети тријумф над смрћу. У том смислу, и Христов пролазак кроз јерусалимску капију указује се као алегорија отворених двери Другог Јерусалима.¹⁰⁹¹ Карактеристика за византијске представе *Уласка*, још од X века, јесте и појава велике стене на композицији, која симболише Маслинову гору, близу Јерусалима.¹⁰⁹² Ова стена-гора, присутна и на савинској представи, поменута је и у јеванђеоском опису Уласка (Лк 19, 37-39). Тиме су још једном потцртани тријумф и Христово царско достојанство, јер се у том тренутку са Маслинске горе спустило мноштво ученика који су, у радости хваљења Господа, узвикивали: „Благословен краљ који долази у име Господње! Мир на небу и слава на висини!“

¹⁰⁸⁸ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника...“, 109-110.

¹⁰⁸⁹ Палма је уобичајени детаљ Библије Ектипе и Пискатора, као и графике руско-украјинских књига (ПБ, *Новий Завѣт*, Київопечерској Друк 1703; БМС, *Толковой псалтири*, инв. бр. 10).

¹⁰⁹⁰ G. Schiller, Нав. дело II, 21

¹⁰⁹¹ М. Тимотијевић, Нав. дело, 111.

¹⁰⁹² G. Schiller, Нав. дело II, 20.

Христѡв Силазак у ад (Водъ ѡшествїе Хр҃гово:) није описан у Јеванђељима.¹⁰⁹³

Композиција у Савини прати иконографију устаљену у православном хришћанству. Христос је у централној оси представе, на разваљеним вратима ада, и од њега се јака светлост шири на околни простор. Десну руку пружа Адаму, док у левој држи црвену заставу са крстом на врху, симболом победе над смрћу и адом. Уз Адама је Јован Крститељ, са склопљеним рукама на грудима, и остали бројни праведници. Лево од Христа клечи Ева, са рукама прекривеним белим убрусом, а прати је такође мноштво изабраника (сл. 102).

Христово Васкрсење, у хришћанској иконографији, тројако је представљано: као *Јављање анђела мироносицама на гробу Христѡвом*, *Силазак у ад* и као *Христѡво Васкрсење из отвореног саркофага*.¹⁰⁹⁴ На савинском иконостасу имамо два од три вида представљања (сетимо се да је на соклу комбинована представа *Мироносица на гробу Христѡвом* и *Noli me tangere*). Иконографија *Христѡвог Васкрсења из гроба* појављује се знатно касније,¹⁰⁹⁵ а све чешће се прихвата и у српској барокној уметности XVIII века, уместо верзије *Силаска у ад*. Сама композиција *Силаска у ад* обухвата два догађаја: Победу над адом и Избављење Адама и Еве.¹⁰⁹⁶ Иако се иконографија није много мењала током времена, поједини елементи су својствени одређеним епохама.¹⁰⁹⁷ Укрштена поломљена врата ада, појављују се од X века и остају као устаљен мотив.¹⁰⁹⁸ Црвена застава

¹⁰⁹³ Иконографски извори налазе се у апокрифном *Никодимовом Јеванђељу*, псалмима, Исајиним пророчанствима, *Делима айосѡлским*, *Ошкровењу*, познатим беседама светог Епифанија Кипарског на Велику суботу...

¹⁰⁹⁴ Е. Костецкая, „Кб иконографіи Воскресенія Христова“, у: *Seminarium Kondakovianum II*, Prague 1928, од 63-70, 63.

¹⁰⁹⁵ Е. Cassee, K. Berserik, M. Hoyle, „The Iconography of the Resurrection: A Re-Examination of the Risen Christ Hovering above the Tomb“, у: *The Burlington Magazine*, Vol. 126, No. 970 (1984), од 20-24. Појава оваквог типа представе потиче с краја XII и почетка XIII века. Јавља се примарно у минијатурном сликарству немачког подручја. Експанзију доживљава у другој половини XIV века, после избијања велике епидемије куге у Италији, када је деловао пријемчивије овај тип експлицитног, супериорног и победоносног представљања Васкрсења.

¹⁰⁹⁶ Е. Костецкая, Нав. дело, 69. Некад су ове две представе осликаване раздвојено. Неки аутори сматрају да је *Победа Христѡа над адом* грчког порекла, док је *Ослобађање Адама из подземља* својствено арамејском истоку.

¹⁰⁹⁷ Исто, 68. Тако у представама од VIII-X века Христос носи свитак као симбол проповеди Васкрсења у аду, док се крст уместо свитка у Христовим рукама појављује од XI века.

¹⁰⁹⁸ Ј. Радовановић, „Јединствене представе Васкрсења Христовог у српском сликарству XIV века“, у: *Зограф* 8, Београд 1977, од 34-47, 37.

Оваква иконографија честа је у српском барокном сликарству. Иако композиција још увек није јединствено повезана у барокни драмски ток, горњи део композиције раскида везу са традицијом.¹¹⁰³ То се нарочито односи на одсуство мандорле, те на доследно прихватање западноевропских схема по којима се Христос уздиже на небо окружен облацима.¹¹⁰⁴ Мотив Христа на облаку јавља се, у строгом стилизованом виду, још од средњег века (IX век).¹¹⁰⁵ Убрзо се губи и Христово профилно хеленистичко приказивање, до тада уобичајено, па се од XI века већ појављује и фронтално.¹¹⁰⁶ Учешће Богородице на Вазнесењу није поменуто у Јеванђељима, али њено присуство бележи црквено предање, богослужбена поезија, синаксар празника Вазнесења... Богородица, на савинској представи, не посматра Христово Вазнесење, већ својим присуством сведочи о истинитости догађаја.¹¹⁰⁷ То додатно подржава и књига-сведочанство у рукама једног од апостола. Барокне новине евидентне су и у детаљима, попут клечећих апостола Петра и Павла у првом плану и разиграних анђела у горњем делу. Оваква иконографија прихваћена је у руском сликарству од XVII века,¹¹⁰⁸ те је путем графичких предлога касније примењивана и у српском.¹¹⁰⁹

Преображење Христово (Преображеніе Хртово:) последња је композиција Христових празника на савинском иконостасу (Мт 17,1-9; Мк 9, 2-9; Лк 9,28-36). У горњем делу представе је Христос на облацима, у сјају Преображења. Његова појава у белој одори одашиље снопове светлости на цео околни простор. Лево од Христа је Мојсије, а десно Илија. У доњем делу видимо тројицу апостола (Јаков, Јован и Петар) како у различитим позама и гестикулацији проживљавају Преображење Господње (сл. 106).

Уочавамо да на савинској композицији, уобичајено за барокну епоху, долази до ублажавања строгог двојног сегментисања представе. Стилизовани облаци сада повезују горњи и доњи свет.¹¹¹⁰ Нови пикторални језик још више се огледа у

¹¹⁰³ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника...“, 114.

¹¹⁰⁴ Исто, 114.

¹¹⁰⁵ Е. Т. Dewald, „The Iconography of the Ascension“, у: *American Journal of Archaeology*, Vol. 19, No. 3, 1915, од 277-319, 304.

¹¹⁰⁶ Е. Т. Dewald, Нав. дело, 304.

¹¹⁰⁷ М. Тимотијевић, Нав. дело, 114.

¹¹⁰⁸ Н. В. Покровский, *Евангелие...*, 527.

¹¹⁰⁹ ПБ, *Новий Завѣтъ, Кіевопечерской Лавръ* 1703; БМС *Толковой псалтири*, инв. бр. 10.

¹¹¹⁰ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника...“, 108.

одсуству раније мандорле, те тежњи да се дочара мистицизам светлости преображеног Бога.¹¹¹¹ Преображени Христ често, према узорима популарне Библије Ектипе, у српском барокном сликарству стоји на Тавору.¹¹¹² Таква поставка није примењена у Савини, већ се савинска представа оквирно више ослања на предлошак Пискаторове Библије, где Христос стоји на облацима.¹¹¹³ Фигура Христа на савинској представи дословно прати поменути предлошак, као и бројне графичке предлошке руских богослужбених књига.¹¹¹⁴ Мојсије, млађи, и Илија, старији, који на Преображењу представљају закон и пророштво уједињене у појави Христа,¹¹¹⁵ немају на нашој представи посебно додате атрибуте. Две старозаветне личности, једноставно, својом појавом су аналогија и два света, света мртвих и света живих, те Христове власти над њима.¹¹¹⁶

Доњи сегмент савинске представе не прати поменуте предлошке. Симеон Лазовић, чини се, ту више остаје привржен старијим византијским узорима.¹¹¹⁷ Према неким ауторима, апостоли се у источнохришћанским композицијама не приказују као заспали или као до неосетљивости поражени призором, како је својствено западној уметности.¹¹¹⁸ Они живо и дубоко доживљавају предочени моменат: посведочену везу Сина са Оцем и најаву Христовог страдања и смрти.¹¹¹⁹ Тако се у таворском Преображењу сусреће старо и ново, симболично и реално, време и безвременост.¹¹²⁰

Успење Богородичино (Успеніе Прѣдѣлѣ Бѣдѣ) прва је од последње три савинске представе Великих празника, све три посвећене Богородици. Водећи писани извори у разматрању овог догађаја су написи Псеудо-Јована Јеванђелисте и

¹¹¹¹ М. Тимотијевић, Нав. дело, 107.

¹¹¹² Исто, 108.

¹¹¹³ Љ. Стошић, *Западноевропска графика као предлошак у српском сликарству XVIII века*, Београд 1992, сл. 6.

¹¹¹⁴ ПБ, *Новыи Звѣстѣ, Кіевопечерскої Лаврѣ* 1703; НБС, *Моли́твослов*, 17??, Н. Б. С I 304; БМС, *Толковой псалтири*, инв. бр. 10.

¹¹¹⁵ G. Schiller, Нав. дело I, 146.

¹¹¹⁶ Н. В. Покровский, Нав. дело, 293; *Зборник црквених богослужбених ѱесам...*, 351.

¹¹¹⁷ G. Millet, Нав. дело, 231 (сл. 200).

¹¹¹⁸ Н. В. Покровский, Нав. дело, 294. Покровски сматра да су њихови положаји одраз њихових карактера. Тако, временски Петар стоји и смело гледа беседнике у визији, млади и осетљиви Јован пада ничице заслепљен чудом, а Јаков, средина између њих, карактер спокојан и достојанствен, на коленима гануто гледа горе).

¹¹¹⁹ А. Т. Fryer, „The purpose of the Transfiguration“, у: *The Journal of Theological Studies*, Vol. V, London- New York 1904, од 214-217, 215.

¹¹²⁰ А. Т. Fryer, Нав. дело, 217.

Јована Солунског (VII век).¹¹²¹ У првом плану композиције, Богородица лежи на одру, затворених очију и руку прекрштених на грудима. Уз њено узглавље видимо апостола Петра, који кади пред одром, и апостола Павла уз подножје одра. Уз одар су и два епископа светитеља, као и остали апостоли. У центру иза одра је Христос у маси од облака, са Богородичином душом у виду детета у повоју. Христос десном руком благосиља. Лево и десно од њега лебде на облацима два анђела у живим покретима. Иза њих је са сваке стране по грађевина, а све се дешава под будним, свевидећим оком Бога Оца у темену представе (сл. 107).

Представа у доњем сегменту, у моменту фунерарног литургијског чина, одаје слику видљиве, земаљске цркве, постављене у хоризонтали.¹¹²² Небеска црква, у оквиру овог чина, наглашена је Светим Тројством, предоченим у вертикали. Наиме, утврђена иконографија, у којој се кадионица у Петровим рукама упадљиво истиче у првом плану, симболички може бити третирана и као посета Светог Духа.¹¹²³ Од ње полази вертикала, која се протеже преко Христа до свевидећег ока Бога Оца, чинећи тако Свето Тројство. Две грађевине, које са страна уоквирују композицију, устаљени су мотив византијске иконографије Успења. Оне симболизују град Јерусалим,¹¹²⁴ уједно указујући да се догађај одиграо у „соби на Сиону“.¹¹²⁵

Иконографија савинске представе прати традиционалну византијску схему, елаборирану до XI века, мада без наративних детаља.¹¹²⁶ Као празник коме је манастир посвећен и на који се пружала ретка прилика да се нагласи саборност

¹¹²¹ S. P. Panagopoulos, „The Byzantine Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption“, у: *Studia Patristica* Vol. LXIII, Leuven–Paris–Walpole 2013, од 343-350, 346.

¹¹²² G. Passarelli, *Icone delle dodici grandi feste bizantine*, Milano 1998, 256.

¹¹²³ M. Evangelatou, „The Symbolism of the censer in Byzantine representations of the Dormition of the Virgin“, у: M. Vassilaki, *Images of the Mother of God*, Barlington 2004, од 117-131, 123-124.

¹¹²⁴ G. Passarelli, Нав. дело, 254.

¹¹²⁵ L. W. Wratislaw-Mitrovic, N. Okunev, „La Dormition de la Sainte Vierge dans la peinture médiévale orthodoxe“, у: *Byzantinoslavica III*, Prague 1931, од 134-180, 136.

¹¹²⁶ L. W. Wratislaw-Mitrovic, N. Okunev, Нав. дело, 141, 155-156. Иконографија прихваћена у византијској култури подразумевала је такозвани палестински тип *Успјења*. Према њему, Богородица је умрла, а онда је трећи дан по смрти телесно васкрсла. Коптско-египатски тип *Успјења* почивао је на становишту да Богородица није умрла, већ се жива вазнела на небо. Тако се формирају два виђења истог догађаја *Dormition* и *Assumption*. Овај други тип прихваћен је у западној култури, где се негде до ренесансе користи углавном византијски образац смрти Богородице, с тим што она обично има отворене очи. S. P. Panagopoulos сматра да је једно од последњих дела западне уметности по овом обрасцу Каравађова *Смрт Богородице* из 1606. године (S. P. Panagopoulos, Нав. дело, 350). Чини нам се ипак да је то дело сувише самосвојно да би се могло подвести под било какав образац, али је свакако велика уметничка прекретница.

православних, у оквирима чврсте католичко-млетачке државне политике, Успење Богородичино задржало је препознатљиву схему древних узора, који нису доводили у питање утврђене догме православне цркве. То да је савинска композиција из времена барока можемо закључити само по детаљима, попут облака (уместо раније мандорле), живих усковитланих покрета анђела и свевидећег ока Божјег, тако омиљених у бароку.

Православно сликарство у периоду од XVI до XVIII века, добрим делом остаје верно традиционалној иконографији Успења.¹¹²⁷ У прилог томе говори и обиман графички материјал из богослужбене украјинско-руске барокне литературе.¹¹²⁸ Ипак, упливи западне иконографије, упоредо са традиционалним парадигмама, постепено и неминовно продиру у православну иконографију, па и у српску барокну уметност.¹¹²⁹ Уметност западног хришћанства, након средњег века, посебно након Реформације, развија ову тему у два правца. Реформацијско виђење предочава „Богородичин одлазак“ кроз световну, реалистичку слику болесне жене на одру, која се спрема да прими последњу причест.¹¹³⁰ Католичка црква, пак, инсистира на Богородичином Вазнесењу, које постаје главни израз контра-реформације и њеног уздизања у духу *ecclesia triumphans*.¹¹³¹ Ипак, како видимо, према захтевима конкретних околности, барокној култури није било страно посезање и за утврђеном и провереном традицијом из ранијих епоха. Те традиционалне иконографске формуле и средњовековна наративност неговане су посебно у представљању маријанских тема.¹¹³²

Рођење Богородичино (Рождество Прѣтѣи Бѣѣ:) основу за представљање повлачи из апокрифног *Протојеванђеља Јаковљевог*, допуњаваног омилитичком и химнографском литературом.¹¹³³ У центру композиције, у доњем делу, видимо малу Богородицу коју купа служавка. Иза су још две служавке са посудама, у приправности да помогну. Десно седи света Ана држећи убрус у левој руци, док

¹¹²⁷ Исто, 171-172.

¹¹²⁸ НБС, Л. Барановичъ, *Трубы на Дни*, Киев 1674; *Молийвослов*, Кијев 17?? (Н. Б. S I 304); *Канони Богородици*, Кијев 1731. (Н.Б. S II 3732); БМС, *Толковой псалтири*, инв. бр. 10...

¹¹²⁹ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника...“, 126-129.

¹¹³⁰ J. V. Knipping, Нав. дело, 252.

¹¹³¹ Исто, 252-253.

¹¹³² С. Брајовић, „Слика *Смрти Богородице* у цркви Госпе од Шкрпјела“, у: *ЗЛУМС* 32-33, Нови Сад 2003, од 21-29, 24.

¹¹³³ G. Babić, „Sur l' iconographie de la composition ‚Nativité de la Vierge‘ dans la peinture byzantine“, у: *Зборник радова Византолошког института*, књ. 7, Београд 1961, од 169-175, 170.

десну пружа према слушкињама. Иза ње је свети Јоаким у молитвеном ставу. Лево је дечак који прилази, такође неким послом. Сцена је у позадини уоквирена гломазном архитектуром, а са десне стране, изнад Јоакима и Ане, додата је и пурпурна драперија (сл. 108).

Сматра се да не постоји јединствена иконографска формула за представљање ове композиције, већ се представа заснива на синтези различитих активности које се истовремено дешавају.¹¹³⁴ Одавно је примећено да иконографска схема представе у многоне наликује античким циклусима Дионисовог детињства.¹¹³⁵ Одједи хеленистичког обрасца најјасније се изражавају у мотиву купања детета, који је константно присутан у теми рођења.¹¹³⁶ Од XIV века и свети Јоаким постаје учесник ове представе. Бројни мотиви и детаљи композиције *Богородичиној Рођења* не могу се наћи у литерарним изворима, већ се њихово порекло вероватно црпило из тадашњих популарних обичаја или протокола дворских ритуала.¹¹³⁷

На савинској представи, у духу барокне формуле, запажамо, добрим делом, одсуство раније наративне дворске кореографије. Сцена је смештена у амбијент собе и свакодневног живота. Пурпурна драперија изнад свете Ане једина је асоцијација, у духу барокне владарске иконографије, на Богородичино царско порекло.¹¹³⁸ У богословској литератури и сама Богородица називана је Пурпурном ризом Христовом, „којом се Логос огрну, као Цар одеждом царском, и постаде Човек“.¹¹³⁹ На композицији примећујемо широку употребу злата. Златом су бојене чак и одежде служавки које купају Богородицу, што неки аутори сматрају за пуки ефекат без смисаоне тежине и дубље везе са приказаним догађајем.¹¹⁴⁰ Таква примена злата, међутим, није без јаког симболичког значења, јер се њиме истицала теофанија приликом доласка мајке Бога на свет.¹¹⁴¹ Свако ко је узео и најмањег учешћа у овом светом догађају сведочи о

¹¹³⁴ G. Babić, Нав. дело, 170.

¹¹³⁵ Исто, 170-171.

¹¹³⁶ Исто, 174.

¹¹³⁷ Исто, 174.

¹¹³⁸ М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника...“, 120-121.

¹¹³⁹ Г. Круг, Нав. дело, 49.

¹¹⁴⁰ Д. Медаковић, *Манастир Савина...*, 58.

¹¹⁴¹ М. Татић-Ђурић, „Икона Рођење Богородице из Шишатовца“, у: *Манастир Шишатовца – Зборник радова*, Београд 1989, од 197-204, 197.

њему и постаје причастан празнику.¹¹⁴² Колико се значајним сматра Рођење Богородичино, можда најбоље одсликавају наводи: „И наш је живот сакривен заједно с њеним, а када се јави овај живот, онда ћемо се и ми с њим јавити у слави.“¹¹⁴³

Богородичин Покров (Покров Прѣбѣзѣ) последња је представа у низу Великих празника. Сцена се одиграва у унутрашњости цркве, подељена у два нивоа. У средишњем делу доњег нивоа видимо Андреја Јуродивог, обнаженог до појаса, са дугом седом брадом, и његовог ученика Епифанија.¹¹⁴⁴ Андреј руком указује Епифанију, иза кога је свита достојанственика, на указану му визију у горњем нивоу представе. Поред Андреја, са друге стране, видимо патријарха који левом руком пружа Јеванђеље ђакону, док десном благосиља. Иза њега су цар и поворка светих. У горњем нивоу представе централно место заузима Богородица у полупрофилу. Она клечи на облаку, са омофором пребаченим преко руку, молитвено се обраћајући Христу. Христос је представљен у левом горњем углу, у допојасној фигури, и са исписаним књижном текстом у левој руци (Млчтн|дво|к|цѣ|ча|иша|к), док десном благосиља. Иза Богородице видимо поворку светих, предвођену Јованом Крститељем. Композиција се визуално завршава архитектонском конструкцијом са куполама (сл. 109).

У XVIII веку у српском барокном сликарству Богородичин Покров постаје учесталија уметничка тема.¹¹⁴⁵ Срећемо све више цркава посвећених овом празнику, а школе Карловачке митрополије, почев од 1749, носе назив Покрово-Богородичине школе, јер су рад започињале баш 1. октобра, на дан посвећен

¹¹⁴² Г. Круг, Нав. дело, 50.

¹¹⁴³ И. Глава, „Прво слово на Рођење Пресвете Богородице и Владичице наше Приснодјеве Марије“, у: *Теомитиорикон – Похвале Богородице и Владичице наше Приснодјеве Марије*, I, Врњачка Бања 2006, од 161-175, 168.

¹¹⁴⁴ L. Rydén, „The Vision of the Virgin at Blachernae and the Feast of Pokrov“, у: *Analecta Bollandiana* 94, Bruxelles 1976, од 63-82, 66-67. Аутор се детаљно осврће на *Житије святої Андреја Јуродивої*, које је (каже једно предање) написао византијски аутор Нићифор у X веку. Такође, подробно разматра појединости у вези са самом визијом А. Јуродивог. Визија се указала светом Андреју док се молио у Влахернској цркви у Цариграду. Његов ученик Епифаније био је такође крај њега. У визији је препознао Богородицу, која је ушла у цркву у пратњи светих. Прошавши кроз царска врата, дуго се молила клечећи и проливајући сузе за људски род. Након тога је скинула свој мафорион и растрла га над свим верницима у цркви, а потом нестала. Аутор текста сматра да је Андреј Јуродиви живео у V веку, у време Лава I, док га Нићифор наводи као свог савременика из X века.

¹¹⁴⁵ М. Јовановић, „Руско-српске уметничке везе...“, 403.

Богородичином Покрову.¹¹⁴⁶ Ова тема, типично руска, продрла је у српско сликарство још у XVI веку, кроз контакте српског монаштва са руским великодостојницима, што је условило и увођење службе Покрова у другој половини XVII века.¹¹⁴⁷ У тим контактима и везама, до српских земаља долазиле су многе руске иконе, па и иконе Покрова, са којих су композиције преносене и на велике зидне површине.¹¹⁴⁸ Ипак, до XVIII века, није уочено значајније ширење ове теме.¹¹⁴⁹

У српском сликарству углавном је примењиван московско-суздаљски тип Покрова.¹¹⁵⁰ Иконографија је била прилично једноставна. У центру доњег нивоа композиције приказује се Роман Слаткопевац са свитком,¹¹⁵¹ кога окружују Андреј Јуродиви, Епифаније, Лав I и остали достојанственици. У горњем нивоу је Богородица, окренута фронтално, са мафоријумом-омофором у рукама. Такав образац често је коришћен као графичка представа и у богослужбеној руско-украјинској литератури XVIII века, широко присутној у српским црквама.¹¹⁵² Готово идентична иконографија Покрова није била непозната ни подручју географски блиском Боки и Савини, што показује и икона из далматинског манастира Крупа (XVIII век).¹¹⁵³

¹¹⁴⁶ Д. Руварац, *Покрово-Бојородичине школе у Карловцима (1749-1769)*, С. Карловци 1926, 3.

¹¹⁴⁷ С. Петковић, „Руски утицај на српско сликарство XVI и XVII века“, у: *Сјаринар XII*, Београд 1961, од 91-108, 96.

¹¹⁴⁸ А. Grabar, „L'expansion de la peinture russe aux XVIe et XVIIe siècles“, у: *Annales de l'Institut Kondakov XI*, Београд 1940, од 65-93, 77-78. Једна од најранијих откривених представа Покрова у српској уметности налази се у грачаничкој припрати, обновљеној 1570.

¹¹⁴⁹ Најранија до сада евидентирана икона са представом Покрова (сегмент на икони *Усїења*) из XVIII века потиче из манастира Морача (1713), рад сликара Димитрија Даскала (З. Ракић, „Бококоторски сликар...“, 219).

¹¹⁵⁰ Московско-суздаљски тип Покрова подразумева да Богородица, најчешће окренута фронтално, држи у рукама Покров, док у такозваном новгородском типу анђели држе Покров изнад Богородице. Према Н. Кондакову, московски тип директније прати визију Андреја Јуродивог, док се новгородски тип ослања на византијско предање о *Обичном чуду*, које се дешавало сваког петка у шест сати увече у Влахернској цркви у Цариграду. Тада се на чудесан начин подизао застор испред Богородичине представе у олтару. У суботу, након вечерње службе, застор се поново, без људске подршке, спуштао и тако остајао до следећег петка (Н. П. Кондаков, *Иконографија Богоматери II*, Петроград 1915, 98-99).

¹¹⁵¹ Сматра се да се његов лик уводи у представе Покрова још од XIV века, када је све распрострањеније и осликавање циклуса *Акаџииста Бојородици*, чији је могући аутор и он сам. Роман Слаткопевац се такође прославља 1. октобра, као и празник Богородичиног Покрова (В. Александрович, *Покров Богородици украинська середньовічна іконографія*, Львів 2010, 78). На савинској представи Покрова свети Роман није осликан.

¹¹⁵² НБ, *Молишвослов*, Кијев 17?? (Н. Б. S I 304, стр. 393); Л. Баранович, *Трубы на Дни*, Киев 1674, БМС, *Полуусїав* (Москва 1683)...

¹¹⁵³ S. Orlović, „Ikone iz riznice manastira Krupe“, у: *ЗЛУМС 40*, Нови Сад 2012, од 41-60, 51, 53-54.

Савинска представа Покрова, иако генерално припада московском типу, специфична је по својој иконографији, нетипичној за српско барокно сликарство. У ретке сличне примере из XVIII века, најпре по структури композиције, могу се уврстити икона *Богородичин Покров*, непознатог аутора, из банатског манастира Сенђурђ (1748),¹¹⁵⁴ или *Богородичин Покров* банатског зографа Недељка Поповића, рад за Чаковски храм (1776).¹¹⁵⁵ Оваква иконографска парадигма Покрова, са Богородицом постављеном у полупрофилу која се молитвено обраћа Христу за спас људи, јавља се у познијем руском иконопису, вероватно крајем XVI или почетком XVII века.¹¹⁵⁶ Ту се симболички сједињују два елемента, молитва Богородице и омофор-риза, на шта нас подсећају и речи службе на празник Покрова: „Покри нас, Госпођо, омофором милости твоје, Исуса човекољупца непрестано моли.“¹¹⁵⁷ Ову форму, такозвани „боковой перевод“, неки аутори доводе у везу са древном руском иконом Богородице Богољупске.¹¹⁵⁸ Стога нам се неумитно намеће питање: зашто је баш тада пласиран овакав вид Богородичиног Покрова и какву улогу у вези са тим има оживљавање култа Андреја Богољупског крајем XVI и у XVII веку?

Утемељење празника Покрова у Русији, иако непобитних доказа нема, углавном је повезано са ликом Андреја Богољупског (XII век), владимирско-суздаљског кнеза.¹¹⁵⁹ Постоје мишљења да га је, нешто раније, у кијевску Русију

¹¹⁵⁴ Д. Давидов, „Иконе зографа Темишварске и Арадске епархије“, у: *ЗЛУМС 17*, Нови Сад 1981, од 111-131, 123-124, Т-9. Иако се представа иконографски у приличној мери подудара са савинском, видимо и одступања. Пре свега, Богородица нема мафорион у рукама, а у центру доњег нивоа композиције јавља се Роман Слаткопевац, који је у Савини изостављен.

¹¹⁵⁵ М. Јовановић, *Сликарство Темишварске епархије*, Нови Сад 1997, 526, 529. Запажамо да на поменутој представи нема Христа коме Богородица упућује своју молитву, а и сама радња се дешава ван храма, што није у сагласју ни са описаном визијом, ни са савинском представом.

¹¹⁵⁶ J. Myslivec, „Dvě ikony Pokrova“, у: *Byzantinoslavica VI*, Praha 1935-1936, од 191-212, 194.

¹¹⁵⁷ М. Плюханова, *Сюжеты и символы московского царства*, Санкт-Петербург 1995, 29.

¹¹⁵⁸ J. Myslivec, Нав. дело, 194. Позната чудотворна икона Богородице Богољупске настала је, по предању, после визије која се у сну указала Андреју Богољупском. Андреј је након тога дао да се наслика Богородица баш тако како му се указала, у полупрофилу са свитком у рукама, како се моли Христу за људски род.

¹¹⁵⁹ Неки аутори наводе могућност да је подстицај А. Богољупском да успостави празник Богородичиног Покрова било и то што су се подудариле имена и визије код њега и А. Јуродивог (М. Плюханова, Нав. дело, 56). Такође, постоје извесна мишљења да су обојица били припадници истог народа (R. P. D. Lathoud, „Le thème iconographique du ‚Pokrov‘ de la Vierge“, у: *L'art byzantin chez les Slaves II*, Paris 1932, од 302-314, 304). Сматра се да је Богољупски подигао и прву цркву посвећену Покрову Богородичином на Нерли, након победе над волгошким Бугарима (1165).

увео и кнез Владимир Мономах.¹¹⁶⁰ У сваком случају, најранија до сада позната представа Покрова, она са Суздаљских бронзаних врата (прва половина XIII века),¹¹⁶¹ дакле из области над којом је нешто раније власт имао кнез Богољупски, иконографски је била заснована на типу Богородице Богољупске (Богородице Заступнице).

Порекло овакве профилно постављене Богородице Заступнице која се молитвено обраћа Христу, по свој прилици, из византијске је уметности. Слична Богородичина представљања налазимо, готово истовремено, широм простора под византијским културним утицајем.¹¹⁶² Ипак, интересантно је да представа *Покрова са Суздаљских врата*, заснована на предоченом обрасцу,¹¹⁶³ остаје усамљена иконографска појава, без утицаја на формирање иконографије Покрова током XIV и XV века. Као што је поменуто, повратак на древне узор Богородице Богољупске и Покрова са Суздаљских врата дешава се тек крајем XVI и током XVII века.

¹¹⁶⁰ И. Ю. Евгеньевич, „Славянский праздник Покрова Пресвятой Богородицы и его греческие истоки“, у: *Актуальные вопросы изучения духовной культуры*, Ярославль 2009, од 61-69, 62; В. Александрович, Нав. дело, 54. Према „Повести временных лет“, молитвеном тексту познијег времена, помиње се, без наведених извора, тачан датум оснивања празника Покрова, који се везује за прву летописима регистровану руску победу Владимира Мономаха над Куманима, 1103, (М. Плюханова, Нав. дело, 32).

¹¹⁶¹ Богородица, на представи са Суздаљских врата, стоји у полупрофилу, окружена четворицом усхићених анђела. Рукама молитвено приступа ка Христу, у горњем углу. Христос једном руком благосиља, а у другој држи свитак. Изнад ње је Покров, балдахинског облика. Треба имати у виду да представа Покрова, кроз предочени смисао посредовања и милости, подразумева и подсећање на Страшни суд (L. Rydén, Нав. дело, 68). Зато у молитви на празник Богородичиног Покрова стоји: „И у дан Страшног суда, сакриј нас у потаји твога Покрова“ (Д. Ростовски, *Покров Пресвете Владичице наше Богородице*, Крушевац 1930, 12).

¹¹⁶² S. der Nersessian, „Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection“, у: *DOP*, Vol. 14 (1960), од 69-86, 80-85. Овакав тип Богородице у византијској уметности називан је углавном Хагиосоритиса (Αγιοσορητισσα). Бројни примери грчких и српских цркава сведоче о њеној приличној распрострањености између XI и XIV века. Врло је могуће да је из Византије пренета и у кијевску Русију, те постаје узор за осликавање Богородице Богољупске (J. Myslivec, Нав. дело, 200; N. P. Ševčenko, Нав. дело, 55).

¹¹⁶³ A. Grabar, „Une source d'inspiration de l'iconographie byzantine tardive les cérémonies du culte de la Vierge“, у: *Cahiers Archéologiques XXV*, Paris 1976, од 143-162, 154, 160-161. Аутор сматра да иконографија композиције са Суздаљских врата води порекло из Византије, јер се руски тип *Покрова* односи искључиво на визију А. Јуродивог и обавезно преноси идеју заштите света и људи, које на Суздаљским вратима нема. Иако смо већ потврдили утицаје византијског кода у избору типа Богородице, ипак, морамо имати у виду ограниченост простора коју је захтевао концепт Суздаљских врата. У тим оквирима, могуће је да се ишло за представљањем само кључног момента визије, без сложених наративних детаља. Такође, у то време иконографија *Покрова* још није била формирана.

У томе, важно је приметити временску подударност појаве *Покрова* „боковой перевод“ и општеприхваћеног доживљавања Андреја Богољупског као светог устројитеља руске североисточне хришћанске државности. Празник посвећен њему уведен је и у црквени календар од XVII века.¹¹⁶⁴ Дакле, значај Андреја Богољупског у руској историји узраста постепено са развојем идеје Московског царства. Његово митологизовање упоредо се преносило и на теолошко-уметничке симболе, који су подржавали његову улогу у предоченој идеји. Тако је крајем XVII века и празник Богородице Богољупске увршћен у црквени календар,¹¹⁶⁵ а у сликарству нови тип *Покрова*, изведен из старих узора владимирско-суздаљских зачетака руске државности. При том, не би се смело пренебрегнути да је и сам празник Покрова, иако поникао као рецепција византијских градозаштитних култова,¹¹⁶⁶ први аутохтоно руски празник.¹¹⁶⁷

Иконографски тип као на савинском *Покрову*, редак у српском барокном сликарству, био је веома заступљен у руској уметности XVII и XVIII века, те лако доступан као узор.¹¹⁶⁸ Уколико је архимандрит Инокентије Дабовић, кључна личност у идејном формирању ликовног програма, боравио у више наврата у Русији,¹¹⁶⁹ лако је могао да види примере овог распрострањеног типа Покрова и пренесе их при повратку у Савину. Савинци нису случајно уврстили Покров у низ Великих празника. Иако то није било необично за барокну епоху, на савинском иконостасу, у оквиру целовитог ликовног програма, Покров постаје директно израз Богородичине заштите над савинском Успењском црквом. Није занемарљива, ту, ни повезаност Успења Богородичиног са Покровом. Познато је да се култ Покрова развио из древнијег предања о ризи Богородичиној, нађеној у гробу након њеног Успења.¹¹⁷⁰ У своју основу Покров уткива и идеју

¹¹⁶⁴ М. Плюханова, Нав. дело, 54-55.

¹¹⁶⁵ Исто, 56.

¹¹⁶⁶ И. Ю. Евгеньевич, Нав. дело, 63.

¹¹⁶⁷ М. Плюханова, Нав. дело, 57.

¹¹⁶⁸ Неке од најпознатијих икона „боковой перевода“ сада су у *Спасо-Преображенском сабору*, Углич (XVII век), *The Temple Gallery*, London (1800), *Galerie von Külmer*, Augsburg (XVIII век), *Руском државном музеју*, Санкт-Петербург (из Покровске цркве села Анхимово, крај XVII – почетак XVIII века), у *Оружейной палаты*, Москва (XVII век). Икона *Покрова* из Великог Устјуга (1750) је у приватној колекцији. Бројне су такве иконе Палехске школе.

¹¹⁶⁹ Т. К. Поповић, „Калуђер Јосиф Троповић...“, 279.

¹¹⁷⁰ Климент Охридски (840-916) за Јужне Словене преиначује византијску службу за празник Полагања ризе (2. јул), како би била ближа тексту основне службе на Успење Богородичино (М. Плюханова, Нав. дело, 27, 28). Интересантно је приметити да морачка икона *Успење*

саборности,¹¹⁷¹ те идеју Богородице-Цркве, успостављену још у црквеном предању Успења и прихваћену у служби празника Полагања ризе.¹¹⁷² Тако привржен образу цркве, као симболу и здању, „огроман и силан“,¹¹⁷³ *Покров Богородичин* одсликава и молитвена стремљења савинаца да заштите свој манастир од предочених насртаја у неповољним друштвеним околностима.

Низ старозавешћених пророка, првосвешћеника и царева

Редослед и састав у овом низу није чврсто дефинисан, као што је то у XVIII веку био случај са другим зонама иконостаса,¹¹⁷⁴ те су могуће варијације изабраних ликова, њихових атрибута и натписа на свицима које обично носе. Пророци, нераздвојни део иконостаса XVIII века, сведоче о нужности Христовог страдања, оличеног у Распећу изнад, ради спасења људског рода.¹¹⁷⁵ На савинском иконостасу осликано је девет пророка. Неки само са атрибутима, најчешће Богородичиним префигурацијама, док неки имају и исписане свитке са садржином о божанској промисли. Пророци, најчешће, наглашено истичу Богородичино безгрешно материнство, те најаву рођења Спаситеља. Поред тога, уочавамо инсистирање и на правоверности и поштовању Закона.¹¹⁷⁶ Посебно место, као прецима и главним најављивачима Христа преко Богородице, дато је пророцима-царевима Давиду и Соломону, по други пут насликаним на савинском иконостасу (сетимо се да су њихова попрсја и на северним дверима).

Богородичино, рад Димитрија Даскала, и сегмент са представом *Покрова* на њој, имају веома сличну иконографију (З. Ракић, „Бокопоторски сликар...“, 219). У горњем делу композиције *Покрова* видимо апостоле који окружују Богородицу, по двојицу на облаку, исто као и на централној композицији *Успења*. Овакав концепт, чест у иконографији Успења Богородичиног, овде је пренет и на представу *Покрова*. Скоро иста композиција *Покрова*, вероватно рад Димитрија (1720), налази се и у сарајевској Умјетничкој галерији (С. Ракић, Нав. дело, 134). Подсетимо се да су и Покрово-Богородичине школе Карловачке митрополије започињале школску годину на празник Покрова, а завршавале је на празник Успења Богородичиног.

¹¹⁷¹ М. В. Алпатов, *Древнерусская иконопись*, Москва 1978, 29.

¹¹⁷² М. Пљуханова, Нав. дело, 27-30.

¹¹⁷³ R.P.D. Lathoud, Нав. дело, 310-311.

¹¹⁷⁴ С. Таранушенко, Нав. дело, 141.

¹¹⁷⁵ Р. Михаиловић, „Прва зона...“, 285-286. Укључивање пророчког реда присутно је на јужнобалканским иконостасима од краја XVI века. У Карловачкој митрополији, по свој прилици, јавља се први пут на иконостасу Доње цркве у Сремским Карловцима (прва половина XVIII века), сликарском раду Георгија Стојановића (М. Тимотијевић, *Српско барокно*...56).

¹¹⁷⁶ То се нарочито односи на пророка Илију који у руци држи нож, симбол његове борбе против безбожности. Њиме је поклао 450 Балових лажних пророка и изнова успоставио правоверје (I Краљ. 18, 40). И Мојсије је овде приказан са таблицама закона а не са амфором.

Низ пророка веома је оштећен. Није сачуван ниједан натпис са именом пророка, већ се њихова идентификација морала извршити према делимично очуваним записима са свитака, или атрибутима које држе. Код појединих је и то било веома тешко, због мреже регада које пресецају иконе.

Гледајући од северне ка јужној страни, први је *Пророк Данило* (сл. 110). Насликан је без свитка, као голобради младић, са гором или стеном у рукама.¹¹⁷⁷ Следи *Пророк-цар Давид*, који у левој руци држи кивот, а у десној свитак са натписом: *Преде|та, цр|ица ђ|деснѡ|ю тече|крѣзѡ|позла|цѣна|ѡдеѡ|на пре|ѡкрашѣна*: (Пс. 44 /45/,10). Иако пророк нема сачувано име у натпису, нити је обучен као цар, текст свитка нас упућује на њега. Готово истовестан свитак Давид има и на северним дверима (сл. 111). Трећи је *Пророк Илија*, који у левој руци држи нож (сабљу) а у десној свитак са натписом: *(Рѣвнѡ)|ѡ порѣ|внѡѡ|: по Гѡѣ|взѣ|в се|дѣрж|нтѣѣ|и зѣ_|_ проро_|ѣ влш|ѣтѡ*: (I Краљ. 19: 10, 14) (сл. 112). Четврти је *Пророк Мојсије*, са исписаним таблицама закона у левој руци: *Н, Ђ, Г, Д, Ђ, З, З, Н, Ђ* (сл. 113).¹¹⁷⁸ Иза њега је *Пророк Авакум*, млад и голобрад, са главом повијеном удесно. У десној руци држи жезло, у левој цвет. У равни његове главе су, са обе стране, анђеоске главе са крилима (сл. 114). Његов лик је један од најинтересантнијих у низу пророка. Сматра се да тек од XIV века добија обличе младића и често је представљан у наглашено извијеном покрету.¹¹⁷⁹ Шести по реду је *Пророк Арон*, старац у свештеничкој одежди и са митром на глави (сл. 115). Он у десној руци држи процветали штап, а у левој исписан свитак: *Ти је|рен,|ковѣ|кѡ,|п|очнѡ|ѡ мѣ|лхѣ|ѣде=|ковѡ* (Пс. 109 (110) 4).¹¹⁸⁰ После њега осликан је *Пророк Јаков*, са атрибутом у виду лествица, које најочитије указују на Богородичину посредничку улогу (сл. 116). У левој руци носи свитак са натписом: *...лествѡцѡ|ѡ тѡвр|жденѡ_|ѡже|гала|досѡз|ашѣ·|донѣ|ѡ(сѡ)* (Пос. 28,12).

¹¹⁷⁷ Стена као Богородичин епитет и атрибут пророка Данила исцрпно анализирана у: S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu...*, 54-55.

¹¹⁷⁸ Сличну иконографију пророка Мојсија налазимо и у Заоставштини породице Лазовића (Д. Милосављевић, *Сликари Лазовићи и њихово доба*, Ужице – Прибој – Бијело Поље, 2000, 122).

¹¹⁷⁹ Ch. Walter, „The Iconography of the Prophet Habakkuk“, у: *Révue des études byzantines* 47, Paris 1989, од 251-260, 251, 254.

¹¹⁸⁰ Текст са свитка указује на Христа првосвештеника кроз праобраз Мелхиседек, који је причестио Аврама хлебом и вином, као Христос своје ученике.

Осми је *Пророк Исаија*, старац који обема рукама држи исписан свитак преко груди: *Сѣдѣ|ка во|чре|вѣ пр|імі|етѣ,|і род|і|нна|ема|нѣ|ла|а бга...* (Ис. 7,14) (сл. 117). Последњи је, девети, *Пророк Соломон*, млад, са тефилом на глави, храмом у десној руци и свитком у левој: *Храм|ти|н|ж|д|ш|од|ш|евле|ні,|і|п|а|л|:|т|ѣ|цѣ|вѣ|к|і|ен|же|б|ѣ|с|н|д|а:* (сл. 118).

Редом пророка, те *Распећем* изнад, завршава се сложени систем сцена и симбола који, превасходно, прате Христов земаљски пут. Света вертикала води нас од *Благовести*, на царским дверима, *Негреманој ока*, преко *Свете Тројице*, празничних сцена које се односе на почетак страдања и Васкрсење (*Улазак у Јерусалим* и *Силазак у Аг*), пророка Авакума, до Распећа. *Пророк Авакум* је тачно на средини пророчког низа (пети од девет пророка) и тачно у поменутој вертикали. Сматра се пророком Благовести, Распећа и Васкрсења.¹¹⁸¹ Он држи бели цвет, најаву Благовести Богородици (*Благо|дѣ|ла|ни|а|ц|ве|те|т|ва|ре|м|ѣ*) и жезло са крстом на врху, симболом царског достојанства и божанске жртве, који обележавају почетак и крај Христовог земаљског пута. Изнад Авакума је *Распеће*.

Распеће

Круну иконостаса чини монументално осликано *Распеће*, у чијој основи су изрезбарене лобања и кости, симболи Голготе, а на врху натпис *ІНЦІ*. На крајевима сва четири крака крста осликани су симболи четворице јеванђелиста са јеванђељима (сл. 119). Са страна Распећа насликан је арханђел Гаврило (*Г|а|в|р|і|л|о*) са оруђем Христовог страдања. Лево од Распећа, он држи копље и трнов венац (сл. 120). Поред њега је Богородица (*М|р|ѣ|ѣ*) са свитком у рукама, веома оштећеним (сл. 121), а на самом крају северне стране видимо уплакану Марију Клеопину (*М|а|р|і|а|К|л|е|ѣ|ѣ*)¹¹⁸² са убрусом у рукама (сл. 122). Према Јовановом Јеванђељу, Марија Клеопина је са Богородицом и Маријом Магдаленом присуствовала Распећу (Јн 19,25). Такође, једна је и од мироносица. Десно од

¹¹⁸¹ Ch. Walter, Нав. дело, 256, 260.

¹¹⁸² Д. Медаковић је уместо Марије Клеопине идентификовао Марију Магдалену, али натпис на нимбу свете жене то оповргава (Д. Медаковић, *Манасијир Савина*, 56).

Распећа поново видимо арханђела Гаврила (А҃:І:), сада са копљем и оцатним сунђером у рукама. Поред њега је Јован Богослов (Іѿ: ЃѦ:), са скупљеним рукама на грудима и болним изразом лица (сл. 123). Крајње јужно, у истом низу, видимо Марију Магдалену (Млр: Млг:) која у рукама држи златну посуду са поклопцем, богато украшену (сл. 124).¹¹⁸³ Претпостављамо да је то миро којим је, као једна од мироносица, хтела да помаже мртвог Христа у гробу. У међупросторима око Распећа и насликаних протагониста, видимо сунце, месец и звезде у дуборезу.

Интересантан је избор Марије Клеопине за најужи круг учесника на Голготи, уместо уобичајеног Лонгина. Познато је да су Лонгин и Марија Магдалена готово редовно осликавани у пару. Њихова појава у српском барокном сликарству евидентирана је од шездесетих година XVIII века, под украјинским утицајем.¹¹⁸⁴ Овакво одступање на савинском иконостасу Симеон Лазовић изводи вероватно по захтеву савинаца. Већ смо запазили да је литерарни извор за већи број представа на иконостасу тражен у Лукином или Јовановом Јеванђељу.¹¹⁸⁵ Исто је учињено и за *Распеће*.

Хорска балустрада

Дрвена хорска балустрада (баладур – галерија), над западним травејем цркве, постављена је 1787. године, у оквиру завршних архитектонских радова у ентеријеру.¹¹⁸⁶ Већа распрострањеност хорских галерија уочена је, и у српским крајевима северно од Саве и Дунава, од друге половине XVIII века, иако је вишегласно хорско појање у српској цркви увођено тек почетком XIX века.¹¹⁸⁷

¹¹⁸³ Д. Медаковић је уместо Марије Магдалене идентификовао Лонгина, што свакако не може да стоји, ни визуално, ни према натпису на Магдаленином нимбу (Д. Медаковић, *Манастир Савина*, 56).

¹¹⁸⁴ М. Тимотијевић, *Српско барокно...*, 329-330.

¹¹⁸⁵ Сетимо се да је само у прилазном делу иконостаса Јованово Јеванђеље коришћено за три представе: *Неверовање Томино*, *Мироносице на гробу Христовом* и *Јављање Христа Петру*. Такође, добар део сцена из *Циклуса Христових страдања* (као што ћемо видети) ослања се искључиво на Јованово Јеванђеље или на специфичне детаље преузете из њега.

¹¹⁸⁶ Године 1895, приликом опсежнијих радова на обнављању цркве, хор је подупрт с два дрвена стуба (М. Црногорчевић, *Манастир Савина...*, 20). Они држе хор и до данас.

¹¹⁸⁷ М. Тимотијевић, „Улога музике у обличавању црквеног ентеријера у XVIII и првој половини XIX века“, у: *Зборник Маџице српске за сценске уметности и музику* 15, Нови Сад 1994, од 47-64, 55, 60.

Порекло ових галерија у црквама XVIII века вероватно треба тражити у православном наслеђу, које се преко влашке кнежевине везивало за византијску традицију.¹¹⁸⁸ Сматра се да су ове галерије имале вишеструку намену. Поред потребе за проширењем простора намењеног верницима, њихова функција је могла да буде и капеларна.¹¹⁸⁹ Крајем XVIII и почетком XIX века долази до литургијских реформи које барокну сценску кореографију предолтарског простора редукују и појце пребацују на галерију.¹¹⁹⁰

Каква год била намена савинске хорске галерије, направљена је по тадашњим барокним обичајима, увелико прихваћеним у српским духовним центрима. Хорска балустрада богато је изрезбарена и осликана редукованим *Циклусом Христових страдања* (сл. 125). Циклус је урадио Алексије Лазовић,¹¹⁹¹ Симеонов син. У уговору који је Симеон потписао са братством манастира није поменуто осликавање балустраде. Стога, не можемо са сигурношћу да тврдимо када је Алексије обавио посао. Могуће је да је осликавање балустраде урађено пре иконостаса,¹¹⁹² као што постоји могућност да је осликана и приликом Алексијевих накнадних радова у савинској Малој цркви.¹¹⁹³

Циклус страдања, уз ослањање на раније руско-украјинске узор, у српској барокној уметности најчешће је представљан у највишим партијама иконостаса, распоређеним око *Распећа*. Место и значење овог циклуса били су непосредно одређени потребама барокног богослужења, уведеног у српску цркву посредством украјинске литературе.¹¹⁹⁴ Украјинска и руска штампана издања *Јеванђеља страдања* била су широко распрострањена богослужбена књига у српским црквама, а у другој половини XVIII века излазе и два српска издања.¹¹⁹⁵

Сцене Христових страдања какве је усвојило источноевропско барокно православље најчешће су рађене према гравирама западноевропских уметника и

¹¹⁸⁸ М. Тимотијевић, Нав. дело, 61-62.

¹¹⁸⁹ Исто, 62-63.

¹¹⁹⁰ Исто, 63.

¹¹⁹¹ Д. Медаковић, *Манастир Савина...*, 59.

¹¹⁹² Сетимо се да је у материјалу из Заоставштине Лазовића нађен запис да је Алексије боравио у Савини још 1793. године (Б. Л. Цвијетић, Нав. дело, 234; АНБС, *Николац* 84, 14).

¹¹⁹³ Знамо поуздано да је Алексије био у Савини и 1824. године (Б. Л. Цвијетић, Нав. дело, 234). Сматра се да је 1831. обновио део живописа Мале цркве из XVI и XVII века, као и поменуто надверје са *Деизисом* изнад царских двери (Д. Медаковић, *Манастир Савина...*, 60).

¹¹⁹⁴ Б. Вуксан, Нав. дело, 79.

¹¹⁹⁵ Исто, 79.

илустрованим Библијама.¹¹⁹⁶ Познато је да се у уметности контрареформације наглашено инсистирало на драматизацији Христових страдања. Такав приступ подразумевао је уношење мноштва елемената из средњовековља,¹¹⁹⁷ када је било видно појачано интересовање за Христова страдања и када се ови циклуси умножавају.¹¹⁹⁸ Од средине XVIII века, у српском сликарству се, готово по правилу, овај циклус осликава у највишој зони иконостаса.

Вероватно због боље уочљивости за вернике, и у складу са проповедничко-дидактичким оживљавањем барокне побожности у вези са Христовим страдањима,¹¹⁹⁹ овај циклус је у Великој цркви манастира Савина заузимао чеону страну хорске балустраде, у броду храма. Иако се тиме одступало од најчешћег барокног поретка представљања, у ранијим епохама овај циклус је често осликаван, поред олтарског простора, и у наосу цркве.

Циклус садржи шест композиција распоређених у низу који, у средини, пресеца *Деизис*. Прва сцена *Прање ноју* налази се на крајњем северном делу, да би се циклус наставио *Тајном вечером* на крајњем јужном делу, па се одатле нижу сцене *Крсној љуџи* (*Via crucis*): *Јудин љубац*, *Христос ђед Аном и Кајафом*, *Христос ђед Пилаћом*, *Ношење крста*. *Тајна вечера* и *Прање ноју* нису својствене циклусу *Via crucis*, представљаном у горњим партијама барокног иконостаса, већ су међусобно у спрези и ехо су старије формулације теме Страдања.¹²⁰⁰

На савинској представи *Прање ноју* (ОУмокеніе Хрѣтово) видимо дословно праћење текста Јовановог Јеванђеља (Јн 13, 4-11). Радња се дешава на портику, јер се са леве стране, у позадини, види пејзаж. Остали део позадине заузима компликована архитектура. Апостол Петар седи лево у првом плану, док му клечећи Христос умива ноге. Иза Петра видимо Јуду који прикрива у недрима врећу са новцем, а остали апостоли седе и чекају свој ред. У десном углу се види део постављене трпезе (сл. 126).

¹¹⁹⁶ Р. Михаиловић, „Иконостас XVIII века и циклус Христових страдања“, у: *Зборник Светозара Радојичића*, Београд 1969, од 203-233, 213.

¹¹⁹⁷ J. B. Knipping, Нав. дело, 456.

¹¹⁹⁸ G. Schiller, Нав. дело II, 16.

¹¹⁹⁹ М. Тимотијевић, *Српско барокно...*, 326.

¹²⁰⁰ Р. Михаиловић, Нав. дело, 216.

Клећећи положај Христа није био својствен византијској уметности.¹²⁰¹ Овакав приказ *Прања ноју* одаје литургијску атмосферу и истиче, у духу нововековне уметности, понизност и милосрђе.¹²⁰² Према неким, тај чин подразумевао је не само израз љубави и скрушености, већ и симболичко очишћење од греха.¹²⁰³ У извесним интерпретацијама сматра се и крштењем апостола, пре Последње вечере, како би могли да приме сакраменте у потпуној чистоти и светости.¹²⁰⁴

Тајна вечера (Тайна вечера) на савинској балустради осликана је по литерарном предлошку из Јовановог Јеванђеља (Јн 13, 18-30), јер се једино ту помиње да Јуда држи кесу са новцем. Композиција не одступа од уобичајеног поретка: Христос седи у средини постављене трпезе, а око њега су апостоли у чуђењу и запитаности након Христових речи о издајнику међу њима. Христос, држећи хлеб, гледа у Јуду, окренутог у профилу, у првом плану сцене (сл. 127).

Од XVI века на композицијама *Тајне вечере* ишчежава ранији престо-кивориј са балдахиним, а све чешће срећемо постављену овалну трпезу.¹²⁰⁵ Тајна вечера обједињује у себи симболички концепт евхаристије, али и обистињавање старозаветних пророчанстава о првосвештеничком служењу Христовом (Пс 109, 4). Тако се преноси мисао о вечном Христовом свештенству по реду Мелхиседековом,¹²⁰⁶ потврђеном и на средишњој композицији балустраде, *Деизису*.

Одмах до *Тајне вечере* представљено је *Издајство Јудино* (Мт 26, 47-56; Мк 14, 43-53; Лк 22, 47-53; Јн 18, 1-13). На композицији видимо тренутак када Јуда пољупцем даје знак војницима за хапшење Христа. Десно је епизода са Петром и Малхом. Петар жустро замахује ножем на Малха, полегнутог доле. Иако је сцена описана у сва четири Јеванђеља, једино се у Јовановом Јеванђељу помиње да су војници, који су дошли по Христа, имали буктиње и фењере, што доследно прати

¹²⁰¹ G. Schiller, Нав. дело II, 46. Сматра се да је пласиран из школе Рајхенау (половина XI века).

¹²⁰² Р. Михайловић, Нав. дело, 217.

¹²⁰³ G. Schiller, Нав. дело II, 42.

¹²⁰⁴ Исто, 42.

¹²⁰⁵ Н. В. Покровский, Нав. дело, 368.

¹²⁰⁶ Исто, 366.

и савинска представа. Ова композиција често се комбинује са *Хайшењем Христѿовим*,¹²⁰⁷ па је и овде праћен такав предложак (сл. 128).

Следе две епизоде суђења Христу. Прва је *Христѿос ѿред Аном и Кајафом* (Мт 26, 5-68; Мк 14, 53-72; Лк 22, 54-71; Јн 18, 12-27), а затим *Христѿос ѿред Пилаѿом* (Мт 27, 11-25; Мк 15, 1-16; Лк 23, 1-25; Јн 18, 28-40; 19, 1-16). Представе су слично конципиране, са леве стране је Христос везаних руку, у пратњи војника. У десном сегменту су судије, Ана и Кајафа, односно Пилат, који гестовима указују на везаног Христа. Пилат, као судија, у руци држи мач, док на глави има дијадему. Као прокуратор није имао право да је носи, али је углавном представљан с њом или са круном. Могуће је да је тиме алудирано и на суђење Христу пред Иродом, које је Пилат иницирао (сл. 129).¹²⁰⁸

На савинској балустради, последња сцена у низу страдања је *Христѿово ношење крста* (Ндшѿ ѓмѿ крѿѿ понесѿѿ). Готово целом представом доминира велики крст који носе Христос и Симон иза њега. Христос посрће под тежином крста, док га војници прате у стопу и копљима подстичу да иде даље. Ова епизода описана је у сва четири Јеванђеља, само што у Јовановом Христос сам носи крст, док је у осталим помињан и Симон из Кирене (Мт 27, 32, Мк 15, 21-23; Лк 23, 26; Јн 19, 17).¹²⁰⁹ Под утицајем веома популарне нововековне тематике *Via crucis*, представе *Ношења крста* се у неким *Циклусима страдања* одвијају у више епизода (сл. 130).¹²¹⁰

Средишња представа *Деизиса* заузима најистакнутији део балустраде, конвексни, посебно богато украшен резбаријом. Христос Велики архијереј је у центру композиције и обема рукама благосиља. Од њега исијавају снопови светлости на околни простор, у коме је лево Богородица а десно Јован Крститељ, обоје са рукама прекрштеним на грудима. Њихов гест указује на молитву, али и на скрушеност и мирење с Божјом вољом, јер је Христова појава у виду вечног поглавара цркве и Цара славе алузија и на Други долазак (сл. 131).¹²¹¹

¹²⁰⁷ G. Schiller, Нав. дело II, 54.

¹²⁰⁸ Исто, 61-62.

¹²⁰⁹ На неким представама *Ношење крста* спајано је и са представом *Аврамове жртве*, јер Христос носи крст као што је пре њега Исак носио дрва на жртвеник за сопствено жртвовање (Н. В. Покровский, Нав. дело, 400, 403).

¹²¹⁰ М. Тимотијевић, *Српско барокно...*, 327.

¹²¹¹ Lj. Stošić, „The Representation of Christ as King of Kings with a Triple Crown“, у: *ЗЛУМС* 34-35, Нови Сад 2003, од 167-180, 168.

Такво место Христа Великог архијереја, које наткриљује читав централни део наоса цркве, није изабрано случајно него са јасним верско-политичким циљем и позадином. Композиција кореспондира и са два крајњим представама балустраде (*Прање ноћу*, *Тајна вечера*) које са северне и јужне стране уковирјују *Via crucis*. Већ на *Тајној вечери*, у оквиру које је важан обредни моменат било и *Прање ноћу*, у средишту је архијерејска улога Христа. Ту је Он, архијереј по реду Мелхиседековом, установио Литургију као евхаристијску жртву и своје наследнике, институцију свештенства, то јест архијерејства по реду Мелхиседековом (I Мојс. 14, 17-24).¹²¹² Тако је Христово вечно архијерејство давало директну поруку да ни један архијереј, па ни папа, нема примат до самог Христа.¹²¹³

За нас има посебан значај, и најдиректније контекстуалан, истицање Христовог архијерејства. Њиме се потврђивало право и легитимитет архијерејима да буду бирани и да врше своју дужност као Христови наследници. Овај мотив, који потврђује догму православне цркве, кључни је моменат указивања на право именовања ауторитета високог архијерејства, конкретно и на просторима Далмације и Боке, што је безуспешно тражено од власти Републике током целог XVIII века. У одсуству епископске главе, Христос Велики архијереј са балустраде благосиља верне у наосу и свештенство у олтару савинске Велике цркве.

Закључна разматрања о ликовном програму Велике цркве

Ликовни програм Велике цркве, како смо видели, углавном прати токове српске барокне уметности. Симеон Лазовић започиње своје уметничко делање у духу изразитог зографског манира и у потпуној зависности од наглашеног, крутог цртежа.¹²¹⁴ Неки аутори сматрају да је сликарство учио код неких бококоторских сликара.¹²¹⁵ Међутим, Симеон веома брзо у свој рад уводи ликовне елементе текућег барока. То барокно схватање изражено је пре свега продором реализма,

¹²¹² Подсетимо се да и на самом иконостасу пророк Арон држи свитак са исписаним речима о архијерејству по реду Мелхиседековом.

¹²¹³ М. Тимотијевић, *Српско барокно...*, 338-339.

¹²¹⁴ З. Златић-Ивковић, *Нав. дело*, 101.

¹²¹⁵ Б. Вујовић, *Уметности обновљене Србије 1791-1848*, Београд 1986, 194.

знатно разумљивијег од средњовековног мистицизма, што је плод тежње да се слика приближи верницима.¹²¹⁶ Савински иконостас представља вероватно врхунац Симеоновог уметничког опуса, са већ прилично прочишћеним барокним изразом, и у иконографији и у стилу. За традицију га још увек, у појединим моментима, везује одсуство дубине у приказивању простора; карактеристично архаично згуснуто низање глава протагониста, једних изнад других, у тежњи да се дочара перспектива (што може бити и последица коришћења одређених предложака); спорадична недоследност у пропорцијама фигура; недорађеност светлосних ефеката и контраста; извесна статичност и укоченост у покретима фигура, коју покушава да неутралише усковитланошћу драперија. Симеон потпуно напушта мрку палету тонова и тамних сенки на инкарнату, својствених зографском маниру, смело примењујући светлији и реалнији колорит. Нарочиту колористичку свежину имају представе апостола и празника. Приступна зона, а посебно низ са пророцима, имају озбиљна оштећења, као и насlage патине и чађи, па делују знатно тамније, не дајући могућност да о бојама поуздано говоримо. У изразу и типологији Симеонових ликова уочавамо доста ведрине, непосредности, живости, чак и нежности. Евидентна је шира употреба злата, посебно на одећи фигура која је често и орнаментисана, у духу ранобарокне уметности и украјинских утицаја.¹²¹⁷ Овакви барокни детаљи и облици препознатљиви су и на делима мајстора који припадају главним токовима српске уметности, однеговане у Подунављу током педесетих и шездесетих година XVIII века.¹²¹⁸ Упоређујући савински иконостас са малобројним преосталим Симеоновим радовима из других цркава, уочавамо да је он, упркос уобичајеној канонској шематизацији представа, био отворен за инвентивно усавршавање, промену и примену интересантних и ретких детаља.¹²¹⁹

У Заоставштини породице Лазовић, сада једним делом у Народној библиотеци Србије (Николац 84) а другим у Архиви манастира Ђурђеви ступови у Беранама,

¹²¹⁶ Д. Давидов, „Украјински утицаји на српску уметност средине XVIII века и сликар Василије Романович“, у: ЗЛУМС 5, Нови Сад 1969, од 121-138, 122.

¹²¹⁷ Д. Давидов, „Српски бакрорези у Будимској епархији“, у: *Зборник Светозара Радојчића*, Београд 1969, од 55-76, 60-61.

¹²¹⁸ Д. Медаковић, „Сликарска породица Лазовића“, у: *Симпозијум „Сеооски дани Срећена Вукосављевића III“*, Пријепоље 1976, од 271-281, 281.

¹²¹⁹ Подсећамо на детаљ са јајетом на савинској представи *Срећена*, персонификацију Јордана на представи *Крштења* из Севојна, асоцијацију на разваљена врата ада на композицији *Крштења* у Савини...

нису нађени ликовни предлошци или скице који би се могле приписати Симеону. Ту је углавном грађа потоњих Лазовића, Алексија и Лазара Алексејевића, добрим делом већ објављена,¹²²⁰ са мноштвом материјала западног порекла.¹²²¹ Ипак, део грађе чине и руске богослужбене књиге и приручници, са графикама¹²²² које су често коришћене као предложци за представе у бароку.¹²²³ Из Заоставштине посебно истичемо *Окѣиох осмоїласник*, штампан у Кијево-печерској лаври 1699. године и *Јеванђеље* из 1763, који садрже графике Великих празника.¹²²⁴ Сматра се да су управо са оваквих руских штампаних графика и икона преузимани карактеристични задњи планови композиција са барокном драперијом и масивном архитектуром која продире у пејзаж, елементима које је често употребљавао и Симеон Лазовић.¹²²⁵ Стичемо утисак, ипак, да Симеон предлошке није користио дословно, копирајући их. Такав приступ није био необичан ни усамљен у бароку.¹²²⁶

¹²²⁰ Д. Милосављевић, *Заоставштина сликарске породице Лазовића*, Прибој 1990; Д. Милосављевић, *Сликари Лазовићи и њихово доба*, Ужице – Прибој – Бијело Поље 2000.

¹²²¹ Ова грађа ослањала се у доброј мери на предлошке из илустрованих Библија касноренесансног и барокног времена, те на појединачне листове аугзбуршког гравера Ј. В. Баумгартнера, које је резао Мартин Енгелбрехт. Такође, евидентирана је и *Acta Apostolorum* са цртежима Мартина Хемскерка (Д. Медаковић, „Сликарска породица...“, 276).

¹²²² АФСБ (Архив Ђурђевих ступова у Беранама), необјављени материјал из *Заоставштина Лазовића* под бројем 87/34 и називом *Приручник за сликаре* (26 целих листова са 26 страна, 8 фрагментарних листова са 8 фрагментарних страна) веома подсећа на графике из савинског *Синодика* донетог из Русије.

¹²²³ Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, 99-100; М. Јовановић, „Прилог проучавању утицаја руске графике на српску уметност средине XVIII века“, у: *Рад војвођанских музеја* 8, Нови Сад 1959, од 171-177, 172. Сматра се да су важни извори руских графика, коришћених у српској уметности, били *Толковой псалтири* (1697) и *Патерик печерський* (1702), из Кијево-печерске Лавре. Готово идентичне илустрације има и помињани *Нови Завѣт* (1703); један такав је у Патријаршијској библиотеци, Б. У. I 759 (М. Јовановић, „Руско-српске уметничке везе у XVIII веку“, 390). Такође, видели смо да се и у Библиотеци манастира Савина налазе сличне богослужбене књиге са графикама, попут *Јеванђеља* из Москве (Ћв.л. 1763), инв. бр. 134; *Јеванђеља* (Ћв.л. 1791); *Толковой псалтири*, инв. бр. 10 (као што смо навели, прва страна је оштећена и не зна се тачно време штампања књиге, вероватно је то крај XVII века); *Полуустав* (1683) из Москве...

¹²²⁴ Д. Милосављевић, *Заоставштина...*, 38-39.

¹²²⁵ М. Јовановић, „Прилог проучавању...“, 175.

¹²²⁶ Сматра се да је био својствен и многим руским уметницима XVII века, када је ширење западних узорака узело маха на њиховом тлу. Иконописци су поменуте предлошке слободно кориговали и мењали, прилагођавајући их потребним канонима (В. Г. Брюсова, *Русская живопись 17. века*, Москва 1984, 175). Тако прерађени, предлошци су се ширили даље, те у новим срединама бивали поново, у извесној мери, дорађивани.

Поред графичких предлогака и њихове очито сложене улоге у српском сликарству XVIII века,¹²²⁷ Симеону Лазовићу и савинцима могле су лако да буду доступне и разне покретне иконе, пре свих руске, такође широко распрострањене паљехском трговачком мрежом.¹²²⁸ Паљехске иконе, скромне уметничке вредности, биле су приступачне и јефтине, па стога и популарне. Важан чинилац била је њихова углавном традиционална православна иконографија која је, посебно у изолованим српским енклавама где су притисци католичанства били јачи, имала посебан значај отклона од окружења.¹²²⁹ Не би требало занемарити ни путујуће руско-украјинске уметнике, такозване *московитиере*. О њима нема много података, али се њихов рад види по бројним иконама с краја XVII и из читавог XVIII века, широм Балкана.¹²³⁰

Дакле, Симеон је на располагању имао разне узорке које је могао користити у свом опусу и које је вешто комбиновао и преплитао, не одричући се традиционалног. Такође, и савинско братство, често походећи крајеве Хабзбуршке монархије и Русије, имало је прилике да дође до предлогака за свој ликовни програм и да Лазовићу да директнији оквир за неке представе на иконостасу. Као свештенику, отварао му се простор за суптилније повезивање смисла и улоге слике у литургијској намени. Стога је у извесној мери имао могућност слободнијег и ширег приступа иконопису, који уочавамо у инвентивним и симболички фино повезаним детаљима. Они су у многоме допринели особености идејне целине коју су савинци осмислили. Симеон је успевао, са својим скромним техничким образовањем, да постигне ефекат барокног, те да у савинској Великој цркви досегне можда зенит свог стваралаштва, иако је радио још скоро две деценије након тога. Симеон Лазовић умире 1817. године,¹²³¹ мада је отворана могућност да се овај датум помери на

¹²²⁷ М. Јовановић, „О графичком делу као предлошку у српској уметности XVIII века“, у: *Српска графика XVIII века* – зборник радова, Београд 1986, од 193-197.

¹²²⁸ Године 1705. десетак паљехских сељака добило је писмени указ од свог паскољског намесништва да могу да продају иконе у српским земљама. Том приликом у јужнословенске земље дошло је неколико хиљада икона, такозване Паљехске школе. Иако је касније било и спорадичних проблема и застоја на границама, ова трговина иконама није посустајала (С. К. Богоявленский, „Связи между русскими и сербами в XVII-XVIII вв.“, у: *Славянский сборник*, Москва 1947, од 241-261, 243-244).

¹²²⁹ С. Петковић, „Византијске традиције у српској уметности XVIII века“, у: *Културно наслеђе 1*, Цетиње 1985, од 95-103, 101.

¹²³⁰ Љ. Стошић, *Српска уметност 1690-1740*, Београд 2006, 141.

¹²³¹ Љ. Стојановић, Нав. дело II, бр. 3974, 358-359.

годину 1814.¹²³² У прилог каснијем датуму говоре и потписане Симеонове престоне иконе из манастира Клисуре, које су у литератури, из непознатих разлога, датиране годином 1801.¹²³³ Христова икона из Клисуре пак носи јасан ктиторски запис који потврђује да је насликана 1816, годину дана пре Симеонове смрти.¹²³⁴

Алексије Лазовић (1774-1837), иако је у савинском уговору потписан да заједно са оцем Симеоном ради иконостас Велике цркве, није видљивије учествовао у његовом осликавању. Евидентно је, међутим, да је самостално осликао хорску балустраду са *Циклусом Христових страдања*.¹²³⁵ Рад у Савини, према досадашњим подацима, сматра се и његовим најранијим иконописним радом.¹²³⁶ Колико је познато, ово је и једини *Циклус страдања Христових* који је он насликао.¹²³⁷ Иако још рани и недовољно стилски испрофилисан, Алексијев рад указује на цртачку коректност, сигурност моделовања, као и на још увек непотпуну складност у пропорцијама и вештини скраћења. Осећа се и статичност која спорадично иде до укочености у моделовању фигура. Ипак, можемо да назремо већу техничку усавршеност него код његовог оца Симеона, бољи осећај за простор и реалистичније моделовање групних сцена. Неки аутори сматрају да је своја сликарска знања усавршавао код неких мајстора западне школе у Дубровнику или Боки.¹²³⁸ За таква становишта не постоји за сада никаква изворна грађа, али је свакако јасно да уметнички није школован само код оца. То додатно потврђују и његови други радови у Боки Которској, само неколико година каснији

¹²³² Д. Милосављевић, „Надгробни споменик свештенојереја и зографа Симеона Лазовића у светлу уметничке заоставштине у Никољцу код Бијелог Поља“, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије* 14, Београд 1990, од 105-111, 105-106. Када се јасније погледа година на посмртном Симеоновом споменику, у порти Никољске цркве у Бијелом Пољу, јасно уочавамо да је задња цифра ипак седмица, иако нема попречну црту. Идентично исписану седмицу имамо и у запису из породичног *Псалтира* у Заоставштини Лазовића, где је убележена смрт Алексија Лазовића 1837. године (Д. Милосављевић, *Заоставштина...*, 29). То је још једна потврда да је у питању, ипак, година 1817.

¹²³³ Р. Станић, „Сликарска дела Симеона Лазовића у чачанском и моравичком крају“, у: *Чачански глас*, (1. јануар) 1991, 12.

¹²³⁴ Б. Тодић, *Српски сликари од XIV до XVIII века*, том II, Нови Сад 2013, 129-130.

¹²³⁵ Д. Медаковић, *Манастир Савина...*, 59.

¹²³⁶ D. Berić, „Tragom jednog domaćeg ikonopisca“, у: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LII, Split 1950, од 182-187, 183.

¹²³⁷ Б. Тодић, *Нав. дело*, том I, од 24-34.

¹²³⁸ Ђ. Мазалић, „Старе иконе и друго“, у: *ГЗМБХ XLVIII*, Сарајево 1936, од 49-72, 67.

од савинске балустраде.¹²³⁹ Ипак, и поред веће техничке доречености у односу на Симеона, Алексијевим радовима недостаје његова живост, непосредност и топлина. Алексијеви ликови и композиције одају извесну стерилност проузроковану праћењем шаблона и научених форми,¹²⁴⁰ које није знатније покушао да разигра и превазиђе.

Евидентно је свакако да су савинци одабрали уметнике који су могли да направе потребан баланс између традиционалне иконографије и нових барокних тенденција. Познато је да је и сама традиционалност важан конститутивни елемент барокне културе.¹²⁴¹ Таква форма, умерена и савремена, била је неопходна у повезивању тадашњег културно-уметничког модела са датим околностима, потребама, циљевима, те жељеним ефектима у локалној средини.

Имајући у виду целовито предочену слику о ликовном програму Велике цркве, неумитно нам се намеће идеја водиља овог програма, јасно спроведена. Не можемо се сложити са ставовима да је у ликовном програму наглашено присуство већег броја сцена посвећених Богородици.¹²⁴² Имајући у виду општебарокну наклоњеност маријанској побожности, те саму посвету цркве Успењу Богородичином, овде се не може издвојити изразито већи број тема у вези са Богородицом него што је тада било уобичајено. Приметно је чак да су избегаване честе барокне маријанске теме, попут *Крунисања Богородице* или *Immaculate Conception*, прилично заступљене у главним токовима српског барокног сликарства, као и друге са примесама изразитијег западног утицаја. Савинци су се тога наглашено чували.

Дакле, специфичност ликовног програма Велике цркве није у квантитету маријанских композиција, него у идеји која их повезује, најексплицитније

¹²³⁹ На основу личне провере аутора овог рада, можемо констатовати да се данас од његових радова у Боки Которској *In situ* налазе само: иконостас Цркве светих Сергија и Вакха у Подима (без престоних икона, 1804); две престоне иконе у Цркви светог Николе у Баошићима (*Христос Велики архијереј са анђелима* и *Богородица са Христом и анђелима*, 1806); већ поменуте иконе *Деизиса* и део обновљеног живописа у Малој савинској цркви (1831). Иконостас у Цркви Ризе Богородичине у Бијелој није сачуван (1832).

¹²⁴⁰ Неки аутори тврде да Алексије није дословно зависио од образаца, већ је остао одан тежњи да им не робује, сликајући надахнуто и несхематично (Р. Станић, „Сликарска заоставштина Симеона и Алексија Лазовића у Дечанима“, у: *Саопштења XXIV*, Београд 1992, од 229- 261, 260-261).

¹²⁴¹ J. A. Maravall, *Culture of the Baroque - Analysis of a Historical Structure*, Manchester 1986, од 126-145.

¹²⁴² D. Sijerković-Moškov, „Manastir Savina – Velika crkva (arhitektura i ikonostas)“, у: *Бока 6-7*, Херцег-Нови 1975, од 125-154, 139; Д. Медаковић, *Манастир Савина...*, 54.

израженој представама *Богородичиној покроба* и 10. икоса *Богородичиној Акаџисџа*. То је идеја Богородичиног покровитељства. Кроз њу, допуњену ангажованом композицијом *Христџа Великој архијереја*, остварена је замисао ликовног програма са конкретним политичко-верским циљевима. С једне стране, истицањем Богородичиног бдења над савинском црквом, чинио се покушај одбијања сваког насртаја на манастир. С друге стране, Христово архијерејство потврђивало је легитимитет православља на овим просторима и његових архијереја по реду Мелхиседековом.

VII Богородица Савинска

„Спаси, сачувај, сахрани Пречиста Богомати, овај светообитељски храм, Теби нашој Помоћници, на част, славу и похвалу MDCCLXXVII подигнути.“¹²⁴³

Покровишћељица Нежна у ризи

Крунску важност за манастир, али и много шире, имала је чудотворна икона Богородице Савинске. Познато је да се у храмовима посвећеним Успењу Богородичином наглашено негује поштовање чудотворних икона Богородице, јер се сматрало да је и почетак Богородичиног чудотворног деловања у вези са њеним Успењем.¹²⁴⁴ Чудотворица Савинска, једна од шест канонизованих Чудотворица у Српској православној цркви, тек је у другој половини XX века премештена са места престоне иконе Мале у Велику савинску цркву, лево од олтарске преграде (сл. 132). Иако манастир има богату архиву, о Богородици Савинској готово да нема података. Нема изворне грађе ни о могућим дародавцима, а икона у окуву није доступна за детаљнији преглед. У народном предању као дародавци иконе манастиру помињу се отац Јосиф Комненовић,¹²⁴⁵ и позната новска породица Ломбардић.¹²⁴⁶ Знамо засигурно да је икона око половине XVIII века већ била у манастиру. То нам потврђује један оскудни податак из *Либро оѿ ѿриходка* где је забележено, након празника Успења Богородичиног, 29. августа 1755. године: „Конт Васил приложи skut црвен златоткан пред икону Богородичину.“¹²⁴⁷ Следећи податак из исте књиге је од 27. јуна 1760, када су на икони обновљени стакло и рам са кључем.¹²⁴⁸

¹²⁴³ Ефемерни натпис постављен пред звоником цркве приликом прославе манастирске Славе 1877. године, тачно на стогодишњицу изградње Велике цркве (Ј. Шарић, „Биљешке“, у: *Шемањизам православне епархије Беокојорско-дубровничке за јодину 1878*, Задар 1878, од 28-30, 29).

¹²⁴⁴ М. Тимотијевић, „Богородица Смедеревска“, у: *ЗЛУМС 36*, Нови Сад 2008, од 57-87, 74.

¹²⁴⁵ С. Накићеновић, *Бока – антиројоѿоѿрафска сѿудија*, Београд 1913, 498.

¹²⁴⁶ Л. Сеферовић, *Манасѿир Савина*, Херцег-Нови 2012, 14.

¹²⁴⁷ АМС, *Либро оѿ ѿриходка бр. 40* (1755), 3.

¹²⁴⁸ Д. Медаковић, *Манасѿир Савина...*, 39. („Вестно буди како оправихмо престолну чудотворну икону Престиа Богородица изнову сткло и корниж с кљочем кое све костало цекина осам (Н: 8) и

Ови скромни архивски подаци не помињу сребрни оков који до данас прекрива готово целу икону, сем инкарната (сл. 133). Стога не можемо знати да ли је он у XVIII веку био на икони или је додат нешто касније, у складу са честим посебно богатим окивањем и украшавањем многопоштованих икона.¹²⁴⁹ Обичај потпуног прекривања икона оковом, као на Богородици Савинској, није био својствен пракси православних цркава северно од Саве и Дунава. Ту се у време барока више примењивало делимично украшавање, којим се истицао Богородичин статус Небеске царице.¹²⁵⁰ Потпуно окивање икона било је својствено руској и левантској пракси.¹²⁵¹ На источнојадранској обали готово да нема иконе поштоване у јавном култу која није прекривана сребрном кошуљицом, често називаном и романизованим изразом *camice*.¹²⁵² Оков је свакако, поред пуког спољњег украса и указивања посебног поштовања, могао имати и дубља теолошка упоришта.

Неки аутори виде метални оквир иконе као функционалну аналогију подее или иконостаса, који штити најсветији простор цркве (или површину свете иконе) од погледа непосвећених.¹²⁵³ То се надовезује на разматрања истраживача који порекло овог „прекривача иконе“ наслућују у симболици старозаветног ковчега, чувара реликвије од приступа и погледа верника.¹²⁵⁴ Али у том смислу окови икона могу имати и истакнуто мистичко тумачење, као источници божанске благодати. Слично као што иконостас формално прикрива свети олтар, он тиме уједно и открива пуноћу симболике светиње, указује на пут,

либара 7 добре и дадосмо с исте иконе заветније цекина 6:, а два цекина (Н: 2) даде Гдн капетан Марко Мирковић, и сувише муните добре либара 7: Била му помошница Престаја Богородица“.)

¹²⁴⁹ Еминентни стручњак за итали-критско сликарство, са специјалношћу за источнојадранско приобаље, др З. Демори Станичић (прочелник Службе за одјеле изван Загреба, Хрватски рестаураторски завод у Сплиту), сматра да би оков Богородице Савинске могао да буде из XVIII века.

¹²⁵⁰ М. Timotijević, „Bogorodica Bezdinska i versko-politički program patrijarha Arsenija IV Jovanovića“, у: *Balkanica* 32-33, 2002, од 311-346, 325.

¹²⁵¹ М. Timotijević, Нав. дело, 325.

¹²⁵² З. Demori-Staničić, „Ikone Bogorodice Skopiotise u Dalmaciji“, у: *PPUD* 34, Split 1994, од 321-332, 327-328.

¹²⁵³ М. Е. Gasper Hulvat, „The icon as performer and as performative utterance: The sixteenth-century Vladimir Mother of God in the Moscow Dormition Cathedral“, у: *Anthropology and Aesthetics*, No. 57/58, 2010, од 174-185, 182.

¹²⁵⁴ А. Lidov, „Miracle-Working Icons of the Mother of God“, у: *Mother of God: Representations of the Virgin in Byzantine Art*, Athens 2000, од 47-57, 56.

омогућавајући верницима задобијање духовне суштине.¹²⁵⁵ Димитрије Ростовски, познати теолог барокног доба, упоређује оков на икони и са двојном Христовом природом.¹²⁵⁶ Постоје и мислиоци који у прекривању икона виде врсту несвесног иконоборства. Окивање иконе „у ризу“, према њима, подразумева одрицање од њеног живописа, те побожни безукус који сведочи о губљењу религиозног и уметничког смисла.¹²⁵⁷

Свакако стоји чињеница да је богата „метална риза“ подигла непробојну преграду између нас и иконе. Зато нисмо у прилици да прецизније анализирамо ни иконопис Богородице Савинске, па се морамо зауставити на оскудним могућностима које нам пружа инкарнат (сл. 134). Можемо јасно да утврдимо: у питању је чест тип Богородице са Христом, називан Елеуза (*Ελεούσα*), Гликофилоуза (*Γλυκοφιλούσα*), Нежна или Умиљеније.¹²⁵⁸ Одавно су познате полемике о називу за овај вид Богородице. Претежно је прихваћено да Елеуса није тип Богородице, него догматско својство (Милостива) које на основу сигнатура припада свим ликовима Богородице, те обухвата и Нежну (Умиљеније).¹²⁵⁹ О иконографској релативности класификације овог типа Богородице, пак, можда најбоље сведочи пример Богородице Владимирске. Иако је типа Умиљеније, духовно-историјска перцепција ове иконе, њено поштовање у Русији на подобје Богородице Одигитрије константинопољске, усваја је без противречности као Одигитрију.¹²⁶⁰

¹²⁵⁵ И. А. Стерлигова, „О значении драгоценного убора в почитании святых икон“, у: *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, Москва 1996, од 123-132, 125.

¹²⁵⁶ М. Timotijević, „Bogorodica Bezdinska...“, 325.

¹²⁵⁷ Ј. Трубецкој, *Истина у бојама*, Београд 1996, 33.

¹²⁵⁸ Извесни аутори праве иконографску класификацију и у оквиру самог типа Богородице Умиљеније, те препознају три различита вида представљања (Н. П. Лихачев, *Историческое значение итало-греческой иконописи, изображенія Богоматери*, С. Петербург, 1911, 171-177). Епитет Умиљеније среће се од XVII века на руским иконама овог типа (Г. Бабић, „Епитети Богородице коју дете грли“, у: *ЗЛУМС 21*, Нови Сад 1985, од 261-275, 264).

¹²⁵⁹ М. Татић-Ђурић, „Богородица Владимирска“, у: *ЗЛУМС 21*, Нови Сад 1985, од 29-50, 31. Ауторка подробно објашњава поменути полемику, уз навођење релевантне библиографије о томе.

¹²⁶⁰ Л. А. Щенникова, „Чудотворная икона ‚Богоматерь Владимирская‘ как ‚Одигитрия евангелиста Луки‘“, у: *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, Москва 1996, од 252-302, 252. Щенникова сматра да се Умиљеније и развило из типа Богородице Одигитрије, што је много раније већ претпоставио В. Лазарев (V. Lasareff, *Studies in the Iconography of the Virgin, The Art Bulletin*, Vol. 20, No. 1, 1938, од 26-65, 38). Сматра се да је „нежна мајка“ као тема постала актуелна тек од X века и у још већој мери касније (Н. Belting, *Slika i kult*, Novi Sad 2014, 329).

У нежном односу Богородице и Христа неки аутори виде покушај Богородице, признате заступнице, да разнежи Христа у циљу спасења људског рода.¹²⁶¹ Ипак, уверљивије делују објашњења која иконографију Богородице Умиљеније повезују са темом Христовог страдања.¹²⁶² На то се може надовезати и увођење у литургију (током XI и XII века) нове службе *Страдања* које се подудара са ширењем овог иконографског типа.¹²⁶³ Тако испољене туга и осећајност, сматра се, имају за циљ потенцирање божанске блискости са људским родом.¹²⁶⁴

Преко рељефа окова, који углавном верно прати линије иконописа,¹²⁶⁵ видимо да Богородица, у допојасној фигури, држи Христа на левој страни, обгрливши га обема рукама, и нежно приљубивши свој образ уз његов. Лево и десно, у горњој партији иконе, видимо уобичајену сигнатуру Богомајке **MP ΘΥ**, а код Христове главе **IC XC**. Христос обема рукама држи савијен свитак. Обучен је у тунику, на стопалима има сандале, док му је лева нога обнажена до изнад колена. Сребрни оков има fine флоралне орнаменте на позадини, ореолима и читавој површини Богородичиног мафориона. Наглашене звездасто-цветне симболичке апликације су на уобичајеним местима, Богородичиним раменима и глави.

По обради инкарната можемо са сигурношћу да утврдимо да је икона врло квалитетан рад, такозване критске школе.¹²⁶⁶ Дуж источнојадранске обале, под млетачком влашћу, постојало је више сликарских центара у којима су радили и многи грчки мајстори.¹²⁶⁷ Ипак, по финоћи израде, рекло би се да икона потиче из неке значајније радионице, могуће и венецијанске. До процвата поствизантијског критског сликарства долази у другој половини XVI века, када се

¹²⁶¹ A. Grabar, „L'Hodigitria et L'Eléousa“, у: *ЗЛУМС 10*, Нови Сад 1974, од 3-14, 10. На сличном трагу је и В. Лазарев који сматра да Умиљеније изражава идеју нежног, милосрдног посредства Богородице у име човечанства (V. Lasareff, Нав. дело, 38).

¹²⁶² M. Vassilaki, N. Tsironis, „Representations of the Virgin and Their Association with the Passion of Christ“, у: *Mother of God: Representations of the Virgin in Byzantine Art*, Athens 2000, од 453-492, 453-454.

¹²⁶³ L. Kouneni, „The Kykkotissa Virgin and Its Italian Appropriation“, у: *Artibus et Historiae*, Vol. 29, No. 57, 2008, од 95-107, 98.

¹²⁶⁴ M. Vassilaki, Нав. дело, 453-454.

¹²⁶⁵ Z. Demori-Staničić, Нав. дело, 327-328.

¹²⁶⁶ З. Ракић, „Критско сликарство“, у: *Енциклопедија православља II*, И-О, Београд 2002, од 1051-1052. Полемике око дефинисања ове школе постоје до данас. Често се употребљава и термин италокритска школа, што је, према неким, чиста конвенција, јер се заправо ради о грчкој уметности са разним примесима (G. Gamulin, „Italokrećani na našoj obali“, у: *PPUD 16*, Split 1966, од 265-270, 267).

¹²⁶⁷ Л. Мирковић, „Иконе грчких зографа у Југославији и у српским црквама ван Југославије“, у: *Иконографске студије*, Л. Мирковић, Нови Сад 1974, од 325-343, 336-343.

формира и права школа око грчко-критске Цркве светог Ђорђа (*San Giorgio dei Greci*) у Венецији. Трговина критским иконама у Венецији била је толико обимна да је изазивала протест венецијанских сликара код власти.¹²⁶⁸ Из овог главног центра иконе су се трговачким путевима преносиле дуж читаве источнојадранске обале и шире.¹²⁶⁹ Тако долазе и до многих српских манастира у Далмацији и Боки, у којима су критске иконе често биле, и поред сталних веза са Русијом, у већем броју заступљене.¹²⁷⁰ Пут Богородице Савинске до манастира није нам познат, али је из претходног јасно да су критске иконе биле лако доступне на читавом приморју.

Инкарнат Богородице и Христа у основи је fine смеђе-мрке боје.¹²⁷¹ Истакнути делови лица упадљивије су осветљени, са суптилним беличастим шрафирањима око очију, на челу, носу и врату. Рафинирана ружичаста боја сенчи образе, а нешто јача прекрива усне Богородице и Христа. На очним капцима су им ружичастом бојом исцртане по две паралелне линије, веома карактеристичне за критску школу. Фигуре Христа и Богородице имају грациозно издужене пропорције, у духу палеолошке традиције, са кулминацијом на прстима Богородичине леве руке.¹²⁷² Икона оставља утисак техничке перфекције, уравнотежености и брижљиве моделирације, својствених најбољим остварењима критских мајстора.¹²⁷³ Мекоћа и рафинираност у изради инкарната на трагу је великих уметника критске школе, попут Ангелоса Акотантоса и Андреје Рица... Ипак, ова брижљива израда не прелази у хладну, претерано уредну и

¹²⁶⁸ Z. Demori-Staničić, „Neki problemi kretsko-venecijanskog slikarstva u Dalmaciji“, у: *PPUD* 29, Split 1990, од 83-112, 89-90. Интересантан је податак да млетачки трговци 1499. наручују од критских сликара 700 икона Богородица, од којих 200 „alla greca“.

¹²⁶⁹ Ђ. Mazalić, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500-1878)*, Sarajevo 1965, 168.

¹²⁷⁰ Д. Медаковић, „Српска уметност у северној Далмацији“, у: *Музеји* 5, Београд 1950, од 179-193, 191.

¹²⁷¹ Дионисије из Фурне, у упутству за сликање на критски начин, истиче да се за сликање основе лица користи тамни окер, мало црне боје и врло мало белила, па се добија смеђа основа инкарната (М. Медић, Нав. дело, 153). Ђ. Мазалић објашњава разлику између критског начина сликања инкарната и грчког. Грчки начин подразумева другачије мешавине боја, те уместо смеђег преовладава зеленкасти, маслинасти тон инкарната (Ђ. Мазалић, „Критска школа и њени примјерци у Сарајеву“, у: *ГЗМБХ XLIX*, Сарајево 1937, од 55-92, 58-59).

¹²⁷² Прсти ове руке, готово без изузетка, и на свим другим критским иконама *Богородица Умиљеније*, упадљиво су раздвојени између другог и трећег прста. Очигледно је у питању шематска карактеристика која се неуморно понавља и преноси преко разних шаблона и приручника.

¹²⁷³ З. Ракић, *Дела критских мајстора и њихових следбеника из Збирке икона Секулић у Београду*, каталог, Београд 2013, 7.

калиграфску форму, која ће касније карактерисати дела Емануела Ламбардоса¹²⁷⁴ и која донекле иде на штету непосредности и емотивне експресије. У тананости обраде инкарната Савинска Богородица има доста сличности и са престолом иконом Богородице из манастира Крупа, рад Јована Апаке, познатог критског сликара из Венеције.¹²⁷⁵

Ипак, већина критских икона остају дела непотписаних мајстора или радионица, расута широм Балкана и даље. Иако не можемо прецизније датовати икону Богородице Савинске, упоређења са квалитетним радовима истог иконографског типа, који су публиковани и анализирани, упућују нас на временски распон који не излази знатније из оквира XVI века.¹²⁷⁶ То је време деловања значајнијих уметника, када је критско поствизантијско сликарство било у процвату. Стога, имајући у виду предочено, са примереном задршком, сматрамо да бисмо и икону Богородице Савинске могли да сместимо у исти временски оквир.¹²⁷⁷

¹²⁷⁴ M. Chatzidakis, *Ikônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut*, Venise 1962, 85, T. 56.

¹²⁷⁵ Он је вероватно крајем XVI или на самом почетку XVII века осликао престоне иконе за далматински манастир Крупа. Иконе су дуго остале недоступне и незапажене јер их је такође прекривао, сада уклоњени, сребрни оков (А. Сковран, „Непознато дело зографа Јована Апаке“, у: *Зоџраф 4*, Београд 1972, од 43-53, 44).

¹²⁷⁶ Највећи број ових икона датован је у XVI век, попут оних из већ поменуте Збирке Секулић, где *Богородица Умиљеније* (ЗС 53), пореклом из Далмације, има до детаља идентичну иконографску схему као Богородица Савинска (М. Бајић-Филиповић, *Збирка икона Секулић*, каталог, Београд 1967, 53), или више критских икона из југозападне Србије (Р. Станић, „Непознате иконе у југозападној Србији“, у: *ЗЛУМС 11*, Нови Сад 1975, од 255-272, 255-262), или иконе *Госије на Добрићу*, врло fine израде (Ц. Фисковић, „Три иконе у Сплиту“, у: *ЗЛУМС 11*, Нови Сад 1975, од 235-252, 247-248), иконе *Богородице Умиљеније* из Успењске цркве у Новом Саду (П. Момировић, „Две италиокритске иконе Успењске цркве у Новом Саду“, у: *Зоџраф 4*, Београд 1972, 63-67, 66), и других.

¹²⁷⁷ У предочени временски оквир уклапају се и мишљења еминентних стручњака које смо консултовали при истраживачком раду. Проф. др З. Ракић (Филозофски факултет у Београду) Богородицу Савинску смешта у временски оквир друге половине XVI века, а др Б. Миљковић (Византолошки институт САНУ у Београду) у крај XV и прву половину XVI века. Др сц. З. Демори Станичић (Хрватски рестаураторски завод у Сплиту) сматра: „Линеаризми изведени фино и меко, уз градирање и наглашену паралелност, указују на временски оквир око половине XVI века, то јест на период пре Дамаскиноса (1568-1600).“

*Свој слике, култи и побожности у друштвеном контексту пошврде и очувања
идентитета*

Познато је да је Богородичин култ у бароку, и у православним и у католичким срединама, у великој мери био усмерен ка поштовању чудотворних икона.¹²⁷⁸ Требало би имати у виду да је на општу популарност чудотворица утицало и познато дело Агапија Ландоса *Чуда Богородичина*, које се у другој половини XVII и током читавог XVIII века преписивало и умножавало по многим српским манастирима.¹²⁷⁹ Ширем оживљавању овог култа, током XVII века, доприносе и копије чудотворица доношене из разних крајева. Међу најпопуларнијим су биле копије Богородице Владимирске, најугледније иконе Московског царства, његов *palladium*.¹²⁸⁰ Тако мишљена, ова Чудотворица постаје популарна и умножавана широм православног света, јер је и Русија виђена као заштитница православних под Османским царством.¹²⁸¹ С тим у вези, можемо следити и поштовање Богородице Савинске која, како смо предочили, иконографски прати лик Богородице Владимирске. Такође, јаке везе Савине са Русијом јасно су већ представљене.

Богородицу Савинску није пратило никакво писано предање, него је поштовање према њој као Чудотворици неговано усменим путем.¹²⁸² Ова предања и приче активно су повезивали искуства заједнице, у историјској прошлости или садашњости, са светим ликом (Богородице) осликаним на икони.¹²⁸³ Кроз ову историјску меморију мита можемо пратити и психолошке промене људске

¹²⁷⁸ S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu...*, 184-211; М. Тимотијевић, „Поштовање Богородице Брнске код Срба“, у: *Саопштења XXIX*, Београд 1997, од 181-191, 181.

¹²⁷⁹ Т. Јовановић, „Чуда Пресвете Богородице Агапија Ландоса Крићанина“, у: *Чуда Пресвете Богородице*, А. Ландос Крићанин, Вршац 2002, од 233-260, 241-252.

¹²⁸⁰ М. Тимотијевић, „Богородица Смедеревска...“, 57.

¹²⁸¹ Исто, 57.

¹²⁸² Сличан приступ неговао се и према другим чудотворицама у крајевима северно од Саве и Дунава, где је било више поштованих Богородица Чудотворица (М. Тимотијевић, „Између сећања и историје: предање о чудотворној икони Богородице Шиклушке“, у: *Саопштења XLII*, Београд 2010, од 167-187, 167).

¹²⁸³ V. Shevzov, „Icons, Miracles, and the Ecclesial Identity of Laity in Late Imperial Russian Orthodoxy“, у: *Church History*, Vol. 69, No. 3, 2000, од 610-631, 628.

перцепције чуда.¹²⁸⁴ Тако чудо, искуство божанске милости, постаје део колективне локалне меморије коју иконопоштовање подразумева.¹²⁸⁵

Однос према Богородици Савинској укључивао је, такорећи, и институционализовање неких друштвено битних облика народног права. Када није било сведока за одређено кривично дело, прибегавало се заклетви у цркви, обично над најсветијом иконом коју је црква поседовала. Овај обичај упражњаван је и у Савини, пред Богородицом Савинском.¹²⁸⁶

Свакако је важно имати у виду да је Богородица Савинска, до дубоко у XX век, била престопа икона у Малој цркви и имала свакодневну улогу у служби манастира. Икона је први пут пренета из Мале у Велику цркву на Велику Госпојину 1877. Осми дан по празнику враћена је у Малу цркву.¹²⁸⁷ Управо о празнику Успења Богородичиног, када је икона свечано изношена у литију око манастирске Дубраве, долазило је и до посебног амалгама црквеног обреда и популарне побожности.¹²⁸⁸ Званични обредни део започињао је вечерњом службом у пет часова, после које је кретала литија са иконом Богородице Савинске.¹²⁸⁹ На челу поворке био је често владика у орнату и са крстом у руци. Уз њега бројни свештеници, који су певали тропар Успењу, и мноштво верника. Три пута је литија обилазила храм, а затим би се упутила ка Савинској дубрави. У Дубрави су такође певани молебани Богородици, после чега се литија враћала у храм. Икона је постављана на своје место, на иконостас Мале цркве, где су се настављали обреди помазања верника миром и народни облици одавања почаст, целивања, давања завета и даривања Богородице Савинске.¹²⁹⁰ Узајамност ова два

¹²⁸⁴ A. Lidov, Нав. дело, 49.

¹²⁸⁵ V. Shevzov, Нав. дело, 628-629.

¹²⁸⁶ Ђ. Д. Миловић, *Прилози проучавању кривичних судова...*, 62-63; АН РУМА, f. 130, 103 (1); f. 210, 47 (1); f. 232, 4 (1), 13 (1); f. 233, 35 (2), 36; f. 321, 336 (1); f. 247, 21 (1), 59 (1)...

¹²⁸⁷ Ј. Шарић, „Биљешке“, у: *ШПЕБДС за годину 1878*, Задар 1878, од 28-30.

¹²⁸⁸ S. Brajović, Нав. дело, 8-9. Аутор прецизно објашњава разлику између култа (*culto*) и побожности (*devotione*), где култ означава црквено и канонски прецизно уобличено испољавање вере, а побожност лично, приватно. У пракси се та два вида међусобно преплићу.

¹²⁸⁹ О градским католичким ритуалним прослављањима Богородичине Чудотворице у Боки Которској (Госпа од Шкрпјела) видети: S. Brajović, Нав. дело, 266-294.

¹²⁹⁰ Н. Велимировић, *Успомене из Боке*, Херцег-Нови 1904, 51-53. Опис прослављања славе манастира на Успење Богородичино није се битно мењао кроз време, до данас. Стога, детаљне белешке Н. Велимировића о томе, с почетка XX века, могу бити прилично поуздан ослонац у предочавању обреда на празник Успења и током XVIII века, иако из тог времена записа о томе нема.

вида активне побожности била је сложена и подстицајна, у крајњем у служби култа и моћи слике.¹²⁹¹

Народна побожност очитује се најексплицитније преко заветних даривања иконе. Пракса вотивног даривања Богородичиних светих представа запажена је још од преиконокластичког времена.¹²⁹² Обичај је касније постао веома распрострањен, нарочито у Богородичиним светилиштима на обали мора.¹²⁹³ Источнојадранска обала је имала неколико веома значајних католичких вотивних Богородичиних светилишта у XVIII веку. У оближњем Перасту, у Цркви Госпе од Шкрпјела, чува се једна од највећих збирки вотива,¹²⁹⁴ али су богате збирке вотива у XVIII веку имала и Богородичина светилишта у Каштел Штафалићу (Каштел)¹²⁹⁵ и Стоморској на Шолти...¹²⁹⁶ Заветни вотиви употпуњују и култ Чудотворице Савинске.¹²⁹⁷

Највећи број савинских вотива потиче из XVIII и XIX века (сл. 135, 136). На њима нема много података о занатлијама или дародавцима који су их израђивали и приносили. Свега неколико вотива има урезане иницијале радионица и године (каснији период). Многи верници, чак и најбогатији и најугледнији, долазили су, по предању, боси до цркве на завет.¹²⁹⁸ Вотивни дарови висили су окачени о нити у више редова, те су прекривали готово целу икону.¹²⁹⁹ Када је икона премештена у Велику цркву, вотиви су смештени у манастирску Ризницу, где и данас педесетак примера стоје урамљени. Сви вотиви су од метала и веома су

¹²⁹¹ D. Freedberg, *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*, Chicago 1991, 96.

¹²⁹² P. J. Nordhagen, „Icons Designed for the Display of Sumptuous Votive Gifts“, у: *DOP*, Vol. 41, *Studies on Art and Archeology in Honor of Ernst Kitzinger on His Seventy-Fifth Birthday*, 1987, од 453-460, 459. Аутор наводи да је у ту сврху формиран и посебан тип Богородице, креиран тако да се добијао утисак да Богородица дарове прима сопственим рукама.

¹²⁹³ S. Brajović, Нав. дело, 221.

¹²⁹⁴ P. Pazzi, *Tesori del Montenegro II. Ex-voto delle Bocche di Cattaro: Perasto, Mula, Perzagno e Stolivo nelle Bocche di Cattaro (Secoli XVII-XIX)*, Venezia 2010. Аутор наводи тачан број вотива (1427) и бави се начином њихове израде као и радионицама у којима су израђивани. О вотивним даровима у Госпи од Шкрпјела у контексту маријанске побожности видети: S. Brajović, Нав. дело, 218-227.

¹²⁹⁵ F. Cornaro, *Notizie storiche delle apparizioni e delle immagini piu celebri di Maria Vergine*, Venezia 1761, 563-564.

¹²⁹⁶ F. Cornaro, Нав. дело, 570.

¹²⁹⁷ Поред многопоштованих икона, вотивни дарови полагани су и на мошти светих. Велики број оваквих вотива имају Хиландар, Дечани, Пећка патријаршија, Острог, Студеница... (Л. Павловић, Нав. дело, 285).

¹²⁹⁸ Г. Петрановић, „Манастир Савина“, у: *СДМ за лето 1852. и 1853*, Беч 1856, од 113-120, 114-115.

¹²⁹⁹ Г. Петрановић, Нав. дело, 114-115; Б. Дробњаковић, „Манастир Савина у Боки Которској и икона Богоматере Чудотворке“, у: *Правда* (8, 9, 10, 11. април), Београд 1939.

разноврсни. Можемо уочити круне, срца, иконице, барке, портрете, анатомске вотиве (руке, ноге, очи), клечеће молитеље, медаљоне. Садашња колекција вотива у ризници манастира прецизно садржи: три круне, шест срца (једно је заједно са руком), пет вотива у виду ока (два у виду једног око, три са оба ока), четири вотива руке (шаке), три вотива у виду ноге, вотив са руком и ногом заједно, девет портрета, пет клечећих донатора, четири барке, две представе са болесницима на кревету, две иконице Богородице са Христом, икона светитељке која се моли, икона светитељке која се моли Богородици са Христом, три медаљона (на једном је грб са двоглавим орлом и делимично видљив натпис: BURG CO·TVR·1780·X, са друге стране је видљиво само DUX), и вотив на коме су човек и дечак у орјенталној одећи.¹³⁰⁰

Преко вотива су верници остваривали контакт са светошћу, а уједно се та намера чинила видљивом другима, јавном.¹³⁰¹ Као део популарне културе, вотиви отварају богат извор за проучавање историје свакодневног живота, перцепције смрти, страха и веровања, исто као и индивидуалног и колективног идентитета.¹³⁰² Такође, *ex-voto* као визуално-реторичка слика преноси поменути искуства од једне до друге генерације, задобијајући значење идентификације.¹³⁰³

Како смо видели, добар део савинске збирке вотива чине антропоморфни мотиви. Када је вотив фигурално истоветан са особом којој треба помоћ или са делом његовог тела, тада је реч о идентификационом или аналогичком вотиву.¹³⁰⁴ Тако је приказ главе, поред тога што може представљати одређену особу, дариван и за плодност и срећан пород.¹³⁰⁵ Својим клечећим портретима остављаним пред иконом, појединци су се сматрали стално заштићеним од

¹³⁰⁰ Неки од вотива указују на могућност даривања припадника других вероисповести. Такве претпоставке отварају поље интересантних даљих истраживања у погледу ширења култа Богородице Савинске и ван оквира православне побожности.

¹³⁰¹ L. Silling, „Metalni votivi u pravoslavnom manastiru u Bođanima“, у: *Рад музеја Војводине* 53, Нови Сад 2011, од 187-192, 187.

¹³⁰² S. Brajović, Нав. дело, 221; T. Mayhew, „Facing Death on the Sea. Ex-voto Paintings of Northern Adriatic Sailing Ships in the 19th Century“, у: *Faces of death: visualising history*, Pisa 2009, од 207-228, 208.

¹³⁰³ T. Mayhew, Нав. дело, 209.

¹³⁰⁴ Ž. Dugac, „Zavjetni darovi za zdravlje u zbirci dominikanskog samostana u Starome Gradu (otok Hvar)“, у: *Medicus* 13, br. 1, Zagreb 2004, од 131-135, 131. Поменути вотиви, често називани здравственим, јер се прилажу због здравствених проблема, према неким ауторима указују на велико поштовање Богородице међу женским делом верника (М. Тимотијевић, „Богородица Нештинска“, у: *Сунчани саи* 10, Сремска Митровица 2001, од 187-200, 196).

¹³⁰⁵ Ž. Dugac, Нав. дело, 133.

болести, јер тако заувек, симболички, клече пред Богородицом.¹³⁰⁶ Врло чест вотивни мотив било је и срце или пламено срце. Оно је могло имати различита значења, од искрености и захвалности,¹³⁰⁷ до молбе за оздрављење и успешан брак.¹³⁰⁸

Део вотива у Савини изведен је у виду једноставних представа. Њихов изворни и формални језик, са шематизованом структуром, није био случајан. Њиме се жељени садржај обезбеђивао и изражавао много лакше и директније.¹³⁰⁹ Савинске представе јављају се у два вида. Један вид су представе молитве за оздрављење, где болесни лежи у постељи (моли се или су поред њега најближи који се моле), док је у горњем делу Богородица са Христом у облацима. Други вид чине такозвани поморски вотиви,¹³¹⁰ такође композиционо представљени у два плана. У доњем је барка, често у невољи, а у небеском простору је Богородица са Христом.¹³¹¹ Поред функције молбе или захвалности за драматично избављење од непогоде на мору, посебна намена поморских вотива огледа се у жељи морепловца да се веже за земљу. Море је често сматрано рејоном напуштеним од Бога, где још увек влада првобитни хаос пун опасности.¹³¹² У оквиру те везе подразумевала се и симболичка комуникација између морепловаца и њихових фамилија, које се на копну моле за њих.¹³¹³

Око култа чудотворних икона, па и Богородице Савинске, читавао се посебно важан аспект идентификације и осећаја припадности. Пресвети лик је омогућавао повезивање унутар верске заједнице и неговање црквене кохезије кроз наду у исту духовну моћ.¹³¹⁴ Углед чудотворних икона често је превазилазио

¹³⁰⁶ L. Silling, Нав. дело, 191.

¹³⁰⁷ R. W. Lightbown, „Ex-votos in Gold and Silver: A Forgotten Art“, у: *The Burlington Magazine*, Vol. 121, No. 915, 1979, од 352-359, 354.

¹³⁰⁸ L. Silling, Нав. дело, 189.

¹³⁰⁹ A. Pampalone, „Gli ex voto del Santuario di Gallinara Riflessioni sui rapporti fra immagine culta e immagine popolare“, у: *La Ricerca Folklorica*, No. 24, Artisti, icone, simulacri. Per una antropologia dell'arte popolare, 1991, од 83-89, 84.

¹³¹⁰ О томе колико су поморци поштовали манастир Савина говори предање (без утврђених временских оквира) да су пролазећи поред манастира обавезно испаливали три плотуна са брода као посебан поздрав и пошту манастиру. Братство манастира уздигло би барјаке и звонило на сва звона за отпоздрав (Г. Петрановић, „Манастир Савина...“, 119).

¹³¹¹ S. Brajović, Нав. дело, 221.

¹³¹² G. Restifo, „Hanging Ships: Ex-Voto and Votive Offerings in Modern Age Messina Churches“, у: *Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea* 4, Torino 2010, од 411-423, 421.

¹³¹³ T. Mayhew, Нав. дело, 219.

¹³¹⁴ V. Shevzov, Нав. дело, 629.

уске конфесионалне оквири, па су иконе чуване у православним црквама поштовали и католици.¹³¹⁵ Како се наводи, на поклоњење и молитву Богородици Савинској долазили су и „Срби мухамеданци“.¹³¹⁶ Знамо да је на прославу празника Успења у манастиру Савина долазило католичко становништво из Боке и Дубровника.¹³¹⁷ И међу вотивним даровима има оних које су приложили католици, иако су у Боки католици, у оквиру своје заједнице, и сами веома неговали Богородичин култ. Готово да није било цркве без олтара посвећеног Блаженој Девици или бар посебно поштоване Богородичине слике.¹³¹⁸ Ипак, моћ култа чудотворних икона окупљао је локално становништво без обзира на вероисповест.

Углед и поштовање који су обавијали Богородицу Савинску, у овој хетерогеној конфесионалној средини, били су у уској спрези са њеном улогом на подобије *Возбраној војеводје*. Раније описана одбрана манастира уз њену помоћ и уништење нападача, млетачког капетана Ђермана и његове лађе, имале су свакако велики одјек у локалној средини, и као чудо и као упозорење. Можда је управо ова легенда подстакла поштовање Савинске Чудотворице и код католика, али и код власти, па је тиме посредно створила и „заштитни свод“ над Савином. Богородица Савинска не би у том смислу била усамљен пример.¹³¹⁹

Дакле, ширење култа Богородице Савинске имало је у основи замисао директне заштите манастира и локалне православне заједнице. Икони је дата и улога консолидовања социјалне снаге манастира као центра. Тако Чудотворица Савинска добија улогу оруђа небеске заштите народног и верског идентитета колектива обједињеног ауторитетом манастира, као својеврсним Сионом, у околностима одсуства православне црквене организације и епископске главе.

¹³¹⁵ М. Тимотијевић, „Поштовање Богородице Брнске...“, 186.

¹³¹⁶ Н. Ружичић, „Манастир Пресвете Богородице на Савини“, у: *Сшаринар XI*, Београд 1894, од 100-128, 109. О доласку верника муслиманске вероисповести може да сведочи и поменути вотив са ликовима обученим у орјенталну одећу.

¹³¹⁷ Н. Велимировић, Нав. дело, 38-40.

¹³¹⁸ N. Luković, *Zvijezda mora*, Perast 2000.

¹³¹⁹ Слична улога заштите и помирења, још у средњем веку, приписана је грчкој икони Богордице Месопандитисе. Она је била „гарант“ мира и мирне коегзистенције такође две завађене заједнице, окупационе млетачке и аутохтоне грчке, на Криту. Култ ове Богородице касније улази и у венецијанску религиозну праксу, а икона постаје паладијум Кандије и симбол хармоније колонијалног суживота (M. Georgopoulou, „Late Medieval Crete and Venice: An Appropriation of Byzantine Heritage“, у: *The Art Bulletin*, Vol. 77, No. 3, 1995, од 479-496, 488-489).

Епилої

Због специфичности свог положаја, на размеђу великих империја, компликованог и немирног историјског времена, конфесионалних хетерогености и друштвено-политичких репресија, манастир Савина добија улогу инструмента у очувању идентитета српске православне заједнице у Боки XVIII века. Млетачким преузимањем од Турске северозападног дела Боке (1687) и преласком великог броја Срба из Херцеговине у те ослобођене пределе није решено питање српског статуса и слободе. Била је то само промена господара. Католичка црква се агресивно и упорно залагала за спровођење идеје о јединственој цркви под римским окриљем, па је православно становништво, које је од давнина живело на овим просторима, тада било изложено великом притиску. Посебно важну улогу у реализацији уније имала је *Конгрегација за проповидање вере* (*Congregatio de Propaganda Fide*). *Serenissima* се водила својим интересима и потребама. У ратним околностима и потенцијално немирним временима, када је потлачено становништво било неопходан ресурс за војне потребе, пружала је православнима извесне уступке и илузије да ће се њихов статус поправити. Тако су херцеговачки епископи Саватије и Стефан Љубибратић били донекле толерисани у Боки током прве две деценије XVIII века. Чим су ратне претње престале, завршетком Другог морејског рата (1718), епископ Стефан је био изложен нападима, те приморан да напусти Боку и оде у Хабзбуршку монархију.

Енергични савински архимандрити наставили су, заједно са игуманима далматинских манастира, борбу за добијање епископа, током читавог XVIII века. Тако су уједно изграђивали и углед и статус самог манастира, који убрзо постаје својеврстан Сион православнима овог подручја. Савинци су били важни учесници у политичко-историјским догађајима, којих је у Боки и Далмацији током XVIII века било на претек. Архимандрит Леонтије Аврамовић (Рајовић), Арсеније Милутиновић, Нектарије Љубибратић дали су велики допринос у настојању да се од млетачких власти испослује дозвола за постављање православног епископа у Далмацији и Боки. Леонтије је и сам био кандидат за епископа (1735), након неуспеха Бенковачке скупштине (1732). Како поменуте околности нису

омогућавале православну црквену организацију на овим просторима, Савина постаје отелотворење верског и народног устројства локалне православне заједнице, али истовремено и прибежиште за обичног човека и његову интимну, приватну побожност.

Неговање угледа манастира подразумевало је обнављања и унапређења у оквиру могућности. Мала средњовековна савинска црква није могла да задовољи потребе православних верника. Борба да се дође до нове цркве трајала је током знатног дела XVIII века, до коначног одобрења млетачких власти 1776. године. Средства за градњу Велике цркве, братство је прикупљало према формама допуштеним и негованим у постојећем државном и културном систему. Основа тога било је приложништво. Поред економске функције, неопходне за подршку у плановима за подизање нове цркве, приложништво је имало јасну друштвену димензију. Истицањем таквим јавним чином у заједници даван је пример и подстицај другима да чине исто. Уједно, приложник је тиме градио статус и углед у заједници. Молитве и помени занавек, те посебне службе о Слави манастира, на празник Успења Богородичиног, обезбеђивале су приложнику и спокојнију смрт. Најважније је било, пак, да се тиме подстицало окупљање и повезивање заједнице око свог духовног центра. Не мање важно у томе било је неговање фолклорних елемената заједнице, при светковинама у оквиру манастира (посебно на манастирску Славу, дан Успења Богородичиног). Костимирање у духу фолклорне традиције, те народне игре и епско приповедање заједничке прошлости уз гусле, додатно су доприносили учвршћивању свести о истом народном и верском идентитету. Био је то и отклон од могућности да се локална српска православна заједница утопи у туђе конфесионално окружење.

У том циљу подстицане су и одржаване и сталне везе савинаца са Русијом. Прилози донети из Русије, трудом јеромонаха Симеона Марковића, били су и главни допринос у реализацији замисли Велике савинске цркве. Истовремено, предоченим везама неговала се свеправославна саборност и нада уткана у идеју Русије као ослободитељице поробљених хришћанских земаља.

Велика прегнућа савинаца крунисана су изградњом Нове цркве. Суптилно и зналачки, у њој се огледа тежња да се оствари хармонија традиције и иновације, својствена бароку. Традиција, потврда дуговечности културе, уткана је у тело и идеју савремености, као сећање на златно доба. Иновација, прихватање

временског тока, подразумевала је у себи сажимање и сопственог идентитета. То значи бити баштиник прошлог и утакти га у ново. Савинска Велика црква је тако *први пример православног храма у Боки у коме је систематски и доследно спроведен барокни концепт*, како у архитектури, тако и у сликарском програму. Врло је могуће да је то први пример и на много ширем подручју.

Продирање барока било је отежано у крајевима удаљеним од духовно-културних центара. Ту је традиционалност била схваћена као потврда правоверности и отпор прозелитским насртајима католичке цркве. Сетимо се да су се чак у удаљенијим областима Карловачке митрополије, попут Темишварске, Арадске или Будимске епархије, сумњичаво и спорадично прихватале барокне новине. Савинци су били у још тежој ситуацији, без подршке црквене организације као упоришта, посебно након укидања и Пећке патријаршије 1766. Ипак, опрезно, али смело, упирали су поглед ка једином српском духовном православном центру, северно од Саве и Дунава. Бројни документи о прикупљању прилога и путовањима савинаца, широм поменутих крајева, говоре о њиховој доброј упућености у токове на подручју Карловачке митрополије. Посебну улогу у спровођењу барокног идејног програма у Великој цркви имао је архимандрит Инокентије Дабовић. Поред бројних путовања, Дабовић је провео и више година у фрушкогорским манастирима, одакле је преносио барокне теолошко-литургијске и уметничке новине у Савину. Такође, добар део барокне теолошке литературе која је била у употреби у Карловачкој митрополији поседовало је и савинско братство. Није занемарљиво напоменути да су и тројица потоњих епископа били пострижници манастира Савина: Стефан Љубибратић, епископ херцеговачки и далматински, касније епископ коштајничко-зринопољски (?-1737); Партеније Павловић, викарни епископ Карловачке митрополије (1695-1760); Дионисије Новаковић, епископ будимски, кандидат за епископа далматинског 1754. године (1705-1767). Стога, препознавши важност и могућу ангажованост текуће барокне културе центра, савинци су је примењивали, прилагођену, и у својој локалној заједници и у новој манастирској цркви.

Дакле, Велика савинска црква је барокна творевина која сажима реминисцентне облике националне и локалне прошлости, са иновативним решењима из текуће уметности Карловачке митрополије, српског православног духовног центра у то време. Слично барокно сагласје доследно је спроведено и у

ликовном програму у унутрашњости цркве. Савинци промишљено бирају Симеона Лазовића, сликара који је са правом мером могао да испуни њихову замисао. У средини каква је Бока Которска у XVIII веку, где међу православнима добрим делом још увек преовлађује укус обликован ранијим епохама и радовима локалне зографске породице Димитријевић-Рафаиловић, нагло и претерано одступање од традиције не би наишло на разумевање.

Прожимање традиционалног и иновативног добро је одмерено, оригинално отелотворено у барокном здању нове цркве, што се види у чињеници да је савинска Велика црква убрзо постала широко прихваћени прототип за многе потоње цркве у Боки, како у архитектонском, тако и у сликарском програму. Архитектонско решење са аксијално постављеним звоником на pročелу цркве убрзо је примењено на цркве светих Петра и Павла у Рисну, светог Луке у селу Гошићи у Кртолама, Свете Тројице у Кутима, светог Јована Крститеља у Богишићима, Свете Госпође у Радовићима, свете Ризе Богородичине у Бијелој, свете Недјеље у Јошицама...

Идејно, ликовни програм у Великој цркви ангажовано је усредсређен на две тачке: Богородичино покровитељство над манастиром и легитимност права на црквеног поглавара. Иконографија, стил и суптилно промишљене идеје одмах су били прихваћени у локалној заједници. Убрзо по завршетку радова у Савини, Алексије Лазовић је ангажован да изради иконостасе за бар још две цркве на истом подручју, светих Сергија и Вакха у Подима и светог Николе у Баошићима (зна се да је радио и у Цркви Ризе Богородичине у Бијелој, али ти радови нису опстали). Поред очигледног одобравања и разумевања нових барокних ликовних синтеза у месној средини, пођанска црква има већ сасвим експлицитно унета и национална обележја. На њеном иконостасу се сада појављују српски светитељи и владари заштитници.

Овако идејно оформљена целина у Савини заокружена је чудотворном иконом Богородице Савинске. Познато је да се Богородичин култ и поштовање њених чудотворних икона традиционално развијао у окриљима манастира. Тако Савина, амблематски обележена *Нежним* ликом Чудотворице, постаје жижно место ходочашћа „свих верних који јој притичу“. У Савини XVIII века, Чудотворица задобија литургијску, друштвено-правну и култну функцију, те изнад свега улогу

својеврсног паладијума. Свака од ових улога била је један обрзац за неговање духа народног и верског идентитета заједнице.

Као престопа икона на иконостасу Мале савинске цркве, Богородица Савинска имала је свакодневну улогу у литургијском животу манастира и заједнице. У немогућности разрешења правних спорова, уколико није било доказа или сведока, пред њом су полагане заклетве и окончавани сукоби. Била је колективна светиња у култној и лаичкој побожности. Ова важна улога долазила је до посебног изражаја на дан Успења Богородичиног, Славе манастира. Тада су се најдоминантније преплитали канонски уобличен култ и народна побожност. Како није било могућности, у датим верско-политичким околностима, за већа градска прослављања, каква су била уобичајена код католика у Боки, прибегавало се компромису. Литија са чудотворном иконом кретала је из манастира, *locus sacer*, ишла је својом *via sacra* ка Дубрави и затварала симболички круг повратком у манастир. Тако се већ позната спрега Богородица – Заштитница града, крунисана предањем, овде преноси на симболичко-визуални центар, манастир. Изграђени мит о покушају Млечана да разруше манастир (1762) и његовом чудесном спасењу молитвом Чудотворици устоличио је Богородицу Савинску као срце *locus sanctus*-а, манастира-града, учинивши је легитимним паладијумом верника као појединаца, али и православне заједнице као верске и друштвено-политичке институције.

Овај рад сведочи о пожртвованости савинских монаха који су, под притисцима конфесионалне нетрпељивости и туђинске власти у Боки XVIII века, успели да потврде и очувају идентитет православних. Тај идентитет тако остаје неоспорно конститутивни елемент мултикултуралне Боке.

Архивска траћа

АН (Архив Херцег-Новог)

PUMA (Полиџичко уџравни млеџачки архив (1689-1797), fascicul 1-350

Catastico delle terre, case e molini di Castel Nuovo 1990-92, No. II

L. T. (Libro Terminazioni), No. I-CXXX

ДАК (Државни архив Котора)

PUMA (Полиџичко уџравни млеџачки архив (1684-1797), L. XXIII

АСВ (Archivio di Stato di Venezia)

SDRE (Senato – Deliberazion Roma Expulsis), filza 31.

АСАНУ (Архив Српске академије наука и уметности)

Заосџавиџина Јована Томића, инв. бр. 8711.

АСАНУК (Архив Српске академије наука у С. Карловцима)

МП-Б (Миџројолијско-џаџријарџијски фонд – Б), 1753/111.

АНБС (Архив Народне библиотеке Србије)

Николац 84.

АМС (Архив манастира Савина)

Лиџро оџ сарандара (инв. бр. 25); Лиџро оџ џриходка (инв. бр. 40); Лиџро оџ џоџрошковъ (1755, инв. бр. 41; 1777); Лиџро оџ земаља монаџирскиа (инв. бр. 39), Libro delle terre, Синодик (инв. бр. 37), Фасџикла са џовељама, Расуџи сџиси

АМБ (Архив манастира Бања код Рисна)

Заосџавиџина Дионисија Миковића

АВЦХН (Архив Вазнесењске цркве у Херцег-Новог – Саборна црква на Топлој)

Тиџик (1713)

АБСБ (Архив манастира Ђурђеви ступови у Беранама)

Заосџавиџина сликарске џородице Лазовића (Сликарски приручник бр. 87/34, Цртежи- скице бр. 65-83).

Објављени извори

- Аврамовић Ј., „Надпис на дверима старе цркве Ман. Савине“, у: *СДМ за годину 1868*, Задар 1868.
- Витковић Г., „Споменици из будимског и пештанског архива“, у: *Гласник Српског ученог друштва*, Београд 1873.
- Вујиновић В., „Биљешке и подаци за историју цркве и књижевност“, у: *ШПЕБДС за годину 1884*, Задар 1884.
- Гавриловић С., „Пасош митрополитског егзарха Лаврентија за путовање у Рим 1749. године“, UDC 281.961.943.6 (=861) 929.
- Гавриловић С., Јакшић И., *Грађа о православним црквама Карловачке митрополије XVIII века – Сјоменик СХХIII*, Београд 1981.
- Грујић Р. М., „Одношаји светогорских и других манастира са митрополитима карловачким“, у: *Сјоменик LI*, Београд 1913.
- Десница Б., *Историја кошарских ускока II*, Београд 1951.
- Димитријевић С., „Прилози расправи Одношаји пећких патријараха с Русијом у XVII веку у Гласу LVIII и LX“, у: *Сјоменик СКА XXXVIII*, Београд 1900.
- Димитријевић М. С., „Грађа за српску историју из руских архива и библиотека“, у: *Сјоменик СКА LIII*, Сарајево 1922.
- Долгова Р. С., Иванова Е. В., „Руско-српске православне везе од XVI–XVIII века“, у: *Москва–Србија, Београд–Русија*, документа и материјали, Београд–Москва 2009.
- Драгићевић Р. Ј., „Неколико нових докумената од 1748 до 1834. године“, у: *ИЗ*, књ. 3, Цетиње 1949.
- Giannelli C., „Lettere del Patriarca di Peć Arsenio III e del Vescovo Savatije all' Arcivescovo di Antivari Andrea Zmajević“, у: *Orientalia christiana periodica XXI*, No.1-2, Roma 1955.
- Ђордан Ј., „Биљешке и подаци за историју цркве и књижевност“, у: *ШПЕБДС за годину 1885*, Задар 1885.
- Ђордан Ј., „Старине“, у: *ШПЕБДС за годину 1888*, Задар 1888.

- Ђордан Ј., „Старине“, у: *ШПЕБДС за годину 1889*, Задар 1889.
- Ђордан Ј., „Поправке цркава г. 1895“, у: *ШПЕБДС за годину 1896*, Дубровник 1896.
- Ђордан Ј., „Биљешке и подаци“, у: *ШПЕБДС за годину 1900*, Дубровник 1900.
- Јачов М., „Правни саветници при млетачкој влади о православнима у Далмацији и Боки Которској“, у: *Сѿоменик СХХII*, Београд 1981.
- Јачов, М., *Сѿиси ѿајној ваѿишканској архива XVI-XVIII века*, Београд 1983.
- Јачов М., „Списи генералних провидура у Задру о бокељским хајдуцима“, у: *Сѿоменик СХХVII*, Београд 1986.
- Јачов М., *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due grande guerre: Candia (1645-1669), Vienna e Morea (1683-1699)*, Città del Vaticano, 1998.
- Luetić J., „Bokeljski pomorci u službi na dubrovačkim brodovima u 18. stoljeću“, у: *ГПМК III*, Котор 1955.
- Ljubić Š., „Rukovet jugoslovenskih listina. Crnogorsko-mletačke listine“, у: *Starine JAZU X*, Zagreb 1878.
- Мијушковић С., „Један документ о учествовању митрополита Саватије Љубибратића у биткама морејског рата“, у: *ИЗ 1*, Цетиње 1953.
- Миковић Д., „Натписи“, у: *ШПЕБДС за годину 1892*, Задар 1892.
- Миковић Д., „Подаци за историју Рисанске цркве“, у: *ШПЕБДС за годину 1905*, Дубровник 1905.
- Миковић Д., „Подаци за историју Рисанске цркве III“, у: *ШПЕБДС за годину 1912*, Котор 1912.
- Миковић Д., „О иконостасу Св. Успенског манастира Савине“, у: *Гласник СПП*, бр. 8, год. XI, Сремски Карлови 1930.
- Милаш Н., *Сѿиси о истѿорији ѿправославне цркве у далматѿинско-истѿријском владишанству од XV-XIX века*, Задар 1899.
- Миловић Ђ. Д., „Глад у Боки и сусједним крајевима 1782. и њене политичке посљедице“, у: *ИЗ 1-2*, Цетиње 1956.
- Миловић Ђ. Д., „Неки подаци за трговину вином и уљем у Боки концем XVII и током XVIII вијека“, у: *ГПМК VII*, Котор 1958.
- Миловић Ђ. Д., *Прилоѿ ѿроучавању кривичних судова добрих људи у Комуниѿади ѿоѿлањској (млетачки ѿериод)*, Цетиње 1959.

- Миловић Ђ. Д., „Неки подаци о трговини рибом на херцеговском тржишту током XVIII вијека“, у: *ГПМК XXIV*, Котор 1976.
- Милошевић М. И., „Помен о Бају Пивљанину у Државном архиву у Котору (1684–1685)“, у: *ИЗ 1-2*, Цетиње 1954.
- Младеновић А., *Писма – владика Данило, владика Сава*, Цетиње 1996.
- Monumenta Montenegrina VI/1, Episkopi Kotora i Episkopija i Mitropolija Risan*, V.D. Nikčević, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2001.
- Москва – Србија, Београд – Русија, документа и материјали, Том 1 / *Друштвене и политичке везе XVI–XVIII века*, Београд–Москва 2009.
- Мусић, С., *Извештаји генералног провизора Далмације и Албаније Корнера о заузимању Херцег-Новой 1687. године*, Херцег-Нови 1988.
- Николаевић Г., „Православне цркве у Далмацији“, у: *СДМ за годину 1843*, Задар 1843.
- Николаевић Г., „Предмети исторични“, у: *СДМ за годину 1851*, Загреб 1851.
- Николаевић Г., „Стара писма“, у: *СДМ за годину 1861*, Беч 1861.
- Novak G., „Dalmacija god. 1775/6 gledana očima jednog suvremenika“, у: *Starine JAZU* 49, Zagreb 1959.
- Novaković S., „Trebišće, Tvrdoš i Savina“, у: *Starine JAZU XVI*, Zagreb 1884.
- Песторић В., „Попис књижног фонда православних цркава на подручју Општине Херцег-Нови“, у: *Бока 25*, Херцег-Нови 2005.
- Петрановић Г., „Љетопис православне цркве у Далмацији“, у: *СДМ за годину 1862*, Задар 1862.
- Петрановић Г., „Србске старине“, у: *СДМ за годину 1863*, Задар 1863.
- Петрановић Г., „Љетопис православне цркве у Далмацији“, у: *СДМ за годину 1864*, Задар 1864.
- Петрановић Г., „Љетопис православне цркве у Далмацији“, у: *СДМ за годину 1868*, Задар 1868.
- Петрановић Г., „Списи о православној цркви у Далмацији за времена млетачке републике“, у: *СДМ за годину 1868*, Задар 1868.
- Петрановић Г., „Љетопис православне цркве у Далмацији“, у: *СДМ за годину 1869*, Задар 1869.

- Петрановић Г., „Љетопис православне цркве у Далмацији“, у: *СДМ за јодину 1870-1*, Задар 1871.
- Петрановић Г., „Биљешке“, у: *ШПЕБДС за јодину 1879*, Задар 1879.
- Петрановић Г., „Биљешке и податци за историју Епархије“, у: *ШПЕБДС за јодину 1880*, Задар 1880.
- Петрановић Г., „Биљешке и податци за историју Епархије“, у: *ШПЕБДС за јодину 1881*, Задар 1881.
- Петрановић Г., „Биљешке и податци за историју цркве и епархије“, у: *ШПЕБДС за јодину 1882*, Задар 1882.
- Петровић В. Р., *Односи Русије са Црном Гором у XVIII веку – истрајом докумената*, Београд 1998.
- Петровић Р. В., *Православна Далмација и Русија*, Београд 2001.
- Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в. – документы*, Москва 1984.
- Радонић Ј., *Дубровачка акција и повеље IV/1*, Београд 1941.
- Руvaraц И., „Старине“, у: *ШПЕБДС за јодину 1889*, Задар 1889.
- Руvaraц И., „Зажабље у Херцеговини, староме Хуму“, у: *ГЗМБХ*, Сарајево 1890.
- Руvaraц Д., „Тестамент Стефана Љубибратића, владике Костајничког“, у: *Српски Сион 10*, Сремски Карловци 1905.
- Руцовић Г., „Биљешке“, у: *ШПЕБД за јодину 1879*, Задар 1879.
- Станојевић Г., „Неколико статистичких података о Боки Которској из средине XVIII столећа“, у: *Сјоменик CV*, Београд 1956.
- Станојевић Г., „Услови Грбљана за примање млетачке власти 1715. године“, у: *ИЗ 3*, Титоград 1961.
- Станојевић Г., „Једна представка црногорских главара млетачком Сенату из 1722. године“, у: *ИЗ 1*, Титоград 1963.
- Станојевић Г., „Попис Херцеговаца пресељених у Боку Которску после Карловачког мира“, у: *ИЗ 1-2*, Титоград 1970.
- Станојевић Г., „Три молбе херцеговачких главара млетачкој влади“, у: *ИЗ 1-2*, Титоград 1972.

- Станојевић Г., „Грађа за привредну историју Боке Которске у XVIII вијеку“, у: *Мешовића грађа*, књ. 5, Београд 1977.
- Станојевић Г., „Статистика извоза из Боке 1724. и 1725. године“, у: *Мешовића грађа*, књ. 11, Београд 1983.
- Станојевић Г., *Катастри Херцег-Новој и Рисна из 1704. године*, Београд 1983.
- Стојановић, Љ., *Стари српски записи и натписи I, II, IV*, Београд 1902, 1903, 1923.
- Стратимировић Ђ., „Натпис на царским дверима у малој цркви манастира Савине“, у: *ШПЕБДС за годину 1894*, Задар 1894.
- Томановић Л., „Патријарх Арсеније III и млетачка власт 1689“, у: *Гласник историјској друштва у Новом Саду*, Сремски Карловци 1931, 103-108, 107.
- Томић Ј., „Меморијал Франческа Борели о Далмацији у првој половини XVIII столећа“, у: *Споменик XLVII*, Београд 1909.
- Томић Ј., „Извештај которског провидура Николе Ерица о млетачком заузећу у Млетачкој Албанији, Црној Гори, Брдима и у Херцеговини, са пописом тамошњег људства и стоке, из год. 1692“, у: *Споменик LII*, Београд 1914.
- Ђоровић В., „Забрана пировања о крсном имену и другим светковинама у Боци Которској из 1772. године“, у: *ГЗМБХ XXIII*, Сарајево 1911.
- Farlati D., *Illyrici sacri VII, Ecclesia Diocletana, Venetiis* 1817.
- Fiedler J., „Beiträge zur Union der Valachon (Vlachen) in Slavonien und Syrmien“, у: *Archiv für österreichische Geschichte*, Wien 1867.
- Цвијетић Б. Л., „Записи у цркви св. Николе у Никољцу код Бијелог Поља“, у: *Зборник за историју јужне Србије и суседних области*, Скопље 1936.
- Црна Гора – Извештаји млетачких провидура 1687-1735*, Подгорица 1998.
- Crnić-Rejović M., „Popis kapetana, suđa i kancelijera topaljske opštine za period 1719-1759. godina“, у: *Бока 9*, Херцег-Нови 1977.
- Црнић-Пејовић М., „Једно насеље херцеговске општине у XVIII веку – Мојдеж по документима архива Херцег-Новога“, у: *Бока 10*, Херцег-Нови 1978.
- Црногорчевић М., „Натписи и записи манастира Савине“, у: *ШПЕБДС за годину 1895*, Дубровник 1895.
- Шеровић П. Д., „Стари записи и натписи“, у: *Гласник Народној универзитету Боке Которске*, бр. 1-3, Котор, 1937.

- Шеровић П. Д., „Стари записи и натписи“, у: *Гласник Народној универзитетској Библиотеке Которске*, бр. 1-4, Котор 1940.
- Шеровић П. Д., „Прилози за проучавање народног живота у Боки Которској у прошлости“, у: *ИЗ I*, Цетиње 1948.
- Шеровић П. Д., „Неколико података о поморству Херцеговске општине XVIII и XIX в.“, у: *ГПМК II*, Котор 1953.
- Шеровић П. Д., „Једна дозвола хајдучким харамбашама да могу упадати у турску земљу“, у: *ИЗ 2*, Цетиње 1954.
- Шеровић П. Д., „Једна пресуда владике Данила и владике Стефана Љубибратића г. 1719“, у: *ИЗ 1-2*, Цетиње 1956.
- Шеровић П. Д., „Одлука генералног провидура Долфина о издавању двојека калуђерима манастира Требиња (Тврдоша) пребјеглим на млетачку територију“, у: *ИЗ 2*, Титоград 1959.
- Шеровић П. Д., „Дукали и терминације издани од млетачких власти конту Јовану Ђуковићу из Рисна“, у: *ИЗ 1*, Цетиње 1960.
- Шеровић П. Д., „Записник о једној санитарној процедури у лазарету у Херцеговини из год. 1705“, у: *ГПМК XIII*, Котор 1965.

Литература

- Александрович В., *Покров Богородиці - українська середньовічна іконографія*, Львів 2010.
- Алпатов М. В., *Древнерусская иконопись*, Москва 1978.
- Андерсон М. С., *Европа у осамнаестом веку 1713-1789*, Београд 2003.
- „Apokrifno Protojevanđelje Jakovljevo“ (priredio S. Novaković), у: *Starine JAZU X*, Zagreb 1878.
- Babić G., „Sur l' iconographie de la composition „Nativité de la Vierge“ dans la peinture byzantine“, у: *Зборник радова Византолошког института*, књ. 7, Београд 1961.
- Бабић Г., „Епитети Богородице коју дете грли“, у: *ЗЛУМС 21*, Нови Сад 1985.
- Babić I., „Renesansni lučni prozori i općinska palača u Trogiru“, у: *Adrias 1*, Split 1987.
- Бајић-Филиповић М., *Збирка икона Секулић*, каталог, Београд 1967.
- Барановичь Л., *Трубы на Дни*, Київ 1674.
- Belting Н., „An Image and Its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium“, у: *DOP*, Vol. 34/35 (1980/1981).
- Belting Н., *Slika i kult*, Novi Sad 2014.
- Берић Д. П., „Везе дабро-босанских митрополита са православном црквом у Далмацији до друге половине 18. века“, у: *Нови Источник*, бр. 1, Сарајево 1940.
- Berić D., „Tragom jednog domaćeg ikonopisca“, у: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LII*, Split 1950.
- Berić D., „Nekoliko ikona bokeljskih slikara Dimitrijevića-Rafailovića“, у: *PPUD 9*, Split 1955.
- Bogović М., *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji*, Zagreb 1982.
- Богоявленский С. К., „Связи между русскими и сербами в XVII – XVIII вв.“, у: *Славянский сборник*, Москва 1947.
- Боца С., „Српска црква у Далмацији и Боки Которској“, у: *Српска православна црква 1219-1969*, Београд 1969.
- Brajiović S., *Gospa od Škrpjela – marijanski ciklus slika*, Perast 2000.

- Брајовић С., „Слика *Смрти Богородице* у цркви Госпе од Шкрпјела“, у: *ЗЛУМС* 32-33, Нови Сад 2003.
- Brajiović S., *U Bogorodičinom vrtu: Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Beograd 2006.
- Брюсова В. Г., *Русская живопись 17 века*, Москва 1984.
- Butorac P., *Boka Kotorska u 17. i 18. stoljeću – politički pregled*, Perast 2000.
- Vassilaki M., Tsironis N., „Representations of the Virgin and Their Association with the Passion of Christ“, у: *Mother of God: Representations of the Virgin in Byzantine Art*, Athens 2000.
- Велимировић Н., *Успомене из Боке*, Херцег-Нови 1904.
- Velmans T., „Création et structure du cycle iconographique de l'Acathiste“, у: *Actes du XIV congrès international des études byzantines III* (Bucarest, 6-12 septembre, 1971), Romania 1976.
- Wellesz E., „The ‚Akathistos‘ a study in byzantine hymnography“, *DOP*, Vol. 9/10, 1956.
- Винавер В., „Прилози историји новца у нашим земљама“, у: *ИЗ* 3-4, Титоград 1962.
- Walter Ch., „The Iconography of the Prophet Habakkuk“, у: *Révue des études byzantines* 47, Paris 1989.
- Wolfson E. R., „Circumcision, Vision of God, and Textual Interpretation: From Midrashic Trope to Mystical Symbol“, у: *History of Religions*, Vol. 27, No. 2, 1987.
- Wolff L., „Venice and the Slavs of Dalmatia: The Drama of the Adriatic Empire in the Venetian Enlightenment“, у: *Slavic Review*, Vol. 56. No. 3, 1997.
- Wratislaw-Mitrovic L. W., Okunev N., „La Dormition de la Sainte Vierge dans la peinture médiévale orthodoxe“, у: *Byzantinoslavica III*, Prague 1931.
- Вујичић Р., „Иконописна дјела Димитрија даскала у Рисну“, у: *Бокa* 12, Херцег-Нови 1980.
- Вујичић Р., „Иконописна дјела бокоторских сликара у региону Скадарског језера“, у: *Гласник ЦАНУ* (одјељење уметности књ. 4), Титоград 1982.
- Vujičić R., „O duborezačkoj delatnosti bokokotorskih ikonopisaca“, у: *Boka* 19, Herceg-Novi 1987.

- Вујичић Р., „Иконописна дјела бококоторских сликара у манастиру Пиви“, у: *Четиристо година манастира Пива* (Зборник радова са научног скупа одржаног у Плужанима 16. и 17. јула 1987), Титоград 1991.
- Вујовић Б., *Уметности обновљене Србије 1791-1848*, Београд 1986.
- Вукашиновић В., „Теолошке основе иконостаса“, у: *Симпозијум „Иконостас као духовни и културни печат православних хришћана“*, Крагујевац 2007.
- Вукашиновић В., *Српска барокна теологија*, Врњци–Требиње 2010.
- Вуковић С., (епископ шумадијски), *Српски јерарси од деветиої до двадесетиої века*, Београд, Подгорица-Крагујевац 1996.
- Вуксан Б., „Украјинска богословска литература и барокизација српске ликовне уметности у XVIII столећу“, у: *Саопштења XXXII-XXXIII*, Београд 2001.
- Гавриловић С., „Вести о Руско-турском рату 1768-1774. и његови одједи међу православнима на Балкану и у Хабзбуршкој монархији“, у: *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, Београд 1986.
- Gamulin G., „Italokrećani na našoj obali“, *PPUD* 16, Split 1966.
- Garzoni P., *Istoria della Repubblica di Venezia*, Venezia 1707.
- Gasper Hulvat M. E., „The icon as performer and as performative utterance: The sixteenth-century Vladimir Mother of God in the Moscow Dormition Cathedral“, у: *Anthropology and Aesthetics*, No. 57/58, 2010.
- Georgopoulou M., „Late Medieval Crete and Venice: An Appropriation of Byzantine Heritage“, у: *The Art Bulletin*, Vol. 77, No. 3, 1995.
- Гергова И., *Поменици оїѿ Македония в бѣларски сбирки*, Софија 2006.
- Глава И., „Прво слово на Рођење Пресвете Богородице и Владичице наше Приснодјеве Марије“, у: *Теомисорикон – Похвале Бојомашери*, Зборник црквених текстова и икона у част Пресвете Богородице Марије I, Врњачка Бања 2006.
- Gnostički tekstovi*, Čačak 1992.
- Гогољ Н., *Тумачење Божанствене литургије*, Београд 1995.
- Grabar A., „L'expansion de la peinture russe aux XVIe et XVIIe siècles“, у: *Annales de l'Institut Kondakov XI*, Beograd 1940.
- Grabar A., „L'Hodigitria et L'Eléousa“, у: *ЗЛУМС 10*, Нови Сад 1974.

- Grabar A., „Une source d`inspiration de l`iconographie byzantine tardive les cérémonies du culte de la Vierge“, у: *Cahiers Archéologiques XXV*, Paris 1976.
- Громова Е. Б., *История русской иконографии Акафиста. Икона „Похвала Богоматери с Акафистом“ из Успенского собора Московского Кремля*, Москва 2005.
- Гугољ Б., *Манастир Ново Хойово: историја и архитектура* (докторска дисертација), Београд 2014.
- Давидов Д., „Српски бакрорези у Будимској епархији“, у: *Зборник Светозара Рагојчића*, Београд 1969.
- Давидов Д., „Украјински утицаји на српску уметност средине XVIII века и сликар Василије Романович“, у: *ЗЛУМС 5*, Нови Сад 1969.
- Давидов Д., „Иконе XVIII века из Николајевске цркве у Старом Сланкамену“, у: *ЗЛУМС 6*, Нови Сад 1970.
- Давидов Д., *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978.
- Давидов Д., „Иконе зографа Темишварске и Арадске епархије“, у: *ЗЛУМС 17*, Нови Сад 1981.
- Дабовић Б., „Манастир Савина – нови подаци о градњи“, у: *Бока 15-16*, Херцег-Нови 1984.
- Даница 24*, Нови Сад 1862.
- Дашић М., „Сеобе Црногораца у Русију средином 18. вијека“, у: *Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века – Зборник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, 7-9. маја 2003*, Нови Сад 2005.
- Дванаесѝ Еванђеља стѣрагања* – из богослужења Велике недеље, Београд 1962.
- Demori-Staničić Z., „Neki problemi kretsko-venecijanskog slikarstva u Dalmaciji“, у: *PPUD 29*, Split 1990.
- Demori-Staničić Z., „Ikone Bogorodice Skopiotise u Dalmaciji“, у: *PPUD 34*, Split 1994.
- Денић Ч., „Руске синодалне проповеди код Срба и њихово ширење у Хрватској крајем 18. века“, у: *Зборник о Србима у Хрватској 2*, Београд 1991.
- Der Nersessian S., „Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection“, у: *DOP*, Vol. 14, 1960.
- Dewald E. T., „The Iconography of the Ascension“, у: *American Journal of Archaeology*, Vol. 19, No. 3, Jul. - Sep., 1915.

- Dixon E. P., „Descending Spirit and Descending Gods: A ‚Greek‘ Interpretation of the Spirit’s ‚Descent as a Dove‘ in Mark 1:10“, у: *Journal of Biblical Literature*, Vol. 128, No. 4, Winter 2009.
- Димитријевић С., „Одношаји пећких патријараха са Русијом у XVII веку“, у: *Глас СКА LX*, Београд 1901.
- Дробњаковић Б., „Манастир Савина у Боки Которској и икона Богоматере Чудотворке, у: *Правда* (8, 9, 10, 11. април), Београд 1939.
- Dugac Ž., „Zavjetni darovi za zdravlje u zbirci dominikanskog samostana u Starome Gradu (otok Hvar)“, у: *Medicus* 13, br. 1, Zagreb 2004.
- Дугин А., „Православни езотеризам“ (*Меташфизика Благовести*), у: *Свеске* 51-52, Панчево, 2000.
- Ђурић В. Ј., „Манастир Савина“, у: *Бока* 5, Херцег-Нови 1973.
- Ђурић В. Ј., *Савина*, Београд 1977.
- Ђурић В. Ј., „Которске цркве око 1200. године и њихово порекло“, у: *ЗЛУМС* 25, Нови Сад 1989.
- Evangelatou M., „The Symbolism of the censer in Byzantine representations of the Dormition of the Virgin“, у: M. Vassilaki, *Images of the Mother of God*, Barlington 2004.
- Евгеньевич И. Ю., „Славянский празник Покрова Пресвятой Богородицы и его греческие истоки“, у: *Актуальные вопросы изучения духовной культуры*, Ярославль 2009.
- Elijade M., *Mefistofeles i Androgin*, Čačak 1996.
- Живковић М., „Иконе бококоторског сликара Димитрија у манастиру Дубочици код Плеваља“, у: *Саопштења XLIV*, Београд 2012.
- Живковић М., „Икона Богородице са Христом и Светим Николом из манастира Свете Тројице у Плевљима. Прилог проучавању сликарског опуса Максима Тујковића“, у: *ЗЛУМС* 41, Нови Сад 2013.
- Зборник црквених бојослужбених ђесама, ђсалама и молиџава*, Београд 1958.
- Зелић Г., *Житије*, Будимь 1823.
- Злоковић М., „Млетачка управа у Херцег-Новом“, у: *Бока* 3, Херцег-Нови 1971.
- Злоковић М., „Херцегновски Владиславићи“, у: *ГПМК XXI*, Котор 1973.

- Злоковић М., „Топалска општина“, у: *ГПМК XXVI*, Котор 1978.
- Злоковић М., „Топалска општина – оснивање и развој; трговина и поморство“, у: *ГПМК XXVI*, Котор 1978.
- Zloković M., „Zdravstvene ustanove u hercegnovskom kraju za vrijeme Mletačke Republike“, у: *Boka 13-14*, Herceg-Novi 1982.
- Ivančević V., „Gradnje bokeljskih brodova u Korčuli pri kraju XVIII stoljeća“, у: *ГПМК XXIII*, Котор 1975.
- Ivančević R., „Renesansa u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri“, у: *Renesansa u Hrvatskoj i Sloveniji*, R. Ivančević, K. Prijatelj, A. Horvat, N. Šumi, Beograd–Zagreb–Mostar 1985.
- Ивошевић В. Ј., „Библиотека манастира Савина“, у: *Бока 21-22*, Херцег-Нови 1999.
- Јачов М., „Одсељавање Срба из Далмације 1771-1774. године“, у: *Историјски часопис*, књ. XXVII, Београд 1980.
- Јачов М., *Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку*, Београд 1984.
- Јачов М., „Сеоба Срба из Далмације у Русију 1758. године“, у: *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, Београд 1986.
- Јачов М., *Срби у млетачко-турским ратовима у XVII веку*, Београд 1990.
- Јачов М., „Патријарх српски Арсеније III Чарнојевић и Велика сеоба Срба 1690. године“, у: *Зборник радова о широкотопанској Велике сеобе*, Београд 1997.
- Јовановић Ј., *Двјестотидесетотопанској веза Боке са Русијом*, Цетиње 1948.
- Јовановић М., „Прилог проучавању утицаја руске графике на српску уметност средине XVIII века“, у: *Раг војвођанских музеја 8*, Нови Сад 1959.
- Јовановић М., „Руско-српске уметничке везе у XVIII веку“, у: *ЗФФ VII-1*, Београд 1963.
- Јовановић М., „О графичком делу као предлошку у српској уметности XVIII века“, у: *Српска графика XVIII века – зборник радова*, Београд 1986.
- Јовановић М., *Сликариство Темишварске епархије*, Нови Сад 1997.
- Јовановић М., *Српско црквено традиционално и сликарство новије доба*, Београд 2007.
- Јовановић Т., „Чуда Пресвете Богородице Агапија Ландоса Крићанина“, у: *Чуда Пресвете Богородице*, А. Ландос Крићанин, Вршац 2002.

- Jurković M., „Sv. Spas na vrelu Cetine i problem *westwerka* u hrvatskoj predromanici“ у: *Starohrvatska prosvjeta* III/22, Split 1995.
- Кадиевић А., *Архитектура и дух времена*, Београд 2010.
- Кајмаковић З., *Георгије Миџирофановић*, Загреб 1977.
- Karaman Lj., *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb 1952.
- Karaman Lj., *Dalmatinske katedrale*, Zadar 1964.
- Cassee E., Berserik K., Hoyle M., „The Iconography of the Resurrection: A Re-Examination of the Risen Christ Hovering above the Tomb“, у: *The Burlington Magazine*, Vol. 126, No. 970 (Jan., 1984).
- Кашић Љ. Д., „Просветна настојања Пећке патријаршије и постанак Богословије у манастиру Крки 1615“, у: *Гласник Српске православне цркве* 7, Београд 1966.
- Кесић-Ристић С., „Царске двери цркве брвнаре у Кућанима“, у: *Саопштења XXX-XXXI* (1998-1999), Београд 2000.
- Chierici S., *La Lombardia - Italia Romanica*, Milano 1978.
- Knipping J. B., *Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands I-II*, Nieuwkoop-Leiden 1974.
- Ковачевић П., „Поморство Херцег-Новога“, у: *Бока 1*, Херцег-Нови 1969.
- Ковјанић Р., Стјепчевић И., „Хајдуци у Боки до Морејског рата (1654-1684)“, у: *ИЗ 1-2*, Цетиње 1949.
- Кондаков Н. П., *Иконографія Богоматери II*, Петроградъ 1915.
- Constantinides E., „The question of the date and origin of the earliest Akathistos cycles in monumental painting in the light of the Akathistos of the Olympiotissa at Elasson“, у: *XVI Congrès international d'études byzantine, Résumés des communications*, Wien 1981.
- Кораћ В., „Прилог познавању једнобродних цркава са куполом на дубровачком подручју“, у: *Зборник радова Византолошког института* 44, Београд 2007.
- Corrie R. W., „Coppo di Marcovaldo's Madonna del bordone and the Meaning of the Bare-Legged Christ Child in Siena and the East“, у: *Gesta*, Vol. 35, No. 1 (1996).
- Cornaro F., *Notizie storiche delle apparizioni e delle immagini piu celebri di Maria Vergine*, Venezia 1761.

- Костецкая Е., „Кб иконографіи Воскресенія Христова“, у: *Seminarium Kondakovianum II*, Prague 1928.
- Kouneni L., „The Kykkotissa Virgin and Its Italian Appropriation“, у: *Artibus et Historiae*, Vol. 29, No. 57, 2008.
- Кријешторац Т., *Бококошорски иконописци Димитријевићи-Рафаиловићи*, каталог, Пераст 2002.
- Круг Г., *Икона*, Врњачка Бања 1997.
- Кулић Б., Срећков Н., *Манастѝри Фрушке ѱоре*, Нови Сад 1994.
- Lasareff V., Studies in the Iconography of the Virgin, *The Art Bulletin*, Vol. 20, No. 1, 1938.
- Лазаревић Ј., „Барокне палате у Котору“, у: *ГПМК XXXVII-XXXVIII*, Котор 1989-1990.
- Lightbown R. W., „Ex-votos in Gold and Silver: A Forgotten Art“, у: *The Burlington Magazine*, Vol. 121, No. 915, 1979.
- Лакић Д. Ст., „Симеон Кончаревић – епископ далматински и бококошорски (1751-1757; † 1769)“, у: *Далматински епископ Симеон Кончаревић и његова доба – споменица о 200-годишњици његове смрти (1769-1969)*, Београд 1970.
- Лесек М., *Уметничка башѝина у Срему II*, Сремска Митровица 2004.
- Лесек М., *Уметничка башѝина у Срему III*, Нови Сад 2005.
- Лесек М., *Уметничка башѝина у Срему IV*, Сремска Митровица 2006.
- Лесек М., „Развој барокних иконостаса у Срему“, у: *Симѱозијум „Иконостас као духовни и кулѝурни ѱечаји ѱравославних хришћана“*, Крагујевац 2007.
- Lathoud R.P.D., „Le thème iconographique du ‚Pokrov‘ de la Vierge“, у: *L’art byzantin chez les Slaves II*, Paris 1932.
- Lidov A., „Miracle-Working Icons of the Mother of God“, у: *Mother of God: Representations of the Virgin in Byzantine Art*, Athens 2000.
- Лихачевъ Н. П., *Историческое значеніе италѱ-греческой иконописи, изображеніа Богоматери*, С. Петербургъ, 1911.
- Luković N., „Privreda Boke Kotorske krajem XVIII i početkom XIX vijeka u vezi sa pomorstvom – prema podacima jednog savremenika“, у: *ГПМК III*, Котор 1955.
- Luković N., *Zvijezda mora*, Perast 2000.

- Lupis B. V., „О neorenesansnom gradskom zvoniku u Dubrovniku“, у: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 24, Zagreb 2000.
- Љубинковић М., „Дуборезни иконостаси XVII века на Светој Гори“, у: *Хиландарски зборник* 1, Београд 1966.
- Мазалић Ђ., „Старе иконе и друго“, у: *ГЗМБХ XLVIII*, Сарајево 1936.
- Мазалић Ђ., „Критска школа и њезини примјерци у Сарајеву“, у: *ГЗМБХ XLIX*, Сарајево 1937.
- Mazalić Ђ., *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500-1878)*, Sarajevo 1965.
- Макуљевић Н., „Портрети дечанског архимандрита Хаџи Данила и игумана Хаџи Захарија, рад Алексија Лазовића у Акатисту светом Стефану Дечанском“, у: *Милешевски записи бр.3*, Пријепоље 1998.
- Макуљевић Н., „Визуелна култура и приватни идентитет православних хришћана у 18. веку“, у: *Приватни животи у српским земљама у освић модерној доба*, Београд 2005.
- Макуљевић Н., *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858-2008*, Врање 2008.
- Mâle É., *Religious Art from the Twelfth to the Eighteenth Century*, New York 1949.
- Marasović Т., „Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranoga srednjeg vijeka“, у: *Beritićev zbornik*, Dubrovnik 1960.
- Marasović Т., „Regionalizam u ranosrednjovekovnoj arhitekturi Dalmacije“, у: *Starohrvatska prosvjeta* 14, Split 1984.
- Marasović Т., „Zvonici u graditeljstvu ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji“, у: *Adrias* 1, Split 1987.
- Marasović Т., „Tipologija predromaničkih i romaničkih zvonika u Dalmaciji“, у: *Rapski zbornik*, Zagreb 1987.
- Maravall J. A., *Culture of the Baroque - Analysis of a Historical Structure*, Manchester 1986.
- Мартиновић Д. Ј., „Адмирал и генерал Војновић у руској војсци“, у: *Бока* 23, Херцег-Нови 2003.
- Матић В., „Барокно градитељство Срема“, у: *Срем кроз векове*, зборник радова, Београд-Беоцин 2007.

- Машниќ М. М., „Наддверие со композицијата ‚Недремано око‘ од манастирот Богородица Пречиста Кичевска“, у: *Зборник (средновековна уметност)*, Скопје 1993.
- Maguire H., „The Iconography of Symeon with the Christ Child in Byzantine Art“, у: *DOP*, Vol. 34/35 (1980/1981).
- Медаковић Д., „Српска уметност у северној Далмацији“, у: *Музеји 5*, Београд 1950.
- Медаковић Д., „Барокна архитектура у Подунављу“, у: *Пушеви српској барока*, Д. Медаковић, Београд 1971.
- Медаковић Д., „О српском бароку“, у: *Пушеви српској барока*, Београд 1971.
- Медаковић Д., „Сликарска породица Лазовића“, у: *Симпозијум „Сеоски дани Срећена Вукосављевића III“*, Пријепоље 1976.
- Медаковић Д., *Манастир Савина – Велика црква, ризница, рукописи*, Београд 1978.
- Медић М., *Сликарски приручници III – Ерминија о сликарским вештинама Дионисија из Фурне*, Београд 2005.
- Mayhew T., *Behind Zara - Zara's contado between Ottoman and Venetian rules 1645-1718*, Padova 2008.
- Mayhew T., „Facing Death on the Sea. Ex-voto Paintings of Northern Adriatic Sailing Ships in the 19th Century“, у: *Faces of death: visualising history*, Pisa 2009.
- Millet G., *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1960.
- Мијовић П., *Бокошторска сликарска школа XVII-XIX вијека*, Титоград 1960.
- Мијушковић С., „Племи Никшићи у Морејском рату (1684-1699)“, у: *ИЗ 1*, Цетиње 1954.
- Мијушковић С., „Посредно признање млетачког Сената Црногорцима приликом заузимања Херцеговога 1687“, *ИЗ 2*, Цетиње 1954.
- Мијушковић С., „Учешће Бокеља у руској флоти на Медитерану за време великог Руско-турског рата (1769-1774)“, у: *ГПМК X*, Котор 1962.
- Mijušković S., „Hercegnovski lazaret i zdravstveni kolegij“, у: *Бока 4*, Херцег-Нови 1972.
- Миковић Д., „Иконописци Димитријевићи-Рафаиловићи“, у: *Гласник Народної универзитетна Боке Кошорске*, бр. 4-6, Котор 1935.

- Микоски Г. С., „Крштење, Света Тројица и црквена педагогија у мисли светог Григорија Ниског“, у: *Теолошки погледи 1-3*, Београд 2009.
- Милаш Н., *Православна Далмација*, Нови Сад 1901.
- Милићевић Р., *Херцеговачка презимена*, Београд 2005.
- Миловић Ђ., „Одрази Карловачког мира на територијама Херцеговог и Рисна“, у: *ИЗ 1-2*, Цетиње 1957.
- Милосављевић Д., *Заоставштина сликарске породице Лазовића*, Прибој 1990.
- Милосављевић Д., „Надгробни споменик свештенојереја и зографа Симеона Лазовића у светлу уметничке заоставштине у Никољцу код Бијелог Поља“, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије 14*, Београд 1990.
- Милосављевић Д., *Сликари Лазовићи и њихово доба*, Ужице – Прибој – Бијело Поље 2000.
- Милошевић М., „Око покушаја освајања Бара и Улциња 1717. и 1718. године“, у: *ИЗ 4*, Титоград 1960.
- Милошевић И. М., „Прилике у Боки Которској током припрема за ослобођење Херцег-Новог од Турака (1684-1687)“, у: *ИЗ 1*, Титоград 1966.
- Milošević М., „Trgovačka delatnost i kapital novonaseljenih hajduka kao glavni faktor razvoja pomorske privrede hercegovinskog kraja u prvoj polovini XVIII vijeka“, у: *GPMK XVI*, Kotor 1968.
- Milošević М., „Prilozi problematici kopnene trgovine poslije osvajanja Herceg-Novoga i okoline od Turaka 1687. godine“, у: *Boka 2*, Херцег-Нови 1970.
- Milošević М., „I carrateri stilistici del barocco nelle Bocche di Cattaro“ у: *Barocco in Italia e nei paesi slavi del sud*. Atti del Convegno di studi promosso e organizzato dalla Fondazione Giorgio Cini e dell'Accademia serba delle Scienze e delle Arti (Venezia, 17-20 novembre 1980) a cura di Vittore Branca e Santa Graciotti, Firenze 1983.
- Милошевић М., „Зашто се Бока Которска у млетачким изворима називала млетачком Албанијом?“, у: *Споменик СХХVII*, Београд 1986.
- Milošević М., *Pomorski trgovci, ratnici i meceni*, Beograd–Podgorica 2003.
- Мирковић Л., *Акаџисџи Пресвештој Богородици*, Сремски Карловци 1918.
- Мирковић Л., *Хеорџолоџија*, Београд 1961.
- Мирковић Л., *Православна лиџурика II*, Београд 1966.

- Мирковић Л., „Иконе грчких зографа у Југославији и у српским црквама ван Југославије“, у: *Иконографске студије*, Нови Сад 1974.
- Myslivec J., „Ikonografie Akathistu Panny Marie“, у: *Seminarium Kondakovianum V*, Prague 1932.
- Myslivec J., „Dvě ikony Pokrova“, у: *Byzantinoslavica VI*, Praze 1935-1936.
- Mitić I., „Izbjeglice iz Boke Kotorske na području Dubrovačke Republike tokom XVIII i početkom XIX stoljeća“, у: *ГПМК XXVI*, Котор 1978.
- Михаиловић Р., „Иконостас XVIII века и циклус Христових страдања“, у: *Зборник Светозара Рагојчића*, Београд 1969.
- Михаиловић Р., „Представе анђела у српској графици XVIII века“, у: *ЗЛУМС 8*, Нови Сад 1972.
- Михаиловић Р., „Прва зона српског иконостаса XVIII века“, у: *Зборник Филозофског факултета XIV-1*, Београд 1979.
- Mihailović R., „Srpski ikonostas XVIII veka i ogledalo“, у: *Delo 28*, Beograd 1982.
- Момировић П., „Две италокритске иконе Успењске цркве у Новом Саду“, у: *Зограф 4*, Београд 1972.
- Накићеновић С., „Неколико читула у Манастиру Савини“, у: *Гласник православне далматинске цркве*, бр. 5, бр. 8, бр. 10, Задар 1910.
- Накићеновић С., „Руски прилози за изградњу манастира Савине“, у: *Хришћански весник XXVII*, св. 3, Београд 1910.
- Накићеновић С., *Бока – антропогеографска студија*, Београд 1913.
- Niski G., *Spis o devičanstvu*, Split 1982.
- Novak G., *Prošlost Dalmacije II*, Zagreb 1944.
- Novak G., „Poljoprivreda Dalmacije u drugoj polovini XVIII stoljeća“, у: *Starine JAZU 50*, Zagreb 1960.
- Novak G., „Trgovina i pomorstvo Dalmacije u drugoj polovini XVIII stoljeća“, у: *Starine JAZU*, br. 53, Zagreb 1966.
- Novak M., „Prilog poznavanju rada i djelovanja Vicka Zmajevića – Peraštanina“, у: *Radovi IJAZU u Zadru 3*, Zagreb 1956.

- Nordhagen P. J., „Icons Designed for the Display of Sumptuous Votive Gifts“, у: *DOP*, Vol. 41, Studies on Art and Archeology in Honor of Ernst Kitzinger on His Seventy-Fifth Birthday, 1987.
- Орловић С., „Иконе из ризнице манастира Крупа“, у: *ЗЛУМС 40*, Нови Сад 2012.
- Павић М., „Руско-српске књижевне везе у доба просветитељства“, у: *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, Београд 1986.
- Павловић Л., *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965.
- Пајић С. Р., „Иконографија Богородичиног Акатиста у критском иконопису“, у: *Српски језик, књижевност, уметност* (Зборник радова са VI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 28-29. октобра 2011), Крагујевац 2012.
- Pampalone A., „Gli ex voto del Santuario di Gallinaro Riflessioni sui rapporti fra immagine culta e immagine popolare“, у: *La Ricerca Folklorica*, No. 24, Artisti, icone, simulacri. Per una antropologia dell'artepopolare, 1991.
- Panagopoulos S. P., „The Byzantine Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption“, у: *Studia Patristica* Vol. LXIII, Leuven-Paris-Walpole 2013.
- Papastavrou H., „Le symbolisme de la colonne dans la scène de l'Annonciation“, у: *Δελτίον ΧΑΕ* 15 (1989-1990), Αθήνα 1991.
- Passarelli G., *Icone delle dodici grandi feste bizantine*, Milano 1998.
- Pazzi P., *Tesori del Montenegro II. Ex-voto delle Bocche di Cattaro: Perasto, Mula, Perzagno e Stolivo nelle Bocche di Cattaro (Secoli XVII-XIX)*, Venezia 2010.
- Пашченко М. Е., „Актуализација средњовековља у украјинском и српском бароку“, у: *Западноєвропейски барок и византијски свѣт*, Београд 1991.
- Pederin I., *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797)*, Dubrovnik 1990.
- Пејић С., „Црква Богородичиног Успења у Мртвици – сликарство“, у: *Саопштења XX-XXI*, Београд 1988/89.
- Пејић С. М., „Во гробе плотски – аналогност и комплементарност речи и слике и место циклуса у простору цркве“, у: *Српски језик, књижевност, уметност* (Зборник радова са VI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 28-29. октобра 2011), Крагујевац 2012.

- Peltomaa L. M., *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, Brill-Leiden-Boston-Köln 2001.
- Perićić Š., *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, Zagreb 1980.
- Петковић Ј., *Сјоменица манастира Савине (пријомом прославе деветстојогодишњице Мале савинске цркве 1030-1930)*, Котор 1930.
- Петковић С., „Руски утицај на српско сликарство XVI и XVII века“, у: *Старинар XII*, Београд 1961.
- Петковић С., „Византијске традиције у српској уметности XVIII века“, у: *Културно наслеђе 1*, Цетиње 1985.
- Петковић С., *Српска уметности у XVI и XVII веку*, Београд 1995.
- Петрановић Г., „Летопись православне цркве у Далмацији – Манастирь Саввина“, у: *СДМ за лето 1852-1853*, Беч 1856.
- Петрановић Г., „Летопись православне цркве у Далмацији – О православним далматинским епископима“, у: *СДМ за лето 1854-1859*, Беч 1859.
- Petricioli I., „Romaničke jednobrodne crkve sa zvonnicima na pročelju u našim primorskim krajevima“, у: *Histria Archaeologica 20/21*, Pula 1989-1990.
- Петровић Р., „Односи између Русије и Црне Горе у доба владике Василија Петровића и Шћепана Малог (1750-1773)“, у: *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, Београд 1986.
- Pätzold A., *Der Akathistos Hymnos: die Bilderzyklen in der byzantinischen Wandmalerei des 14. Jahrhunderts*, Stuttgart 1989.
- Плюханова М., *Сюжеты и символы московского царства*, Санкт-Петербург 1995.
- Покровский Н. В., *Евангелие в памятниках иконографии*, Москва 2001. (репринт првог издања из 1892)
- Попов Г. В., „Московская икона 1485. года из села Бородавы (К изучению ведущего направления столичной живописи конца XV века)“, у: *Древнерусское искусство XV-XVII веков*, сборник статей, Москва 1981.
- Поповић Т. К., „Пожар у манастиру Савини год. 1807“, у: *ШПЕБДС за јодину 1906*, Дубровник 1906.
- Поповић Т. К., *Манастир Савина – историјске цртнице*, Котор 1909.

- Поповић Т. К., „Калуђер Јосиф Троповић, учитељ владике Рада“, у: *Босанска вила* бр. 18-19, 1. септембар 1910.
- Поповић Т. К., *Херцег-Нови – историјске биљешке 1382-1797*, Херцег-Нови 1924.
- Prelog M., *Romanika*, Beograd–Zagreb–Mostar, 1984.
- Prijatelj K., *Umjetnost XVII. i XVIII. stoljeća u Dalmaciji*, Zagreb 1956.
- Prijatelj K., „Barok u Dalmaciji“, у: *Barok u Hrvatskoj*, A. Horvat, R. Matejčić, K. Prijatelj, Zagreb 1982.
- Радовановић Ј., „Јединствене представе Васкрсења Христовог у српском сликарству XIV века“, у: *Зограф* 8, Београд 1977.
- Radović V., „Prilog o migracionom faktoru u istoriji Boke“, у: *Boke* 9, Херцег-Нови 1977.
- Радојичић Д., *Крајина новска у судару свјетлова*, Београд 1994.
- Радонић Ј., *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950.
- Rydén L., „The Vision of the Virgin at Blachernae and the Feast of Pokrov“, у: *Analecta Bollandiana* 94, Bruxelles 1976.
- Раичевић С., *Сликарство Црне Горе у Новом вијеку*, Подгорица 1996.
- Ракић З., *Рагул – српски сликар XVII века*, Нови Сад 1998.
- Ракић З., „Критско сликарство“, у: *Енциклопедија православања II*, И-О, Београд 2002.
- Ракић З., „Бококоторски сликар Димитрије и манастир Морача“, у: *Манастир Морача*, Београд 2006.
- Ракић З., *Српска минијатура XVI и XVII века*, Београд 2012.
- Ракић З., *Дела кришких мајстора и њихових следбеника из Збирке икона Секулић у Београду*, каталог, Београд 2013.
- Ракић С., *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, Београд 1992.
- Распоповић Р., „Владика Василије Петровић и пресељавање Црногораца у Русију у другој половини 18. вијека“, у: *Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века*, Зборник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, 7–9. маја 2003, Нови Сад 2005.
- Regan K., Nadilo B., „Stare crkve na obalnom pojasu od Cetine do ušća Neretve“, у: *Građevinar* 58, Zagreb 2006.

- Restifo G., „Hanging Ships: Ex-Voto and Votive Offerings in Modern Age Messina Churches“, у: *Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea* 4, Torino 2010.
- Robb D. M., „The Iconography of the Annunciation in the Fourteenth and Fifteenth Centuries“, у: *The Art Bulletin*, Vol. 18, No. 4 (Dec., 1936).
- Ростовски Д., *Покров пресвете Владичице наше Богородице*, Крушевац 1930.
- Руварац Д., „Аутобиографија Партенија Павловића“, у: *Српски Сион*, бр. 14, 1905.
- Руварац Д., *Покрово-Богородичине школе у Карловцима (1749-1769)*, С. Карловци 1926.
- Руварац И., *О хумским епископима и херцеговачким митрополијима*, Мостар 1901.
- Ружичић Н., „Манастир Пресвете Богородице на Савини“, у: *Старинар* XI, књ. 3 и 4, Београд 1894.
- Самсонова И. В., *Иконографическая традиция изображения Акафиста Богоматери в русской культуре XV – начала XVIII веков*, диссертация, Ярославль 2007.
- Самсонова И. В., „Отражение акафистной темы в местночтимых иконах, на примере иконы ‚Акафист Богоматери Казанской‘ вторая половина XVIII в.“ УДК 008, у: *В мире научных открытий*, Гуманитарные и общественные науки № 11. 4 (35), 2012.
- Серафимова А., „Прилог проучавању иконостасних крстова на Балкану“, у: *Манастир Црна Ријека и свети Пећар Коришки* (Научни скуп, Приштина – Зубин Поток – Црна Ријека, 25-26. април 1996), Приштина–Београд 1998.
- Сеферовић Л., *Манастир Савина*, Херцег-Нови 2012.
- Sijerković-Moškov D., „Manastir Savina – Velika crkva (arhitektura i ikonostas)“, у: *Бока* 6-7, Херцег-Нови 1975.
- Silling L., „Metalni votivi u pravoslavnom manastiru u Bođanima“, у: *Рад музеја Војводине* 53, Нови Сад 2011.
- Simić-Lazar D., „Le Christ de Pitié vivant. L'exemple de Kalenić“, у: *Зограф* 20, Београд 1989.
- Симић-Миловановић З., „Севојно“, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија*, Београд 1953.
- Синдик Д., „Тестаменти Саве Владиславића“, у: *Мешовића браћа*, књ. 8, Београд 1980.

- Сковран А., „Непознато дело зографа Јована Апаке“, у: *Зоџраф* 4, Београд 1972.
- Сковран А., *Умешничко благо манасхира Пиве*, Цетиње–Београд 1980.
- Смирнова Э. С., *Смотря на образ древних живописцев*, Москва 2007.
- Станић Р., „Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају“, у: *Ужички зборник* 2, Титово Ужице 1973.
- Станић Р., „Непознате иконе у југозападној Србији“, у: *ЗЛУМС* 11, Нови Сад 1975.
- Станић Р., „Сликарска дела Симеона Лазовића у чачанском и моравичком крају“, у: *Чачански илас*, (1. јануар) 1991.
- Станић Р., „Сликарска заоставштина Симеона и Алексија Лазовића у Дечанима“, у: *Саопштења XXIV*, Београд 1992.
- Станојевић Г., „Нешто о Србима у Далмацији у другој половини XVIII вијека“, у: *Историјски иласник*, бр. 1, Београд 1955.
- Станојевић Г., *Црна Гора у доба владике Данила*, Цетиње 1955.
- Станојевић Г., *Далмација у доба Морејској рати (1684-1699)*, Београд 1962.
- Станојевић Г., *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI-XVIII века*, Београд 1970.
- Станојевић Г., *Историја Црне Горе III/1*, Титоград 1975.
- Станојевић Г., „Новска скела у XVIII вијеку“, у: *Споменик CXXVII*, Београд 1986.
- Станојевић Г., *Далматинске крајине у XVIII вијеку*, Београд–Загреб 1987.
- Стевовић И., „Једнобродне куполне цркве у Дубровнику у време византијске власти“, у: *Зоџраф* 21, Београд 1990.
- Stella A., *Chiesa e Stato nelle relazioni dei nunzi pontifici a Venezia*, Città del Vaticano 1964.
- Стерлигова И. А., „О значении драгоценного убора в почитании святых икон“, у: *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, Москва 1996.
- Стошић Љ., „Циклус Христових страдања у Бачком Петровом Селу и Библија Ектипа“, у: *ЗЛУМС* 25, Нови Сад 1989.
- Стошић Љ., *Западноевропска графика као предложак у српском сликарству XVIII века*, Београд 1992.
- Stošić Lj., „The Representation of Christ as King of Kings with a Triple Crown“, у: *ЗЛУМС* 34-35, Нови Сад 2003.

- Стошић Љ., *Српска уметност 1690-1740*, Београд 2006.
- Стошић Љ., „Иконостас Максима Тујковића у Никољцу код Бијелог Поља“, у: *Ђурђеви Синуи и Будимљанска епархија*, Беране–Београд 2011.
- Стратимировић Ђ., „Натпис на царским дверима у малој цркви манастира Савине“, у: *ШПЕБДС за 1894. годину*, Дубровник 1894.
- Стратимировић Ђ., „Цркве у Драчевици“, у: *Споменик XXVIII – О прошлости и неимарству Боке Кошорске*, Београд 1895.
- Суботић Г., *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, Београд 1963.
- Таранушенко С., „О украјинском иконостасу XVII и XVIII века“, у: *ЗЛУМС 11*, Нови Сад 1975.
- Татић-Ђурић М., „Икона Христовог Крштења – нова аквизиција из доба Друге византијске ренесансе“, у: *ЗНМ IV*, Београд 1964.
- Татић-Ђурић М., „Врата Слова ка лику и значењу Влахернитесе“, у: *ЗЛУМС 8*, Нови Сад 1972.
- Татић-Ђурић М., „Богородица Владимирска“, у: *ЗЛУМС 21*, Нови Сад 1985.
- Татић-Ђурић М., „Икона Рођење Богородице из Шишатовца“, у: *Манастир Шишатовца*, зборник радова, Београд 1989.
- Тимотијевић М., „Светло као симбол на представама Благовести у српској уметности XVIII века“, у: *Свеске 16*, Београд 1985.
- Тимотијевић М., „Светлост као симбол на представама Христовог Рођења у српској уметности XVIII века“, у: *Свеске 17*, Београд 1986.
- Тимотијевић М., „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, у: *ЗЛУМС 25*, Нови Сад 1989.
- Тимотијевић М., „Ђура Јакшић – „Молитва на Маслиновој гори“, у: *ЗНМ XV-2*, Београд 1994.
- Тимотијевић М., „Улога музике у обличавању црквеног ентеријера у XVIII и првој половини XIX века“, у: *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику 15*, Нови Сад 1994.
- Тимотијевић М., *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996.
- Тимотијевић М., „Поштовање Богородице Брнске код Срба“, у: *Саопштења XXIX*, Београд 1997.

- Тимотијевић М., „Богородица Нештинска“, у: *Сунчани саџи* 10, Сремска Митровица 2001.
- Тимотијевић М., „Bogorodica Bezdinska i versko-politički program patrijarha Arsenija IV Jovanovića“, у: *Balkanica* 32-33, Београд 2002.
- Тимотијевић М., „Богородица Смедеревска“, у: *ЗЛУМС* 36, Нови Сад 2008.
- Тимотијевић М., „Између сећања и историје: предање о чудотворној икони Богородице Шиклушке“, у: *Саопштења XLII*, Београд 2010.
- Тичић Н., „Биљешке и подаци за историју цркве“, у: *ШПЕБДС за јогину 1883*, Задар 1883.
- Todić B., „Anapeson - Iconographie et signification du thème“, у: *Byzantion LXIV*, Bruxelles 1994.
- Тодић Б., *Српски сликари од XIV до XVIII века*, том I и II, Нови Сад 2013.
- Tomasović M., „Romanička arhitektura na južnom dijelu istočnog Jadrana i problem isticanja utjecaja apulijskoga graditeljstva“, у: *Starohrvatska prosvjeta* 33, Split 2006.
- Tomić A., „Crkva sv. Eustahije u Dobroti“, у: *ГПМК XXVII-XXVIII*, Котор 1979-1980.
- Томић Г., *Бокошторска иконописна школа XVII-XIX век*, Београд 1957.
- Tomić G., „Prilozi na temu ‚Nedremano oko‘“, у: *Zbornik radova, I Kongres saveza društava povjesničara umjetnosti SFRJ*, Ohrid 1976.
- Томић Ј., „Патријарх Арсеније III Црнојевић према Млечићима и Ђесару 1685-1695“, у: *Глас СКА LXX*, Београд 1906.
- Томић Ј., *Црна Гора за Морејској раџи (1684-1699)*, Београд 1907.
- Томић Ј., *Срби у великој сеоби - Десет јогина из историје српској народа и цркве јог Турцима (1683-1693)*, Суботица 1990.
- Трубецкој Ј., *Истина у бојама*, Београд 1996.
- Ћапин Ђ. и Р., „Заштитно археолошко ископавање Цркве светог Саве на Савини (Херцег-Нови)“, у: *Трибуниа 11*, Требиње 2005.
- Cecchetti, B., *La Repubblica di Venezia e la corte di Roma nei rapporti della religione I*, Venezia 1874.
- Ђирковић М. С., *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964.
- Ђоровић В., „Топалска општина код Херцег-Новог“, у: *Гласник Географској друштва*, Београд 1929.

- Ђоровић В., „Владика Василије Петровић против Симеона Кончаревића“, у: *Годишњица Николе Чујића*, XLIV, Београд 1935.
- Ђоровић В., *Српски манастири у Херцеговини*, Београд 1999.
- Ђоровић-Љубинковић М., *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965.
- Успенски Л., *Теологија иконе*, Света гора – Хиландар 2000.
- Ф. М., „Манастир Пакра“, у: *Сербскій народны ѝ листъ*, бр. 11, Нови Сад 1846.
- Fisković I., „Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu“, у: *Starohrvatska prosvjeta* 15, Split 1985.
- Fisković С., *Korčulanska katedrala*, Zagreb 1939.
- Fisković С., „О умјетничким споменицима града Котора“, у: *Сѹоменик СIII*, Београд 1953.
- Fisković С., „Zadarska renesansna crkva sv. Marije“, у: *PPUD* 10, Split 1956.
- Fisković С., „Naše umjetničke veze s južnom Italijom“, у: *Mogućnosti* VIII/12, Split 1961.
- Фисковић Ц., „Звоник Филипинске цркве у Макаарској“, у: *ЗЛУМС* 9, Нови Сад 1973.
- Фисковић Ц., „Три иконе у Сплиту“, у: *ЗЛУМС* 11, Нови Сад 1975.
- Fisković С., „Župna crkva u Blatu na Korčuli“, у: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 16, Zagreb 1992.
- Fisković С., *Spomenička baština Boke Kotorske*, Zagreb 2004.
- Флоренски П., *Иконосѹас*, Никшић 2001.
- Fojnički grbovnik*, Sarajevo 1972.
- Fryer A. T., „The purpose of the Transfiguration“, у: *The Journal of Theological Studies*, Vol. V, London – New York 1904.
- Freedberg D., *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*, Chicago 1991.
- Фундулис М. Ј., *Литурѹичке неѹоумице*, Краљево 2005.
- Хамваш Б., *Scientia sacra* I/2, Београд 1999.
- Chatzidakis M., *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut*, Venise 1962.
- Horvat-Levaj K., *Barokne palače u Dubrovniku*, Zagreb – Dubrovnik 2001.

- Храбак Б., „Херцег-Нови као турска поморска база и гусарско гнездо“, у: *Бока 9*, Херцег-Нови 1977.
- Нрабак В., „Prisustvo Bokelja u sajamskim gradovima ankonske Marke i u Lančanu“, у: *Бока 19*, Herceg Novi 1987.
- Нрабак В., „Bokelji kao nabavljači arbanaških žitarica 1480-1700“, у: *Бока 20*, Herceg- Novi 1988.
- Храбак Б., „Херцег-Нови у доба пропасти Млетачке републике и Наполеонових ратова“, у: *Бока 23*, Херцег-Нови 2003.
- Црнић-Пејовић М., „Неки подаци о сакралним споменицима културе у херцеговској општини од краја XVII века до данас“, у: *Бока 18*, Херцег-Нови 1986.
- Црнић-Пејовић М., „Прилог проучавању друштвених прилика барокног доба у херцеговском крају“, у: *ИЗ 1*, Подгорица 1996.
- Црногорчевић М., „Биљешке о српским живописцима“, у: *ШПЕБДС за јодину 1896*, Дубровник 1896.
- Црногорчевић М., *Манастир Савина у Боци Кошорској*, Београд 1901.
- Чанак-Медић М., *Архитектура Немањиној доба II, Цркве у Полимљу и на Приморју*, Београд 1989.
- Чанак-Медић М., „Катедрала светог Трипуна као израз уметничких прилика у Котору средином XII века“, у: *Зборник радова Византолошкој институцији 36*, Београд 1997.
- Чоловић Б., *Сакрална баштина далматинских Срба*, Загреб 2011.
- Чурчић Л., „Популарност и неки проблеми ширења Епископа Дионизија Новаковића“, у: *Зборник за друштвене науке 36*, Нови Сад 1963.
- Чурчић Л., „Непознати „Канон Воскресни“ Христофора Жефаровића“, у: *ЗЛУМС 4*, Нови Сад 1968.
- Шарић Ј., „Биљешке“, у: *Шематизам православне епархије Беокошорско-дубровничке за јодину 1878*, Задар 1878.
- Shevzov V., „Icons, Miracles, and the Ecclesial Identity of Laity in Late Imperial Russian Orthodoxy“, у: *Church History*, Vol. 69, No. 3, 2000.

Шево Љ., *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, Бања Лука 2010.

Ševčenko N. P., „Icons in the Liturgy“, у: *DOP*, Vol. 45 (1991).

Шеровић П. Д., „Неколико ријечи о имену вароши Херцегновога“, у: *ИЗ I*, Цетиње 1948.

Шеровић П. Д., „Борбе с Турцима око Херцегновога до његова коначног ослобођења г. 1687“, у: *ГПМК IV*, Котор 1956.

Шеровић П., „Стара Топалска општина у Боки Которској 1718-1797“, у: *ИЗ 1-2*, Цетиње 1957.

Schiller G., *Iconography of Christian Art I, II*, London 1968.

Šimrak J., „Sveta Stolica i Franjevci prema pravoslavnoj crkvi u primorskim krajevima“, у: *Nova revija IX*, Šibenik 1930.

Щенникова Л. А., „Чудотворная икона ‚Богоматерь Владимирская‘ как ‚Одигитрия‘ евангелиста Луки“, у: *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, Москва 1996.

Речници

Lipovac-Radulović V., *Romanizmi u Crnoj Gori – jugoistočni dio Boke Kotorske*, Novi Sad 2004.

Musić S., *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Beograd 1972.

Петковић С., *Речник црквенословенскога језика*, Сремски Карловци 1935.

Речник српскога језика, Нови Сад 2011.

Томановић В., „Reči stranog porekla u govorima Boke Kotorske“, у: *Споменик CV*, Београд 1956, од 197-226.

Скраћенице у објављеним изворима и литератури

ЗЛУМС (Зборник Матице српске за ликовне уметности)

JAZU (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti)

ГПМК (Годишњак Поморског музеја у Котору)

DOP (Dumbarton Oaks Papers)

PPUD (Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji)

СДМ (Србско-далматински магазин)

ШПЕБДС (Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске)

ИЗ (Историјски записи)

ГЗМБХ (Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини)

СКА (Српска краљевска академија)

IJAZU (Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti)

ЦАНУ (Црногорска академија наука и умјетности)

ЗНМ (Зборник Народног музеја)

ЗФФ (Зборник Филозофског факултета)

ГИМ (Государственный исторический музей у Москви)

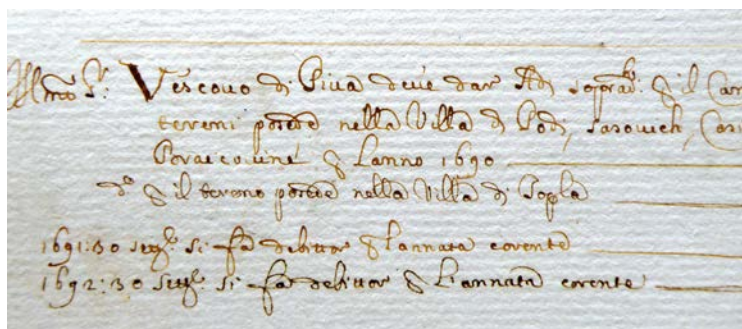
БМС (Библиотека манастира Савине)

БП (Библиотека Патријаршије Српске православне цркве)

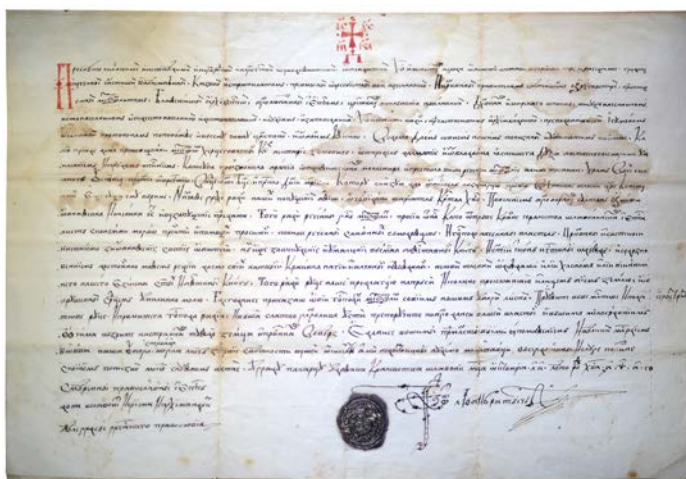
Прилози

Сл. 1 - Печат манастира Савине, XVIII век

Сл. 2 – Детал са странице млетачког Катастра за Херцег-Нови из 1690. године (*Catastico delle terre, case e molini di Castel Nuovo 1690-92*, књ. 2) на коме је уписан епископ Саватије као *Vescovo di Piva*.

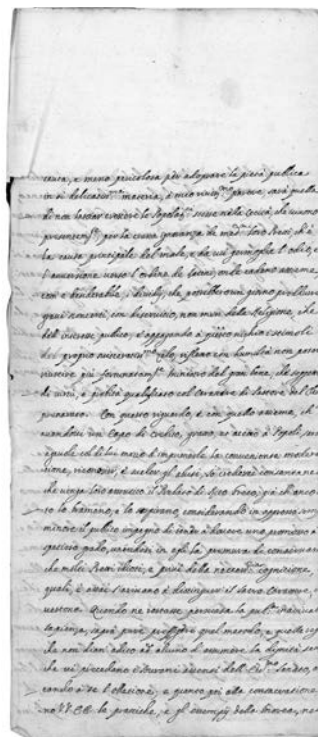
Сл. 3 - Синђелија епископа Петронија Љубибратића, 31. октобар 1701.

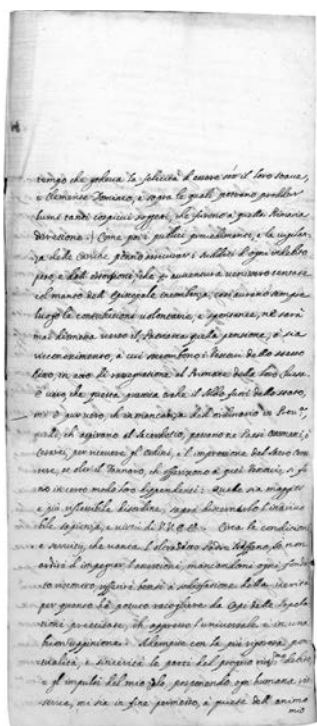
Сл. 4 - Печат са Синђелије епископа Петронија Љубибратића, 31. октобар 1701.

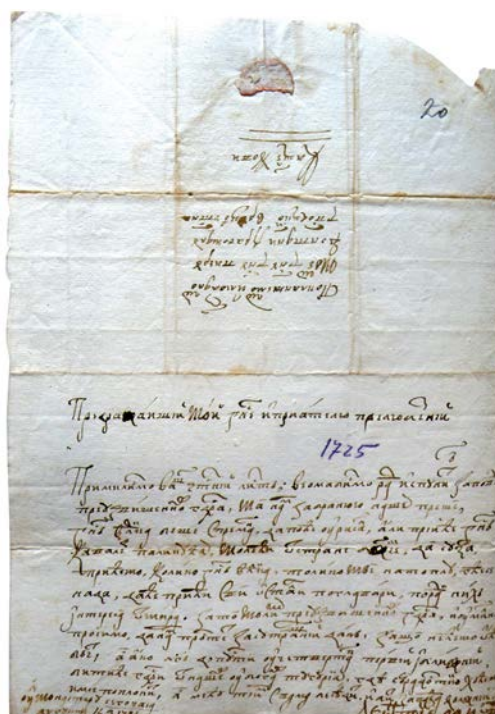
Сл. 5 - Писмо Михаила
Милорадовића, 1711.

Сл. 6 - Писмо херцеговског провидура
Сенату (1), 25. септембар 1721.

Сл. 7 - Писмо херцеговског
провидура Сенату (2),
25. септембар 1721.

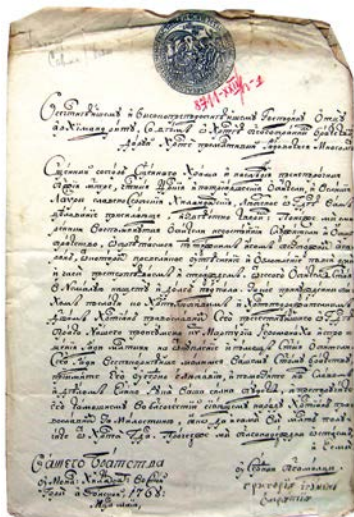
Сл. 8 - Одговор провидуру
на позивање епископа Стефана
Љубибратића у Рисан, 1725.

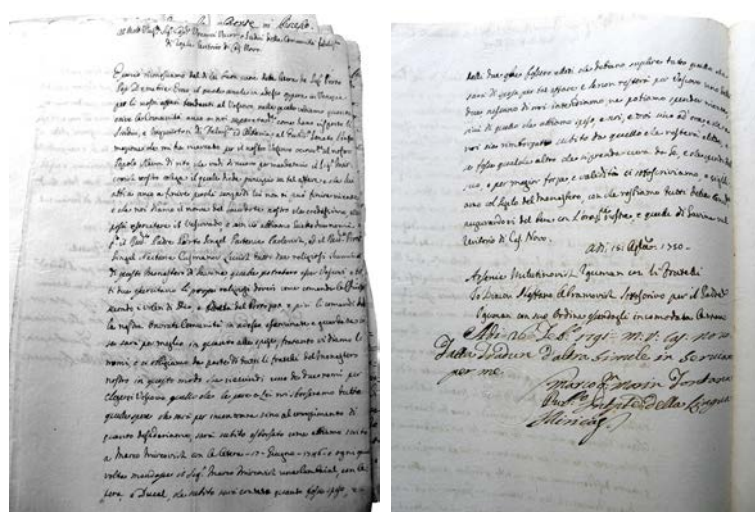
Сл. 9 - Тврдошко-савинске монашке читуље, 1758.

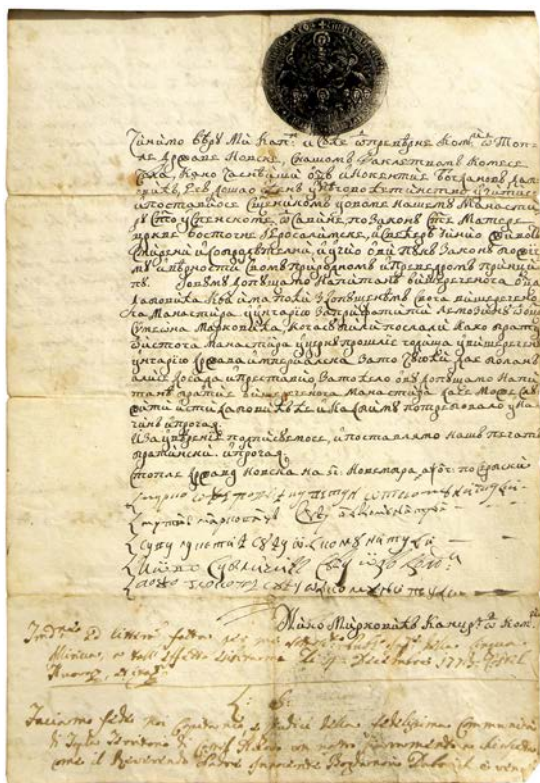
Сл. 10 - Потврда игумана Крке Георгија о дугу савинцима, 1734.

Сл. 10а - Окружница из манастира Хиландар за савинског архимандрита Нектарија Љубибратића, 1768.

Сл. 11 - Писмо савинског игумана Арсенија Милутиновића упућено Вуковоју Вукову, 15. април 1750.

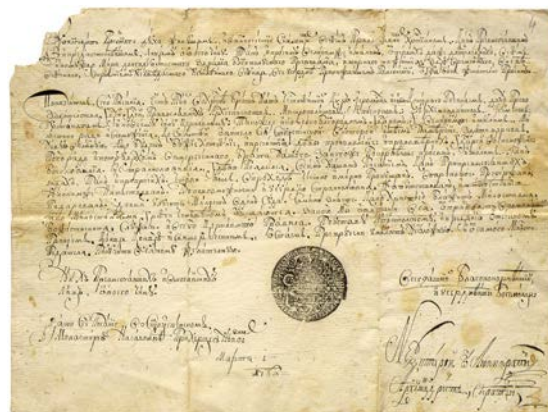
Сл. 15 - Путни налог јеромонаху Инокентију Дабовићу за Угарску, 1773.

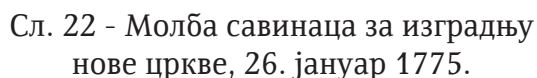
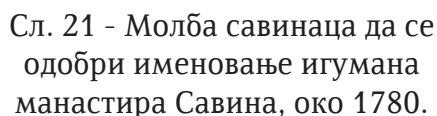
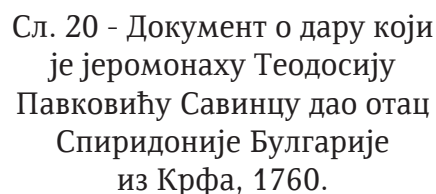
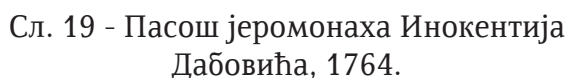
Сл. 16 - Графика из савинског Синодика, 1762.

Сл. 17 - Пасош архимандрита Нектарија Љубибратића, 1762.

Сл. 18 - Окружница архимандрита Нектарија Љубибратића, 1765.

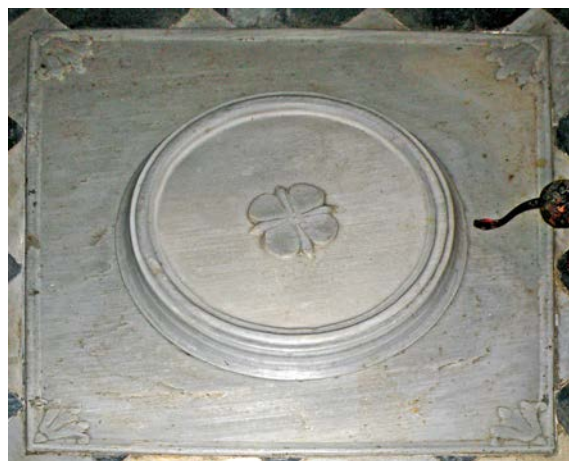
Сл. 23 - Грамата дужда Моћенига са потврдом провидура Дона, 17. новембар 1776.

Сл. 24 - Окружница архимандрита Данила Јоанорајовића, 1780.

Сл. 25 - Пасош Инокентија Дабовића за одлазак у Београд, 1780.

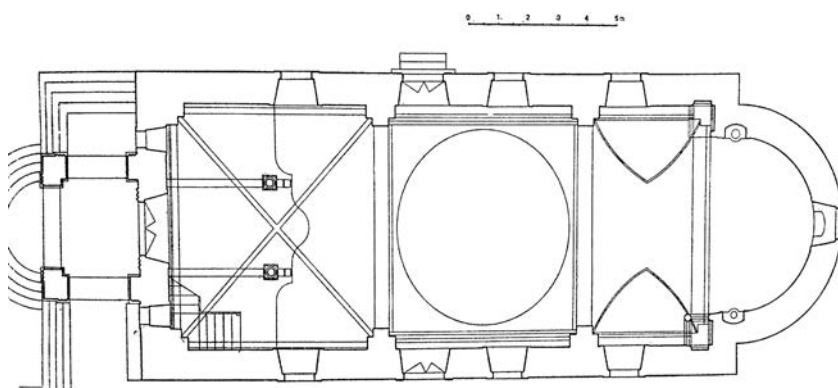
Сл. 26 - Амвон у Великој цркви манастира Савина

Сл. 27 - Спољашњост
Велике цркве,
северозападна страна

Сл. 28 - Спољашњост Велике цркве,
источна страна

Сл. 29 - Основа Велике цркве (из књиге Д. Медаковића,
Манастир Савина – Велика црква, ризница, рукојиси,
Београд 1978)

Сл. 30 - Звоник
Велике цркве

Сл. 31 - Розета на звонику
Велике цркве

Сл. 32 - Сунчани сат на звонику
Велике цркве

Сл. 33 - Завршни део звоника
Велике цркве

Сл. 34 - Прозорски отвор на
Великој цркви

Сл. 35 - Бочни портал Велике цркве

Сл. 36 - Западни портал Велике цркве

Сл. 37 - Мотив шкољке, фасада Велике цркве

Сл. 38 - Купола
Велике цркве

Сл. 39 - Иконостас Мале цркве манастира Савина
(фото: А. Рафајловић)

Сл. 40 - Царске двери,
иконастас Мале
цркве, рад Димитрија
Даскала, 1703
(фото: А. Рафајловић)

Сл. 41 - Арханђел Гаврило, царске
двери, иконастас Мале цркве
(фото: А. Рафајловић)

Сл. 42 - Пресвета Бојородица,
царске двери, иконастас Мале цркве
(фото: А. Рафајловић)

Сл. 43 - Надверје, иконостас Мале цркве, рад Алексија Лазовића, трећа деценија XIX века

Сл. 44 - Северно надверје, иконостас Мале цркве, XVIII век (фото: А. Рафајловић)

Сл. 45 - Усијење Бојородичино, престопа икона, иконостас Мале цркве, рад Рафаила Димитријевића, 1750 (фото: А. Рафајловић)

Сл. 46 - Усијење Бојородичино, детаљ (фото: А. Рафајловић)

Сл. 47 - *Распеће*, иконостас
Мале цркве, XVIII век
(фото: А. Рафајловић)

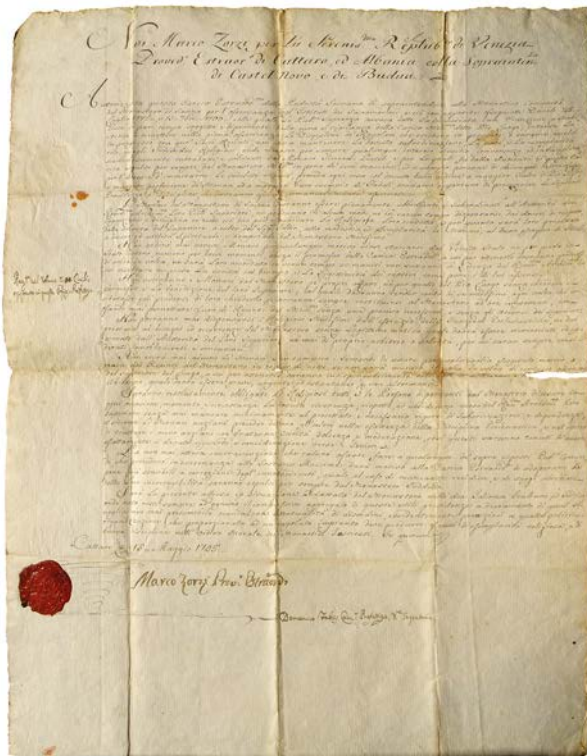
Сл. 48 - *Распеће*, иконостас Мале цркве,
детал (фото: А. Рафајловић)

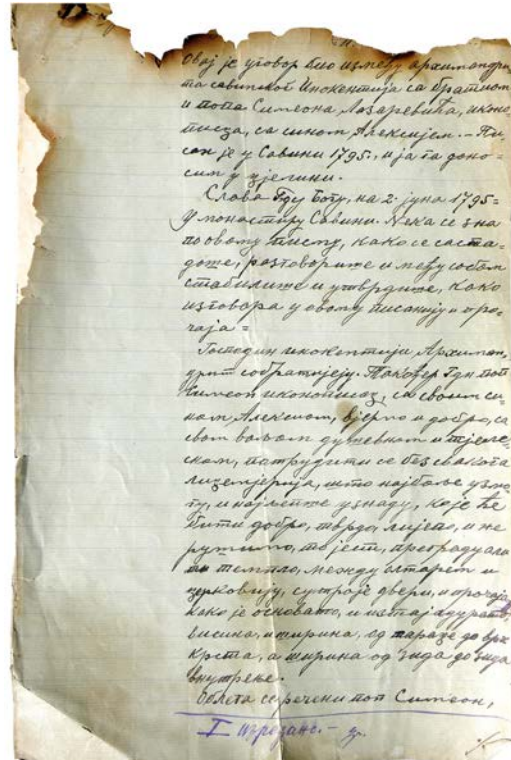
Сл. 49 - *Распеће*, иконостас Цркве светог Ђорђа
у Радованићима на Луштици, рад Рафаила
Димитријевића, 1751 (фото: А. Рафајловић)

Сл. 50 - Читуља
Симе Милутиновог
Томашевића, 1740
(фото: А. Рафајловић)

Сл. 51 - Указ провидура Марка Цорција,
15. мај 1795.

Сл. 52 - Уговор између Симеона
Лазовића и архимандрита
Инокентија Дабовића од
2. јуна 1795, препис руком
Саве Накићеновића

Сл. 53 - Иконостас Велике
цркве манастира Савина,
рад Симеона Лазовића,
1795-1797.

Сл. 54 - Глава анђела, дрворез, иконостас
Велике цркве

Сл. 54а - Глава анђела, цртеж,
Заосиавишина Лазовића у Бернама

Сл. 55 - Сусрећ Марије и Јелисавиће,
иконостас Велике цркве

Сл. 56 - Јављање Христѡа
мироносицама, иконостас
Велике цркве

Сл. 57 - Неверовање Томино,
иконостас Велике цркве

Сл. 58 - Моли́тва о чаши,
иконостас Велике цркве

Сл. 59 - Северне двери,
иконостас Велике цркве

Сл. 60 - Света Ана, северне
двери, иконостас Велике цркве

Сл. 61 - Цар Соломон, северне двери,
иконостас Велике цркве

Сл. 62 - Арханђел Гаврило,
северне двери, иконостас
Велике цркве

Сл. 63 - Цар Давид, северне двери,
иконостас Велике цркве

Сл. 64 - Крст са серафимом, бочне
двери, иконостас Велике цркве

Сл. 65 - Јужне двери,
иконостас Велике цркве

Сл. 66 - Арханђел Гаврило, јужне
двери, иконостас Велике цркве

Сл. 67 - Пророк Јеремија, јужне
двери, иконостас Велике цркве

Сл. 68 - Свети Захарија, јужне
двери, иконостас Велике цркве

Сл. 69 - Пророк Самуило, јужне
двери, иконостас Велике цркве

Сл. 70 - Царске двери,
иконостас Велике цркве

Сл. 71 - Пресвета Богородица,
царске двери, иконостас
Велике цркве

Сл. 72 - Арханђел Гаврило,
царске двери, иконостас
Велике цркве

Сл. 73 - Јеванђелисти Матеј,
царске двери, иконостас
Велике цркве

Сл. 74 - Јеванђелистѣ Лука, царске двери,
иконостас Велике цркве

Сл. 75 - Јеванђелистѣ Марко,
царске двери, иконостас
Велике цркве

Сл. 76 - Јеванђелистѣ Јован, царске двери,
иконостас Велике цркве

Сл. 77 - Распѣе, царске
двери, иконостас
Велике цркве

Сл. 78 - *Стѣна јеси дјевам* (10. икос Бојородичиној акаѣисѣа), северно надверје, иконостас Велике цркве

Сл. 79 - *Похвала Бојородици са Акаѣисѣом*, детаљ иконе, Руски државни музеј у Санкт--Петербургу, XVI век

Сл. 80 - Недремано око, надверје, иконостас Велике цркве

Сл. 81 - Јављање Христџа Пеџу, јужно надверје, иконостас Велике цркве

Сл. 82 - Ајосѿол Тома,
иконостас Велике цркве

Сл. 83 - Ајосѿол Јаков,
иконостас Велике цркве

Сл. 84 - Ајосѿол Симон,
иконостас Велике цркве

Сл. 85 - Ајосѿол Лука,
иконостас Велике цркве

Сл. 86 - Ајосѿол Маѿеј,
иконостас Велике цркве

Сл. 87 - Ајосѿол Пеѿар,
иконостас Велике цркве

Сл. 88 - Ајосѿол Павле,
иконостас Велике цркве

Сл. 89 - Ајосѿол Јован,
иконостас Велике цркве

Сл. 90 - Ајосѿол Марко,
иконостас Велике цркве

Сл. 91 - Ајосѿол Андреј,
иконостас Велике цркве

Сл. 92 - Ајосѿол Варѿоломеј,
иконостас Велике цркве

Сл. 93 - Ајосѿол Филиј,
иконостас Велике цркве

Сл. 94 - *Света Тројица*, иконостас
Велике цркве, непознати аутор
(икона није дело Симеона Лазовића)

Сл. 95 - *Обрезање Христово*,
иконостас Велике цркве

Сл. 96 - *Рођење Христово*,
иконостас Велике цркве

Сл. 97 - *Крштење Христово*,
иконостас Велике цркве

Сл. 98 - Кришење Христово, икона из Цркве светог арханђела Михаила у Севојну (црква сада уништена), рад Симеона Лазовића, 1779.

Сл. 99 - Срећење Христово, иконостас Велике цркве

Сл. 100 - Благовести, иконостас Велике цркве

Сл. 101 - Христов улазак у Јерусалим, иконостас Велике цркве

Сл. 102 - Христѡв силазак у ад,
иконостас Велике цркве

Сл. 103 - Христѡв силазак у ад, икона
из Цркве светих Петра и Павла
у Сирогојну, рад Симеона Лазовића,
почетак осме деценије XVIII века

Сл. 104 - Христѡв силазак у ад, икона
из Беле цркве у Карану, рад Симеона
Лазовића, задње деценије XVIII века

Сл. 105 - Вазнесење Христѡво,
иконостас Велике цркве

Сл. 106 - Преображење Христово,
иконостас Велике цркве

Сл. 107 - Усијење Богородичино,
иконостас Велике цркве

Сл. 108 - Рођење Богородичино,
иконостас Велике цркве

Сл. 109 - Богородичин њокров,
иконостас Велике цркве

Сл. 110 - Пророк Данило,
иконостас Велике цркве

Сл. 111 - Пророк Давид,
иконостас Велике цркве

Сл. 112 - Пророк Илија,
иконостас Велике цркве

Сл. 113 - Пророк Мојсије,
иконостас Велике цркве

Сл. 114 - Пророк Авакум,
иконостас Велике цркве

Сл. 115 - Пророк Арон,
иконостас Велике цркве

Сл. 116 - Пророк Јаков,
иконостас Велике цркве

Сл. 117 - Пророк Исаија,
иконостас Велике цркве

Сл. 118 - Пророк
Соломон, иконостас
Велике цркве

Сл. 119 - Распеће (композициона целина),
иконостас Велике цркве

Сл. 120 - Арханђел Гаврило (Распеће),
иконостас Велике цркве

Сл. 121 - Пресвета Богородица
(Распеће), иконостас Велике цркве

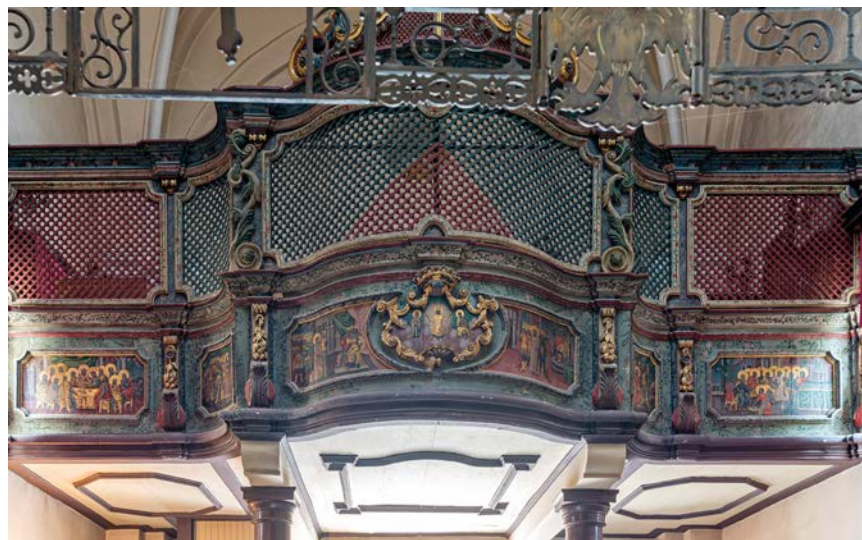
Сл. 122 - Марија Клеопина (Расцеђе),
иконостас Велике цркве

Сл. 123 - Јован Бојослов (Расцеђе),
иконостас Велике цркве

Сл. 124 - Марија
Магдалена (Расцеђе),
иконостас Велике
цркве

Сл. 125 - Хорска балустрада, Велика црква

Сл. 126 - *Прање ноју*,
хорска балустрада

Сл. 127 - *Тајна вечера*,
хорска балустрада

Сл. 128 - *Издајство Јудино*,
хорска балустрада

Сл. 129 - *Христос ђред судијама*,
хорска балустрада

Сл. 130 - Христово ношење крста,
хорска балустрада

Сл. 131 - Деизис, хорска балустрада

Сл. 132 - Богородичин
престо са чудотворном
иконом Богородице
Савинске, Велика црква

Сл. 133 - Богородица Савинска

Сл. 134 - Боїородица Савинська
(деталь)

Сл. 135 - Вотиви (1), Ризниця
монастира Савина

Сл. 136 - Вотиви (2), Ризниця монастира Савина

ГРАФИЧКА СХЕМА ИКОНОСТАСА ВЕЛИКЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА САВИНЕ

(схема иконостаса, без натписа и бројева, преузета из књиге: Д. Медаковић,
Манастир Савина – Велика црква, ризница, рукописи, Београд 1978)

ПРАЗНИЧНИ РЕД:

39. Обрезање Христово
40. Рођење Христово
41. Кришћење Христово
42. Срећење Христово
43. Благовесџи
44. Христов улазак у
Јерусалим
45. Христов силазак у ад
46. Вазнесење Христово
47. Преображење Христово
48. Усијење Богородичино
49. Рођење Богородичино
50. Покров Богородичин

АПСТОЛСКИ НИЗ:

26. Ајосџол Тома
27. Ајосџол Јаков
28. Ајосџол Симон
29. Ајосџол Лука
30. Ајосџол Мајсеј
31. Ајосџол Пејшар
32. Светија Тројица
33. Ајосџол Павле
34. Ајосџол Јован
35. Ајосџол Марко
36. Ајосџол Андреј
37. Ајосџол Варјоломеј
38. Ајосџол Филии

ПРЕСТОНЕ ИКОНЕ
(нису део првобитног
Лазовићевог иконостаса):

22. Јован Прејсеча
23. Богородица са Христом
24. Христос
25. Усијење Богородичино

ПРИЛАЗНА ЗОНА:

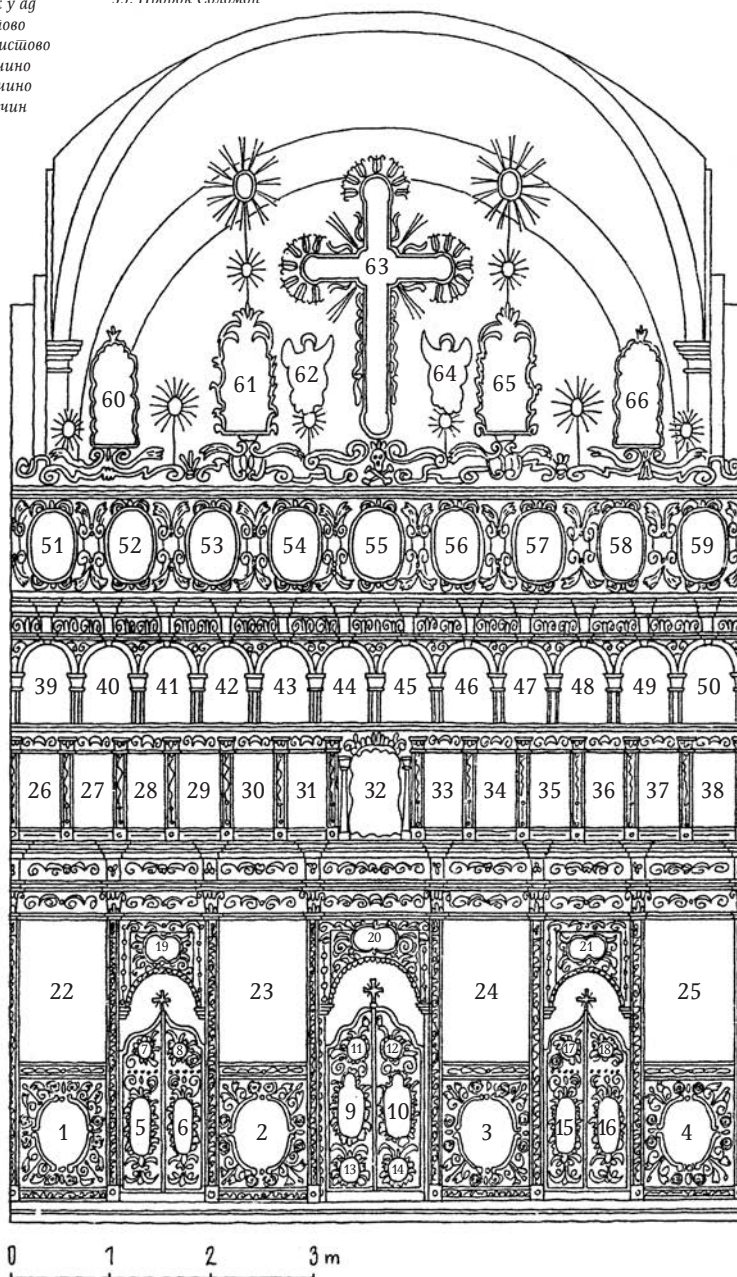
1. Сусрећ Марије
и Јелисавите
2. Јављање Христа
мироносицама
3. Неверовање Томино
4. Молишва о чаши
5. Светија Ана
6. Арханђел Гаврило
7. Цар Соломон
8. Цар Давид
9. Благовесџи
(Пресветија Богородица)
10. Благовесџи
(Арханђел Гаврило)
11. Јеванђелистџи Мајсеј
12. Јеванђелистџи Марко
13. Јеванђелистџи Лука
14. Јеванђелистџи Јован
15. Арханђел Гаврило
16. Светија Захарија
17. Пророк Јеремија
18. Пророк Самуило
19. Сцена јеси дјевам
(10. икос Богородичиног
акаџистџи)
20. Недремано око
21. Јављање Христа Пејшу

НИЗ ПРОРОКА:

51. Пророк Данило
52. Пророк Давид
53. Пророк Илија
54. Пророк Мојсије
55. Пророк Авакум
56. Пророк Арон
57. Пророк Јаков
58. Пророк Исаија
59. Пророк Соломон

РАСПЕЉЕ:

60. Светија Марија Клеојина
61. Пресветија Богородица
62. Арханђел Гаврило
63. Распеће
64. Арханђел Гаврило
65. Светија Јован Ботослов
66. Светија Марија Мајдалена

Биографија

Марина (Љубиша) Матић, рођена 1972. године у Земуну. Филозофски факултет Универзитета у Београду, Одељење за историју уметности, уписала је школске 2000/2001. године. Током студија била је стипендиста Министарства просвете и спорта Владе Републике Србије (школске 2001/2002. године), стипендиста Амбасаде Краљевине Норвешке, у оквиру пројекта „Петсто најбољих студената“ (школске 2003/2004), и Задужбине Ђоке Влајковића, под управом Универзитета у Београду (школске 2005/2006. године). Студије историје уметности завршава школске 2006/2007. године са оствареном просечном оценом 9,76. Дипломирала је 20. јуна 2007. године на предмету Општа историја уметности новог века код проф. др Саше Брајовић, темом „Мотив витешке љубави као грала срца у минијатурама Бертелемија д’Ајка – илустрацијама за дело Ренеа Анжујског *Срце зајпаљено љубављу (Le Cœur d’Amours Espris)*“.

Одмах потом, школске 2007/2008. године, уписује и мастер студије код ментора проф. др Саше Брајовић, на Филозофском факултету у Београду, Одељењу за историју уметности, са ужом истраживачком облашћу у оквирима Визуалне културе новог века. Тему завршног мастер рада, „Два лица жене у ренесансној уметности и култури – жена као светица и жена као вештица“, одбранила је 20. октобра 2008. године.

Школске 2008/2009. године уписује и докторске студије код ментора проф. др Саше Брајовић, на Филозофском факултету у Београду, на Одељењу за историју уметности, са ужом научном облашћу у оквирима Визуалне културе новог века. Даља истраживања на докторским студијама остала су у предоченим оквирима европског новог века, са посебном усмереношћу на област Боке Которске. У току истраживачког рада на докторској дисертацији „Манастир Савина у XVIII веку“, остварила је сарадњу у пројекту „Српски биографски речник“, под окриљем Матице српске у Новом Саду, где је објавила јединице: „Нектарије Љубибратић“, у: *Српски биографски речник 5, Кв-Мао*, Нови Сад 2011, 701; „Симеон Марковић Драгуличић“, „Арсеније Милутиновић“, у: *Српски биографски речник 6, Мар-Миш*, Нови Сад 2014, 222-223, 682-683. Објављени научни радови: „Роћеси popularne kulture – prilozi proučavanju početaka evropske masovne kulture u štampi“, у: *Kultura – Dekodiranje slike*, Beograd 2009, 11-33. и „Architectural Forms of the Savina Monastery Big Church“, у: *Beyond the Adriatic Sea: A Plurality of Identities and Floating Borders in Visual Culturei*, ed. S. Brajović, Novi Sad: Mediteran, 2015, pp. 173-200.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Марина Ђ. Млађић
број уписа 61080016

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Манастир Савица у XVIII веку

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Млађић Марина

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Марина В. Матић
Број уписа 61080016
Студијски програм Историја уметности
Наслов рада Манастир Савина у XVIII веку
Ментор проф. др Саша Брајовић

Потписани Марина В. Матић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Матић Марина

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Манастир Савина у XVIII веку

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
- ☒ 3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

Марија Милић